JANAKIHARANAM

OF

KUMARDASA

(CANTOS. VI-X.)

WITH

A SANSKRIT COMMENTARY

BY

Shastree Narayan Vasudeva Nigudkar

AND

English Notes and Translation

BY

K. M. Joglekar, M. A

PUBLISHED BY
G. R. TENDULKAR,
PROPRIETOR,

The Oriental Publishing Co.,
GIRGAON, BOMBAY.

1911.

INTRODUCTION.

The Janakiharana as the name signifies is a poem in connection with the carrying away of Jánaki by the ten-headed *monster Rávana The poet in his work does not go* very far back It does not speak much of the kings of the Solar race but begins his narration straight off, thus —

The first Canto of the poem has a highly wrought and picturesque description of Ayodhyá—the metropolis of king Dasharatha, his victories over the Yavanas and Turushkas, of his three wives and of his mental dejection at being childless, Likewise, it gives a picture of a hunting excursion in which king Dasharatha by mistake kills the youth Shravana, the son of a blind ascetic and of the curse hurled by the old father on him and his return in a moody frame of mind

The second Canto gives us an account of the rise of Rávana, how he harasses the various deities how they invoke Vishnu for succour and how he undertakes to relieve them

The third Canto has a description of the vernal season—a season most favourite for enjoyment in the tropics This portion of the poem pictures to us the various sports indulged in by Dasharatha in company with his wives in the palace garden The account of the nocturnal revelry and the excesses of the King together with his partiality for strong drink inclines one to take *it more as a sign of the times* and the tendencies of the people during the period of the author than of the times of the hero himself

The fourth Canto tells us of the performance of a sacrifice by Dasharatha to obtain a son which resulted in his getting four sons by his wives The sage Vishvamitra whose religious performances are interrupted by the Rákshasas comes to king Dasharatha to request him to send prince Ráma with him to destroy them. Prince Ráma and his younger brother Laxman accompany Vishvámitra who leads them through Indraprastha which had been devastated by the demons Here appears the demoness Tádaká whom Rama hesitates to fight but kills her under the exhortations of the sage

The fifth Canto narrates the arrival of the brother princes to the hermitage of Vishvámitra. Here we have a beautiful picture of the simple, quiet and peaceful life in the hermitage

A host of demons appears on the scene and begins molesting the simple folks in the hermitage whereupon the warrior princes fight them and kill Màricha and Subahu the leaders of the army The description of the after scene on the battle field is not only accurate but very vivid and graphic

The sixth Canto tells us of the satisfaction of Vishwámitra at the doings of the young heroes and of their being taken to Mithilá the capital of Janaka to have a look at the bow the breaking of which was a wager for the hand of the beautiful princess Jánaki On the way the young princes halt for a while at the deserted hermitage of Gautama and passing through the tract of Maruts they arrive at Mithilá where they are welcomed by its ruler The ponderous bow is brought out, is broken in twain by Ráma the wager won and the young prince Ràma fixed upon by Janaka as his son in law

The seventh Canto brings forward the youthful Sitá to salute the sage and thereby gives an oppurtunity to Ráma to have a sight of her Preparations for the marriage are commenced Dasharatha is invited and not only is the marriage of Ráma and Sitá performed but those of the other three sons of Dhasharatha concluded

The eighth Canto is taken up by the narration of the sports of Ráma and Sitá which are detailed with a loathsome *minute* that one cannot but turn from it in utter disgust Moreoover, it contains a rich description of the natural sceneries at sunset of the rising moon and a picture of sleeping nature enveloped in the silvery refulgence of moonlight. The description of the drinking of the grape juice by the youthful pair though accurate appears to be a reflection of the demoralised state of society during the age

The nineth Canto is taken up by an account of the return of Dasharatha with his sons and daughters in law to his own capital. The patarnal advice of Janaka to Sitá is fully in accord with the ideal of womanhood in *Hindu society* *It* contains some very pithy admonitions which may be adapted to all times in all ages and in all conditions of life whether they be in the simple primitive days of yore or in these highly wrought artificial ones A portion of the Canto is occupied by a description of the return journey, the appearance of Parshurama, his discussion with the youthful Solar prince

and his return to Ayodhyá and the departure of Bharata and Shatrughna to their maternal grand father

The tenth Canto tells us of the decision of King Dasharatha *in view of his old age and infirmities to install* prince Râma on the throne and himself to withdraw from the trammels of this world With the ardent desire of seeing his son well equipped for the onerous task of administration, King Dasharatha gives him a general outline and a few terse maxims of morality polity, and administrative system The old King is interrupted by his ambitious wife Kaikeyi at the instigation of Mantharâ by putting an old and almost well nigh *forgotten promise against Dasharatha demanding of him, on its* strength, to set aside Râma and install her own son on the throne instead The old king yields The devoted, obedient heir-apparent cheerfully undertakes to renounce the splendours and glories of monarchical life in favour of his half brother and retire to woods The old father under the binding of the promise to his wife has no alternative but to consent Prince Rama *with his youthful wife Sitá escorted by Laxmana departs from Ayodhya to lead the life of an anchoret in the woods* King Dasharatha is overcome with grief and departs this world Bharata conveys the sad news to Rama who is staying at Chitrakuta and solicits him to return and resume the throne which rightfully belonged to him True to the promise made by him as a dutiful son to his father, he successfully induces Bharata to return allowing him to lead his life of abnegation to its full period *After the return of* Bharata Rama *travels further* southward and settles in Panchavati building a hut for himself The demoness Shurpankha appears on the scene and her nose is cut off by Laxman as a punishment for the dishonorable overtures made by her Thus disfigured she gets the demons Khara and Dushana to come forward as her champions to *avenge her wrong* Both the demons are killed in battle and here comes in the actual nucleus of the theme of the poem and from which it takes its name Râvana in the disguise of a mendicant appears at the wicket of the hut while Râma and Laxmana have been decoyed away by a deer in its pursuit The helpless Sita *is carried away by the ten headed monster in his* aerial car

It has not yet been definitely known what the extent of the whole poem was As at present found it ends with the return of

Ráma to Ayodhyá and his coronation there. Under the impression that a short synopsis of the poem will be helpful to the student we subjoin a metrical out-line of it which was prepared by a friend when he read the poem —

श्री जानकीहरणसोपानम् ।

वसंततिलका ।

भूयः प्रणम्य रघुनाथपदारविन्दम् ।
अज्ञानमोहतमसां मिहिरं शरण्यम् ॥
यो जानकीहरणकाव्यसुधामिमक्षु ।
तस्मै मया सुगमतीर्थमिदं निबद्धम् ॥ १ ॥

वंशस्थम् ।

अथ प्रथमः सर्गः ।

अभूदयोध्येति पुरी पुरातना । नरांगनावीरवरोपशोभिता ।
किमागता सा भुवि भोगभारतः । पुरंदरस्यैव पुरी मनोहरा ॥ २ ॥
अशाद्दशेषां वसुधामिमां तदा । अजात्मजो यद्यशसि प्रकाशिते ।
जना मृगांकोदयशंकितात्मनः । विकासमब्जस्य विलोकयन्ति ते ॥ ३ ॥
वधूत्रये सूनृतवंशसंभवे । अदृष्टपुत्राऽऽननफुल्लपङ्कजः ।
स संततं संततिचिंतनाकुलः । प्रजाधिपो यापितवाननेहसम् ॥ ४ ॥
वनं गतोऽस्य मृगयार्थमेकदा । तटे तटिन्या घटपूरणध्वनिम् ।
स कल्पयन् बृंहितमेव चेतसि । मुनेस्तनूजं निजघान कस्यचित् ॥ ५ ॥
विलोचनस्तज्जनको महीभृते । दिदेश शापं ज्वलने विशन्वशी ।
वचः शमाकर्ण्य तदा तपस्विनः । विषण्णचेताः प्रययौ पुरं नृपः ॥ ६ ॥

अथ द्वितीयः सर्गः ।

रणांगणे रावणतेजसा जिताः । सुराः पुरस्कृत्य पुरंदरं ययुः ।
अपारसंकल्पितपन्नगासनम् । रमामुखाम्भोरुहलोचनं हरिम् ॥ ७ ॥
ययाच वाचस्पतिरर्थितस्तदा । "पुलस्त्यपुत्रस्य विशोषयतां इति" ॥
स्त्रीवर्गहस्तेन हि किंकरीकृता । कथं कृतैषा भवताऽद्य याचिका" ॥ ८ ॥
निशम्य सर्वं वचसामगोचरः । अहो त्रिलोकत्रयभारमोहकः ।
सुराङ्गनाभाष्य च दास्यमोचने । नराज्ञं यथावयवं नृपात्मजः ॥ ९ ॥

अथ तृतीयः सर्गः ।

स भूपतिर्वीक्ष्य वसन्तसंभवम् । विलासिनीनां निवहेन संगतः ।
विहर्तुकामो निजगाम वाटिकाम् । अनङ्गधामनिकेतनोपमाम् ॥ १० ॥
निर्विनोदिता उपभुज्य कामुकं । निशि प्रभूताऽऽतपपानकातरः ।
निशात्यये बन्दिमनोरमार्पितं । निदाघकाले विलसन् काञ्चनः ॥ ११ ॥

अथ चतुर्थः सर्गः ।

सहर्ष्यशृङ्गप्रमुखैस्तपोधनै । अयष्ट पुत्रीयमखं यथाविधि ।
हुताशनात्कश्चन निःसृत पुमान् । समर्पयामास महीभृते चरुम् ॥ १२ ॥
स्वतेजसा तेन चरु प्रपूरित । ततो वधूभि प्रविभज्य भक्षित ।
निविष्टपेशाऽश्रुविमार्जनक्षमम् । नृपाय सत्पुत्रचतुष्टयं ददौ ॥ १३ ॥
तत कुमारा भवने महीपते । वपु प्रवृद्धिं प्रतिवासरं ययु ।
स्वलीलया त प्रमदेन सद्यु । निसर्गरम्यं खलु बालचेष्टितम् ॥ १४ ॥
सुतानपाऽऽशर्म्यं नृपस्य शिक्षितान् । स गाधिजोऽगान्मुषितक्रतुर्नृपम् ।
सुतौ ययाचे व्यसनं निवेद्य तम् । न चातकोऽस्त्यम्बु पयोमुचोऽन्यत ॥१५॥
ततोऽङ्कमारोप्य चिराय वर्जितम् । प्रियं वचो राममुवाच भूपति ।
"वपु सुलभ्यं न तथाऽमलं यश । भजस्व तस्माद्यशसे दिवानिशम्"॥१६॥
स एवमुक्तो जनकेन सानुज । जगाम सार्धं मुनिना तपोवनम् ।
अपश्यदध्वन्यथ ताटकाभिधाम् । मनुष्यशीर्षाऽऽवलिमाल्यकन्धराम् ॥ १७ ॥
समीक्ष्य तं तद्वनने घृणावशम् । प्रचोदयामास कृतस्मयो मुनि ।
तत प्रजारक्षणकार्यनैपुणा । निशाचरीं तां निजघान राघव ॥ १८ ॥

अथ पंचमः सर्गः ।

स राजपुत्रस्तपसामधिश्रयं । तपोवनं तं प्रविवेश कौशिक ।
सदा हविर्धूमयुतामलानिलै । प्रसारिताऽशेषशकुन्तनि स्वनम् ॥ १९ ॥
स राघव भज्यशरासनस्तदा । वनाश्रमाऽऽकृष्ट उवाच लक्ष्मणम् ।
जगत्पतेस्तत्र तपस्तपस्यत । महात्मनो रम्यकथां पुरातनाम् ॥ २० ॥
तथा कथा व्याहरति द्विपद्वले । कृतं वनं सत्वरजस्तमोमयम् ।
पदातिरेषोऽभ्यरस श्रिताऽसुरान् । तथा क्षितिस्थानिजधाम सानुज ॥ २१ ॥
निहत्य दैत्यान् प्रलयाऽर्कभीषण । अरात्यशुद्धेन सिषिंच मेदिनीम् ।
तत सुबाम्हो शिरसी तपस्विन । निनाय पादाम्बुरुहौ नृपात्मज ॥ २२ ॥

अथ षष्ठ सर्गः ।

पिनाकिचापेक्षणकाङ्क्षिणावुभौ । निनाय तौ मैथिलपत्तनं मुनि ॥
समुद्धाराऽध्वनि भर्तृशापत । स राघवो गौतमकामिनीं विभु ॥ २३ ॥
ततस्त्रयस्ते जनकेन सत्कृता । विवेदयामासुरिमं मनोरथम् ॥
धनु समानीतमथाऽस्य किंकरै । चिरं विशब्दं भवविप्रयोगत ॥ २४ ॥
तत स सधानुमना शरासनम् । अनामयद्बाहुबलेन राघव ॥
तदा धनुर्भंगसमुद्भवो रव । बभूव किं राघवकीर्तिडिंडिम ॥ ॥ २५ ॥
उवाच राजा मतिनं स्वकन्यकाम् । ददामि तस्मा इति साऽश्रुलोचन ॥
निवेदितुं राजमनोरथं तत । अगादयोध्याऽधिपमाशु किंकर ॥ २६ ॥

अथ सप्तम सर्ग ।

मुनेर्नमस्यामथ कर्तुमागता । पितुर्निदेशान्मिथिलाऽधिपाऽऽत्मजा ॥
प्रियस्य धैर्येन्धनमाददाह सा । स्वदत्प्रवेकोप्रहिरण्यरेतसा ॥ २७ ॥
समीक्ष्य त साऽपि मनोजविह्वला । यतेषु तेष्वध्वरमीक्षितु निपु ॥
विलोकनीय न विना रघूत्तमम् । इतीव किं वारि रुरोध लोचन ॥ २८ ॥
कृतोपचाराऽपि सखेदमानसा । निनाय दीना कतिचिद्दिनानि सा ॥
तत स साकेतपति स नन्दन । ययौ पुरीं ता जयघोषसत्कृत ॥२९ ॥
पुरन्दरोद्वारविधानवत्तत । चकार पुत्रोपयमान्महीपति ॥
दिनेषु यातेषु सुरेन राघव । प्रभेदितोऽभूद्हृदि मन्मथेषुणा ॥ ३० ॥

अथाष्टम सर्ग ।

विवृद्धकाम सह सीतया निशि । रह म रेमे न तु तृप्तिमाययौ ॥
कथ नु तृप्येन्मधुना स षट्पद । स वन्दिभिर्गीतउप प्रबोधित ॥ ३१ ॥

अथ नवम सर्ग ।

पुर प्रतस्थे नृपति सनन्दन । तदा विदेह स्वसुता जगौ गिरम् ॥
" विभूतिहेतु पतिरेव योषिताम् । पतिप्रसादाय यतस्व सन्ततम् " ॥ ३२ ॥
रथानयाऽऽरह्य पुर प्रतस्थिरे । वराङ्गनास्यन्दनदन्तिभिर्वृता ॥
अदृश्यताऽध्वन्यपरो दिवाकर । नृपाऽन्तकथापकुठारमण्डित ॥ ३३ ॥
प्रभुर्भृगूणामथ राममुक्तवान् । " धनुर्द्वय प्राक्सुरशिल्पिना कृतम् ॥
हरस्य तज्जीर्णमभेदि यत्त्वया । नव हरेरन्यदिद विलोक्य ॥" ३४ ॥
इतीरितो राघव उग्रविक्रम । धनु स्वमाकृष्य मुमोच सायकम् ॥
स तेन हत्वा त्रिदिवस्थल रिपो । जयेन तेनाऽऽप यशोऽमल महत् ॥३५॥
सकौतुक पौरजनैर्विलोकिता । पुरीं प्रविश्य सबला नृपाऽऽत्मजा ॥
दिनान्तरैस्त भरत स केकय । निनाय पुत्र दुहितु स्वपत्तनम् ॥ ३६ ॥

अथ दशम सर्ग ।

नयेन राज्य नयतो महीपते । तत समानामयुत ययौ गुरुतम् ॥
कदाचिदालक्ष्य जराऽर्दित वपु । स्वमङ्कमारोप्य सुत वचोऽब्रवीत् ॥ ३७ ॥
" विशीर्णमग जरया शनै शनै । वन प्रयाम्याचरितु तपो महत् ॥
वसुधरा शाधि विनाशिनाऽर्दित । चतुष्टयी नीतिरुपाऽऽजित स्वयम् "॥३८॥
पर तया मन्थरया प्रचोदित । महीपतिस्त विपिनेऽभ्युदेशनम् ॥
दिदेश वस्तु नरदचतुर्दश । सलक्ष्मणोऽगात्स तदैव काननम् ॥ ३९ ॥
अनुव्रजन्ती पतिमात्मजा भुव । जनस्य वक्षोऽरि सिषेच वारिभि ॥
अनानय स्वामिनमेवमाप्नुयात् । तदाऽमरस्तं मधुभाऽभिर्ने बहु ॥ ४० ॥
विलङ्घ्य याता सरित दिवौकसाम् । गुहाऽर्चिताऽर्ध्य प्रयितो गिरीश्वरम् ॥
समागम दर्श्रेण स तत्र राघव । बभूवुरस्त्रान्तालगे गगन् ॥ ४१ ॥

ततोऽनुजः केकयवंशसंभवः । तमाश्रमं प्राप्य ननाम राघवम् ॥
नृपं मृतं तेन निशम्य चाऽश्रुभिः । सहाऽभिषेकं कृतमौर्ध्वदेहिकम् ॥ ४२ ॥
निजाऽनुजं मातृविगर्हणोद्यतम् । निवारयामास स राघवाऽर्णवः ।
कृतप्रणामाय ततः स्वपादुके । समर्प्य चाऽऽलिंग्य वनाद्विसृष्टवान् ॥ ४३ ॥
विसृज्य शैलं पुरतो प्रजन्वनम् । जघान सीताहरणोद्यताऽसुरम् ॥
स पंचवट्यां घनवाहनोपमः । उवास सारंगरुताऽऽश्रमे ततः ॥ ४४ ॥
निशाचरीं राघवकामुकीं वने । समीक्ष्य नासां प्रचकर्त लक्ष्मणः ॥
ततः खरादीनपि तत्प्रचोदितान् । धनुर्धरौ तानिषुभिर्निजघ्नतुः ॥ ४५ ॥
ततो मृगव्याहृतराघवाऽऽश्रमे । ददर्श भिक्षुं जटिलं मुहुः मुहुः ॥
विलोक्य तं दर्शितघोरविग्रहम् । निशाचरं साऽतिभयात्प्रकम्पिता ॥ ४६ ॥
विगर्ह्य रामं रजनीचराऽधिपः । स्वयंभवं तां निजगाद गर्वितः ॥
ततो गृहीत्वा स्वयमात्मजां मुनेः । विहायसा प्राप्य जगाम रंहसा ॥ ४७ ॥

अनुष्टुप् ।

कृता पद्यावलिरियं नृपपत्तनवासिना । रामविप्रसहसभूतश्रीनारायणशर्मणा ॥ ४८ ॥
वर्षे साधारणाख्ये चक्षुस्त्रिवसुभूमिते । आश्विनस्याऽऽगमे भौमे उपहारीकृता सताम् ॥ ४९ ॥
वेधिताऽशेषचित्तानामसूयारहिताऽऽत्मनाम् ॥ गुणैकदृष्टिविदुषां तोषायैषाऽस्तु सर्वदा ॥ ५० ॥

Viewing the poem as a whole it can appropriately be called a Máhákávya fulfilling all its characteristics as laid down by writers on the art of composition. Thus the Sahityadarpana tells us that a Máhákávya is —

सर्गबन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः ।
सद्वंशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः ॥
एकवंशभवा भूपाः कुलजा बहवोऽपि वा ।
शृंगारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस इष्यते ॥
अङ्गानि सर्वेऽपि रसाः सर्वे नाटकसन्धयः ।
इतिहासोद्भवं वृत्तमन्यद्वा सज्जनाश्रयम् ॥
चत्वारस्तस्य वर्गाः स्युस्तेष्वेकं च फलं भवेत् ।
आदौ नमः क्रियाशीर्वा वस्तुनिर्देश एव वा ॥
क्वचिन्निन्दा खलादीनां सतां च गुणकीर्तनम् ।
एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः ॥
नातिस्वल्पा नातिदीर्घाः सर्गा अष्टाधिका इह ।

नानावृत्तमय क्वापि सर्ग कश्चन दृश्यते ॥
सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथाया सूचन भवेत् ।
सन्ध्यासूर्येन्दुरजनीप्रदोषध्वान्तवासरा ॥
प्रातर्मध्यान्हमृगयाशैलर्तुवनसागरा ।
सम्भोगाविप्रलम्भौ च मुनिस्वर्गपुराध्वरा ॥
रणप्रयाणोपयममन्त्रपुत्रोदयादय ।
वर्णनीया यथायोग साङ्गोपाङ्गा अमी इह ॥
कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा ।
नामास्य सर्गोपादेयकथया सर्गनाम तु ॥

Thus the student can easily see for himself how far the Janakiharna fulfills the above definition

A comparison of the Janakiharana with the Raghuvansha of Kalidasa will convince even the most cursory reader of the close similarity there is between the writings of the two poets Thus for instance the first and second Canto of the Janakiharana is almost an exact counterpart of the ninth and tenth Cantoes of the Raghuvansha as regards style and language, sentiment and thought The stray stanzas in the Jánakiharana bearing an analogy to the stanzas in the Raghuvansha are so plentiful and the similarity of expressions so abundant that it is not possible in the limited space to do anything than merely mentioning the fact Likewise the expressions and phrases from Kumârsambhava find place in this poem All these facts tend to show that Kumárdás has in all probability adopted Kalidása for his model and has freely indented upon his works for expressions and words

Kumardása was evidently a lover of poetry and in spite of his worldly status undertook to write it but has handed down only one work—the present one—to posterity which shows that he was a scholar of no mean order but was imbued with a spirit of the times. In his work we find an extraordinary artificiality of style and use of uncommon words which do not find place in the writings of Kálidasa He indulges in words and phrases having a double meaning in several places he has strained and laboured similies and comparisons but they lack the sweet simple flow that characterises Kalidása or Bhavabhuti in their metrical compositions It must, however be observed that he has some very gorgeous pictures of natural scenery and that he surpasses some of the royal poets in that branch But unfortunately he could not shake off the peculiar traits of the times.

Some parts of the poem are grand and really 'poetic' while there are others which are so full of lewd and loathsome descriptions that one is apt to turn away from them in disgust. Perhaps this is due to the impression produced on him by the general tone of society in his own days and he could not keep himself above it Barring such passages we are bound to say that the poem as a whole is not unworthy of a critical study and worthy of admiration especially coming as it does from the pen of an oriental King

Unfortunately the materials to fix the precise date of Kumardása are so scanty that any endeavour in that direction is more or less mere guess work *Much of the information that we have of Kumardasa is based on tradition* and is consequently very vague and uncertain From all available data we find that Kumardasa the author of Janakiharana was a king of Ceylon who ruled about the middle of the 6th Century A. D

This *Kumardas* a prince of the Maurya dynasty, was, we are told, the son of *Mudgala'yana* and he reigned for the brief period of nine years We are further told that he put an end to his life, by throwing himself on the funeral pile of *Kalidas* This scrap of information comes to us from the *Pujavali*, and it is corroborated by the Ceylonese work *'Perakumba-sirita'*—which tells us in addition that *Kumardas* composed *Janakiharana* and other *Mahakavyas*

That *Kumardas* belonged to the Maurya dynasty, is mentioned in the Buddhistic work called *Mahavansha* and in the *Kavyashekhara too* We hardly know anything about *Kumardas* as a ruler or as a conqueror but there are fair grounds to infer that he was well known for his literary attainments and his writings enjoyed no small amount of popularity Notwithstanding this, it is rather curious that only one work of his should have come down to us

On turning to the endeavour of fixing the date of Kumrdasa, we are confronted by the tradition of his having thrown himself on the funeral pile of *Kalidas* The tradition as given by Prof. *Dharmaram Sthavira* says that, *Kumardas* wrote he following two lines (कमलात्कमलोत्पत्तिः श्रूयते न तु दृश्यते ॥) on he wall of the house of a woman to whom he was attached, and under these lines a handsome reward was offered to the person who would complete the verse *Kalidas* happening to see these lines on the wall, completed the verse, by adding (बाले तव

जानकीहरणम्।

पंचम सर्गः ।

ततस्तत तापसकन्यकाजनप्रसिक्तसवर्द्धितवृक्षमण्डले ।
सहस्रशस्तानितसामनिस्वनप्रवर्तिताखण्डशिखण्डिताण्डवम् १

श्रीगोपालकृष्णायनम ॥ अथ पूर्वसर्ग ताटिकावधसन्तुष्टो विश्वामित्र श्रीरामभ्राय अस्त्रगण वितीर्य ताय स्वाश्रमनिकटे प्रपेदे इत्युक्त । अथास्मिन्सर्गे तस्य स्वाश्रमप्रवेश निवध्नु आदौ तावत् तत्तपोवन दशभि श्लोकैर्वर्णयति। तत इति। तत आश्रमसमीपप्राप्त्यनतर कौशिक कुमारयुग्मेन तपोवन विवेश इति दशमश्लोकस्थक्रियया अन्वय । तावत्पर्यंत द्वितीयातानि तपोवनविशेषणानि । प्रशस्त तप अस्ति येषा ते तापसा ‘ तप सहस्राभ्या विनीनीति ’ सूत्रात् तप शब्देऽनुवर्तमाने ‘अण् च’ इति सूत्रेण मत्वर्थेऽण् प्रत्यय । तापसा तपस्विन ‘तपस्वी तापस पारिकाक्षी’त्यमर । तेषा कन्यका अल्पा कन्या कन्यका ‘अल्पे’ इत्यनेन कप्रत्यय ‘केण’ इति ह्रस्व । तासा जन समूह तस्य यत् प्रसिक्त सेचन प्रपूर्वात् सिंचते नपुसके भावे क्त इति क्तप्रत्यय । ‘नपुसके भावे क्तस्य योगे षष्ठ्या उपसङ्ख्यान’ इति षष्ठी । तेन सवर्द्धितानि यानि वृक्षाणा तरूणा मडलानि समूहा तैस्तत विस्तृत व्याप्तमिति यावत् पुन कथभूत तपोवन सहस्रश तानितानि विस्तारितानि तनु विस्तारे णिजतात् क्त यानि सामानि ऋषिकुमारै पठनार्थं उदीर्णानि सामानीत्यर्थं । तेषा यो निस्वन ध्वनि तेन प्रवर्तित उत्पादित अखड अनवच्छिन्न शिखडिना मयूराणा ताडव नृत्य यस्मिन् मयूरा मेघनादानुरागित्वात् ऋषिकुमारोदीरितसामध्वनि गाभीर्यात् ‘मेघध्वनिमिव मत्वा यस्मिन्नृत्यति एतादृशमित्यर्थं । अनेन सुच्छायत्व मधुरध्वन्यादि सौंदर्यं तपोवनस्य व्यज्यते ‘ताडव नटन नाट्य’ इत्यमर । अनुप्रासालकार अत्र मिश्रत्वात् पांचाली रीति तदुक्त ‘ पाचालीरीतिर्वैदर्भी गौडीरित्युभयात्मका’ इति । ‘पथपारुष्यरहिता शब्दकाठिन्यवर्जिता । नातिदीर्घसमासा च वैदर्भी रीतिरिष्यते’ इति । ‘ओज कातिगुणोपेता गौडी या रीतिरिष्यते’ इति च । रीतिस्वरूप तु ‘रीतिर्नामगुणाश्लिष्टपदसघटना मता’ इति । एवविधेषु पूर्वप्रगतेषु पद्येषु यथायथ रीतिलक्षण बुधै सघटनीय । प्रकरणाते लेखस्तु सर्वोप कारकत्वात् । पूर्वस्मिन्सर्ग ‘रक्षो हव्यहविर्भुज स हि तथा सघूप्य शत्रोर्धनै ’ इत्य

सुधाम्भोमात्रयमिन्दीवरद्वयम् ॥) Out of eagerness to get the reward the woman put *Kalidas* out of the way, by murdering him The shrewd *Kumardas* suspected foul play and threatened the woman into disclosing the corpse of *Kalidas* He then caused a pile to be prepared and burnt himself on it with the corpse. The natural conclusion that is arrived at from this, is that *Kalidas* and *Kumardas* were coeval, and that the latter was a great admirer of the former Much would therefore depend on the date that is assigned to *Kalidas* Howsoever different be the opinions among scholars about the date of *Kalidas*, all seem to be agreed on one point that *Kalidas* flourished before the sixth century A. D *Dr MacDonnel* says in his History of Sanskrit Literature that "There is good reason to suppose that *Kalidas* lived not in the 6th but in the beginning of the 5th Century A D' We have already seen, that the several works which give any information about *Kumardas*, place him in the sixth century, the tradition that he threw himself on the funeral pile of *Kalidas*, therefore, falls to the ground

Kumardas appears from his only work that we are able to see, to have been an imitator of *Kalidas* and he may be said to have carried his imitation to such a great extent that he may be safely called '*Kalidas's* servile imitator' It is in the nature of things that some time is taken up by the works of a poet before they become so popular as to be adopted as models. It is therefore likely that *Kalidas* was not a contemporary of *Kumardas* but preceded him by a century or even more

हिरण्यरेतःशरणानि सर्वतः प्रवृत्तपुण्याहुतिधूमधूसरम् ।
वृहल्लतातानभृतः फलेग्रहेरधस्तपोवासितशायितातिथि ॥५॥
तपस्विवर्गस्य वधूषु वह्नये वितन्वतीषु प्रकृतां बलिक्रियाम् ।
मृगाङ्गनाभिः परिलिह्य जिह्वया विनोदितत्याजितरोदितच्छिशु ६
बलिक्रियातानितलाजकर्षणे समेतकीटप्रतिघातशङ्कया ।
प्रमृज्यमानं शनकैस्तपस्विभिः कुशस्य मुष्ट्याऽनलमन्दिरोदरम् ७

तेन व्यथितेपि पीडिते सत्यपीत्यर्थः । सुनिश्चलं यथास्यात्तथा आसीना उपविष्टा जरन्तः वृद्धा तपोधना तपस्विनः यस्मिन् एतेन तन्नरयन्तृपीणां दयालुत्वं व्यज्यते ॥ ४ ॥

हिरण्यरेत इति । हिरण्यरेतसा अग्नीना शरणानि स्थानानि 'हिरण्यरेता हुतभुग्' 'शरणं गृहरक्षित्रो' इत्यमरः । सर्वतः सर्वत्रेत्यर्थः ।' इतराभ्योऽपि दृश्यते' इति सर्वशब्दात् तसिल्प्रत्ययः । 'उभसर्वतसो कार्या' इत्यादिना हिरण्यरेतः शरणानीत्यत्र द्वितीया अभिगृह्णाणा आसमतात् भागे सर्वत इत्यर्थः । प्रवृत्त उत्पन्न य पुण्याहुतिधूम पुण्यार्थं पुण्यकारिका वा या पयआदिहविर्द्रव्याहुतय तासा धूम तेन धूसर मलिन पुनश्च वृहन् महान् यो लताना वल्लीनां तान विस्तार तनु विस्तारे भावे घञ् तं बिभर्ति धारयति इति तथा 'क्किप् चेति' भृधातो क्किप् 'ह्रस्वस्येति' तुक् । फलानि गृण्हतीति फलेग्रहि 'फलेग्रहिरात्मभरिश्चेति' निपातनात्साधु एतादृशस्य तरो अध अधोभागे आसिता उपविष्टा शायिताश्च सुप्ताश्च अतिथय प्राघूर्णिका यस्मिन् एतादृश तपोवन । आशित इति पाठे पूर्वं आशिता भोजिता पश्चाच्छायिता स्वापिता अतिथय यस्मिन् एतादृशे तपोवन आशितशायिता इत्यत्र पूर्वकालैकेति समास । एतेन तस्य पावित्र्य विविक्तत्व च सूचित ॥ ५ ॥

तपस्वीति । प्रशस्त तपो येषा ते तपस्विन 'तप सहस्राभ्यां विनीनी' इति तप शब्दात् विनिप्रत्यय । ऋषय तेषा वर्ग समूह तस्य वधूषु स्त्रीषु वन्हये अग्नये प्रकृतां उपक्रांता आरब्धामिति यावत् बले उपहारस्य क्रिया कर्म 'बलिर्दैत्योपहारयो' इति हैम । वितन्वतीति वितन्वत्य तासु विपूर्वात् तन्धातोर्लट शत्रादेश उगितश्चेति ङीप् । कुर्वंतीषु सतीषु मृगाङ्गनाभि मृगाणा अंगना स्त्रिय हरिण्य इत्यर्थः । ताभि कर्त्रीभि जिव्हया रसनया परिलिह्य आस्वाद्य आदौ विनोदिता पश्चात्त्याजिता विनोदितत्याजिता पूर्वकालैकेति समास । अतएव रोदिन विनोदितत्याजितरोदिन आवश्यकाधमर्ण्येति रुद्धातो णिनिप्रत्यय तासां तपस्विवर्गवधूनां शिशव अर्भका यस्मिन् ॥ ६ ॥

बलीति । बले पूजोपहारादे या क्रिया करण तस्मिन् तानिता विस्तारिता ये लाजा तेषां कर्षणे आकर्षणे आकृष्य अन्यत्र नयने इति यावत् समेता मिलिता ये कीटा तेषां प्रतिघात नाश प्रतिघात इत्यत्र उपसर्गस्येति

विहङ्गपानाय महीरुहां तले निवेशिताम्भःपरिपूर्णभाजनम् ।
विशोषणार्थाहितपुण्यवल्कलप्रताननम्रीकृतवृक्षमस्तकम् ॥ २ ॥

कृतासु नीवारविभागवृत्तिषु स्वकीयमंशं मृदुहस्तसम्पुटैः ।
हरद्भिरालोहितगण्डमण्डलैः प्लवङ्गमैः सेवितशैलकन्दरम् ॥ ३ ॥

स्वमङ्कमारुह्य सुखं परिष्वपत्कुरङ्गशावप्रतिबोधशङ्कया ।
चिरोपवेशव्यथितेऽपि विग्रहे सुनिश्चलासीनजरत्तपोधनम् ॥ ४ ॥

नेन पञ्चमसर्गस्थ रक्षोवधरूप वृत्त सूचित । अस्मिन् सर्गे चतुःपञ्चाशत्तमश्लोकपर्यंत वंशस्थ वृत्तम् । उक्त च 'जतौ तु वंशस्थमुदीरित जरौ' इति ॥ १ ॥

विहगेति । महीरुहा महीशब्दे उपपदे रुहधातो 'क्विप् चेति' क्विप् उपपदसमास । महीरुहा वृक्षाणां तले मूले 'अध स्वरूपयोरस्त्री तल स्यात्' इत्यमर । विहायसा गच्छतीति विहगा विहाय शब्दे उपपदे गम्धातो खच् स च डित् विहायस्शब्दस्य विहादेशश्च । तेषा पक्षिणा पान अशन तत्कर्तृक पानमित्यर्थ । तस्मै तादर्थ्ये चतुर्थीय निवेशितानि स्थापितानि अम्भ परिपूर्णानि उदकपरिपूर्णानि भाजनानि पात्राणि यस्मिन् 'पात्रामत्र च भाजन' इत्यमर । पुन कथभूत विशोषणाय शुष्ककरणाय इति विशोषणार्थं आहितानि स्थापितानि यानि पुण्य वल्कलाना प्रतानानि समूहा प्रपूर्वात्तनुविस्तारे इत्यस्माद्भावे घञ् तै नम्रीकृतानि प्रह्वीकृतानि नम्रशब्दात् अभूततद्भावे च्वि टेर्लोपे अस्य च्वाविति ईत्व च्व्यतत्वात् गतिसज्ञाया कृतशब्देन कुगतिप्रादय इति समास । वृक्षाणा मस्तकानि अग्रभागा यस्मिन् एतादृश तपोवनम् ॥ २ ॥

कृतास्विति । पुन कथभूत नीवाराणां तृणधान्याना 'तृणधान्यानि नीवारा' इत्यमर । ये विभागा अशा ते एव वृत्तय जीवनसाधनानि 'वृत्तिर्वर्तनजीवने' इत्यमर । तासु कृतासु रचितासु सतीषु मृदव मृदुला ये हस्तसम्पुटा करसम्पुटा 'कोमल मृदुल मृदु' इत्यमर । तै स्वस्य अय स्वकीय । 'कुक्' इत्यनुवर्तमाने 'स्वस्य च' इति वार्तिकेन छप्रत्यय कुगागमश्च अश भाग हरन्तीति हरन्त तै हरते शतृप्रत्यय ईषल्लोहित आलोहित कुगतीति समास । आलोहित गण्डाना कपोलाना मण्डल चक्रवाल येषा एतादृशै प्लवगमै वानरै 'कपिप्लवङ्गप्लवगौ' इत्यमर । सेवितानि शैलाना पर्वताना कन्दराणि गुहा यस्मिन् 'अद्रिशैल शिलोच्चया दरी तु कन्दरो वास्त्री' इत्यमरौ ॥ ३ ॥

स्वमिति । स्वमात्मीय 'स्वो ज्ञातावात्मनि स्व त्रिष्वात्मीये स्व स्त्रियां धने' इत्यमर । अङ्क उत्सङ्ग 'उत्सङ्गचिह्नयोरङ्क' इत्यमर । आरुह्य प्राप्येत्यर्थ । सुख यथास्यात्तथा परिस्वपत परिशयाना अत्र परिष्वजदित्येव पाठ साधु षत्वस्याप्राप्ते । ये कुरङ्गशावा मृगपोता 'मृगे कुरङ्गवातायु' 'पोत पाकोऽर्भको डिम्भ पृथुक शावक शिशु' इत्यमरौ । तेषा प्रतिबोधशङ्कया जागृतिशङ्कया । विग्रहे देहे 'शरीर वर्ष्मविग्रह' इत्यमर । चिर चिरकाल उपवेश उपवेशन

हिरण्यरेतःशरणानि सर्वतः प्रवृत्तपुण्याहुतिधूमधूसरम् ।
बृहल्लतातानभृत. फलेग्रहेरधस्तरोरासितशायितातिथि ॥५॥
तपस्विवर्गस्य वधूषु वह्नये वितन्वतीषु प्रकृतां बलिक्रियाम् ।
मृगाङ्गनाभि· परिलिह्य जिह्वया विनोदितत्याजितरोदितच्छिशु ६
बलिक्रियातानितलाजकर्पणे समेतकीटप्रतिघातशङ्कया ।
प्रमृज्यमानं शनकैस्तपस्विभि कुशस्य मुष्टयाऽनलमन्दिरोदरम् ७

तेन व्यथितेपि पीडिते सत्यपीत्यर्थं । सुनिश्चल यथास्यात्तथा आसीना उपविष्टा जरत वृद्धा तपोधना तपस्विन यस्मिन् एतेन तन्त्यश्वपीणां दयालुत्व व्यज्यते ॥ ४ ॥

हिरण्यरेत इति । हिरण्यरेतसा अमीना शरणानि स्थानानि 'हिरण्यरेता हुतभुग्' 'शरण गृहरक्षित्रो' इत्यमरी । सर्वत सर्वत्रेत्यर्थं ।' इतराभ्योऽपि दृश्यते' इति सर्वशब्दात् तसिल्प्रत्यय । 'उभसर्वतसो कार्या' इत्यादिना हिरण्यरेत शरणानीत्यत्र द्वितीया अग्निगृहाणां आसमतात् भागे सर्वत इत्यर्थ । प्रवृत्त उत्पन्न य पुण्याहुतिधूम पुण्यार्थं पुण्यकारिका या या पयआदिहविर्द्रव्याहुतय तासां धूम तेन धूसर मलिन पुनश्च बृहन् महान् यो लतानां वल्लानां तान विस्तार तनु विस्तारे भावे घञ् त बिभर्ति धारयति इति तथा 'क्विप् चेति' भृधातो क्विप् '"ह्रस्वस्येति' तुक् । फलानि गृण्हतीति फलेग्रहि 'फलेग्रहिरात्मभरि श्चेति' निपातनात्साधु एतादृशस्य तरो अध अधोभागे आसिता उपविष्टा शायिताश्च सुप्ताश्च अतिथय प्राघूर्णिका यस्मिन् एतादृश तपोवन । आशित इति पाठे पूर्वं आशिता भोजिता पश्चाच्छायिता स्वापिता अतिथय यस्मिन् एतादृशं तपोवन आशितशायिता इत्यत्र पूर्वकालेकेति समास । एतेन तस्य पावित्र्य विविक्तत्व च सूचित ॥ ५ ॥

तपस्वीति । प्रशस्त तपो येषा ते तपस्विन 'तप सहस्राभ्या विनीनीवि' तप शब्दात् विनिप्रत्यय । ऋषय तेषां वर्ग समूह तस्य वधूषु स्त्रीषु वन्हये अग्नये प्रकृतां उपक्रांता आरब्धामिति यावत् बले उपहारस्य क्रिया क्रण 'बलिर्दैत्योपहारयो' इति हैम । वितन्वतीति वितन्वत्य तासु विपूर्वात् तन्धातोर्लट शत्रादेश उगितश्चेति ङीप् । कुर्वंतीषु सतीषु मृगाङ्गनाभि मृगाणां अगना स्त्रिय हरिण्य इत्यर्थं । ताभि कर्त्रीभि जिह्वया रसनया परिलिह्य आस्वाद्य आदौ विनोदिता पश्चात्त्याजिता विनोदितत्याजिता पूर्वकालेकेति समास । अतएव रोदिन विनोदितत्याजितरोदिन आवश्यनाधमर्ण्येति रुद धातो णिनिप्रत्यय तासां तपस्विवर्गवधूनां शिशव अर्भका यस्मिन् ॥ ६ ॥

बलीति । बले पूजोपहारादे या क्रिया करण तस्मिन् तानिता विस्तारिता ये लाजा तेषां कर्पणे आकर्षणे आकृष्य अन्यत्र नयने इति यावत् समेता मिलिता ये कीटा तेषां प्रतिघात नाश प्रतिघात इत्यत्र उपसर्गस्येति

महीरुहभ्रष्टविहङ्गपोतिकासुखोपवेशाय तपस्विसूनुभिः।
इषीकतूलेन विधाय मार्दवं क्वचित्समासञ्जितनीडपञ्जरम् ॥ ८ ॥
सवारिमृत्स्नापरिपूर्णखातकप्रजन्यमानाङ्कुरबीजमेकतः ।
प्रहृष्टसारङ्गकिशोरवल्गितप्रकीर्णपुञ्जीकृतशुष्यदिङ्गुदि ॥ ९ ॥
समीरणैराहुतिगन्धपावनैर्वितानितोद्दामशिखण्डिनिस्वनम् ।
तपोवनं तत्तपसामधिश्रयं कुमारयुग्मेन विवेश कौशिकः ॥ १० ॥

दीर्घो न बहुलग्रहणात् । तस्य शङ्कया आशङ्कया तपस्विभिः मुनिभिः शनकैः मन्द मन्द यथास्यात्तथा कुशस्य दर्भस्य जात्येकवचनं कुशानामित्यर्थः । मुष्टया प्रमृज्यते तत्प्रमृज्यमानं प्रपूर्वान्मार्ष्टेः कर्मणि लट् शानच् अनलानां गार्हपत्यादीनां यन्मन्दिरं गृहं अग्निशाला तस्याः उदरं मध्यभागो यस्मिन् एतादृशं तपोवनं । यद्यप्यत्र ' प्रमृज्यमानं शनकैस्तपस्विभिः ' इति पाठो दृश्यते । तथापि तादृशपाठे अन्यपदार्थं तपोवनं न लभ्यते । अतः कुशस्य मुष्टया शनकैस्तपस्विभिः प्रमृज्यमानानलमन्दिरोदरं इत्येव पाठः साधुः इति भाति ॥ ७ ॥

महीरुहेति । महीरुहेभ्यः वृक्षेभ्यः भ्रष्टाः अधः पतिताः महीशब्दे उपपदे रुहधातोः मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः महीरुहेभ्यः भ्रष्टा इति साधनं कृतेति समासः । या विहगपोतिकाः विहगानां याः पोतिकाः शावाः तासां सुखेन उपवेशाय उपवेशनाय उपपूर्वात् विशतेर्भावे घञ् तादर्थ्ये चतुर्थी । तपस्विनां ऋषीणां सूनवः पुत्राः तैः कर्तृभिः इषीकाणां तूलं कार्पासं इषीकतूलं ' इष्टकेषीकामालानां चिततूलेति ' ह्रस्वः तेन मार्दवं मृदोर्भावः मार्दवं मृदुत्वमिति यावत् इगन्ताच्चलघुपूर्वादिति अण्प्रत्ययः । विधाय कृत्वा क्वचित् कुत्रचित् तपोवनप्रान्ते किम्शब्दात् ' किमोत् अत् क्वातीति ' क्वादेशः ' असाकल्ये तु चिच्चन ' इत्यमरः । समासञ्जितानि नीडानि कुलायाः येषु ' कुलायो नीडमस्त्रियाम् ' इत्यमरः । एतादृशाः पञ्जराः यस्मिन् एतादृशे तपोवने तस्मिन् ॥ ८ ॥

सवारीति । एकतः एकस्मिन् भागे वारिणा उदकेन सहिताः सवारि ' तेन सहेति तुल्ययोगे ' इति बहुव्रीहौ वोपसर्जनस्येति सादेशः एतादृशी प्रशस्ता मृत् मृत्स्ना ' मृदस्तिकन् ' इत्यतः मृद इत्यनुवर्तमाने ' सस्नौ प्रशंसायामिति ' स्नप्रत्ययः तया परिपूर्णाः ये खाताः तेभ्यः प्रजन्यमानाः अङ्कुराः येभ्यः एतादृशानि बीजानि यस्मिन् । प्रहृष्टाः ये सारङ्गकिशोराः हरिणशावाः तेषां यद्वल्गितं इतस्ततो भ्रमणं तेन प्रकीर्णानि इतस्ततो विक्षिप्तानि एतादृशानि पुञ्जीकृतानि शुष्यन्ति इङ्गुदीनि इङ्गुदिफलानि यस्मिन् इङ्गुदीत्यत्र विकारप्रत्ययस्य फले लुप् इत्यनेन लुप् ' लुपियुक्तवद्व्यक्तिवचने ' इति युक्तवद्भावः ॥ ९ ॥

समीरणैरिति । तपसां तपश्चर्याणां अधिश्रयं आश्रयं कौशिकः कुशिकस्य अपत्यं ' तस्येदमित्यण् ' ' ऋष्यन्धकेति चाण् ' विश्वामित्रः आहुतीनां गन्धः सुगन्धः तेन

विधित्सुरिष्टिं नृपतेरतन्द्रित सुत ततो वैबुधलौकिकीमृषिः ।
समादिदेश प्रकृताय कर्मणे चिराय तद्रक्षणरूप्यमादृत. ॥ ११ ॥
तमग्निमिन्धन्तमधिक्रतु भ्रमन् रिरक्षिषु सन् परितो रिपोरसौ ।
क्षमाभुजः सज्यशरासनः सुतो हृतो जगादावरज वनश्रिया ॥१२॥

पावनै पवित्रै एतान्शै समीरणै वायुभि वितानित विस्तृत उद्दाम महान् शिखण्डिना मयूराणा नि स्वन ध्वनि यस्मिन् एतादृश तत् पूर्वोक्त तपोवन कर्म कुमारयो रामलक्ष्मणयो यद्युग्म युगल 'सहयुक्ते प्रधाने' इति तृतीया । तेन सहेत्यर्थ विवेश प्रविवेशेत्यर्थ । विशधातोर्लिट् ॥ १० ॥

विधित्सुरिति । तत तपोवनप्रवेशानतर आदृत सादर रामविषयकादरया निलयं । अर्चितो वा पूजित इति यावत् "आदृतौ सादरार्चितौ" इत्यमर । विबुधलोकाना देवलोकाना इय वैबुधलौकिकी तस्येदमित्यण् अण्णतान्ङीप् 'त्रिदशा विबुधा सुरा' इत्यमर । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धि एतादृशीं इष्टिं यज्ञ विधित्सु विधातुमिच्छु विपूर्वात् दधाते सनि सनिमीमेति इसादेश अभ्यासलोप 'सनाशसभिक्षउ' इति उप्रत्यय । एतादृश ऋषि विश्वामित्र अतन्द्रित तन्द्रा आलस्य सजाता अस्य तन्द्रित तारकादित्वादितच् तादृशो न भवतीति अतन्द्रित त अनलसमित्यर्थ । अतएव चिराय चिरकाल 'चिराय चिररात्राय' इत्यमर । तद्रक्षणरूप्य तस्य यज्ञस्य रक्षण पालन तत आगत तद्रक्षणरूप्य फलस्यापिहेतुत्व अध्ययनेन वसतिरितिवत् 'हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्य रूप्य ' इति रूप्यप्रत्यय । एतादृश नृपते दशरथस्य सुत पुत्र श्रीरामभद्र प्रकृ॰ ताय कर्मणे यज्ञरक्षणरूपकर्मणे इत्यर्थ । समादिदेश आज्ञापयामास समाङ्पूर्वा दिशतेर्लिट् ॥ १० ॥

तमिति । असौ पूर्वोक्त ज्यया मौर्व्या सहित सज्य अस्यते अनेनेति असन असुक्षेपणे करणे ल्युट् शराणा बाणाना असन शरासन धनुष्य सज्य मौर्वीविशिष्ट शरासन यस्य 'धनुश्चापौ धन्वशरा' इत्यमर । एतादृश क्रतौ इत्यधिक्रतु सप्तम्यर्थेऽव्ययीभाव यज्ञे इत्यर्थ । अग्निगार्हपत्याद्यग्नीनित्यर्थं । जात्यपेक्षया एकवचन इधत दीपयत इइधीदीप्तौ लट शत्रादेश श्नसोरल्लोप अनुदात्तेत्त्वलक्षणा त्मनेपदस्यानित्यत्वात्परस्मैपद । स विश्वामित्र परित समतत 'अभित परित समयेत्यादिना' परितयोगे द्वितीया । किमर्थं परिभ्रमणमित्यपेक्षायामाह रिपो रिति । रिपो शत्रो सकाशात् भीत्रार्थानामित्यपादानत्व रक्षितु इच्छु रिरक्षिषु रक्ष्पालने समतादुप्रत्यय । अर्थात्तमिति कर्मात्र सबध्यते एतादृश क्षमाभुज क्षमा पृथ्वीं भुनक्ति पालयति इति क्षमाभुक् तस्य दशरथस्य सुत श्रीरामभद्र वनस्य अरण्यस्य श्री लक्ष्मी तया हृत आकृष्ट सन् अवरज अनुज लक्ष्मणमित्यर्थं । जगाद उवाचेत्यर्थ गदव्यक्तायां वाचि लिट् । अनुप्रासालकार ॥ १२ ॥

विभर्ति नीवारवदम्बुजाकरश्रिया परीतं सततं तपोजुषाम्।
अखातमाहावमनुप्त्रिमं परं सदाफलं शस्यमिदं तपोवनम् ॥ १२ ॥
सवेदवेदाङ्गविदो यमव्ययं विदन्ति यत्नेन पदं तपस्विनः।
स लोककृत्यानि विचिन्त्य कानिचित् तपस्यति स्मेह पुमान् पुरातनः

पूर्वश्लोके क्ष्माभुज सुत अवरज जगादेत्युक्त किं जगादेत्यत आह–विभर्तीति। नीवारा तृणधान्यानि सति यस्मिन् तन्नीवारवत् 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति' मतुप् मादुपधायाश्चेतिवत्व अम्बुजाना कमलाना आकर खनि तस्य या श्री शोभा तया परीत युक्त तप जुषते सेवते इति तपोजुष जुषी प्रीतिसेवनयो क्विप् तपस्विनामित्यर्थ । इद पुरोदृश्यमान तपस वन अरण्य सतत निरतर 'सततेऽनारताश्रातसततावरतानिश' इत्यमर । अखात देवखातक 'अखात देवखातक' इत्यमर । आहाव निपान 'आहावस्तु निपान स्यादुपकूपजलाशये' इत्यमर । वापेन क्षेत्रविकरणेन निर्वृत्त उप्त्रिम तथा न भवतीति अनुप्त्रिम 'डुवप् बीजसताने' इत्यस्मात् ड्वित त्रियजादित्वात्सप्रसारण क्त्रेर्मम्नित्यमिति स्वार्थे मप्प्रत्यय । वाप विना स्वतएवोत्पन्नमित्यर्थ । अतएव पर श्रेष्ठ सदा सतत फल यस्य एतादृश सस्य धान्य बिभर्ति धारयति। डुभृञ् धारणपोषणयो लट् तिप् शप श्लौ द्वित्व अभ्यासस्येत्व च। अखात आहाव सस्यमित्यत्र चकार विनापि समुच्चय 'यस्या हिरण्य विंदेय गामश्व पुरुपानह' इतिवत् द्रष्टव्य ॥ १२ ॥

सेति। इह अस्मिन् वने 'इदमोह' इति हप्रत्यये 'इदमइश्' इति इशादेश । वेदा ऋगादय तै सहितानि सवेदानि यानि वेदागानि शिक्षादीनि षट् तानि च 'शिक्षाकल्पो व्याकरण नैरुक्त छदोज्योतिषमित्यगानि' इति चरणव्यूहे रूपराणि तेषा विशिष्य पादाद्यगत्व शिक्षायामुक्त तथाहि " छद पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते। ज्योतिषामयन चक्षुर्निरुक्त श्रोत्रमुच्यते ॥ शिक्षाघ्राण वेदस्य मुख व्याकरण स्मृत। तस्मात्सांगमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते' इति। तानि विदति जानति ते सवेदवेदागविद विदज्ञाने सुप्युपपदे क्विप् चेति क्विप् उपपदमतिङ् इति समास । एतादृशा तपस्विन नित्य तपोयुक्ता भूमनिंदाप्रशसासु इत्यनेन नित्ययोगे 'तप सहस्राभ्या विनीनीति' विनिप्रत्यय पुराणपुरुष अव्यय नास्ति व्यय षड्भावविकारा यस्य एतादृशषड्भाववर्जितमित्यर्थ । ते च यास्केन दर्शिता 'जायतेऽस्तिविपरिणमतेवर्धतेऽपक्षीयतेविनश्यतीति। अतएव काठके उक्त 'न जायते म्रियते वा विपश्चित् नाय कुतश्चिन्नबभूव कश्चित्। अजो नित्य शाश्वतोऽय पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे' इति। एतादृश पद वस्तुरूप 'पद व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु' इत्यमर । यत्नेन उपनिषदर्थविचारादिरूपप्रयत्नेन विदति जानाति विद ज्ञाने लट्। पूर्वोक्त पुरातन

सुदर्शनच्छिन्नसमाहृतेन्धनं द्विजेन पक्षव्यजनेन वीजितम् ।
त्रिनेत्रमूर्त्यन्तरमादिपूरुषो जुहाव हव्यैरिह हव्यवाहनम् ॥ १५ ॥

तपस्यति स्वामिनि शत्रुशातने समित्कुशच्छेदनमात्रतत्परः ।
सुसंयतो नाभिननन्द नन्दकः सुरारिवक्षः क्षतजासवं तदा ॥ १६ ॥

गदारणद्दुन्दुभिभैरवं रणं तदा समभ्येत्य भयं वितन्वती ।
शिरस्यपध्वस्तशिरस्त्रजालके निमज्ज्य मज्जां न जघास विद्विषाम्

पुराण पुमान् पुरुष कानिचित् लोकाना कृत्यानि कार्याणि 'विभाषाकृवृषोरिति कृधातो क्यप् लोककार्याणीत्यर्थ । विचिंत्य विचार्य लोककार्याण्युद्दिश्येत्यर्थ ॥ तपस्यति स्म लट्स्मे इति स्मयोगे भूतार्थे लट् ॥ १४ ॥

तस्य आयुधान्यपि तपसा अनुकूलता यातानीति क्रमेण दर्शयति । सुदर्शनेति । इह अरण्ये आदिपूरुष विष्णु त्रीणि नेत्राणि यस्य स त्रिनेत्र शकर 'विरूपाक्षस्त्रिलोचन ' इत्यमर । अन्या मूर्ति मूर्त्यंतर मयूरव्यंसकादित्वात्समास । त्रिनेत्रस्य शकरस्य मूर्त्यंतर देहातर अन्यदेह इति यावत् शकरस्य अष्टमूर्तित्वात् अष्टासु मूर्तिषु अन्यतमा वह्निर्भवति तथा चोक्त 'पृथिवी सलिल तेजो वायुराकाशमेव च । सूर्याचन्द्रमसौ सोमयाजीचेत्यष्टमूर्तय ' इति । पूर्वंसुदर्शनेन चक्रेण छिन्नानि पश्चात्समाहृतानि सुदर्शनसमाहृतानि ' पूर्वकालैकेति समास ।' एतादृशानि इधनानि काष्ठानि यस्य द्विजेन गरुडेन 'दंतविप्राडजाद्विजा ' इत्यमर । पक्ष गरुत् सएव व्यजन तेन वीजित ध्मात एतादृश हव्यवाहन अग्नि ' हुतभुक् दहनो हव्यवाहन ' इत्यमर । हूयते इति हव्यानि हुधातो कर्मणि यत् हविर्द्रव्यैरित्यर्थ जुहाव हुधातो कर्मणि लिट् । रूपकालकार ॥१५॥

इदानीं खड्गोपयोग दर्शयति । तपस्यतीति नदक एतन्नामक विष्णो खड्ग शातयति नाशयति इति शातन शद्धातो णिजतात् कर्तरि नद्यादित्वात् ल्यु शदेरगतौ त इति शदेस्तादेश । शत्रूणा रिपूणा शातके घातके स्वामिनि प्रभौ श्रीविष्णौ ' स्वामिन्नैश्वर्ये ' इति निपातनात्साधु तपस्यति तपश्चरति सती त्यर्थ । तपस्शब्दात् ' कर्मणो रोमथतपोभ्या वर्तिचरो ' इति क्यड् तपस परस्मैपद चेति परस्मैपद । समिध इध्मानि कुशा दर्भा तेषा छेदन द्वैधीकरण समित् कुशछेदनमेव समित्कुशछेदनमात्र तस्मिन् तत्पर आसक्त 'तत्परेप्रसितासक्त' इत्यमर अतएव सुसयत नियत सन् सुराणामरय शत्रव दैत्या तेषां वक्षांसि 'उरांसि उरोवत्स च वक्षश्च' इत्यमर । तत्संबंधि क्षतज रक्त तदेव आसव मद्य ' मैरेयमासव सीधु ' इत्यमर । त तदा तप काले न अभिननद न मानयामासेत्यर्थ स्वामिनि शत्रुहिंसा त्यक्त्वा तपस्यति सति तदायुध नदकोपि समित्कुशछेदनतत्पर सन् दैत्यवक्षोरक्तपान तत्याजेत्यर्थ ॥ १६ ॥

इदानीं गदयापि हिंसा त्यक्तेत्याह । तदा तप काले गदा कौमोदकी

नवं स्वकोशाहृतवारिधारया घन तरूणामनुगृह्णता रणे ।
न पाञ्चजन्येन जनस्य तेनिरे भियो विशुष्काशनिभैरवै रवैः ॥१८॥
सलीलमुद्दण्डसरोजविष्टरे निपद्य पादेन पुरोऽवलम्बिना ।
परिस्पृशन्त्या चलवीचिमस्तकं तदा किलागायि कलं न पद्मया॥१९

नाम्नी रणत दुदुभयो यस्मिन् स रणद्दुदुभि अतएव भैरव भयकर एतादृशो यो रण युद्धस्त समेत्यैत्य प्राप्य भय भीतिं वितनोति वितन्वन् तस्मिन् अपध्वस्तानि वितानि शिरस्त्राणा जालानि येन एतादृशे भयाभावात् त्यक्तशिरस्त्राणके इत्यर्थ । एतादृशे विद्विषां शत्रूणा शिरसि मस्तके मस्तकेपु इत्यर्थ जात्येक वचन निमज्ज्य पतित्वेति यावत् मज्जा धातुविशेष न जघास न भक्षयामास अदुभक्षणे लिट्यन्यतरस्यां इत्यनेन घसादेश । अनुप्रासालकार । विष्णौ तप स्यति शस्त्रप्रहाराभावात् गदाया शत्रुमज्जाभक्षण न जातमित्यर्थ ॥ १७ ॥

इदानीं पाञ्चजन्योपयोग दर्शयति । नवमिति । स्वस्य य कोश कुड्मल तेन आहृता आनीता वारिधारा उदकधारा तया तरूणां वृक्षाणां घन अनुगृह्णता अनुगृह्णातीत्यनुगृह्णन् तेन स्वकोशानीतवारिणा घन सेचयतेत्यर्थ । एतादृशेन पाञ्चजन्येन पञ्चजने दैत्यविशेषे भव पाञ्चजन्य तेन विष्णौ शङ्खेन 'गभीराऽञ्य ' इति सूत्रे पञ्चजनादितिवार्तिकेन ञ्यप्रत्यय रणे युद्धे विशुष्क जलरहित य अशनि विद्युत् ' अशनि द्वीपुसयो स्यात्तचलायां पवावपि इति मेदिनी तद्वत् रवै शब्दै अशनिपातवत् शब्दैरित्यर्थ जनस्य लोकस्य भिय भीतय न तेनिरे न विस्तारिता तनु विस्तारे कर्मणि लिट् एतयाभ्यामलोपौ अनुप्रास ॥ १८ ॥

'क्रीडां शरीरसस्कार समाजोत्सवदर्शन । हास्य परगृहे यान त्यजेत् प्रोषित भर्तृका ' इति याज्ञवल्क्योक्ते प्रोषितभर्तृकाणां कुलस्त्रीणां क्रीडादिनिषेधात् स्वपती विष्णौ तपस्यति लक्ष्म्यापि क्रीडादि त्यक्तमित्याह—सलीलमिति । तदा पुरुषतप काले उत्कृष्ट बड नाल यस्य तदुद्दड एतादृश यत् सरोज कमल तदेव विष्टर आसनं 'विष्टरो विटपी दर्भमुष्टि पीठाद्यमासनम्' इत्यमर । तस्मिन् सलील लीलया सहितं सलीलं 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति समास । निपदनक्रियाया विशेषणमेतत् सलील यथास्यात्तथा निपद्य उपविश्य पदलृवि शरणगत्यवसादनेषु अस्मात् क्त्वा ल्यबादेश । पुर अग्रभागे अवलंबने तच्छील अवलंबीनेन 'सुप्यजातौ णिनि' ताच्छील्ये णिनि एतादृशेन पादेन चरणेन चल। चचला या वीचय ऊर्मय 'स्त्रियां वीचिरुर्मिषु' इत्यमर । तासां मस्तक शिर अग्रमिति यावत् तत् परिस्पृशन्त्या परिस्पृशति इति परिस्पृशन्ती तया परिपूर्वात् स्पृशते लट् शत्रादेशो उगितश्चेति ङीप् आच्छीनद्यो र्नुम् । एतादृशा पद्मया लक्ष्म्या 'लक्ष्मी पद्मालया पद्मा' इत्यमर कलं

फणावतामुद्धरणेषु वारिधिप्रवाहसिक्तावुदयाचलस्थित ।
वितत्य पक्षावधिप. पतत्रिणां व्यशोषयन्न प्रति सूर्यमायतम् ॥२०॥
विहारमारण्यकमिष्टवस्तुद विहाय वल्केन सम वितुस्तयन् ।
इत. किल क्रोधपराहतो हरि पुरा प्रतस्थे बलिबन्धसिद्धये ॥ २१
ततः प्रहृत्येव गुणस्य सम्पदा हिरण्यगर्भस्य विधूतहिंसया ।
निषेव्यते श्वापदसम्पदा पद तपस्विनामृद्धमिद शमावहम् ॥२२॥

मधुर यथास्यात्तथा न अगायि किल गान न कृतमेवेत्यर्थं । कैगैशब्दे कर्मणि लुङ् चिण तलोप ॥ १९ ॥

फणावतामिति । पतत्रिणां पतत्राणि पक्षा सति येषां तानि पतत्रिण पक्षिण 'अत इति ठनौ' इति इनि ' पतत्र च तनुरुहं ' इत्यमर । तेषा अधिप प्रभु गरुड इति यावत् फणा फगा सति येषा ते फणावत सर्पा तेषा उद्धरणेषु उत्कर्षणेषु इत्यर्थं । वारीणि धीयते यस्मिन् वारिधि समुद्र कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्यय तस्य प्रवाह तेन सिक्ति सेचन तस्या सत्या ' यस्य च भावेन' इति सप्तमी । सर्पोद्धरणकाले समुद्रोदकेन आर्द्रत्वे सती-त्यर्थं । उदयाचले स्थित विद्यमान सन् प्रतिसूर्यं सूर्यस्य आभिमुख्य प्रतिसूर्यं ' लक्षणेनाभिप्रतीत्यनेन ' अव्ययीभाव । आयत विस्तृत यथास्यात्तथा पक्षौ पत्रे ' गरुत्पक्षश्छदा पत्र ' इत्यमर । वितत्य विस्तार्य न व्यशोषयत् न विशोषितवान् । भगवतस्तपसि स्थितत्वात् तत्रैव गरुडस्याप्यागमनात् समुद्रस्थसर्पाणां ग्रहणाभावात् आर्द्रीभावाभावेन पक्षशोषण नासीदित्यर्थं । अनुप्रासालङ्कार ॥ २० ॥

विहारमिति । पुरा कदाचित् पूर्वस्मिन्काले इत्यर्थं इष्टवस्तुद अभीष्ट वस्तु ददातीति अभीष्टवस्तुद त अभीष्टप्रापकमित्यर्थं आरण्यक अरण्ये भव आरण्यक 'अरण्यान्मनुष्ये' इति सूत्रस्थेन 'पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति वाच्य' इति वार्तिकेन वुञ्प्रत्यय त । विहार तपोरूपक्रीडा विहाय त्यक्त्वा क्रोधेन कोपेन अर्थाद्बलिविषयकेणेत्यर्थं । पराहत ताडित व्याप्त इति यावत् एतादृश हरि वामनरूप वल्केन सम वल्कलेन सार्धमित्यर्थं । तूस्तानि जटी भूतकेशान् विहति इति वितूस्तयन् जटाभाव परित्याज्य मृदूकुर्वन् इत्यर्थं । ' मुण्डमिश्रश्लक्ष्णेत्यादिना' वितूस्तशब्दात् णिच् । अत्र तप करणाभावात् जटाभावत्यागपूर्वक मृदूकरणमिति भाति । बले एतान्नाम्नो दैत्यस्य यो बध बधन तस्य सिद्धि निष्पत्ति बलिबधनार्थमित्यर्थं । इत एतस्मात् प्रदेशात् प्रतस्थे किल जगामेत्यर्थं । समवप्रविभ्यस्थ इति कर्तर्यात्मनेपद ॥ २१ ॥

ततइति । तत वामनप्रस्थानानतर हिरण्य सौवर्ण ब्रह्माण्ड गर्भ यस्य स हिरण्यगर्भ अत्र हिरण्यगर्भपदेन विष्णुरुच्यते ' हिरण्यगर्भ समवर्तताग्रे ' इति

प्रगृह्य पुच्छे शिशवस्तपस्विनां मसीपय सेककृतानिवासितान् ।
यदङ्गबिन्दून् गणयन्ति चापलाद्विलोकयद्द्वीपिनमेनमग्रतः ॥२३॥
इमौ हरी सह्यतरोपशकितौ नितान्ततप्तौ तपनस्य दीप्तिभिः ।
तल गजस्य स्नुतगण्डसम्पदः फणातपत्र फणिनश्च वाञ्छत ॥२४

श्रुतौ। हिरण्यगर्भपदेन 'आत्मा वा इदमेकमेवाग्र आसीत्' इत्यादि श्रुतिसमाख्यया योग्यतया च विष्णोरेव निर्णीतत्वात् । तथा च हिरण्यगर्भस्य विष्णो गुणस्य अर्थात्सत्त्वगुणस्य सपदा सपत्त्या अत्र सपद इति पाठ समीचीन प्रहृत्येति कृद्योगेन कर्तृकर्मणो कृतीति कर्तरिषष्ठ्या न्याय्यत्वात् यथाश्रुततृतीयांतपाठे अतर्थां येनादर्शनमिच्छतीति निर्देशेन कर्तृकर्मणोरित्यस्य अनित्यत्वात् कर्तृकरणयोस्तृतीया इत्यनेन तृतीया बोध्या । प्रहृत्येव प्रहारेणैव विधूता उत्सृष्टा हिंसा यया 'समुज्झित धूतमत्सृष्टे' इत्यमर । एतादृश्या श्वापदसपदाश्वापदमित्यत्र 'शुनोऽदतदष्ट्र' इति वार्तिकेन पदशब्दे परे पूर्वपदस्य श्वन् इत्यस्य दीर्घ रथतरादिवत् वनचरेषु पशुषु रूढोय तेषा सिंहव्याघ्रादिवनचरपशूना या सपत् सपत्ति तया प्रभूतश्वापदैरित्यर्थ । शमावह आवहतीत्यावह वहप्रापणे पचाद्यच् शमस्य शाते आवह शमावह अनत्याना मन शांतिकारीति यावत् एतादृश तपस्विना प्रशस्त तपो येषां ते तपस्विन 'तप सहस्रेति विनि' तेषां ऋद्ध समृद्ध इद पुरोवर्तिपद स्थान 'पद व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु' इत्यमर । निषेव्यते निपूर्वात् सेव्धातो कर्मणि लट् । अत्र विष्णो सत्त्वगुणस्येन तत्सहवासेन नैज रजोगुण हित्वा सहजवैराण्यपि श्वापदानि हिंसावर्जं सुखेन वर्तंते इति तात्पर्यं । उत्प्रेक्षानुप्रासौ ॥ २२ ॥

पूर्वस्मिन् श्लोके विधूतहिंसतेति सहजवैरैरपिश्वापदै घातुकत्व त्यक्तमित्युक्त तदेव दर्शयति द्वाभ्यां । प्रगृह्येति । तपस्विनां तापसानां 'तपस्वी तापस पारिकांक्षी वाचयमो मुनि' इत्यमर । शिशव शावका 'पृथुक शावक शिशु' इत्यमर । पुच्छे प्रगृह्य पुच्छे धृत्वेत्यर्थ । अत्रे पृक्ष वपिसयोगीतिवत् अवच्छेद्यावच्छेदकभाव सबध सप्तम्यर्थ पुच्छावच्छेदेन गृहीत्वेति यावत् मस्या कज्जलसदृशियत्पय उदक मेला इत्यर्थ (शाई इति भाषायां) तस्य य सेक रोचन तेन कृतानिव उत्पादितानिव असितान् कृष्णवर्णान् 'कृष्णे नीलासितश्याम' इत्यमर । एतादृशान् यदङ्गबिंदून् यस्य द्वीपिन अंग शरीर तत्सबधिन ये बिंदव पृषता 'पृषति बिंदुपृषता' इत्यमर । तान् चापलात् चपलानां चचलानां भाव चापल चांचल्य तस्मात् गणयति सख्यानमति एतादृश अग्रत अग्रभागे इत्यर्थं । आद्यादित्वात्सप्तम्यतात्तसि तन्पूर्वोध अद्यादेशत्वात् 'द्वितीया टौस्वेन' इत्येनादेश । एतादृश द्वीपिनं शार्दूल 'शार्दूलद्वीपिनौ व्याघ्रे' इत्यमर । विलोकय पश्य स्तोकदर्शने निर्मलाशेष । उत्प्रेक्षाऽलकार ॥ २३॥

इमाविति । सह्यतरोपशकितौ रोष कोप शकित आशका भावे क्त सह्यो

तथा गिर व्याहरतैव रोदसी वितत्य यात पवनेन रहस. ।
विधूनयत्तद्विपिन द्विपद्धल ध्वजेरुपालक्ष्यत काकलाञ्छनै ॥ २५ ॥
सरोपरक्ष प्रतिबिम्बविग्रह कृपाणपत्रे शरदम्बरत्विपि ।
विगृण्हता जीवितपानलिप्सया स्थित समास्थाप्य यमो यथा बभौ
असख्यगूहा अपि तत्र सैनिका पिशाचरक्षस्ततिभिर्निरन्तरम् ।
कृतान्धकार रथचक्ररेणुभिर्जगुर्जगत्सत्त्वरजस्तमोमयम् ॥ २७ ॥

रोपशङ्किते याभ्या एतादृशौ इमौ पुरोवर्तिनौ हरी सिंहभेकौ यमानिलेन्द्रचन्द्रार्क-विष्णुसिंहांशुवाजिषु । शुकाहिकपिभेकेषु हरि ' इत्यमर । द्वन्द्वादौ सहृतपदस्य सयोगात् त्यक्तकोपशङ्काविरत्यर्थ । सिंह त्यक्तकोप भेक त्यक्तशक इति यावत् । तपनस्य सूर्यस्य दीप्तिभि तेजोभि नितात अत्यत यथास्यात्तथा तप्तौ 'तीव्रैकातनितान्तानि' इत्यमर । एतादृशौ मतौ स्तुनगडसपद सुता गड सपत् कन्दसपत्तिर्यस्य मदस्राविणइत्यर्थं । एतादृशस्य गजस्य हस्तिन तल उदराधोभाग च फणिन सर्पस्य 'चक्षु श्रवा काकोदर फणी' इत्यमर । फणाएव फणैव आतपत्र छत्र 'फणाया तु फणा द्वयो ' 'हैम छत्र त्वातपत्र' इत्युभयमप्यमर । वाछत इच्छत वाञ्छिइच्छायां लट् उत्प्रेक्षानुप्रासौ ॥ २४ ॥

तथेति । तेन प्रकारेण तथा पूर्वोक्तप्रकारेण गिर वाणी 'गीर्वाग्वाणी सरस्वती' इत्यमर । व्याहरतीति व्याहरत् व्याहरि भूते इति तथा 'व्याहारउक्तिर्लपित' इत्यमर । तेन एव ब्रुवतैव श्रीरामचन्द्रेण वत्रा रहस वगस्य रहस्तरसी तुरय स्यद ' इत्यमर । पवनेन वायुना रोदसी द्यावापृथिव्यौ द्यावापृथिव्यौ रोदस्यौ द्यावाभूमी च रोदसी' इत्यमरात् । वितत्य विस्तीर्य व्याप्येति यावत् यात गत तत् रक्षाधिष्ठित विपिन अरण्य विधूनयति कपयतीति विधूनयत् अथवा रहसा पवनेन तद्विपिन विधूनयन् रोदसी वितत्य यात इति अन्वय एतादृश द्विपतां शत्रूणां बल सैन्य काका वायसा लाञ्छनानि चिह्नानि येषा ते एतादृशौ ध्वजे केतनै हेतुभि उपालक्ष्यत ज्ञातायत ॥ २५ ॥

सरोष इति । रोषेण क्रोधेन सहित सरोष तथ तत् रक्ष राक्षस विगृण्हता विगृण्हाति द्वेष कुर्वीति इति विगृण्हत शत्रव इत्यर्थ । तेषां जीवितस्य जीवनस्य यत् पान तस्य लिप्सा लाभेच्छा लभ् धातो सभनात् अप्रत्यय इत्यनेन अप्रत्यय इगादेश अभ्यासलोपश्च तया शरद् सवधि यत् अबर आकाश तद्वत् त्विट् कान्तिर्यस्य एतादृशे कृपाणपत्रे कृपाण तरवारि स एव पत्र दल तस्मिन् प्रति बिम्बमेव विग्रह देह त समास्थाप्य स्थित यथा यम अतक तथा बभौ शुशुभे ॥ २६ ॥

असख्यगूहा इति । नास्ति सख्या येषा ते असख्या ते च ते गूहा हेया

चकार लक्ष्य प्रथमो बलोत्तरो नभःश्रित तत्पदिको बल द्विषाम्।
तर्तिं क्षितिस्थामनुजो जघान च द्रवत्तुरगामतिदन्तवद्विभुम्॥२८॥

गृह्यग्रहणे 'ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृते' इति क्यप्। विशेषण विशेष्येणेति समास। अथवा सख्याया अभाव असख्य तत् गृह्या असख्यगृह्या सख्यया परिच्छेत्तु मशक्या इत्यर्थ। एतादृशा तत्र राक्षससेनाया सैनिका सेनाया समवेता सैनिका समवायान् समवैति इति अधिकारे सेनायावेति ठक्प्रत्यय। 'सेनाया समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते' इत्यमर। पिशाचाश्च रक्षासि च तेषा ततय पक्तय ताभि हेतुभि निरन्तर निर्गत अतर अवकाशो यस्मात् तत् व्याप्त मित्यर्थ। रथाना स्यदनाना चक्राणि तेषा रेणुभि रजोभि 'रेणु र्द्वयो स्त्रिया धूलि पासुर्ना न स्त्रिया रज' इत्यमर। तै हेतुभि कृत उत्पादित अधकार ध्वात यस्मिन् 'अधकारोऽस्त्रिया ध्वात' इत्यमर। एतादृश जगत् विष्टप सत्त्व च रजश्च तमश्च सत्त्वरजस्तमासि सत्त्वरजस्तम प्रचुर सत्त्वरजस्तमोमय तत्प्रकृतवचने मयट् इति मयट्। अपि सभावनाया 'गर्हासमुच्चयप्रश्नसख्यासभावनास्वपीत्यमर'। सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकमिति सभावितमिति यावत् तथा जगु वर्णयामासु कैगैशब्दे लिट्। पिशाचादिप्राणिसत्त्वात् सत्त्वमय रेणुभि रजोमय अधकारात्तमोमयमिति ज्ञेय॥ २७॥

चकारेति। बलोत्तर बलेन वीर्येण उत्तर श्रेष्ठ तृतीया तत्कृतार्थेति समास एतादृश पदिक पादाभ्या चरतीति पदिक 'चरतीति ठक्' इकेचराद्युपसख्यान मिति पद्भाव एतादृश प्रथम पूर्वोत्पन्न श्रीरामभद्र इत्यर्थ। नभ आकाश 'नभोंतरिक्ष गगनम्' इत्यमर। तत् श्रित आश्रित तत्पूर्वोक्त द्विषा शत्रूणा 'द्विड्विपक्षाहितामित्रे' इत्याद्यमर। बल सैन्य लक्ष्य शरव्य 'लक्ष लक्ष्य शरव्य च' इत्यमर। चकार अनु अजनीत्यनुज यवीयान् 'अन्येष्वपि दृश्यते इति जनेर्ड' लक्ष्मण इत्यर्थ। क्षितौ पृथ्व्या तिष्ठतीति क्षितिस्था। सुपीति योग विभागेन स्थाधातो क प्रत्यय ता द्रवत्तुरगा द्रवत गच्छत तुरगा अश्वा यस्या सा तथा ता द्रुगतौ शतृप्रत्यय। पुन लट्ग्रहणसामर्थ्यात् प्रथमासामानाधिकरण्येपि क्वचित् शतृप्रत्यय। 'घोटकेवीति तुरग तुरगांश्चेत्यमर'। अतिदन्तवद्विभु इतिवकारघटित पाठ साधु प्रशस्ता दता येषा ते दतवत दतिनइत्यर्थ यद्यप्यत्र 'अत इनि ठनाविति' इनिना मतुप्बाधो युक्त तथापि बाहुलकात् समाधेय इति सिद्धस्य गतिरिय वस्तुतस्तु प्रमाद एवायमिति भाति हस्तिनि दतवच्छब्दस्य क्वापि कोशादावनुपलभात्। अगतिकगतिबाहुलकाश्रयणे प्रमाणाभावाच्च कपि प्रयोगाणामशुद्धानामुपलभाच्चेत्यास्ता तावत् अतिदतवत् इति यथास्थितपाठो वा अर्थबोधको भवेच्चेत् आदरणीय। अतिशयिता ये दतवत तै विभु व्यापिका एतादृशीं तर्तिं पक्तिं नर्थात् द्विपामिति सबध्यते जघान च नाशयामास। हन् हिंसागत्यो लिट् द्वित्वअभ्यासाच्चेति कुत्व॥ २८॥

युधि द्विपा रामशरेण दारिताः कृतत्वराधोरणमुक्तकन्धराः।
यतो धरण्यामनुकृष्टवारिदं दिवः पतन्तो रुरुजुः स्वसैनिकान् २९

शरासने वर्त्मनि लक्ष्यभेदने परैरुपालक्ष्यत नेषुसन्ततिः।
ऋतेऽपि हेतोरिव दीर्णवक्षसो निपेतुरस्य प्रधने सुरद्विपः ॥ ३० ॥

यथा गुणस्य ध्वनयः समुद्ययुर्निपातशब्देन समं युधि द्विपाम्।
तथाऽस्य योद्धुर्धनुषो विनिर्गता जवे विशेषं विदधुः शिलीमुखाः ३१

युधीति। युधि आजौ 'समित्याजि समिद्युधः' इत्यमरः। रामस्य रामभद्रस्य शरः बाणः तेन दारिताः भेदिताः 'दारिते भिन्नभेदितौ' इत्यमरः। अतएव कृता त्वरा यैः एतादृशा ये आधोरणा हस्तिपकाः 'आधोरणा हस्तिपकाः' इत्यमरः। तैः मुक्ता त्यक्ता कंधरा ग्रीवा येषां ते 'शिरोधिः कंधरेत्यपि' इत्यमरः। स्वपातभिया आधोरणैस्त्यक्तकंधरा इत्यर्थः। वारीणि उदकानि ददतीति वारिदाः 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्ययः। अनुकृष्य अनुकृत्वा वारिदाः मेघा यस्मिन् कर्मणि तत् अनुकृष्टवारिदं पतनक्रियाया विशेषणमिदं 'वारिदोऽम्बुभृत्' इत्यमरः। दिवः आकाशात् पतन्तः पत् गतौ शतृप्रत्ययः। द्विपाः द्वाभ्यां शुण्डा-मुखाभ्यां पिबतीति द्विपाः। हस्तिनः युधीति योगविभागात् कः धरण्याः पृथिव्यां यतः गच्छतः इण् धातोः शतृप्रत्ययात्तस्य द्वितीयान्तमिदं रूपं एतादृशान् स्वसैनिकान् स्वस्य सैनिकाः तान् रुरुजुः बभञ्जुः ॥ २९ ॥

शरासन इति। शरासने धनुषि 'शरासनकोदण्डकार्मुकं' इत्यमरः। वर्त्मनि मार्गे लक्ष्यस्य शरव्यस्य भेदनं विदारणं तस्मिन् इषूणां बाणानां संततिः परंपरा परैः शत्रुभिः नोपालक्ष्यत न ज्ञातायतेत्यर्थः। एतेन श्रीरामभद्रस्य हस्तलाघवं दर्शितं। अतएव हेतोर्ऋतेऽपीव हेतुं विनापीवेत्यर्थः। 'अन्यारादितरर्तेति' ऋते शब्दयोगे पञ्चमी। दीर्णं विदीर्णं वक्षः उरो येषां ते दीर्णवक्षसः एतादृशाः सुरद्विषः सुरान् द्विषन्तीति तथा असुराः सुप्युपपदे क्विप् अस्य श्रीरामभद्रस्य प्रधने युद्धे 'प्रधनं प्रविदारणमित्यमरः'। निपेतुः निपूर्वात्पत्लृ इत्यस्मात् लिट् एत्त्वाभ्यासलोपौ। उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ३० ॥

यथेति। युधि युद्धे यथा गुणस्य धनुर्गुणस्य ध्वनयः शब्दाः द्विपाः धनूंषि निपातस्य पतनस्य शब्दः ध्वनिः तेन समं सह 'साकं सत्रा समं सहेत्यमरः।' समुद्ययुः समुज्जग्मुरित्यर्थः। तथा तेन प्रकारेण योद्धुः युध्यतीति योद्धा तस्य योद्धुः युधप्रहारे तृच् एतादृशस्य अस्य रामभद्रस्य धनुषः शरासनात् विनिर्गता विनिष्क्रान्ता शिलीमुखाः बाणाः। जवे वेगे 'रंहस्तरसी तु रयः स्यदः जवः' इत्यमरः। विशेषं आधिक्यं विदधुः चक्रुः। विपूर्वाद्धधाते द्धनर्थे वर्तमानात् लिट्। सहोक्त्यलंकारः ॥ ३१ ॥

सुरारिहस्तच्युतशस्त्रजालकान्यलब्धलक्ष्याणि चिरं नभस्तले।
विशुष्कपत्रप्रतिमानि तच्छरप्रतानवातोपहतानि वभ्रमु॥ ३२॥
प्रभञ्जनेनाहितपक्षतिध्वनि प्रसर्पतां राजसुतस्य पत्रिणाम्।
ऋभुद्विपस्ते प्रतिलोममाहृतैः शरैर्निजैरेव दृढं निजघ्निरे॥ ३३॥
क्षतं पृषत्केन पतत्रिणां पथः पतद्बलं तत्तनयस्य भूभृतः।
निपातखेदादशिवे भुवस्तले भियेव तूर्णं जहुरन्तराऽसवः॥ ३४॥

सुरारीति। विशुष्काणि यानि पत्राणि पर्णानि तानि प्रतिमा उपमा येषा तानि 'प्रतिमान प्रतिबिंब प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया' इत्यमर। अतएव तस्य रामचद्रस्य ये शरा बाणा तेषा ये प्रताना समूहा तनुविस्तारे भावे घञ्। वातेन वायुना उपहतानि ताडितानि अतएव वाय्वधीनत्वेन इतस्ततो गमनात् न लब्ध प्राप्त लक्ष्य शरव्य यै एतादृशानि सुराणा अरय शत्रव दैत्या तेषा हस्तेभ्य च्युतानि यानि अस्त्राणि जालकानि समूहा नभस्तले आकाशमार्गे चिर चिरकाल बभ्रमु भ्रमुचलने लिट्॥ ३२॥

प्रभजनेनेति। ऋभून् देवान् द्विषति ते ऋभुद्विष दैत्या 'आदित्या ऋभव' इति कोश सत्सूद्विषेति क्विप्। आहित पक्षतीना पक्षमूलाना ध्वनि शब्दो यस्मिन् तत् आहितपक्षतिध्वनी यथास्यात्तथा प्रसर्पणक्रियाया विशेषणमिद। 'पक्षात्तिरितिसूत्रेण' तिप्रत्यय 'स्त्री पक्षति पक्षमूल' इत्यमर प्रसर्पति गच्छतीति प्रसर्पत तेषा सशब्द गच्छतामित्यर्थ। राज्ञ दशरथस्य सुत पुत्र तस्य रामचद्रस्य पत्त्राणि पक्षा सति येषा ते पत्त्रिण बाणा तेषा 'अत इनि ठनौ' इति इनि। 'पत्त्रीरोपइषुर्द्वयो' इत्यमर। प्रभजनेन वायुना 'पवमानप्रभजनौ' इत्यमर। प्रतिलोम विलोम 'अच्प्रत्यन्वपूर्वात्सामलोम्न' इत्यचप्रत्यय। आहरणक्रियाविशेषण चैतत्। आहृतै आनीतै निजैरेव आत्मीयैरेव 'स्वके नित्ये निज त्रिषु' इत्यमर। शरै बाणै दृढ यथास्यात्तथा निजघ्निरे ताडिता निपूर्वाद्धते कर्मणि लिट्। अनुप्रास॥ ३३॥

क्षतमिति। भुव बिभर्तीति पालयतीति भूभृत् सुप्युपपदे क्विप्चेति भृधातो क्विप्। तस्य दशरथस्य तनयस्य पुत्रस्य श्रीरामभद्रस्य पृषत्केण बाणेन 'पृषत्कबाणविशिखा' इत्यमर। क्षत प्रहृत पतत्रिणा पक्षिणा 'पतत्रिपक्षिपतगपतत्पत्त्ररथाण्डजा' इत्यमर। पथ मार्गात् आकाशादित्यर्थ। पततीति पतत् एतादृश तत्पूर्वोक्त बल राक्षससैन्य कर्म असव प्राणा अर्थात्सैन्यस्य 'पुसिभून्न्यसव प्राणा' इत्यमर। अशिवे अमगले पूर्वमृतराक्षसशवाधिष्ठितत्वात् अशुचिनीति यावत् तदुक्त निर्णयसिंधौ वृहद्विष्णु—'ग्राममध्यगतो यावत् शवस्तिष्ठति कस्यचित्। ग्रामस्य तावदाशौच निर्गते शुचितामियात्' इति। एतादृशे भुव पृथिव्या तले निपातस्य पतनस्य खेद दु ख तस्मात् भियेव भीत्यैव 'भीत्रा

शिताङ्कुशन्यासविधूतमस्तकाः शिरःसमीपे विनिविष्टबाहवः ।
ध्रुवं नदन्तो युधि तं प्रहारिणं भयादयाचन्त यथाऽरिदन्तिनः ॥ ३५
द्विपं करीरीयुगमूलखण्डितप्रशीर्णदन्तं समदेन पश्यता ।
मृधापनाद्व्यथितेन चेतसि क्षणं विचक्रे निकटेन दन्तिना ॥ ३६ ॥
करी करं यातमुदग्रविग्रहः परं प्रहर्तुं प्रतिहत्य रंहसा ।
शरेण भित्वा निखिले निकीलिते शशाक मोक्तुं न भुजस्य मण्डले ३७

र्थानां भयहेतुः' इत्यपादानत्वं अंतरा मध्ये तूर्णं सत्वरं 'सत्वरं चपलं तूर्णमविलंबित'इत्यमरः। जहुः तत्यजुः ओहाक् त्यागे लिट्। उत्प्रेक्षानुप्रासौ अलंकारौ ॥३४॥

शितेति । शिताः तीक्ष्णाः ये अङ्कुशाः सृणयः 'अंकुशोऽस्त्रीसृणिः स्त्रियां' इत्यमरः । तेषां ये न्यासाः आरोपणानि तैः विधूतानि कम्पितानि मस्तकानि यैः अतएव शिरःसमीपे शिरसां मस्तकानां समीपे समीपभागे विनिविष्टाः स्थिताः बाहवो येषां ते युधि समरे नदतः अव्यक्तशब्दं कुर्वंतः नदअव्यक्ते शब्दे लटः शत्रादेशः एतादृशाः अरिदंतिनः शत्रुहस्तिनः प्रहरति तच्छीलः प्रहारी सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये इति णिनिः तं रामचन्द्रं भयात् ध्रुवं अयाचत यथा प्रार्थयत इवेत्यर्थः। यथा कश्चिद्दुर्बलः हस्तौ मस्तके परिधृत्वा शिरः कम्पयन् सन् प्रबलं शरणं याति तद्वत् हस्तिनः रामभद्रं शरणं ययुः किमित्युत्प्रेक्षा। उत्प्रेक्षानुप्रासावलङ्कारौ॥३५॥

द्विपमिति । करीरिणोः दंतमूलयोः युगं युग्मं 'करीरी चीरिकायां स्यात् दंतमूले च दंतिनां' इति मेदिनी । 'युगं युग्मे कृतादिषु' इत्यमरः । तेन यत् मूले मूलभागे खंडितं भेदः खडिभेदने अस्मात् नपुंसके भावे क्तः तेन प्रशीर्णौ दंतौ रदनौ यस्य एतादृशं द्विपं हस्तिनं 'द्विरदोऽनेकपो द्विपः' इत्यमरः। पश्यति अवलोकयति इति पश्यन् तेन मदेन दानेन सहितः समदः तेन अनेन गर्वितत्वं सूचितं एवं भूतेनापि मृधे युद्धे योऽपतारः आगमनमित्यर्थः । 'मृधमास्कंदनं संख्यं' इत्यमरः । तेन व्यथितेन पीडितेन पूर्वं समर्थत्वेपि समदनद्विपावलोकनात् युद्धप्राप्तिसंजातदुःखेनेत्यर्थः एतादृशेन निकटेन समीपस्थेन 'समीपे निकटासन्ने-' इत्यमरः ।' दंतिना हस्तिना चेतसि अन्तःकरणे क्षणं क्षणमात्रं क्रियाविशेषणमिदं विचक्रे विकृतमित्यर्थः । विकारो लब्ध इति यावत् । वेःशब्दकर्मणः इत्युतो वेरित्यनुवर्तमाने अकर्मकाच्चेति सूत्रेण वेः क्रियोऽकर्मकत्वप्रयुक्तात्मनेपदविधानेन छात्रा विकुर्वते इत्युदाहरणदानेन च विकारार्थकस्य क्रियोऽकर्मकत्वं स्पष्टमेव । अतएवात्र भावे लिट् । अनुप्रासः ॥ ३६ ॥

करीति । उदग्रः उच्चः विग्रहः देहो यस्य 'उच्चप्रांशून्नतोदग्रोच्छ्रितास्तुंगे च वामने ।' 'शरीरं वर्ष्मविग्रहः' इत्युभयत्राप्यमरः । एतादृशः करी हस्ती रंहसा वेगेन 'रंहस्तरसी तु रयः स्यदः' परं शत्रुं प्रहर्तुं प्रतिहत्य समाहत्य यातं गतं करं शुंडां शरेण बाणेन अर्थात् रामेण भित्वा निखिले संपूर्णे भुजस्य मण्डले

निकीलिते रामशरेण वेगिना दृढ विभिद्योरुयुग तुरङ्गमे ।
कृतेऽपि दोषे भयमूढवृत्तिना हयेन कश्चिद्विचचाल नासनात् ॥ ३८॥
रिपोरपूर्णेन्दुमुखेन कश्चन स्थिरासन पत्रियुगेन राक्षस ।
निकृत्तयोरप्यधिजानु पादयो पपात वेगेन यतो न वाजिन ॥ ३९
वधाय धावन्नभिशत्रु विद्विप शरेण कृत्तच्युतमस्तकोऽपर ।
हतायुरप्यादिकृतेन कानिचित्पदानि वेगेन जगाम राक्षस ॥ ४० ॥
जवेन कश्चिज्जवनाम्बुदोपम क्षण सिताभ्रै कृतकर्णचामरम् ।
निपत्य कुम्भे तरसा द्विधा गतैर्विहायसा वाहयति स्म दन्तिनम् ॥४१॥

चक्रवाले निकीलिते खिलीकृते राति माक्तु न शशाक समर्थो नाभूदित्यर्थ । माक्तुमित्यत्र शकधृषज्ञेत्यादिना तुमुन् । अनुप्रास ॥ ३७ ॥

निकीलित इति । कश्चिघास्ता वेग रह अस्यास्तीति तथा एतादृशेन रामस्य रामभद्रस्य बाण तेन ऊरुयुग सक्थ्नो युगल दृढ यथास्यात्तथा विभिद्य निकीलिते सयते 'बद्धे कीलितसयते' इत्यमर । एतादृशे कुरङ्गमे मृगे दोषे निकीलितदोषे कृतेऽपि आचरितेऽपि भयेन भीत्या मूढा विवेकरहिता वृत्ति यस्य एतादृशेन हयेन अश्वेन आसनात् न विचचाल । मृगवत् स्वस्यापि कीलितत्व जातमिति भ्रान्त्या न चचालेत्यर्थ । अनुप्रासालकार ॥ ३८ ॥

रिपोरिति । कश्चन स्थिर दृढ आसन यस्य स स्थिरासन । एतादृश राक्षस रिपो शत्रो अपूर्ण अर्ध इत्यर्थ एतादृशो य इन्दु चन्द्रमा तद्वत् मुख यस्य एतादृशेन अर्धचन्द्राकारेणेत्यर्थ । एतादृशेन पत्रिणो बाणायो युग युग्म तेन जानुनोरित्यधिजानु 'विभक्त्यर्थेऽव्ययीभाव ।' पादयो निकृत्तयोरपि छिन्नयोरपि वेगेन एतीति यन् तस्मात् यत गच्छत इण्धातो शतरत्येद रूप एतादृशात् वाजिन अश्वात् न पपात । पत्लृ गतौ लिट् ॥ ३९ ॥

वधायेति । शत्रो समुख अभिशत्रु 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इत्यनेन अव्ययीभाव । शत्रो समुपामिति यावत् वधाय नाशाय तादर्थ्येचतुर्थी । धावतीति धावन् गच्छन्नित्यर्थ । तावत् विद्विप शत्रो रामभद्रस्येत्यर्थ । शरेण बाणेन आदौ कृत्त छिन्न पश्चात् च्युत गलित कृत्तच्युत 'पूर्वकालैकेति समास ।' एतादृश मस्तक उत्तमाग यस्य अतएव हत अपहृत आयुर्यस्य एतादृशोऽपि अपर अन्य राक्षस आदौ छेदनात्पूर्व कृत आदिकृत तेन वेगेन जवेन कानिचित्पदानि जगाम । मस्तक छिन्नेऽपि पूर्ववेगानुवृत्त्या कानिचित् पदानि जगामेति यावत् ॥ ४० ॥

जवेनेति । कश्चिद्राक्षस जवन तरस्वी 'तरस्वी त्वरितो वेगी प्रजवी जवनो जव ' 'जुचक्रम्येति युच्' एतादृश य अम्बुद मेघ स उपमा यस्य । कुम्भे गडस्थले निपत्य पतित्वा तरसा वेगन हस्तिन सिताभ्राणां या द्विधा द्विप्रकारेण 'अधिकरणविचाले चेति धाप्रत्यय ' गतै सितानि शुभ्राणि यानि अभ्राणि मेघा

पृषत्कभिन्नोदररन्ध्रनिर्गतं स्वमन्त्रमुत्कृत्य खुराग्रपातनैः ।
दिशि क्षिपन्तं युधि वेगधारयापरो भुवं वाहयति स्म वाजिनम् ॥४२॥
निकृत्य सौमित्ररथाङ्गधारयाऽपवर्णितं स्वं तरसा क्षपाचरः ।
क्रुधायुधीकृत्य भुजं महीभुजः सुतं जघान ध्वनिकम्पितस्थलः ॥४३॥
न्यमज्जदर्धेन रथाङ्गमीरितं परेण शत्रोरुपदण्डमस्तकम् ।
तमेव दण्डं परशुं विधाय तं शिरस्यरातिर्निजघान सस्वनः ॥४४॥

'अभ्र मेघो वारिवाह' इत्यमर । तै करणे कृते कर्णयोश्चामरे प्रकीर्णके यस्य 'चामर तु प्रकीर्णकम्' इत्यमर । कुम्भभिन्नस्थिताभ्राणि यस्य कर्णयो चाम रवत् प्रतिभास एतादृश दन्तिन हस्तिन विहायसा आकाशमार्गेण 'पुस्याकाशवि- हायसी' इत्यमर । वाहयति स्म प्रापयति स्मेत्यर्थ । लट् स्मे इति स्मयोगे लट् अनुप्रासालकार ॥ ४१ ॥

पृषत्केति । युधि युद्धे अपर राक्षस पृषत्कै बाणै 'पृषत्कबाणविशिखा' इत्यमर' । भिन्न विदीर्ण यदुदर तस्य यद्रन्ध्र छिद्र तस्मान्निर्गत बहिर्गत एता दृश स्व निज 'स्वो ज्ञातावात्मनि स्व त्रिष्वात्मीये स्व स्त्रिया धने' अन्त्र पुरीतत् उत्कृत्य खुराणा अग्राणि अग्रभागा तेषा यानि पातनानि तै कृत्वा दिशि हरिति 'दिशस्तु ककुभ काष्ठा आशाश्च हरितश्च ता' इत्यमर । क्षिपति प्रेर- यति इति क्षिपन् त वाजिन घोटक 'वाजिवाहार्वगन्धर्व' इत्यमर । भुव पृथिवीं वाहयति स्म प्रापयति स्म । अत्र गतिबुद्धीति सूत्रेण अणि कर्तु णौ कर्मत्व ॥४२

निकृत्येति । ध्वनिना शब्देन कम्पित चलित स्थल येन एतादृश क्षपाचर राक्षस, क्षपायां रात्र्यां चरतीति तथा 'त्रियामा क्षणदा क्षपेत्यमर ।' चरेष्ट इति टप्रत्यय । सुमित्राया अपत्य पुमान् सौमित्र लक्ष्मण स्त्रीभ्योढगिति ढकं बा- धित्वा 'ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च' इत्यण्प्रत्यय । तस्य यत् रथाङ्ग चक्र 'चक्र रथाङ्ग' इत्यमर । तस्य धारया निकृत्य कृतीछेदने इत्यस्य निपूर्वस्य ल्यबन्तस्य रूपं । अपवर्जित त्यक्त । अपवर्णितमिति पाठोऽसाधुरिति भाति लेखकप्रमादो वा स इति ज्ञेय । स्वमात्मीयं भुज तरसा वेगेन क्रुधा क्रोधेन क्रुध्यते संपदादित्वात् भावे क्विप् आयुधीकृत्य प्रहरणीकृत्य 'आयुध तु प्रहरणं' इत्यमर । आयुध- शब्दाच्च्विप्रत्यये च्व्यन्तत्वादूर्यादित्यनेन गतिसंज्ञायां कुगतीत्यनेन गतिसमासे ल्यबादेश मही पृथ्वी भुङ्क्ते इति महीभुक् दशरथ तस्य सुत पुत्र लक्ष्मण जघान प्रजहारेत्यर्थ । लक्ष्मणबाणेन छिन्नं स्वभुजमेव आयुधत्वेन प्रजहारेत्यर्थ । अनुप्रासालंकार ॥ ४३ ॥

न्यमज्जेति । परेण शत्रुणा ईरित प्रेरित रथाङ्ग चक्र शत्रो उपदण्डमस्तक 'दण्डस्य मस्तकं शिर' तस्य समीप इति तथा 'अव्यय विभक्ती' त्यादिना सामीप्येऽव्ययीभाव दण्डाग्रे इत्यर्थ । अर्धेन अर्धभागेन शत्रुणा अर्धस्य खण्डित त्वात् अपरिशिष्टार्धेनेत्यर्थं । न्यमज्जत् प्रविवेशेति यावत् । अराति शत्रु स्वनेन

स्वपाणियन्त्रच्युतशस्त्रसादितं विधाय वृन्दं बहुधा सुरद्विषाम् ।
रणाय कोशादसिमीशितुः सुतश्चकर्ष कृष्णं विवरादिवोरगम् ॥४५॥
परस्य सौमित्रिकृपाणपाटितद्विधाभवद्देहभृतो निकीलयन् ।
शरेण पार्श्वे नृहरिः समग्रतां व्यधत्त रोषेण नु लीलया नु सः ॥ ४६॥
करं रणाय प्रतिहृत्य धावति द्विपे निजघ्ने तनयेन भूभुजः ।
बहूनि खण्डानि विधित्सुनाऽसिना समेत्य सम्पिण्डित एव तत्करः

सहित तथा सशब्द सन् इत्यर्थः । तत्पूर्वोक्तमेव दण्ड परशु परश्वध 'परशुश्च परश्वध' इत्यमरः । विधाय कृत्वा स पूर्वोक्त शत्रु शिरसि शिरोवच्छेदेन निजघान ताडयामास । अयं भाव एकेन शत्रुणा तावत् चक्र प्रहृत । अपरेण सत् प्रहृत । अतस्तस्यार्धे यस्मिन् तत् प्रहृत तस्य दण्डे पतित अत स परशु रापन्न । चकार्धे दण्डस्य शिरसि सलग्न चेत् परश्वधाकारो भवति । अत । स तमेव परशु गृहीत्वा प्रहर्तारि निजघानेत्यर्थ ॥ ४४ ॥

स्वपाणीति । ईशितु ईश्वरस्य ईशऐश्वर्ये अस्मात् ताच्छील्ये तृन्प्रत्यय । दशरथस्य पुत्र रामो वा लक्ष्मणो वा सुरान् द्विषतीति सुरद्विष 'सत्सूद्विषेति क्विप्' तेषां दैत्यानां वृन्द समूह 'स्त्रिया तु संहति वृन्द' इत्यमर ।बहुधा बहुप्रकारेण 'सख्याया विधार्थे धा' इति धाप्रत्यय । स्वस्य च पाणि हस्त तदेव यन्त्र तस्मात् च्युतानि गलितानि 'स्कन्न पन्न च्युत गलित' इत्यमर । यानि शस्त्राणि आयुधानि तै सादित नाशित विधाय कृत्वा रणाय युद्धाय तादर्थ्ये चतुर्थी । विवरात् बिलात् विवर बिल इत्यमर । कृष्ण कृष्णवर्णं उरग उरसा गच्छतीति उरग स 'उरसो लोपश्चेति' उर शब्दे उपपदे गमधातो ड प्रत्यय इव सर्पमिवेत्यर्थ । कोशात् खड्गपिधानात् 'कोशोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधाने' इत्यमर । असिं खड्ग चकर्ष उज्जहारेत्यर्थ । उपमानुप्रासावलङ्कारौ ॥ ४५ ॥

परस्येति । सुमित्राया अपत्य पुमान् सौमित्रि लक्ष्मण 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति ढक् बाधित्वा बाह्वादित्वादिञ् । तस्य च कृपाण खड्ग 'करवाल कृपाणवत्' इत्यमर । तेन पाटित विदीर्ण अतएव द्विधाभवन् शकलीभवन् यो देह काय त बिभर्तीति देहभृत् तस्य परस्य शत्रो इद समग्रतामित्यनेन अन्वेति । पार्श्वे पार्श्वभागे शरेण बाणेन निकीलयतीति निकीलयन् सदधत् स पूर्वोक्त नृहरि ना मनुष्य हरिरिव सिंह इव नृहरि 'उपमित व्याघ्रादिभिरिति' समास । रोषेण नु क्रोधेन नु लीलया नु हेलया नु समग्रस्य सपूर्णस्य भाव समग्रता ता व्यधत्त अकुरुत विपूर्वाद्धधातेर्लङ् शप् श्लु द्वित्व । अत्र नुद्वय उत्प्रेक्षाद्वयसूचनार्थं । उत्प्रेक्षालङ्कार ॥ ४६ ॥

करमिति । रणाय युद्धाय कर शुण्डां प्रतिहृत्य विस्तीर्येत्यर्थ । उर्ध्वीकृत्वेति वा धावति अतिवेगेन गच्छति द्विपे हस्तिनि भूभुज दशरथस्य तनयेन पुत्रेण निजघ्ने प्रहृतमित्यर्थ । अविवक्षितकर्मत्वेन अकर्मकत्वात् भावे लिट् । तदुक्त

कृपाणकृत्तस्य दृढोरुयन्त्रित न पश्चिमार्द्धं निपपात सादिनः ।
तुरङ्गवल्गादृढबद्धमुष्टिना परेण भागेन च लम्बित पुरः ॥ ४८ ॥
परेण खड्गेऽनुपपात पातिते सुरारिरुत्तानविसृष्टविग्रह. ।
अपि व्यपाये सति सत्त्वमानयोर्द्विषे न दित्सन्निव पृष्ठमाहवे ॥४९॥
निमग्नखड्गे जठरे सुरद्विप. परिस्रवच्छोणितसिक्तमूर्तयः ।
परस्परस्य प्रसभं समुच्छ्वसत्प्रहारघातेन पुनर्विरोपिताः ॥ ५० ॥

'धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् । प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया' इति । बहूनि प्रभूतानि खण्डानि शकलानि विधित्सुना विधातुमिच्छुना विपूर्वाद्धाते सन् सनिमीमेति इसादेशोऽभ्यासलोपश्च समन्तात् 'गतागतं भ्रमण' इति उपसर्ग । एतादृशेन असिना खड्गेन समेत्य सङ्गत्य तस्य द्विपस्य कर शुण्डा सम्पिण्डित एव एकीकृत एव अथ च मण्डलीकृत एवेत्यर्थं । बहुखण्डचिकीर्षया प्रवृत्तेन असिना करस्य सङ्गमे तस्य पिण्डीकरणं विरोध असिसंयोगे हस्ति नाकर सङ्कुचित इति परिहार । विषमालङ्कार ॥ ४७ ॥

कृपाणेति । कृपाणेन असिना कृत्तस्य छिन्नस्य सादिन अश्वारोहस्य 'अश्वारोहास्तु सादिन ' इत्यमर । दृढोरुयन्त्रित दृढौ यो ऊरू सक्थिनी ताभ्या यन्त्रित संबद्ध पश्चिमार्धं पश्चिम च तत् अर्धं च पश्चिमार्धं अत्र समांशाभावात् अर्धं नपुंसक इति समासो न किंतु कर्मधारय एव । न निपपात तुरगस्य अश्वस्य या वल्गा (लगाम इति भाषायां) 'वल्गादेतावल्ययन' इति त्रिकाण्डशेष । तया दृढ यथास्या॰ त्तथा कृष्ट मुष्टुपेति समास । मुष्टि यस्य एतादृशेन परेण भागेन उपरिभागेनेति यावत् पुर॰ अग्रभागे 'स्यात्पुर पुरतोऽग्रत ' इत्यमर । लम्बित च । मध्यभागे सादिनिच्छिन्नेपि दृढसङ्गत्वात् अधोभागोऽश्वात्पपात उपरितनभागोपि वल्गा- सक्तमुष्टित्वात् नैवपपात किंतु केवल लम्बे इत्यर्थं ॥ ४८ ॥

परेणेति । परेण शत्रुणा लक्ष्मणेनेत्यर्थं । खड्गे असौ पातिते सति सुरारि उत्तानं यथास्यात्तथा विसृष्ट त्यक्त विग्रह देहो यस्य एतादृश सुराणां देवानां अरि शत्रु देह अनुपपात शत्रुखड्गपातानन्तर उत्तानशरीरमवि शिष्ट पपातेत्यर्थं । उत्तान देहपतन उत्प्रेक्षते अपीति । स्वसत्त्वमानयो प्राणाभि मानयो 'द्रव्यासुव्यवसायेषु' इत्यमर । व्यपाये नाशे सत्यपि आहवे समरे द्विषे शत्रवे पृष्ठं पृष्ठभाग न दित्सन्निव न प्रदातुमिच्छन्निव उत्तानविसृष्टविग्रह इति पूर्वेणान्वय । उत्प्रेक्षालङ्कार ॥ ४९ ॥

निमग्नेति । सुरद्विप दैत्या 'पूर्वदेवा सुरद्विष' इत्यमर । जठरे उदरे निमग्न अन्तर्गत खड्गोऽसिर्येषां एतादृशो सति यस्य च भावेनेति सप्तमी । परित सर्वत् स्रवत् शोणितं रक्तं 'रुधिरेऽसृग्लोहितास्रं' इत्यमर । तेन सिक्ता आर्द्रा मूर्ति देहो येषां ते एतादृशा अभवन् पुन प्रसभं बलात्कारेण परस्परस्य अन्योन्यस्य प्रहारघात् अन्योन्यवैरे न समाप्तः इति अन्यसमासः 'अन्यमार्गानुसारे

ततस्ततासृक्स्रवलोहिताम्बरः श्रियं जयस्थामुपयन्तुमुद्यतः
यथेप्सपानाशनतृप्तचेतसश्चकार राजन्यवरश्चिरं द्विजान्॥ ५१ ॥
ततो मरुत्पावकशस्त्रनिर्धुतप्रदग्धमारीचसुबाहुविग्रहः ।
बलं बलीयानवलीकृतं भिया ततं दिगन्तं स निनाय नायकः ॥५२॥
रणे दधानो हृदयं दयाहृतं सलीलमायम्य धनुर्धनुर्धरः ।
पराङ्मुखानां शनकैः शिलीमुखान् द्विषद्द्विपानां जघने जघान सः

पूर्वपदस्य सुपः सुर्वक्तव्य' इति । समुच्छ्वसन् ऋद्धिं प्राप्नुवन् यः प्रहारवातः प्रहारसवधी वात. वायु तेन विशोषिताः शुष्कीकृता· आसन्निति शेष· ॥ ५० ॥

तत इति । तत युद्धप्रवृत्त्यनतर तत विस्तृत यत् असृक् तस्य य. स्रवः स्रुतिरित्यर्थ । ऋदोरप् इति स्रुधातोर्भावे अप्प्रत्ययः । तेन लोहित रक्त 'लोहितो रोहितो रक्त' इत्यमरः । अम्बर वस्त्र यस्य एतादृश । जये विजये तिष्ठति इति जयस्था तां शत्रुजयप्राप्तामित्यर्थ । सुपीति योगविभागात् स्थाधातोः कप्रत्यय एतादृशीं श्रिय लक्ष्मीं जयलक्ष्मीमिति यावत् उपयन्तु उद्वोढु उद्यतः प्रवृत्तः राजन्यवरः । राजन्येषु क्षत्रियेषु वरः श्रेष्ठ· सुप्सुपेति समासः । रामचन्द्रः लक्ष्मणो वा 'मूर्धाभिषिक्तो राजन्य' इत्यमरः । चिर चिरकाल द्विजान् ब्राह्मणान् पक्षिणश्च 'दन्तविप्राण्डजा द्विजा' इत्यमरः । नन ब्राह्मणानां जन्मना सावित्र्युपदेशेन च द्विजातत्वात् द्विजत्व 'जन्मना जायते शूद्रः सस्काराद्द्विजउच्यते' इत्युक्ते· । पक्षिणा द्विजत्व तु अण्डरूपेण स्वरूपेण च । तान् ईप्सा इच्छां अनतिक्रम्य वर्तते इति यथेप्स । आप्नोते सनतात् अप्रत्यय· द्वित्वे ईत्वे अभ्यासलोपः पदार्थानतिवृत्तौ अव्ययीभाव । यथेप्स ये पानाशने प्राशनभक्षणे पानकपक्वान्नानां रक्तमांसाना च यथायोग्य ज्ञेय । ताभ्यां तृप्त चेतः अतःकरण येषा ते एतादृशान् चकार । यथा विवाहादौ यथेच्छपानाशनादिभि ब्राह्मणाः तर्प्यंते एव जयश्रीविवाहेपि मांसादिभि. तेन पक्षिणः तर्पिता इत्यर्थः । श्लेषानुप्रासावलङ्कारौ ॥ ५१ ॥

तत इति । ततः जयश्रीप्राप्त्यनतर मरुत् वायु· पावक. अग्नि तयो· द्वन्द्वे वाय्वग्न्यस्त्रे इत्यर्थ. । ताभ्या पूर्वं निर्धुतौ कंपितौ पश्चात् प्रदग्धौ पूर्वकालैकेति समासः । निर्धुतप्रदग्धौ मारीचसुबाह्वोः एतन्नामकयो दैत्यविशेषयोः विग्रहौ देहौ येन यद्यप्यत्र सुबाहु मारीचेति भवितव्य द्वन्द्वेघीति सूत्रात् तथापि 'समुद्राभ्राद्घः' इति निर्देशेन पूर्वनिपातप्रकरणस्यानित्यत्वात् समाधेय । बलीयान् अतिशयेन बलवान् इति तथा विन्मतोर्लुगिति ईयसुनि मतुपो लुक् एतादृश· सः पूर्वोक्तः नायक रामचन्द्र तत विस्तृत भिया भीत्या अवलीकृतं अवलेव क्षीवत् कृत अवलाशब्दात् च्विप्रत्यय· अस्य च्वावितीत्व अवलीकृतमित्यत्र कुगतीति समासः । बल सैन्य दिगत दिशां अतः निनाय प्रापयामास । अकथित चेत्येनेन द्विकर्मकत्व अनुप्रासालङ्कारः ॥ ५२ ॥

रण इति । रणे युद्धे दयाहृत दयाहृता येन दयार्द्रमित्यर्थः । पूर्वनिपातप्रकरण·

भृशं न सेहे युधि राममाशुगप्रतानशुष्काशनिपातभीषणम् ।
युगान्ततिग्मद्युतितेजसं द्विषो बलीयसो भ्रातृबलान्वितं बलम् ॥ ५४

स्थित्वा गुणे महति तत्क्षणलब्धमोक्षाः
सुश्लिष्टयुक्तिसफलाननसम्पदस्ते ।
शाक्या इवास्य विशिखा रिपुसैनिकेभ्य
श्चक्रुस्त्रिविष्टपसमागमनोपदेशम् ॥ ५५ ॥

स्यानित्यत्वात् निष्ठेति पूर्वनिपातो न भवति । अथवा दयया आहृत आकृष्ट तृतीयासमासो वा एतादृश हृदय अन्तःकरण 'चित्त तु चेतो हृदय' इत्यमर । धत्तेऽसौ दधान एतादृश धरतीति धर पचाद्यच् धनुष धर धनुर्धर स राम धनु चाप लीलया सहित सलील यथास्यात्तथा आयम्य आकृष्य पराङ्मुखाना विमुखानां द्विषतां शत्रूणा ये द्विपा तेषां जघने कटिपूर्वभागे शिलीमुखान् बाणान् 'अलिबाणौ शिलीमुखौ' इत्यमर । शनकै मन्द यथास्यात्तथा शनै शब्दस्याकच् जघान प्रजहार हन्तेर्लिट् । अनुप्रास ॥ ५३ ॥

भृशमिति । बलीयस अतिबलयुक्तस्य द्विष शत्रो बल सैन्य कर्तृ युधि युद्धे आशुगाना बाणाना 'अजिह्मगखगाशुगा' इत्यमर । तेषां प्रतान विस्तार प्रपूर्वात्तनोतेर्भावे घञ् स एव शुष्काशनिपात जलरहितवज्रपात अशनिपातेहि प्राय जल अनुवर्तते प्रकृतबाणेषु जलासम्भवात् शुष्केति विशेषण । तेन भीषण भयकर अतएव युगान्ते प्रलयान्ते तिग्मद्युति तीक्ष्णकान्ति सूर्य इत्यर्थ । तद्वत् तेजो यस्य भ्रातृबलान्वित भ्राता लक्ष्मण तस्य यत् बल सामर्थ्यं तेन अन्वित अनुकूलितमित्यर्थ । एतादृश राम भृश अत्यन्त न सेहे न मम्रषे इत्यर्थ । सह-धातोर्लिट् एत्वाभ्यासलोपौ अनुप्रास ॥ ५४ ॥

सर्गान्ते भिन्नवृत्तेन वर्णयति स्थित्वेति । महति उत्कृष्टे गुणे सत्त्वशौर्यादिके स्थित्वा तत्क्षणे गुणस्थितिक्षणे लब्ध प्राप्त मोक्ष निर्वाण यै 'श्रेयो नि-श्रेयसामृते मोक्षो' इत्यमर । सुश्लिष्टा सुन्दरा विद्यमाना युक्तय योगा गु भकर्मप्रयोगा वा ते सफल्य आननानां मुखानां सम्पदो येषां एतादृशा उत्तम युक्तिवर्णनेन उत्तम योग वर्णनेन वा सफल मुखा इत्यर्थ । एतादृशा शाक्या बुद्धविशेषा इव अस्य रामभद्रस्य महति विशाले 'विशाल पृथुल महत्' इत्यमर गुणे मौर्व्यां 'रज्जुस्त्रिषु शिञ्जा गुण' इत्यमर । स्थित्वा तत्क्षणे धनुर्गुणस्थितिक्षणे लब्ध प्राप्त मोक्ष धनुर्विभागो यै एतादृशा सुश्लिष्टा युक्ति आननसम्पद् अग्रभागसम्पदो येषां सुश्लिष्टाग्रभागसम्पद इत्यर्थ । ते पूर्वोक्ता विशिखा बाणा रिपो सैनिका सेनागमनेता योद्धा 'सेनायां समवेता' इति ठञ् तेभ्य तृतीयं विष्टप त्रिविष्टप अत्र वृत्तौ त्रिशब्द पूरणप्रत्ययान्त 'त्रिदश करणीये त्रिविष्टप' इति कोश । त्रिविष्टपं स्वर्ग तस्य या समा शुभमार्गा तस्यां गमनस्य यानस्य उपदेश चक्रु विदधु । युद्धमरणेन स्वर्गप्राप्तिरित्यर्थ । श्लेषानुप्राणितोऽत्रोपमाल-

हुतभुजि निधनाख्ये शत्रुहव्यानि हुत्वा
परिणयति जयश्रीवीरकन्यां नृवीरे ।
समरपटहघोषे तत्र नृत्तं कबन्धै-
र्बहलरुधिरपङ्कस्फारिसिन्दूरलेपैः ॥ ५६ ॥

मध्ये निकृत्तरजनीचरपूर्वकायाः
श्छेदे- स्थिता भुवि निपत्य भयं वितेनुः ।
रक्षःसु युद्धविमुखेषु विभिद्य भूमीं
मर्द्धोत्थिता इव पुनः समराय दैत्याः ॥ ५७ ॥

कार । वसततिलका वृत्तम् 'ज्ञेय वसततिलक तभजा जगौ ग ' इति लक्षणात् ॥ ५५ ॥

हुतभुजीति । नृषु वीर तस्मिन् रामभद्रे निधन मरण आख्या यस्य 'मरण निधनोऽस्त्रियाम्' 'आख्याह्वे अभिधान चेत्यमरः'। हुतभुजि अग्नौ 'हिरण्यरेता हुतभुग्' इत्यमर । दानव रिपव एव हव्यानि हविर्द्रव्याणि तानि हुत्वा जय-श्रीरेव वीरकन्या तां परिणयति उद्वहति सति समरस्य युद्धस्य य पटह वाद्य तस्य यो घोष ध्वनि तस्मिन् अत्र घोषे इति पाठ प्रामादिक इति भाति । तत्र रणभूमौ बहल घ रुधिरपक रक्तकर्दम तेन स्फारिण स्फुरद्रूपा स्फुर स्फुरणे णिजन्तात्सुप्यजातौणिनिति णिनि 'चिस्फुरोर्णौ' इति आत्व सिंदूरलेपा येषां तै कबन्धै मूर्धविरहितक्रियायुक्तशरीरै कर्तृभि 'कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्त' इत्यमर । नृत्त नर्तन कृतमित्यर्थ । नृत्तीगात्रविक्षेपे भावे क्त विवाहे हि वरेण अग्नौ हविर्हुत्वा कन्या उद्ह्यते नृत्यतंपाश्च अनेकयेपगुणाश्च वाद्यघोषानुरोधेन नृत्यं तीति सार्वजनीनमेवैतत् । रूपकालङ्कार । मालिनीवृत्त उक्त च 'ननमयययुतेय मालिनी भोगिलोकै ' इति ॥ ५६ ॥

मध्ये इति । मध्ये मध्यभागे छेदे भुवि भूतले निपत्य पतित्वा स्थिता निकृत्तानां छिन्नानां रजनीचराणां राक्षसानां च पूर्वकाया कायानां देहानां पूर्वाणि पूर्वकायाः कर्मार 'पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे' इति समास । रक्षःसु राक्षसेषु युद्धस्य रणस्य विमुखा पराङ्मुखा तेषु युद्धपराङ्मुखेषु सत्स्वित्यर्थ । भूमिं पृथ्वीं भूमीमिति पाठे 'कृदिकारादक्ति न' इति ङीष् । पुन समराय युद्धाय अर्धोत्थिता अर्धं यथास्यात्तथा उत्थिता सुप्सुपेति समास । दैत्ये अपत्यानि पुमांसः दैत्याः 'दित्यदित्यादित्यपत्यु' दिति दान्दार् ण्यप्रत्यय । असुरा इव भय भीति 'भितिर्भी साध्वस भय' इत्यमर । वितेनु विस्तारया-मासु । तनु विस्तारे लिट् । दैत्यानां रसातलनिवासित्वात् उत्प्रेक्षेय । तदुक्त श्रीमद्भागवते 'ततोऽपरस्तादतले दैतेया दानवा पण्यो नाम निवातकवचा कालेया हिरण्यपुरवासिन इति त्रिपुरवासिनोत्स्या उत्पत्त्या महौजसो महासाहसिनो भगवत सकललोकमहानुभावस्य हरेरेव तेजसा प्रतिहताबलाः बिलेशया एव निवसन्ति' इत्यादि । उत्प्रेक्षालङ्कार । वसन्ततिलकावृत्त स्पष्ट पूर्वं ॥ ५७ ॥

रामायुधव्यथितराक्षसरक्तधारा-
स्पर्शेन लोहितरुचो मुहुरम्बुवाहा ।
गौरीपतिप्रणतिसम्भ्रमलाभवन्ध्या
सन्ध्यामकालघटितां गगने वितेनु ॥ ५८ ॥

सङ्क्रीडद्रथतुरगद्विपाभ्रवृन्द
व्युत्क्रान्तौ विरतपृषत्कपातवृष्टि ।
निस्त्रिंशस्फुरिततडिद्वियुक्तमाप
व्यस्तार्कद्युति शरदीव तन्नभ श्री ॥ ५९ ॥

रक्षोवसापिशितपूरितकुक्षिरन्ध्र
काकुत्स्थबाणहतहस्तिमुराधिरूढ ।
पर्यन्तलग्नरुधिराणि मृदुप्रणादं
स्तुण्डानि वायसगणो रदने ममार्ज ॥ ६० ॥

रामेति । रामस्य रामभद्रस्य यानि आयुधानि प्रहरणानि 'आयुध तु प्रहरण' इत्यमर । तै व्यथिता भीता ताडिता इति यावत् एतादृशा ये राक्षसा तेषां रक्तस्य या धारा प्रवाह तस्या स्पर्शन सबधेन लोहिता आरक्ता रुक् कांति येषा 'स्यु प्रभारुग्रुचिस्त्विड्भा' इत्यमर । एतादृशा अम्बूनि उदकानि वाहयन्तीति अम्बुवाहा मेघा अम्बुशब्दे उपपदे वाहे कर्मण्यण् 'अभ्र मेघो वारि वाह' इति कोश । गगने आकाशे मुहु पुन पुन यदा यदा रक्षोरक्त सबधो भवति तदातदेत्यर्थ गौर्या पार्वत्या पति स्वामी शकर तस्य या प्रणति नमस्कार तत्सबधी य सभ्रम त्वरा 'आरंभ सभ्रमस्त्वरेति' कोश तस्य यो लाभ प्राप्ति तेन वध्या रहितामित्यर्थ । एतादृशीं अकालघटितां अ काले घटिता निर्मिता इति तथा सध्यां पितृप्रसू 'सायंसध्या पितृप्रसू' रित्यमर । वितेनु विस्तारयामासु । अतिशयोक्त्यलकार । वसततिलकावृत्तम् ॥ ५८ ॥

सक्रीडतीति । रथतुरगद्विपं रथा स्यदना तुरगा अश्वा द्विपा हस्तिन एतेषां समाहार । रथतुरगद्विप सेनांगत्वात् 'द्वद्वश्च प्राणितूर्यसेनांगानामित्येकवद्भाव' सक्रीडत् विहरत् यत् रथतुरगद्विप तदेव अभ्रवृद मेघसमूह तस्य व्युत्क्रांतौ अपसृतौ गतौ विरतौ सत्यामिति यावत् विरता शांता पृषत्कानां बाणानां विंदूनां च पात पतन स एव वृष्टि वर्षण यस्मिन् निर्गत त्रिंशद्भ्य अंगुलिभ्य इति निस्त्रिंश खड्ग खड्गवाचकस्तत्पुरुषस्य वाच्य इत्यनेन स्वचणभावान । तस्य स्फुरित स्फुरण तदेव तडित् विद्युत् तथा वियुक्त विरहितं अतएव मध्ये व्यव धानाभावात् व्यस्ता स्पष्टा अर्कस्य सूर्यस्य काति यस्मिन् एतादृशं तत्पूर्वोक्त नभ कर्मं शरदीव शरत्काले इव श्री शोभा कर्त्री आप प्राप । उपमानुप्रासावलं-कारौ । प्रहर्षिणी वृत्तम् । उक्त च 'म्नौज्रौगस्त्रिदशयति प्रहर्षिणीय' इति ॥ ५९ ॥

रक्ष इति । रक्षसां राक्षसानां वसा हृन्मेद पिशित मांस च ताभ्यां

राजात्मजौ मुनिसुताश्रुभिराहितार्घ्यौ
प्रत्युद्गतौ मृगकुलैरुटजानि गत्वा ।
आवर्जिते विदधतु शिरसी सुबाह्वो
र्बाणव्रजेन गुरुणी गुरुपादमूले ॥ ६१ ॥

इति कुमारदासस्य कृतौ जानकीहरणे महाकाव्ये
मारीचसुबाहुवधो नाम पञ्चम सर्ग ॥

पूरित पूर्ण कुक्षे उदरस्य रन्ध्र बिल यस्य ककुत्स्थस्य राजविशेषस्य गोत्रापत्य पुमान् काकुत्स्थ राम शिवादित्वादण् तस्य ये बाणा शरा तै हता नाशिता ये हस्तिन दन्तिन तेषा मुखेषु अधिरूढ आरूढ मृदु मृदुल प्रणाद ध्वनि यस्य आकण्ठ उदरपूर्तै आक्रोशे शक्त्यभावात् मृदुप्रणादश्च । एतादृश वायसाना काकाना गण समूह पर्यन्ते प्रान्तभागे लग्नानि सलग्नानि रक्तानि येषा एतादृशानि तुण्डानि मुखानि चचूरित्यर्थं । रदने हस्तिदन्ते ममार्ज शोधयति 'मृजू शुद्धौ' लिट् । अत्र काकजाते स्वभाववर्णनात् स्वभावोक्त्यलकार । तदुक्त 'स्वभावोक्ति स्वभावस्य जात्यादिस्थस्य वर्णनमिति' अनेन रक्षसा वसामांसरक्तादीना समर्दो वर्णित तेन च बहूनां राक्षसाना हनन ध्वनित । वसततिलका ॥ ६० ॥

राजात्मजाविति । मुनीना सुता पुत्रा तेषा अश्रूणि तै आहितार्घ्यौ अर्घाय पूजाविधये इद अर्घ्यं 'मूल्ये पूजाविधावर्घ' इत्यमर । आहित कृत अर्घ्यं याभ्या तौ तथोक्तौ ऋषिकुमारै तयोर्दर्शनानन्देन प्रेमाश्रूणि पातितानि तानि अर्घ्यत्वेन कल्प्यते मुनिसुताक्षिभि इति पाठे तु अक्ष्णा तेजोरूपत्वेन अक्षिरूपव रक्षितदर्शनात् आर्तिक्यत्वेन पूजा ज्ञेया । मृगाना हरिणानां कुलानि समूहा तै प्रत्युद्गतौ राज्ञ दशरथस्य आत्मजौ पुत्रौ रामलक्ष्मणौ उटजानि पर्णशाला 'पर्णशालोटजोऽस्त्रियां' इत्यमर । सुबाह्वो मारीचस्य सुबाहोश्चेत्यर्थं । सुबाहुरिति यदृच्छा शब्देन यौगिकसुबाहुशब्दस्यैकशेषात् द्विवचन यद्वा प्रथमयो पूर्वसवर्णयोरित्यत्र यथा प्रथमासहचरितद्वितीयायाग्रहण तद्वत् सुबाह्वोरिति द्विवचनसामर्थ्यात् सुबाहुसहचरितस्य मारीचस्यापि ग्रहण बाणव्रजेन बाणसमूहेन आवर्जिते अपहृते कृते इत्यर्थं । गुरुणी गुरुत्ववती शिरसी मस्तके गुरो विश्वामित्रस्य पादमूले चरणसमीपे विदधतु स्थापयामासतुरित्यर्थं । विपूर्वाद्धाते लिट् अतुस् । वसततिलकावृत्तम् ॥ ६१ ॥

इतिश्रीयुतपदवाक्यप्रमाणपारावारीणमहामहोपाध्यायपदव्यल
कृतपण्डितप्रकाण्डश्रीकरहाटकरोपनामकश्रीमद्गोपालाचार्या
न्तेवासिना निगुडकरो पाभिधेन नारायणशर्मणा
विरचितायां महोत्साहाख्यजानकीहरण
काव्यटीकायां पञ्चम सर्ग समाप्त ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

जानकीहरणम् ।

षष्ठः सर्गः ।

उच्चचाल ततः स्रष्टा जगदंशस्य मैथिलम् ।
अनुग्रहीतुमग्रण्यं गृहिणामाहितक्रतुम् ॥ १ ॥
बिभ्रत् सन्ध्याविधिस्नानसंवर्द्धितरुचो जटाः ।
ज्वाला इव तपोवह्नेः शालिशूकाग्रपिङ्गलाः ॥ २ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥ पूर्वसर्गान्ते रामलक्ष्मणाभ्यां मारीचसुबाहुवधेन विश्वामित्रस्य तोष उक्तः, इदानीं विश्वामित्रकृततत्प्रत्युपकारभूतमिव तयोर्विवाहं विवक्षुः कविः रामलक्ष्मणाभ्यां सहितस्य विश्वामित्रस्य मिथिलायां गमनमुपक्रमते—उच्चचालेत्यादिना । चतुर्णां श्लोकानामेकान्वयादिदं कलापकं । उक्तं च "द्वाभ्यां युग्ममिति प्रोक्तं त्रिभिः श्लोकैर्विशेषकं । कलापकं चतुर्भिः स्यात्तदूर्ध्वं कुलकं स्मृतं " इति । अनेन कलापकेन विश्वामित्रं वर्णयति । ततः सुबाहुमारीचवधानन्तरं पचम्यतात्सप्तम्यर्थात् पचम्यास्तसिलित्यनेन तसिल् । जगतः विष्टपस्य अंशस्य भागस्य स्रष्टा उत्पादकः सृजधातोस्तृच् प्रत्ययः । 'सृजन् दक्षिणमार्गस्थान् सप्तर्षीनपरान् पुनः । नक्षत्रवंशमपरमसृजत्क्रोधमूर्च्छितः । दैवतान्यपि स क्रोधात् स्रष्टुं समुपचक्रमे ' इत्यादि रामायणे बालकाण्डे त्रिशङ्कोराख्याने स्पष्टं । गृहिणां गृहं स्त्री ' गृहं गृहाश्च पुम्भूम्नि कलत्रेऽपि च सद्मनि ' इति मेदिनीकोशात् । अत्र तु तदुपजीव्यत्वात् उपचारात् गृहपदेन गृहस्थाश्रमो गृह्यते । सः अस्ति एषां ते गृहिणः । अथवा गृहाः दाराः सन्ति एषां इति गृहिणः 'अत इनि ठनौ ' इति इनि प्रत्ययः । 'ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो' इत्यमरः । तेषां अग्रे नयति गच्छति इति अग्रणीः । अत्र नीधातुर्निवृत्तप्रेरणः 'सत्सूत्यादिना नयतेः क्विप्' 'अग्रग्रामाभ्यां नयतेर्णो वाच्यः ' इत्यनेन नयतेर्णत्वं । तं अग्रण्यं । आहिताः कृताः इत्यर्थः क्रतवः मखाः येन एतादृशं मैथिलं मिथिलायाः अधिपतिः मैथिलः तं जनकं अनुग्रहीतुं अनुग्रहं कर्तुं उच्चचाल प्रतस्थे इत्यर्थः ॥ अत्र सर्गे चतुःपंचाशत्तमश्लोकपर्यन्तं अनुष्टुब्वृत्तम् ॥ १ ॥

मुनिं विशिनष्टि । बिभ्रदिति । संध्यायाः अत्र संध्यापदेन संध्याकाले उपासनाख्यकर्मविशेषमित्यर्थः तस्या विधिः विधानं अनुष्ठानमिति यावत् तस्मिन्नपि यत् स्नानं तेन संवर्धिता रुक् कान्तिर्यासां ' त्विट् प्रभा रुक् रुचिः '

तेजसातपसो दीप्तः स्निग्धश्च करुणागुणात् ।
समं चादर्शितादित्यचन्द्रोदय इवार्णवः ॥ ३ ॥
शिरःप्रदेशलम्बिन्या कुर्वन् रुद्राक्षमालया ।
फलिता इव तीर्थाम्भःसेकपुण्या जटालताः ॥ ४ ॥
अरण्यदेवताभिश्च प्रयुक्तबलिमङ्गलः ।
व्रती निरगमत् सत्रान्मेघाद्व्रध्न इव ज्वलन् ॥ ५ ॥
निनाय हरिणव्रातः स्वयं यत्नेन वर्धितम् ।
प्रस्थितं सह संरुध्य बाष्पापूरितलोचनौ ॥ ६ ॥

इत्यमरः शालीनां शूकानि तीक्ष्णाग्राणि तेषां अपि यानि अग्राणि तद्वत् पिङ्गला पिशङ्गा एतादृश्यः । तप एव वह्निः अग्निः तस्य ज्वाला इव ज्योतींषि इव जटाः सटाः बिभर्ति इति बिभ्रत् भृधातोः लटः शत्रादेशे नाभ्यस्ताच्छतुरिति निषेधेन नुमभावः । उपमा रूपकं च ॥ २ ॥

तपस इति । तपसः कृच्छ्रादिकर्मणः 'तपः कृच्छ्रादिकर्म च' इत्यमरः । तस्य तेजसा कान्त्या दीप्तः प्रकाशितः च करुणायाः कृपायाः गुणः तस्मात् स्निग्धः आर्द्रः समं यथास्यात्तथा तुल्यं यथातथा आदित्यः सूर्यः चन्द्रः शशी तयोः उदयः संदर्शितः आदित्यचन्द्रोदयो यस्मिन् एतादृशः अर्णवः अर्णांसि उदकानि सन्ति यस्मिन् इत्यर्णवः समुद्रः अर्णसो लोपश्चेति मत्वर्थीये वप्रत्यये सलोपः स इव स्थितः । उपमालङ्कारः ॥ ३ ॥

शिर इति । शिरसः मस्तकस्य प्रदेशः प्रान्तभागः तत्र लम्बिन्या लम्बमानया एतादृश्या रुद्राक्षाणां मालया स्रजा हेत्वर्थे तृतीया तया हेतुनेत्यर्थः । तीर्थस्य अम्भः उदकं तस्य सेकः सेचनं तेन या पुष्टिः तया जटा एव लताः प्रततयः 'वल्ली तु व्रततिर्लता' इत्यमरः । फलानि सञ्जातानि यासां ताः फलिताः 'तदस्य सञ्जातं' इति तारकादित्वादितच्प्रत्ययः । यद्वा फलतीति फलिता फलनिष्पत्तौ इत्यस्मात् गत्यर्थाकर्मकेत्यादिना कर्तरिक्तः । ता इव कुर्वन् रुद्र लम्ब शता । एतादृशः उत्तरश्लोकेति प्रथमश्लोकस्थक्रियायामन्वयः । उपमालङ्कारः ॥ ४ ॥

अरण्येति । अरण्यस्य विपिनस्य देवताः अभिमानिदेवताः । तासां सत्त्वे प्रमाणं तु 'अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्यां' इति बादरायणसूत्रमेव । प्रयुक्तानि कृतानि बलयः पुष्पफलादिबलिरूपाणि मंगलानि भद्राणि यस्मै एतादृशः । व्रती व्रतं नियमः अस्यास्तीति व्रती 'अत इनि ठनौ' इति इनिः । ज्वलति दीप्यते इति ज्वलन् दीप्यमान इत्यर्थः । एतादृशः स विश्वामित्रः मेघात् अभ्रात् व्रध्न इव सूर्य इव 'भास्कराहस्करव्रध्न' इत्यमरः । सत्रात् यज्ञविशेषात् निरगमत् निः पूर्वाद्गमेर्लुङ् लृदित्वादङ् । उपमालङ्कारः ॥ ५ ॥

निनायेति । अत्र निनायेति क्रिया विश्वामित्रकर्तृका तृतीयश्लोकोपात्तविशेष्ययोः मेदिनीशसुतयोः कर्मत्वप्रयोजिका । स्वयं स्वतः यत्नेन प्रयत्नेन वर्धितं वृद्धिं प्रापितं सह अथात् आत्मना प्रस्थितं कृतप्रस्थानं प्रपूर्वात्तिष्ठतेः

गमनव्याहृतारम्भप्रणामेषु महर्षिभिः ।
पाणिभिः शिरसि स्पृष्टौ हव्यधूमसुगन्धिभिः ॥ ७ ॥
वैखानसवधूहस्तलम्भितार्घ्यकृताशिषौ ।
तौ द्रष्टुकामौ मेदिन्या ईश्वरस्य सुतौ धनुः ॥ ८ ॥
ततश्चिरपरित्यक्तं गौतमस्य तमोनुदः ।
विवेश विश्वभुग्धाम्नो धाम वर्त्मवशाद्वशी ॥ ९ ॥
स्थपुटासु कुटीरस्य निकटाङ्गणभूमिषु ।
प्ररूढदर्भसन्दर्भघासग्रासोद्यतद्विपम् ॥ १० ॥

आदिकर्मणि क्तः एतादृश हरिणानां व्रात समूह 'स्तोमौघनिकरव्रातः' इत्यमरः । सरुध्य निरुध्य बाष्पैः अश्रुभिः 'बाष्पमूष्माश्रु' इत्यमर. आपूरिते किंचित्पूर्णे लोचने नेत्रे ययोस्तौ गमनस्य व्याहृत उक्तिः तस्य आरम्भे ये प्रणामा. नमस्काराः तेषु इतो वय गच्छाव. इति भाषणसमये नमस्कारेषु इत्यर्थ.।महर्षिभिः महातपस्विभिः कर्तृभिः हूयते इति हव्य अचोयत् इति यत् प्रत्ययः तस्य यो धूमः तेन सुगधयः 'गधस्येदुत्पूति' इत्यादिना गधस्येकारादेशः तैः पाणिभिः हस्तैः शिरसि मस्तके स्पृष्टौ कृतस्पर्शौ वैखानसानां तपस्विनां या वध्वः स्त्रियः तासां ये हस्ताः तैः लम्भित प्रापित अर्घ्य पूजादिक ययोः तौ च तौ कृता-शिषौ च कृताशीर्वादौ एतादृशौ तौ। धनुः जनकगृहस्थित शकरधनुः द्रष्टुं अवलोकितु कामौ ययोस्तौ 'तुकाममनसोरपि' इति मलोपः । मेदिन्याः पृथ्व्याः ईश्वरस्य अधिपतेः दशरथस्य 'स्थेशभासेत्यादिना' ईशतेः वरच् सुतौ पुत्रौ रामलक्ष्मणौ निनाय नयति स्म नीञ् प्रापणे लिट् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

अथ कुलकेन गौतमस्य आश्रमपद वर्णयन् तत्र विश्वामित्रादीनां प्रवेश-माह—तत इति । वशी जितेन्द्रियः ततः विश्वामित्रादीनां प्रस्थानानतर वर्त्म मार्गः तस्य वश अधीनत्व तस्मात् मार्गक्रमणप्रसगादित्यर्थ. चिर चिर-काल परित्यक्त उज्झित सुप्सुपेति समास. तमोनुदः तमः अज्ञान नुदति प्रेरयति नाशयतीति यावत् स तमोनुद् तमः शब्दे उपपदे नुद प्रेरणे इत्य-स्मात् क्विप् उपपदसमासः । तस्य विश्व अशेष भुङ्क्ते भक्षयति इति विश्वभुक् अग्निः 'क्विप्चेति' क्विप् स इव धाम तेजो यस्य एतादृशस्य गौतमस्य एतन्ना-मकमुनेः धाम स्थानं 'धाम देहे गृहे रश्मौ स्थाने जन्मप्रभावयो.' इति मेदिनी विवेश विश् प्रवेशने लिट् । अनुप्रासालङ्कारः ॥ ९ ॥

तदेव धाम वर्णयति । स्थपुटास्विति । कुटीरस्य अल्पा कुटी कुटीरः अल्प-पर्णशाला तस्य 'कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः' इत्यनेन अल्पार्थे रप्रत्ययः । स्थपुटासु नतोन्नतासु निकटे समीपे या अगणभूमयः अगणभुव इत्यर्थः तासु प्ररूढा उत्पन्नाः दर्भाः कुशाः तेषां सदर्भः सबध. समूह इति यावत् घासश्च गवाद-नीयतृणविशेषश्च तयोः ग्रासः भक्षण तत्र उद्यताः प्रवृत्ताः द्विपाः हस्तिनः यस्मिन् एतादृशं । अनुप्रासः ॥ १० ॥

क्वचिदुद्देहिकाऽऽलीढजीर्णवल्कलमन्यत ।
आरण्यतुटुमच्छिन्नशीर्णकृष्णमृगाजिनम् ॥ ११ ॥
तलस्थितजरत्कुम्भमुखान्निर्गच्छताऽहिना ।
आवर्जितपयस्तिम्यदृक्षमूलमिव क्वचित् ॥ १२ ॥
क्वचिद्विष्णुप्रतिच्छन्द कुक्षिस्थविवराननात् ।
नकुलैरन्नवत्कृष्टवेष्टमानसरीसृपम् ॥ १३ ॥
तस्मिन्निजपदस्पर्शत्याजितग्रावविग्रहम् ।
पप्रच्छ श्रीमय तेजो राम शापस्य सम्भवम् ॥ १४ ॥

पुन कथ तदाह—क्वचिदिति । क्वचित् प्रदेशे तद्गतो देहो यस्या सा कीटविशेष तया आलीढानि आस्वादितानि भक्षितानीति यावत् एतादृशानि जीर्णानि वल्कलानि यस्मिन् 'वल्क वल्कलमस्त्रियाम्' इत्यमर । अन्यस्मिन् इति अन्यत अ यशब्दात् 'इतराभ्योपि दृश्यते' इत्यनेन सप्तम्यतात् तसिल् अन्यत्र भागे इत्यर्थ अरण्ये वने भवा आरण्या 'अरण्याण्ण' इति णप्रत्यय ये तुटुमा मूषका 'उन्दुरुस्तुटुमोरधयम्' इति त्रिकाण्डशेष तै छिन्नानि द्वैधीकृतानि अतएव विशीर्णानि इतस्तत पतितानि कृष्णमृगाणां अजिनानि कृत्तयो यस्मिन् 'अजिन चर्म कृत्ति स्त्री' इत्यमर ॥ ११ ॥

तलेति । क्वचित् कुत्रचित् प्रदेशे तले मूले अर्थात् वृक्षस्य स्थित विद्यमान जरत् जीर्ण य कुम्भ घट तस्मात् निर्गच्छता बहिरागच्छता एतादृशेन अहिना सर्पेण हेतुना 'सर्प वृत्रासुरेऽप्यहि' इत्यमर । 'हेतौ' इति हेत्वर्थे तृतीया । आवर्जित आसिक्त यत् पय जलं तेन स्तिम्यत् आर्द्रीभूतं वृक्षमूल यस्मिन् एतादृशमिव । उत्प्रेक्षालंकार ॥ १२ ॥

क्वचिदिति । क्वचित् प्रदेशे विष्णो प्रतिच्छन्द प्रतिरूपं प्रतिमेति यावत् तस्य कुक्षिस्थ कुक्षिगत यत् विवर छिद्र 'सुषिर विवरं बिलं' इत्यमर नाभिरित्यर्थ । तस्य आननात् मुखात् 'अपादाने पंचमी' । नकुलै बभ्रुभि अन्नवत् अन्नतुल्यं कृष्टा आकृष्टा एतादृशा वेष्टमाना सरीसृपा सर्पा यस्मिन् 'चक्री स्यात् सरीसृप.' इति कोश । एतादृशं धाम विवेशेति पूर्वेण अन्वय । उपमानुप्रासौ ॥ १३ ॥

तस्मिन्निति । राम तस्मिन् गौतमाश्रमे निजं स्वीयं यत् पदं चरणं 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु' इत्यमर. । तस्य स्पर्शं तेन त्याजितः त्याजितः ग्रावणः पाषाणस्य विग्रह देह येन 'शरीरं वर्ष्म विग्रह' इत्यमरः एतादृशं श्रीमयं 'चिन्मयं' इतिवत् स्वार्थे मयट् प्रत्यय । तेज ज्योति वर्म । शापस्य संभवत्यस्मात् इति संभव 'ऋदोरप्' इत्यपादाने अप् । कारणमित्यर्थः पप्रच्छ । 'दुहयाच्' इत्यादिना पृच्छेर्द्विकर्मकत्वं ॥ १४ ॥

निगद्यासौ शुनासीरं व्रीडानम्रीकृतानना ।
न्यवीवदद्दनुक्त्वैव यौवनाविनयं पुरा ॥ १५ ॥
ययौ रामोऽथ तं देशं मरुतामास वेगिनाम् ।
पुरुहूतहतभ्रूणच्छेदेभ्यो यत्र संभवः ॥ १६ ॥
प्रतीत्या लंघिताध्वानस्ते तोरणमणित्विषा ।
इति चेतोहरा राममभिव्याततेनिरे गिरः ॥ १७ ॥

निगद्येति । असौ पूर्वोक्ता अहल्याख्या स्त्री शुनासीरं इन्द्रं निगद्य उच्चार्य इंद्रनाम गृहीत्वेत्यर्थः व्रीडया लज्जया नम्रीकृतं आननं नम्रीकृतं मुखं यया एतादृशी सती पुरा पुरातनं युवत्याः भावः यौवनं 'भस्याढे' इति पुंवद्भावः तत्सम्बन्धी यः अविनयः वैयात्यं तं अनुक्त्वैव अनुच्चार्यैव न्यवीवदत् अचकथदित्यर्थः । इंद्रकृतसंभोगेन गौतमशापात् इयं अवस्थेति अचकथत् इत्यर्थः ॥ १५ ॥

ययाविति । अथ अहल्योद्धारानन्तरं रामः रामभद्रः यत्र यस्मिन् देशे 'सप्तम्यास्त्रल्' इति त्रल् प्रत्ययः । पुरुहूतेन इन्द्रेण 'पुरुहूतः पुरंदरः' इत्यमरः हतः छिन्नः भ्रूणः गर्भः तस्य छेदेभ्यः खंडेभ्यः वेगः जवः अस्ति एषां ते वेगिनः तेषां मरुतां देवविशेषाणां संभवः उत्पत्तिः । आस तं देशं जनपदं ययौ प्राप 'देवैः हतपुत्रा दितिः कश्यपं पतिं इन्द्रहन्तृपुत्रप्राप्त्यर्थं परिचचार, तत्सेवया परितुष्टः कश्यपः वरेण छंदयामास, सा च इन्द्रहंतारं पुत्रं वव्रे, ततो विमनाः कश्यपः एकवर्षसाध्यं सनियमं व्रतं तस्या उपदिदेश, यदि कश्चन नियमः भ्रश्येत् तर्हि इंद्रहंता पुत्रो न स्यादिति चोक्तवान्, तथा च तदङ्गीकृतं, इन्द्रश्च तदवगत्य तन्नियमच्युतिरूपरन्ध्रान्वेषणार्थं कुशपुष्पदूर्वाद्याहरणैस्तां परिचचार, स्वल्पदिनावशिष्टायां वर्षसमाप्तौ व्रतकृशा दितिः भुक्त्वापि अक्षालितपादा शिश्ये, तद्भ्रमवगत्य इन्द्रः तदुदरं प्रविष्टः सन् गर्भं सप्तधाऽछिनत्, व्रतप्रभावात् अमृतानि गर्भखंडानि पुनरप्येकैकं सप्तधाछिनत्, ततः एकोनपञ्चाशता मरुद्भिः साकं वज्री निःससार' इत्यादि कथा श्रीमद्भागवतस्थाऽत्रानुसंधेया। एतादृशानां मरुतां जन्म यस्मिन्देशे तं ययौ इत्यर्थः ॥ १६ ॥

प्रतीत्येति । विश्वामित्रतपोवनस्था ऋषयः । 'एवमुक्ते तयोर्वाक्ये सर्व एव महर्षयः । विश्वामित्रं पुरस्कृत्य रामं वचनमब्रुवन् ॥ मैथिलस्य नरश्रेष्ठ जनकस्य भविष्यति । यज्ञः परमधर्मिष्ठस्तत्र यास्यामहे वयम् ॥ त्वं चैव नरशार्दूल सहास्माभिर्गमिष्यसि ॥ इति श्रीरामायणे बालकांडे द्रष्टव्यं । तोरणेषु रथ्याशोभार्थं तिर्यक्प्रसारितेषु ग्रथिताः मणयो वज्रवैडूर्यादि रत्नानि तेषां या त्विषः कान्तयः । 'स्युः प्रभा रुग्रुचिस्त्विड् भा' इत्यमरः । तासां प्रतीत्या ज्ञानेन मणिरत्नप्रकाशेनेति यावत् । लंघितः अतिक्रान्तः अध्वा मार्गः यैस्ते । 'अयनं वर्त्म मार्गाध्वपन्थानः पदवी सृतिः ।' इत्यमरः । इति वक्ष्यमाणप्रका-

मत्तमातङ्गसन्दानदामनिर्दलितत्वचः ।
अजय्यत्वं वदन्तीव यस्य पर्य्यन्तभूरुहः ॥ १८ ॥
ताराव्रजस्पृशो याति पिधानत्वं निशाकरः ।
यत्र प्राकारचक्रस्य नभोमध्यस्थमण्डलः ॥ १९ ॥
मध्ये कुवलयाक्रान्तमहापद्मविभूषणः ।
अवतीर्णघनालिश्रीर्यत्खातः सागरायते ॥ २० ॥

रेण चेतांसि अन्तःकरणानि हरन्ति आल्हादयन्ति ताः चेतोहराः मनोविनोदावहाः गिरः सभाषणानि राम श्रीराम प्रति अभिव्यासेनिरे अतिशयेन विस्तारितवन्तः। वि आङ् उपसर्गपूर्वस्य तनु विस्तारे इत्यस्य लिटि रूपम् ॥ १७ ॥

मत्तेति । मत्ताः उन्मत्ताः ये मातंगाः हस्तिनः तेषां सदानस्य बंधनस्य यानि दामानि तैः निर्दलिताः संघृष्टाः त्वचः येषां एतादृशाः यस्य पुरस्य पर्यंतभूरुहः पर्यंते समीपे भूरुहः वृक्षाः जेतुं शक्याः जय्याः न जय्याः अजय्याः तेषां भावः अजय्यत्वं 'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे' इति निपातनात् अयादेशः। तत् वदंतीव । मत्तमातंगदामसंघर्षेऽपि अस्माकं त्वगेव संघृष्टा नतु कोप्यवयवो भग्नः अतः वयं केनापि अजय्या इति वदतीवेत्यर्थः । उत्प्रेक्षानुप्रासश्च ॥ १८ ॥

तारेति । यत्र नगरे ताराणां ऋक्षाणां व्रजः समूहः 'नक्षत्रमृक्षं भं तारा' इत्यमरः तमः स्पृशतीति ताराव्रजतमःस्पृक् 'स्पृशोनुदके क्विन्' इति क्विन् 'क्विन्प्रत्ययस्य' इति कुत्वं तस्य। प्राकारस्य वरणस्य यच्चक्रं अथवा प्राकार एव चक्रं 'प्राकारो वरणः सालः' इत्यमरः । तस्य नभसः आकाशस्य यो मध्यः तत्र तिष्ठतीति नभोमध्यस्थं 'सुपीति योगविभागात् कः । तत् मंडलं बिंबं यस्य 'बिंबोऽस्त्री मंडलं त्रिषु' इत्यमरः । एतादृशः निशाकरः निशां रात्रिं करोतीति निशाकरः चंद्रः । निशाशब्दे उपपदे करोतेष्टः । पिधानस्य आच्छादनस्य भावः पिधानत्वं 'तस्य भावस्त्वतलौ' इति भावे त्वप्रत्ययः । 'अपिधानतिरोधानपिधान' इत्याद्यमरः याति प्राप्नोति । अनेन प्राकारस्य अत्युच्चत्वं ध्वन्यते । अतिशयोक्त्यलंकारः ॥ १९ ॥

यत्खातेति । यस्य नगरस्य खातं पुष्करिणी सागरः समुद्रः इव आचरति सागरायते सागरशब्दात् 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङ् । सागरतुल्याचार-विशेषणाभ्यां द्रढयति । मध्ये खातमध्ये कुवलयैः चंद्रविकासिकमलैः आक्रांतः व्याप्तः महापद्मानि महासूर्यविकासिकमलानि विभूषणानि यस्य कुवलयक्रांत-श्चासौ महापद्मविभूषणश्चेति । समुद्रपक्षे कोः पृथ्व्याः वलयं कंकणमिव आक्रांतः महापद्मः निधिविशेषः विभूषणं यस्य । कुवलयश्चासौ आक्रांत-विभूषणश्च । अवतीर्णाः मधुपानार्थं कमलेषु प्राप्ताः घनाः निबिडाः 'घनं निरंतरं सान्द्रं' इत्यमरः अलयः भ्रमराः तैः श्रीः शोभा यस्य एतादृशस्य । पक्षे: अवतीर्णाः जलग्रहणार्थं कृतावताराः या घनालिः मेघपंक्तिः तया श्रीः शोभा यस्य । श्लेषालंकारः ॥ २० ॥

वप्राजगरभोगेन वेष्टमानः समन्ततः ।
पिण्डीभूत इव त्रासाद्घनो यद्गृहसञ्चयः ॥ २१ ॥
यद्गोपुरविटङ्काग्रचन्द्रकान्तमणिस्रवम् ।
रसयन्ति स्यदश्रान्ताः शीतदीधितिवाजिनः ॥ २२ ॥
विटङ्कभुजसम्प्राप्तसहस्रकरमूर्त्तिना ।
विग्रहेण यदावाससन्तानो भार्गवायते ॥ २३ ॥

वप्रेति । वप्र परिखोद्धृतमृत्कूट 'स्याच्चयो वप्रमस्त्रियाम्' इत्यमरः तत्र ये अजगराः लिलित्साः 'लिलित्सः स्यादजगरे' इत्यमरः तेषां यो भोगः शरीर 'अहेः शरीर भोगः स्यात्' इत्यमरः जात्यैकवचन तेन समततः परितः वेष्टमान इति । अत्र वेष्टयमान इति पाठः साधुः । वेष्टयतेऽसौ वेष्टयमानः घनः निरंतरः यस्य नगरस्य गृहाणि तेषां संचयः समूहः 'वारसंघातसंचयाः' इत्यमरः त्रासात् अजगरभीतेः हेतोः पिंडीभूत इव आसीत् इति शेषः । अत्र यद्गृहाणां निबिडत्वस्य अजगरत्रासहेतुजन्यत्वेन उत्प्रेक्षणात् उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ २१ ॥

यद्गोपुरेति । यस्य नगरस्य गोपुर पुरद्वार 'पुरद्वार तु गोपुर' इत्यमरः तस्य ये विटङ्काः कपोतपालिकाः तेषां यानि अग्राणि तत्सम्बधिनो ये चन्द्रकान्तमणयः तत्सम्बधी यः स्रवः निर्झरः त चन्द्रकिरणस्पर्शैः चंद्रकान्तमणयः स्रवतीति प्रसिद्ध । स्यदेन वेगेन श्रांताः 'रहस्तरसी तु रयः स्यदः' इत्यमरः । शीता, दीधितयः किरणाः यस्य स शीतदीधितिः चन्द्र. 'हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्रः' इत्यमरः तस्य वाजिन. अश्वा. 'वाजिवाहार्वगंधर्व.' इत्यमरः । रसयन्ति आस्वादयन्ति । अतिशयोक्त्यलङ्कार' । अनया च अतिशयोक्त्या यद्गोपुरस्य अत्युच्चत्व ध्वन्यते ॥ २२ ॥

विटंकेति । यस्य नगरस्य आवासानां गृहाणां संतानः परंपरा विग्रहेण निजस्वरूपेण भार्गवायते परशुरामायते भार्गवशब्दात् क्यङन्तात् तङ् । भार्गवसादृश्य विशेषेण द्रढयति । विटंकाः कपोतपालिकाः त एव भुजाः बाहवः तैः संप्राप्ता संपृष्टा सहस्रकरस्य सूर्यस्य 'भानुर्हंसः सहस्रांशुः' इत्यमरः मूर्तिः शरीर येन । भार्गवपक्षे विशिष्टः टङ्कः खनित्र 'टङ्को नीलकपित्थे च खनित्रे टङ्कनेऽस्त्रियाम्' इति मेदिनी । किंचित्तत्सादृश्यात् टङ्कशब्देन अत्र परशुः गृह्यते । तेन युक्तः भुजः विटंकभुज. 'शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपः' । विटंकभुजेन संप्राप्ता लब्धा जितेति यावत् । सहस्रं कराः हस्ताः यस्य स तथा कार्तवीर्यार्जुनः तस्य मूर्तिः देहो येन एतादृशेन विग्रहेण । श्लेषः उपमा च ॥ २३ ॥

यद्देवगृहशृङ्गस्थपद्मरागप्रभाऽऽहतम् ।
व्योममध्यं प्रपद्यापि बिम्बं बालायते रवेः ॥ २४ ॥
हर्म्यशृङ्गेषु निर्धूतध्वान्ता यत्र मणित्विषः ।
ज्यौत्स्नः कृष्ण इति ज्ञानं जने रुन्धन्ति पक्षयोः ॥ २५ ॥
यत्र वातायनासन्नवारमुख्यामुखेन्दवः ।
रथ्यासञ्चारिणो यूनः स्खलयन्ति पदे पदे ॥ २६ ॥
श्रुत्वा यत्सौधपृष्ठेषु विमानशिखिनिस्वनम् ।
याति शैथिल्यमुष्णांशुहयभोगीन्द्रबन्धनम् ॥ २७ ॥

यद्देवेति । यस्य यत्सम्बन्धीनि देवगृहाणि देवालयानि तेषां यानि शृङ्गाणि शिखराणि 'शृङ्ग प्राधान्यसान्वोश्च' इत्यमरः तत्सम्बन्धिनो ये पद्मरागाः रत्नविशेषाः तेषां या प्रभा तया आहतं ताडितं युक्तमित्यर्थः । एतादृशं रवेः सूर्यस्य आकाशमध्यगतत्वेन रक्तिमाभावेऽपि इत्यर्थः । बाल इव आचरति बालायते बालशब्दात् आचारक्यङन्तात् लट् । बाल्यावस्थायां सूर्यो यथा आरक्तो भवति एवं मध्याह्नेपि यदीयदेवालयशिखरपद्मरागकान्त्या आरक्तो भवति । अतिशयोक्त्यलंकारः ॥ २४ ॥

हर्म्येति । यत्र यस्मिन् पुरे हर्म्याणां धनिकवसतिगृहाणां 'हर्म्यादि धनिनां वासः' इत्यमरः । शृङ्गेषु शिखरेषु निर्धूतं क्षालितं नाशितमिति यावत् । ध्वान्तं अंधकारो याभिस्ताः एतादृशः मणीनां रत्नानां त्विषः कान्तयः 'स्युः प्रभा रुग्रुचिस्त्विड् भा' इत्यमरः । पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः ज्योत्स्नया चन्द्रिकया युक्तः ज्यौत्स्नः शौषिकोण् । कृष्णः कृष्णवर्णः इति एवं प्रकारेण ज्ञानं जने लोके रुन्धन्ति प्रतिबन्धतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

यत्रेति । यत्र वातायनानि गवाक्षाणि तेषां आसन्नाः समीपवर्तिन्यः याः वारमुख्याः तासां मुखान्येव इन्दवः । रथ्यायां अभीक्ष्णं सञ्चरतीति रथ्यासञ्चारिणः 'सुप्यजातौ' इति णिनिः तान् यूनः तरुणपुरुषान् पदे पदे प्रतिपदमित्यर्थः । स्खलयन्ति ॥ २६ ॥

श्रुत्वेति । सुधया चूर्णेन निर्मितः सौधः शैषिकोण् 'सौधोऽस्त्री राजसदनमित्यमरः । यस्य नगरस्य सौधाः राजभवनानि तेषां यानि पृष्ठानि तेषु विमानानां ये शिखिनः मयूराः तेषां निःस्वनं ध्वनिं श्रुत्वा आकर्ण्य उष्णाः तीक्ष्णाः अंशवः किरणाः यस्य स उष्णांशुः सूर्यः तस्य ये हयाः अश्वाः तत्सम्बन्धि यद्भोगीन्द्रबन्धनं भोगिनां सर्पाणां इन्द्राः शेषषष्ठीसमासः न त्वत्र निर्धारणे षष्ठीसमासः 'न निर्धारणे' इति निषेधात् तैः यद्बन्धनं तत् शैथिल्यं शिथिलभावं ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् शिथिलत्वमित्यर्थः याति गच्छति । मयूराणां सर्पाणां च जातिविरोधः प्रसिद्ध एव । अतिशयोक्त्यलंकारः । अनेन यत्सौधशिखराणां सूर्यमार्गपर्यन्तोच्चत्वं ध्वन्यते ॥ २७ ॥

सोपानरत्ननिर्भिन्नतमश्छेदेन दर्शिताः ।
ग्लायन्ति यत्र न सरश्चक्रवाका निशास्वपि ॥ २८ ॥
यस्य हर्म्यसमासन्नतिग्मदीधितिवाजिनः ।
मन्दं व्रजन्ति सङ्गीतवीणाऽऽवर्जितचेतसः ॥ २९ ॥
पौरसन्दोहभोगस्य श्रिया वज्रभृतः पुरीम् ।
अधो विधत्ते धामेदं मैथिलस्य पुरं परम् ॥ ३० ॥
इति व्याहरतैवाथ तेन स्थानं महीयसः ।
परमृद्धं क्रतुपतेर्निन्याते नेतुरात्मजौ ॥ ३१ ॥

सोपानेति । यत्र नगर्यां सोपानानां आरोहणानां 'आरोहणं स्यात्सोपानं' इत्यमरः यानि रत्नानि मणयः तैः निर्भिन्नं नाशितं यत् तमः अंधकारः तस्य छेदेन नाशेन हेतुना 'हेतौ' इति हेत्वर्थे तृतीया । दर्शिताः एतादृशा ये सरसः सरोवरसंबंधिनः चक्रवाकाः निशास्वपि रात्रिष्वपि ग्लायंति न दूयते इत्यर्थः। चक्रवाकमिथुनानां रात्रौ परस्परवियोगात् दुःखं जायते, यत्रत्यसरोवरसंबंधिनां तु सोपानरत्नप्रभाभिरंधकारनाशात् परस्परदर्शनात् दुःखलेशोपि नास्ति इत्यर्थः ॥ २८ ॥

यस्येति । यस्य नगरस्य हर्म्याणि गृहाणि तेषां समासन्नाः अतिकमागताः एतादृशस्य तिग्मदीधितेः तीक्ष्णकरस्य सूर्यस्य वाजिनः अश्वाः 'वाजिवाहार्वगंधर्व' इत्यमरः। संगीतस्य गीतस्य गेयस्य संबंधिन्यः वीणाः अत्र वीणाशब्देन लक्षणया वीणाध्वनियो गृह्यते गीतमिश्रितवीणाध्वनय इत्यर्थः । तैः आवर्जितं आकृष्टं चेतः अंतःकरणं येषां एतादृशाः सतः मंदं यथास्यात्तथा व्रजंति गच्छंति । अन्यस्मिन् विषये मनोवृत्तौ हि गतिर्मंदीभवतीति प्रसिद्धं । अतिशयोक्तिः ॥ २९ ॥

पौरेति । पुरे नगरे भवाः पौराः नागरिकाः 'तत्र भवः' इत्यण् तेषां यः संदोहः समूहः 'समूहनिवहव्यूहसंदोहविसरव्रजाः' इत्यमरः तस्य भोगः सर्वसुखसेवनं 'भोगः सुखे' इत्याद्यमरः तस्य धाम मंदिरं सकलभोगाधिकरणमिति यावत् 'धाम रश्मौ प्रभावे च तेजोमंदिरजन्मसु' इति विश्वः । मिथिलायाः अधिपतिः मैथिलः जनकः शैषिकोऽण् । तस्य परं श्रेष्ठं पुरं नगरं श्रिया स्वशोभया हेतुना वज्रं पविं बिभर्तीति वज्रभृत् इंद्रः 'क्विप्‌च' इति क्विप्। तस्य इंद्रस्य 'वज्रोऽस्त्री हीरके पवौ' इत्यमरः । पुरीं नगरीं अमरावतीमित्यर्थः । अधः नीचैः विधत्ते कुरुते । विपूर्वाद्धधातेर्लट् 'श्लौ' इति द्वित्वं । स्वशोभया अमरावतीं तिरस्कुरुते इत्यर्थः ॥ ३० ॥

इतीति । अथ पुरवर्णनानंतरं इति पूर्वोक्तप्रकारेण व्याहरति भाषते इति व्याहरन् विआङ्पूर्वाद्धृधातोर्लटः शत्रादेशः । तेन व्याहरतैव भाषमाणेनैव तेन विश्वामित्रेण अतिशयेन महान् इति महीयान् महच्छब्दात् 'द्विवचनविभज्ये

कृतपाद्यो भुवो भर्तुः स व्रती प्रमदाश्रुभिः ।
विष्टरं परिजग्राह सिंहचर्मोत्तरच्छदम् ॥ ३२ ॥
स्तुत्याऽऽसुतीवलं सत्रे जगादोत्साहयन्मुनिः ।
प्रभोर्भ्राजत एवाग्रे निस्पृहेणापि हि स्तुतिः ॥ ३३ ॥
यो धर्मस्य धृतः सप्ततन्तुभिः सगरादिभिः ।
तन्तुः स एव सम्राजा सम्यगालम्बितस्त्वया ॥ ३४ ॥

ईय सुन् टेरिति टिलोपः एतादृशस्य क्रतोः यज्ञस्य पतिः तस्य मैथिलस्य ऋद्धं समृद्धं पुरं नगरं भयाति रक्षानि इति नेता दशरथः । नीञ् प्रापणे लट् । तस्य आत्मनः देहात् अजनिषाता इति आत्मजौ पुत्रौ 'पञ्चम्यामजातौ' इति जनेर्डप्रत्ययः रामलक्ष्मणौ निन्याते । नीञ् प्रापणे दुहादित्वात् द्विकर्मकत्वेन प्रधाने कर्मणि लट् 'प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम्' इतिभाष्योक्तेः। अनुप्रासालंकारः ॥ ३१ ॥

कृतपाद्येति । भुवः पृथ्व्याः भर्तुः पालकस्य जनकस्य प्रमदस्य आनंदस्य सम्बधिनि यानि अश्रूणि नेत्रोदकानि तैः कृतपाद्यः पादार्थं यत् उदकं तत् पाद्यं । कृतं पाद्यं यस्य व्रतं नियमः अस्यास्तीति व्रती सः विश्वामित्रः सिंहस्य चर्म कृत्तिः तत् उत्तरच्छदः उपरि आस्तरणं यस्य एतादृशं विष्टरं आसनं । विष्टरो विटपी दर्भमुष्टिः पीठेत्यमरः। परिजग्राह स्वीचकारेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

स्तुत्येति । मुनिः विश्वामित्रः सत्रे यज्ञे आसुतिः सोमाभिषवः सोऽस्यास्तीति आसुतीवलः 'रजः कृष्यासुतिपरिषदोति वलच्प्रत्ययः वल इति दीर्घः तं यजमानं जनकं उत्साहयन् उत्साहं प्रापयन् सन् जगाद। ननु निस्पृहस्य तस्य किं यजमानस्तुत्येत्यत आह—प्रभोरिति हि प्रभोः समर्थस्य अग्रे अग्रभागे निस्पृहेणापि निरिच्छेनापि कृतेति शेषः स्तुतिः स्तवनं भ्राजते एव शोभत एवेत्यर्थः । भ्राजृ दीप्तौ लट् । अथवा भ्राजत इति शतृप्रत्ययान्तं षष्ठ्यन्तं प्रभोर्विशेषणं । स्तुतिरित्यस्य युज्यते इति शेषः । निस्पृहेणापि तेजस्विनः प्रभोः स्तुतिः युज्यते इति यावत् ॥ ३३ ॥

स्तुतिमेव तावदाह सप्तभिः । य इति । *गरेण विषेण* सहितः सगरः एतन्नामा राजा आदिर्येषां ते सगरादयः तैः कर्तृभिः । सप्तभिः अग्निजिह्वाभिः तन्यते हविर्द्रव्यादिना विस्तार्यते इति सप्ततन्तवः मखाः । तनोतेरौणादिकस्तुन् प्रत्ययः। सप्ताग्निजिह्वाश्च 'काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा ॥ स्फुलिंगिनी विश्वरूपी च देवी लेलायमाना इति सप्तजिह्वाः' इति । तैः यज्ञैः यः धर्मस्य पुण्यस्य आचारस्य वा 'धर्माः पुण्ययमन्यायस्वभावाचारसोमपाः' इत्यमरः। तंतुः सूत्रं धृतः अवलंबितः स एव सम्राजा सपूर्वाद्राजतेः क्विप् राजसूययागकर्तृत्वादिविशेषणमपविशिष्टेनेत्यर्थ । तदुक्तं अमरसिंहेन 'येनेष्टं राजसूयेन मंडलस्येश्वरश्च यः । शास्ति यश्चाज्ञया

अपि सत्यां विस्रमायामविस्रस्तां तव श्रियम् ।
विक्रमस्य वदन्तीव सत्रसम्भारसम्पदः ॥ ३५ ॥
कृतवेलाव्यतिक्रान्तिस्त्वरासङ्कोचिताम्बरा ।
साभिसारेव ते कीर्तिर्दूरमाक्रामदाशया ॥ ३६ ॥
कच्चित्स्वार्थे क्रतुरयं स्वर्ग्यस्तव फलस्पृहाम् ।
विनैव प्रथते कच्चिन्निःस्वम्प्रति वदान्यता ॥ ३७ ॥

राज्ञ स सम्राट्' इति । एतादृशेन त्वया सम्यक् यथास्यात्तथा आलम्बितः अवष्टब्धः । यज्ञादिधर्माचरणेन पूर्वजानतिशेपे इत्यर्थः । अनुप्रासालङ्कारः ॥ सूर्यवंश्यो बाहुको नाम राजा शत्रुभिः हृतराज्यः सभार्यो वनं विवेश । तं मृतं अनुसरिष्यन्ती तत्पत्नी गर्भवतीति ज्ञात्वा और्वाख्येन गुरुणा निवारिता । अथ सपत्नीभिरेना विषं दत्तं तेन सह उत्पन्नोऽतः सगर इति । उक्तं च श्रीमद्भागवते नवमस्कन्धे 'सोऽरिभिर्हृतराज्यस्तु सभार्यो वनमाविशत् । वृद्धं तं पंचतां प्राप्तं महिष्यनुमरिष्यती । और्वेण जानतात्मानं प्रजावन्तं निवारिता । आज्ञायास्यै सपत्नीभिर्गरो दत्तोऽन्नसाहसः । सह तेनैव सञ्जातः सगराख्यो महायशाः । सोऽश्वमेधैरयजत सर्ववेदसुरात्मकं । और्वोपदिष्टयोगेन हरिमात्मानमीश्वरं । सगरश्चक्रवर्त्यासीत्' इत्यादि ॥ ३४ ॥

अपीति । सत्रस्य यज्ञविशेषस्य सम्भाराणां सम्पदः सम्पत्तयः कर्त्र्यः विस्रसायां जरायां, 'विस्रसा जरा' इत्यमरः, सत्यामपि विद्यमानायामपीत्यर्थः तव । विक्रमस्य पराक्रमस्य श्रियं शोभां वदन्तीव कथयन्तीव । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ३५ ॥

कृतवेलेति । हे जनक अभिसारेव कृतसङ्केतस्थलगामिनी कान्तार्थिनी स्त्रीव 'कान्तार्थिनी तु या याति सङ्केतं साभिसारिका' इत्यमरः । ते कीर्तिः आशया दिशया इच्छया च दूरं आक्रामत् आक्रान्तवतीत्यर्थः 'क्रमः परस्मैपदेषु' इति दीर्घः । अभिसारिकापक्षे कृतवेलाव्यतिक्रान्तिः वेलायाः समयस्य व्यतिक्रान्तिः अतिक्रमणं । कृता वेलाव्यतिक्रान्तिः यया । कीर्तिपक्षे वेलायाः समुद्रतीरस्य व्यतिक्रान्तिः व्यतिक्रमणं समुद्रपर्यन्तं प्रसृतेत्यर्थः । अभिसारिकापक्षे त्वरया संभ्रमेण सङ्कोचितं आकुञ्चितं अम्बरं वस्त्रं यया 'अम्बरं व्योम्नि वाससि' इत्यमरः । कीर्तिपक्षे त्वरया वेगेन क्षिप्तेत्यर्थः । सङ्कोचितं न्यूनीकृतं आकाशं यया कीर्तिव्यापनस्य आकाशमपि न्यूनं जातं इत्यर्थः । श्लेषालङ्कारः उपमा च ॥ ३६ ॥

कच्चिदिति । अयं स्वर्गाय हितं स्वर्ग्यः 'तस्मै हितं' इति यत् प्रत्ययः । तव क्रतुः यज्ञः स्वस्य अर्थः प्रयोजनं तद्विषये अस्ति कच्चित् स्वर्गप्रदो भवति कच्चित् इति तात्पर्यं । तव फले स्पृहा इच्छा तां विनैव निर्गतं स्वं धनं यस्मात् स निःस्वः दरिद्रः तं प्रति वदान्यः दाता तस्य भावो वदान्यता'तस्य भावस्त्वतलौ' इति तल् । दातृता प्रथते कच्चित् प्रख्यातिः कच्चित् विस्तीर्णा भवति कच्चित् इति यावत् ॥ ३७ ॥

आदाय करमाढ्येभ्यः कीकटेष्वपि वर्षसि ।
प्रर्याय वारि सिन्धुभ्यः स्थलेष्विव घनाघनः ॥ ३८ ॥
नवे वयसि राज्यार्थे प्रविधाय जरां गतान् ।
कच्चित्पुष्णासि ते भृत्यान् सादरं समयेऽक्षमे ॥ ३९ ॥
त्वद्विक्रमेण वैधव्यं प्रापिता रिपुयोषितः ।
बालप्राणार्थिनीः कच्चित्सम्यग्रक्षसि बन्धुवत् ॥ ४० ॥
द्वयेनादौ त्रिवर्गस्य कच्चित्साम्यं गतश्चिरम् ।
धर्मोऽद्य वयसो वृद्ध्या सह संवर्द्धते तव ॥ ४१ ॥
इति प्रश्नावकाशस्य विरामे रामलक्ष्मणौ ।
मुनेर्विवेद वैदेहो द्रष्टुकामौ निजं धनुः ॥ ४२ ॥

आदायेति । घनाघन वर्षुकमेघ 'वर्षुकाब्दो घनाघन ' 'हन्तेर्घत्व च' अनेन हन्तेर्द्वित्व अभ्यासस्यागागमे घत्वे उत्तरस्य अभ्यासाच्चेति कुत्व हन्तेर्घत्व च । अनेन सिंधुभ्य समुद्रेभ्य 'उदन्वानुदधि सिंधु' इत्यमर । वारि उदक प्रर्याय प्राश्य स्थलेष्विव स्थलीष्विवेत्यर्थ आढ्येभ्य धनिकेभ्य कर राजदेय भाग आदाय गृहीत्वा कीकटेषु दरिद्रेषु 'कीकट कृपणे नि स्वे भिक्षु' इति मेदिनी वर्षस्यपि वर्षसि किम् इत्यर्थ । आढ्येभ्य करमादाय दरिद्रेभ्यो ददासि किम् । अपि प्रश्ने ॥ ३८ ॥

नव इति । नवे नूतने 'नवीनो नूतनो नव ' इत्यमर । वयसि तारुण्ये इत्यर्थः । राज्यार्थं राज्याय राजकर्मणे इति राज्यार्थ ते तव भृत्यान् प्रविधाय जरा विस्रसां गतान् प्राप्तान् अक्षमे कार्याकरणानर्हे समये काले वार्धक्ये कार्यकरणासमर्थत्व स्पष्टमेव पुष्णासि कच्चित् ॥ ३९ ॥

त्वद्विक्रमेणेति । तव विक्रमः पराक्रम तेन विगतः धवो भर्ता यासा ता विधवा तासा भावो वैधव्य भावे ष्यञ् प्रापिताः बालानां प्राणाः एव अर्था सन्ति यासां ता 'अत इनि ठनौ' इति इनि प्रत्ययान्तात् ऋन्नेभ्योङीप् बाल- प्राणरक्षणैषिणीरित्यर्थ । एतादृशी रिपूणां शत्रूणां योषित स्त्रिय ताः बधुना तुल्य बधुवत् सम्यक् समीचीन रक्षसि किम् ॥ ४० ॥

द्वयेनेति । आदौ तारुण्यावस्थायां त्रयाणा धर्मार्थकामानां वर्ग समूहः 'त्रिवर्गो धर्मकामार्थै 'इत्यमर । तस्य तत्सबंधि द्वौ अर्थकामौ अवयवौ यस्य तत् द्वय तेन सह चिर चिरकालपर्यंत समस्य तुल्यस्य भावः साम्य तुल्यता 'वाच्यलिंगा समस्तुल्य ' इत्यमर गत प्राप्तः धर्मः अद्य तव वयसः वृद्ध्या, सह संवर्धते कच्चित् वृद्धि प्राप्नोति कच्चित् । यथा वयो वर्धते तथा त्रिवर्गमध्ये तव धर्मोपि वर्धते किम् । सहोक्त्यलंकारः ॥ ४१ ॥

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण प्रश्नस्य अनुयोगस्य यः अवकाशः स्थान विषय इति यावत् तस्य विरामे अवसाने प्रष्टव्यार्थानां सर्वेषां पृष्टत्वात् प्रष्ट-

एकमुद्वेचितं तस्य भ्रूचापमनुजीविभिः।
चापस्यानयने हेतुः क्षणमास क्षमापतेः॥ ४३॥
वरवक्त्रेन्दुबिम्बत्विड्ग्रासगृध्नुं परं ग्रहम्।
सीताविवाहसंयोगसुखरोधार्गलान्तरम्॥ ४४॥
अहिर्बुध्न्यपरित्यागतीव्रशोकभरादिव।
मध्ये लोहसमुद्गस्य निःशब्दं शयितं चिरम्॥ ४५॥

ह्यार्थाभावेन प्रश्नविरामे सति इत्यर्थः। वैदेहः जनकः रामलक्ष्मणौ कर्ममूर्ती। निज स्वीयं 'स्वके नित्ये निज त्रिषु' इत्यमरः। धनुः चापं द्रष्टुं अवलोकितुं कामो ययोस्तौ द्रष्टुकामौ एतादृशौ मुनेः विश्वामित्रात् विवेद ज्ञातवान्। विद्धातोः लिट्। मुनेरिति बुद्धिकृतमपादानं गृहीत्वा पञ्चमी। बुद्धिकृतमेवा-पादानत्वं स्वीकृत्य ध्रुवमपायेऽपादानं अनेनैव अपादानत्वं स्वीकृत्य भाष्यकृता अपादानप्रकरणं प्रत्याख्यातम्। अनुप्रासालङ्कारः॥ ४२॥

एकमिति। क्षमापतेः तस्य जनकस्य एकं उद्वेचितं उद्धृतं इत्यर्थः। भ्रूचापं भ्रूरेव चापं धनुः। अनुजीवन्ति ते अनुजीविनः किङ्कराः। 'सुप्यजातौ' इति णिनिः। चापस्य धनुषः आनयने प्रापणे क्षणं क्षणमात्रं अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। हेतुः कारणं आस बभूवेत्यर्थः। जनकेन भ्रुवः उन्नयनेन चापं आनेतुं सूचिताः अनुजीविनः चापं आनाययामासुः। अतः भ्रूचापोन्नयनं चापानयनस्य कारणं जातमित्यर्थः। अनुप्रासालङ्कारः॥ ४३॥

अथ कलापकेन धनुर्वर्णयति–वरवक्त्रेति। वराणां यानि वक्त्रेन्दुबिम्बानि मुखचन्द्रबिम्बानि तेषां या त्विट् शोभा तस्या यो ग्रासः भक्षणं तद्विषये गृध्नुं अभिलाषुकं परं श्रेष्ठं ग्रहं राहुरूपग्रहं अतएव सीतायाः जानक्याः विवाहस्य परिणयनस्य यः संयोगः तत्सम्बन्धि यत् सुखं तस्य यो रोधः अवरोधः तद्विषये अर्गलान्तरं अर्गलाविशेषः। अर्गला द्वारपिधाने तदुद्घाटनाभावार्थं निर्मितः काष्ठविशेषः। इमानि सर्वाणि चतुर्थश्लोकस्थधनुषो विशेषणानि। रूपका-लङ्कारः॥ ४४॥

अहिर्बुध्न्य इति। अहिर्बुध्न्यः शिवः 'अहिर्बुध्न्योऽष्टमूर्तिश्च' इत्यमरः। तस्य यः परित्यागः तेन तीव्रः यः शोकः तस्य भरादिव भारादिव लोहस्य अयमः यः समुद्गः सम्पुटकः 'समुद्गकः सम्पुटकः' इत्यमरः। तस्य मध्ये मध्यभागे निर्गतः शब्दो यस्मात् तत् निःशब्दं यथा स्यात्तथा चिरं चिरकालं शयितं सुप्तम्। यथा कश्चन प्रियविरहदुःखेन क्वचित् गृहकोणे निःशब्दं शेते तद्वदित्यर्थः। उत्प्रेक्षालंकारः॥ ४५॥

अमार्दवमतिस्तब्धं गुणेनापि न नामितम् ।
ईशेन दर्शितस्नेहं नीचं जनमिवाग्रहम् ॥ ४६ ॥
चक्रीचकार कर्णान्तावतंसितनखद्युतिः ।
तद्दाशरथिरादाय सीताक्रयधनं धनुः ॥ ४७ ॥
ततस्त्रासकरो नादश्चापभङ्गसमुद्भवः ।
दिशः ससर्प रामस्य यशोघोषणडिण्डिमः ॥ ४८ ॥
क्षेत्रभूमिर्गुणस्यासौ सीतया सहिता वृता ।
यत्रे फलवती सद्यः प्रचकम्पेऽखिला पुरी ॥ ४९ ॥

अमार्दवमिति । नीचं जनमिव धनुः इति अग्रिमश्लोकस्थपदेन अन्वयः । तत्र धनुःपक्षे मृदुनः भावः मार्दवं 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इति भावे अण् । नास्ति मार्दवं यस्य अमार्दवं कठिनम् । नीचजनपक्षे अमार्दवं अविनीतम् । अतिशयितं स्तब्धं अतिस्तब्धं दृढं प्रादिसमासः । पक्षे अतिसूढम् । गुणेनापि ज्ययाऽपि 'मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः' इत्यमरः । न नामितं न नम्रीकृतं नामितमित्यत्र 'नम् प्रह्वत्वे शब्दे च' इत्यस्मात् णिजन्तात् क्तः । अमन्तत्वात् मित्त्वे प्राप्तेऽपि 'ज्वलह्वलह्मलनमामनुपसर्गाद्वा' इति विकल्पात् ह्रस्वाभावः । पक्षे गुणेनापि विद्याद्युत्कर्षगुणेनापि सन्मार्गे व्यापारयितुमशक्यम् । ईशेन दर्शितः स्नेहः प्रीतिः यस्मिन् शिवस्य प्रियमित्यर्थः । पक्षे ईशेन राज्ञा दर्शितः स्नेहो यस्मिन् । नास्ति ग्रहः ग्रहणं यस्य तत् अग्रहं ग्रहीतुमशक्यं 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च' इति ग्रहधातोरप् । पक्षे सपर्कानर्हं । श्लेषालङ्कारः ॥ ४६ ॥

चक्रीति । कर्णस्य श्रोत्रस्य अन्तः प्रान्तः तत्र अवतंसिता भूषणीकृता 'पुंस्युत्तंसावतंसौ द्वौ' इत्यमरः । नखद्युतिः नखरकान्तिः येन, धनुर्ज्याकर्षवेलायां हस्तस्य कर्णप्रान्तगामित्वात् इत्यर्थः । एतादृशः दशरथस्य अपत्यं पुमान् दाशरथिः रामभद्रः 'अतइञ्' तत् पूर्वोक्तं सीतायाः जानक्याः यः क्रयः तस्य धनं द्रव्यं एतादृशं धनुः आदाय गृहीत्वा चक्रीचकार चक्रं यथा वर्तुलं एवं मौर्व्या अपि आकर्षणात् वर्तुलं चकारेत्यर्थः । रूपकालङ्कारः ॥ ४७ ॥

तत इति । ततः धनुराकर्षणानन्तरं चापस्य धनुषः भङ्गः नाशः तस्मात् समुद्भवः उत्पत्तिर्यस्य । त्रासं अर्थात् शत्रूणां दुःखं करोतीति त्रासकरः रामस्य रामभद्रस्य यशसः कीर्तेः घोषणं प्रसिद्धीकरणं तस्य डिंडिमः येन सर्वत्र प्रसिद्धिः क्रियते तादृशो वाद्यविशेषः एतादृशः नादः ध्वनिः दिशः काष्ठाः ससर्प जगाम । सृप्लृ गतौ लिट् ॥ ४८ ॥

क्षेत्रेति । गुणस्य सद्गुणानामित्यर्थः । गुणस्येति जात्येकवचनं क्षेत्रभूमिः केदारभूमिः सकलसद्गुणपरिपूर्णेति यावत् । अखिला संपूर्णा 'समस्तनिखिला

रोमोद्भेदापदेशेन हर्षमङ्कुरितं हृदि ।
सिञ्चन्नश्रुप्लवेण स्म मुनिमाह महीपतिः ॥ ५० ॥
प्रौढेऽपि वयसि प्रायो रुणद्धि तपसि स्पृहाम् ।
यच्चापभङ्गदेयं मे प्राप्तं सीमन्तिनीधनम् ॥ ५१ ॥
तद्रामस्य गतं दास्यं विक्रमक्रयलम्भितम् ।
अस्य हस्तद्वितीये मे न्यस्तां विद्ध्यूर्मिलामपि ॥ ५२ ॥
शोकाल्पमस्य वैदेह्या विवाहपरिलम्बजम् ।
हृच्छल्यमस्तुकारेण तपस्यन् निचकर्ष सः ॥ ५३ ॥

खिलानि निःशेषे ' इत्यमरः । असौ पुरी मिथिला सद्य प्रकम्पे कम्पितेत्यर्थः । धनुर्भङ्गजनितध्वन्याघातेन निखिला पुरी चकम्पे इति तात्पर्यम् । तत्र पुरीपक्षे सीतया जानक्या सहिता । क्षेत्रभूमिपक्षे सीतया लाङ्गलपद्धत्या सहिता ' सीता लाङ्गलपद्धतिः ' इत्यमरः । तथा वप्रैः नगरप्राकारैः वृता वेष्टिता । पक्षे वप्रैः केदारस्थमृत्कूटैः वृता वेष्टिता । पुरीपक्षे फलवती सुखाद्युपलब्धिमती । पक्षे सस्यसमृद्धिमती । पुरीपक्षे अखिला सम्पूर्णा । क्षेत्रपक्षे अप्रहता ' द्वेऽखिलाप्रहते समे ' इत्यमरः । श्लेषालङ्कारः ॥ ४९ ॥

रोमोद्भेदेति । मह्याः पृथ्व्याः पतिः स्वामी जनकः हृदि हृदये रोम्णां लोम्नां ' तनूरुहं रोम लोम ' इत्यमरः । उद्भेदः प्रादुर्भावः तस्य अपदेशः व्याजः तेन ' व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च ' इत्यमरः । अङ्कुराः सञ्जाताः अस्य स अङ्कुरितः तं ' तदस्य सञ्जातम् ' इति तारकादित्वात् इतच् । हर्षं अश्रूणां नेत्रोदकानां प्लवः सृतिः ' ऋदोरप् ' इत्यप् प्रत्ययः । तेन सिञ्चन् सिञ्चतीति सिञ्चन् सन् मुनिं विश्वामित्रं आह स्म । स्मेति पादपूरणे अतीते वा ' स्मातीते ' ' तु हि च स्म ह वै पादपूरणे ' इत्युभयत्राप्यमरः ॥ ५० ॥

जनकः मुनिमाहेति उक्तं किमुक्तं तदाह—प्रौढेऽपीति । यत् चापभङ्गदेयं चापस्य धनुषः भङ्गे दातव्यं प्रकृष्टेन विक्रमस्य क्रयेण लम्भितं प्रापितं रामस्य दास्यं दासभावं गतं प्राप्तं तत् मे सीमन्तिनीधनं कन्यारूपं धनं प्रौढेऽपि प्रवृद्धेऽपि ' प्रवृद्धं प्रौढमेधितम् ' इत्यमरः । वयसि वार्धक्ये इत्यर्थः । प्रायः तपसि स्पृहां रुणद्धि । अस्य रामभद्रस्य हस्तद्वितीये हस्तश्चासौ द्वितीयश्च तस्मिन् कनिष्ठभ्रातरि लक्ष्मणे ऊर्मिलामपि एतन्नाम्नीं कन्यां मे मया ' ते इति स्यात्त्वयेत्यर्थे मे इति स्यान्मयेति च ' इति त्रिकाण्डशेषः । न्यस्तां अर्पितां विद्धि जानीहि । विद् ज्ञाने लोण्मध्यमैकवचनम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

शोकेति । तपश्चरतीति तपस्यन् तपसः परस्मैपदं चेति । सः विश्वामित्रः अस्य जनकस्य सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । एतच्च शल्यमित्यनेनान्वयः । वैदेह्याः जानक्याः सम्बन्धि परिलम्बनं अवस्रंसनं परिलम्बः भावे घञ् पणीकृतधनुर्ज्याकर्षणाशक्तत्वात्

अथ दूतास्थितः प्रायाद्राजद्वयमनोरथः ।
अयोध्यामन्यराजन्यप्रीतिप्रशमनो रथः ॥ ५४ ॥

यत्रासीद्रघुपतिरूपनिर्जितोऽसौ
वैलक्ष्यक्षतकृतसम्मदावसादः ।
लालाट्यज्वलनरयेण भूतभर्त्रा
नैरात्म्यं हृदयभुवः शिवाय सृष्टम् ॥ ५५ ॥

सर्वराजभिः त्यक्तत्वेन अवस्रसनं ज्ञेयम्। विवाहस्य परिणयनस्य यः परिलघः अवस्रसन तस्माज्जात 'पञ्चम्यामजातौ' इति जनेर्डः। शोक इति आख्या नाम यस्य एतादृशं हृदः शल्यं शङ्कुः 'स्वातं हृन्मानसं मनः' इत्यमरः। तस्य अस्तुकारेण करणं कारः भावे घञ् अस्तु इति कारः तेन सुप्सुपेति समासः। यथा वदसि तथास्तु इति अङ्गीकारेणेत्यर्थः। विपकर्ष आकृष्टवान् ॥ ५३ ॥

अथेति। अथ विवाहाङ्गीकारानन्तर दूतेन सेवकेन आस्थितः अधिष्ठितः अन्येषां इतरेषां राजन्यानां क्षत्रियाणां 'राजश्वशुराद्यत्' इति यत् 'ये चाभावकर्मणोः' इति प्रकृतिभावः। या प्रीतिः मुत् 'मुत् प्रीतिः प्रमदो हर्षः' इत्यमरः। तस्याः प्रशमनः नाशनः राजद्वयमनोरथः राज्ञोः विदेहदशरथयोः द्वयं द्वितयं तस्य मनोरथः मूर्तिमान् अभिलाष इव रथः स्यंदनः अयोध्यां साकेतं 'अथ साकेतमयोध्योत्तरकोसलाः' इति त्रिकाण्डशेषः। दशरथाह्वानार्थं दूताधिष्ठितो रथः अयोध्यां गत इत्यर्थः। अनुप्रासालंकारः ॥ ५४ ॥

यदिति। यत् यस्मात् कारणात् 'यत्तयतस्ततो हेतौ' इत्यमरः। रघूणां रघ्वपत्यानां पतिः अधिपतिः रामचन्द्रः। रघुशब्दः लक्षणया तदपत्येषु वर्तते। तस्य रूपं सौन्दर्यं 'रूप स्वभावे सौन्दर्ये' इत्यभिधानात्। तेन निर्जितः पराजितः असौ मदनः वैलक्ष्यस्य लज्जायाः क्षत आघातः तेन कृतः सम्मदस्य हर्षस्य 'प्रमोदामोदसम्मदाः' इत्यमरः। अवसादः नाशो यस्य। लज्जाघातकृतहर्षनाश इत्यर्थः। एतादृशः आसीत् अभूत् इत्यर्थः। तस्मात् भूतानां पिशाचादीनां भर्ता अधिपतिः शङ्करः तेन। शेषषष्ठ्या समासः। ललाटे भवः ललाट्यः तत्र भव इत्यधिकारे 'शरीरावयवाच्च' इति यत् ततः 'प्रज्ञादिभ्यश्च' इति स्वार्थेऽण्। लालाट्यः ललाटभवो यो ज्वलनः अग्निः तस्य रयेण वेगेन हृदये अन्तःकरणे भवतीति हृदयभूः 'क्विप् च' इति क्विप्। तस्य मदनस्येत्यर्थः। निर्गत आत्मा देहो यस्य स निरात्मा तस्य भावः नैरात्म्यं भावे ष्यञ्। अनङ्गत्वमित्यर्थः। शिवाय कल्याणाय सृष्टं उत्पादितम्। शिवायेति तादर्थ्ये चतुर्थी। निर्लज्जस्य नाश एव युक्त इति भावः। अनुप्रासालंकारः। प्रहर्षिणीवृत्तम्। तल्लक्षणं तु 'म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम्' इति ॥ ५५ ॥

पीनांसो नियतमुरस्तटो विशालः
क्षामं तद्व्यथयति मध्यमं शरीरम् ।
धात्रेति स्वयमनुचिन्त्य लम्बबाहु-
स्तम्भाभ्यां दृढमिव यन्त्रितोऽस्य देहः ॥ ५६ ॥
नेत्रान्ताधरकरपल्लवप्रभाभि-
स्तेनोष्णद्युतिकरकुङ्कुमानुलिप्तः ।
व्याकोशारुणवनजप्रभाविशेषो
निर्जित्याहित इव पादयोरधस्तात् ॥ ५७ ॥
ज्ञानं विलोचनमिति प्रथिते तदीये
नेत्रे उभे विमलवृत्तिगुणस्वभावे ।
एकं तयोः श्रुतिपथस्य समीपमात्रं
यातं प्रपन्नमखिलश्रुतिपारमन्यत् ॥ ५८ ॥

पीनांस इति । पीनौ पुष्टौ अंसौ यस्मिन् एतादृशः विशालः पृथुलः 'विशालं पृथुलं महत्' इत्यमरः । उरसः तटः प्रान्तः 'तट त्रिषु' इत्यमरात् तटस्य पुंस्त्वं तत् क्षामं कृशं 'क्षायो मः' इति निष्ठा तस्य मात्वं ऋद्धिस्थ देशः मध्यमं मध्यवर्ति 'मध्यान्मः' इति मप्रत्ययः । शरीरं देहः मध्यमस्य शरीरत्वाभावेपि अवयवे अवयवित्वविवक्षयाऽयं प्रयोगः । नियतं यथा तथा व्यथनक्रियायाः विशेषणमेतत् । व्यथयति पीडयति 'वर्तमानसामीप्ये' इत्यादिना वर्तमानसमीपे भविष्यति वा लट् । इति एवं प्रकारेण धात्रा ब्रह्मणा स्वयं अनुचिन्त्य स्वतो विचार्य लम्बौ बाहू एव स्तंभौ स्थूणे ताभ्यां अस्य श्रीरामभद्रस्य देहः शरीरं दृढं यथा तथा यन्त्रित इव स्तम्भित इवेति यावत् । यथा फलभारासहनस्य कदलीवृक्षादेः उपष्टम्भार्थं स्तम्भादि दीयते तद्वदित्यर्थः । अनेन आजानुबाहुत्वं वर्णितम् । उत्प्रेक्षालंकारः । प्रहर्षिणीवृत्तम् । लक्षणमुक्तम् ॥ ५६ ॥

नेत्रान्तेति । तेन रामेण उष्णा द्युतिः प्रकाशो यस्य एतादृशः सूर्यः तस्य ये करा: किरणाः तदेव कुङ्कुमं घुसृणं तेन अनुलिप्तः अथ च उष्णद्युतिना सूर्येण कराभ्यां करणेन कुङ्कुमेन उपलेपनसाधनभूतेन अनुलिप्तः एतादृशः । व्याकोशानि विकचानि 'व्याकोशविकचस्फुटाः' इत्यमरः । यानि अरुणवनजानि रक्तकमलानि तेषां यः प्रभाविशेषः कान्तिविशेषः । नेत्रयोः अंतः प्रान्तभागः अधरः अधरोष्ठः करपल्लवौ करकिसलये 'पल्लवोऽस्त्री किसलयं' इत्यमरः । तेषां प्रभाभिः निर्जित्य पादयोः चरणयोः अधस्तात् आहित इव स्थापित इव । यथा परसाहाय्यकेन वृद्धिंगतः शत्रुः स्वकीयैः अनेकसहायैः निर्जित्य पादाधोभागे निक्षिप्यते तद्वदित्यर्थः । स्वशोभया अरुणपद्मजयकारिणी तत्पादपद्मे इत्यर्थः । उत्प्रेक्षालंकारः । प्रहर्षिणीवृत्तम् ॥ ५७ ॥

ज्ञानमिति । तस्य रामभद्रस्य इमे तदीये 'त्यदादीनि च' इति वृद्धसंज्ञायां 'वृद्धाच्छः' इति छः । तत्संबन्धिनी इति यावत् । प्रथिते प्रसिद्धे विशाले च ।

इत्थं वराश्रयकथेषु जनेषु सीता
नम्रेण घर्मसलिलास्पदगण्डलेखा ।
तस्थौ मुखेन शशिनिर्मलदन्तकान्ति-
ज्योत्स्नानिषिक्तदशनच्छदपल्लवेन ॥ ५९ ॥

विमलवृत्तिगुणस्वभावे वृत्तेर्गुण. स च स्वभावश्च तयोकौ विमलौ वृत्तिगुणस्वभावौ ययोस्ते । विमलवृत्तिगुण ज्ञान विमलस्वभाव विलोचनमिति भाव. । एतादृशे एक ज्ञान अपर विलोचन इति उभे नेत्रे आस्तामिति शेषः तयोर्मध्ये एक अर्थात् विलोचन श्रुतेः कर्णस्य पथा. मार्गः तस्य ' ऋक्पूरब्धूः ' इत्यादिना अप्रत्यय समासान्तः । समीपमेव समीपमात्र मयूरव्यसकादित्वात् एवार्थेन मात्रशब्देन समास । यात प्राप्त ' गत्यर्थाकर्मकेति ' कर्तरि क. । अन्यत्तु अर्थात् ज्ञान अखिलाना श्रुतीना वेदाना पार अत प्रपन्न प्राप्तम् । श्लेषालङ्कारः । वसततिलकावृत्तम् । उक्त च ' उक्ता वसततिलका त भ जा ज गौ ग. ' इति ॥ ५८ ॥

इत्थमिति । जनेषु लोकेषु इत्थ पूर्वोक्तप्रकारेण ' इदम.स्थमु ' इति प्रकारे थमुप्रत्यय. । वरः श्रीरामभद्रः आश्रय. आलबन यासा ताः वराश्रयाः कथाः गोष्ठयो येषु एतादृशेषु सत्सु वरगुणवर्णनतत्परेषु इति यावत् । घर्मरूप यत्सलिल तस्य आस्पद स्थान गडलेखा गल्लरेखा यस्या. श्रमजघर्मबिंदुयुक्तजलेत्यर्थ. । एतादृशी सीता जानकी शशीव निर्मला. ये दंता. रदना. तेषा या कान्तिर्ज्योत्स्ना कान्तिचन्द्रिका तया निषिक्त. आर्द्रीकृत. मिश्र इति यावत् । एतादृशः दशनच्छदपल्लव ओष्ठपल्लवो यस्य ' ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ ' इत्यमरः । स्मितकान्तियुताधरपल्लवेनेति यावत् । एतादृशेन नम्रेण मुखेन उपलक्षिता सती तस्थौ । वसततिलकावृत्तम् । लक्षण तूक्तम् ॥ ५९ ॥

इति श्रीपुनपदवाक्यप्रमाणपारावारीणमहामहोपाध्यायपदव्य-
लङ्कृतपण्डितप्रवरश्रीकरहाटकरोपनामकश्रीमद्गोपालाचा-
र्यान्तेवासिना निगुडकरोपाभिधेन नारायणशर्मणा
विरचितायां महोत्साहाख्यजानकीहरणका-
व्यटीकायां पञ्च. सर्गः समाप्तः ।

सप्तमः सर्गः ।

ततो धरित्रीतनया गरीयः सा शासनं प्राप्य गुरोरलङ्घ्यम् ।
स्थपत्यशुद्धान्तजनैः परीता जगाम कर्तुं व्रतिनो नमस्याम् ॥ १ ॥
सुखेन नत्वा गजकुम्भपीनस्तनावरुद्धा चरणौ महर्षेः ।
तमेव भूयो भरमुद्वहन्ती समुन्ननाम प्रतिपद्य यत्नम् ॥ २ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ सीताविवाहं वर्णयितुं तदनुकूलत्वेन तां वर्णयितुमनाः गुरुजनानुज्ञया विश्वामित्रं नमस्कर्तुं सीतायानमुपक्षिपति—तत इति । चापभङ्गानन्तरं सा पूर्वोक्ता धरित्रीतनया धरित्र्याः पृथ्व्याः तनया । स्थपतौ कञ्चुकिनि साधवः स्थपत्याः 'तत्र साधुः' इति साध्वर्थे यत् । 'स्थपतिः कञ्चुकिनि प्रोक्तो भद्रे गुरुपदेऽपि च' इति त्रिकाण्डशेषः । कञ्चुकिनः रक्षणक्रियायां शुद्धान्तजनस्यैव सम्भवात् कञ्चुकिसाधुत्वं शुद्धान्तजनस्य इति यथाकथंचित् समाधेयम् । एतादृशैः शुद्धान्तजनैः अवरोधजनैः परीता वेष्टिता अनुगतेति यावत् । एतादृशी सीता गुरोः पितुः जनकस्य 'गुरुः गीष्पतिपित्राद्यो' इत्याद्यमरः । अतएव उल्लङ्घयितुं अर्हं लङ्घ्यं तथा नेति अलङ्घ्यं 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत् । एतादृशं शासनं आज्ञां प्राप्य । व्रतं नियमः अस्यास्तीति व्रती 'नियमो व्रतमस्त्री तच्चोपवासादिपुण्यकम्' इत्यमरः । तस्य विश्वामित्रस्य 'षष्ठी शेषे' इत्यनेन षष्ठी । नमस्यां पूजां नमस्कारं इति यावत् । 'नमोवरिवश्चित्रङः क्यच्' इत्यनेन क्यजन्तात् नमःशब्दात् 'अ प्रत्ययात्' इत्यनेन अप्रत्ययः । कर्तुं विधातुं जगाम गम्धातोः लिट् । उपजातिवृत्तम् । 'अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः' इति लक्षणात् ॥ १ ॥

सुखेनेति । गजस्य हस्तिनः कुम्भौ गण्डस्थले 'कुम्भौ घटेभमूर्धांशौ' इत्यमरः । ताविव पीनौ पुष्टौ यौ स्तनौ कुचौ ताभ्यां अवरुद्धा नम्रीकृता अर्थात् सा सीता इति प्रकरणाल्लभ्यते । महर्षेः विश्वामित्रस्य 'ऋषयः सत्यवचसः' इत्यमरः । चरणौ पादौ 'पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । सुखेन अनायासेनेत्यर्थः । नत्वा नमस्कृत्य । तमेव पूर्वोक्तमेव स्तनसम्बन्धिनमित्यर्थः । भरं भारं उद्वहन्ती धारयन्ती । वहधातोः शत्रन्तात् ङीप् । भूयः प्रभूतं । भूयःशब्दः बाहुल्यवाचकः अव्ययमपि । अथवा भूयइति पुनरर्थे । अतएव 'इमानि तर्हि भूयस्तन्निमित्तग्रहणस्य प्रयोजनानि' इति भाष्ये 'भूयः पुनः' इति कैयटोव्याख्यत् । यत्नं आयासं प्रतिपद्य प्राप्य समुन्ननाम समुन्नता बभूव । स्तनयोर्गुरुत्वात् । नमनसमये स्तनभारेण झटिति नमनानुकूल्यं जातम् । उन्नमनसमये तु तयोः गुरुत्वादेव प्रयासः समजनीति भावः । अनेन स्तनयोर्गुरुत्वं सूचितम् । तेन च सुन्दरत्वं ध्वनितम् । उक्तं च वराहमिहिराचार्यैः 'मध्यं स्त्रियास्त्रिवलिनाथम

सत्यं यदस्याः प्रविभाव्यरागो दृष्टिप्रवेकः खलु कृष्णवर्त्मा ।
स्नेहेरितं तद्धनदोपमस्य धैर्येन्धनं तेन ददाह भर्तुः ॥ ३ ॥
विन्यस्तपीनस्तनहेमकुम्भा स्वेदाम्बुभिस्तद्धृदयोपकार्या ।
मनोभुवस्तत्प्रथमप्रवेशे सिक्ताऽपि नो तत्र रजः शशाम ॥ ४ ॥
तुष्टो नु भङ्गादविपन्नधाम्नः शैवस्य चापस्य सुबाहुशत्रुम् ।
स्मरस्तमालिङ्ग्य तया प्रयुक्तश्चक्रे विहस्तं नु विशालदृष्ट्या ॥ ५ ॥

रोमशं च वृत्तौ घनाववियमौ कठिनावुरस्यौ' इति। उपेंद्रवज्रावृत्तम्। 'उपेंद्रवज्रा जतजास्ततोगौ' इति लक्षणात् ॥ २ ॥

सत्यमिति । यत् यस्मात् कारणात् अस्याः सीतायाः प्रविभाव्य सुज्ञेयः रागः रक्तिमा यस्मिन् । प्रवि इति उपसर्गाभ्यां भूधातोः णिजंतात् यत्प्रत्ययः । एतादृशः दृष्टिप्रवेकः उत्तमा दृष्टिः दृष्टिप्रवेकः कृष्णवर्त्मा अग्निः 'वर्हिः शुष्मा कृष्णवर्त्मा' इत्यमरः। सत्यं खलु। तत् तस्मात् कारणात् दृष्टिप्रवेकस्य कृष्णवर्त्मत्वात् इत्यर्थः । तेन दृष्टिप्रवेकेन धनदः कुबेरः स उपमा उपमानं यस्य एतादृशस्य भर्तुः रामचंद्रस्य स्नेहेन प्रेम्णा ईरितं प्रेरितं अथ च स्नेहेन तैलेन ईरितं तद्विशिष्टमिति यावत् । धीरस्य भावो धैर्यं 'ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्' । तदेव इंधनं ददाह भस्मीचकार ॥ इंद्रवज्रावृत्तं तल्लक्षणं 'स्यादिंद्रवज्रा यदि तौ जगौ गः' इति । रूपकालंकारः ॥ ३ ॥

विन्यस्तेति । पीनौ पुष्टौ यौ स्तनौ तावेव हेमकुंभौ सुवर्णकलशौ विन्यस्तौ स्थापितौ पीनस्तनहेमकुंभौ यस्यां एतादृशी तद्धृदयोपकार्या तस्याः जानक्याः यत् हृदयं सैव उपकार्या राजसदनं 'सौधोऽस्त्री राजसदनमुपकार्योपकारिका' इत्यमरः॥ मनसि भवतीति मनोभूः । मन उपपदे भुवः क्विप्चेति क्विप् । तस्य मदनस्य । तत्प्रथमप्रवेशे प्रथमं पूर्वं प्रवेशः सुप्सुपेति समासः । तस्यां हृदयोपकार्यायां प्रथमप्रवेशः तस्मिन् स्वेदाम्बुभिः घर्मजलैः सिक्तापि आर्द्रीकृतापि तत्र हृदयोपकार्यायां रजः रजोगुणः पांसुश्च नो शशाम न शांतो बभूव । दीपकविरोधाभासावलंकारौ उपजातिवृत्तम् ॥ ४ ॥

तुष्ट इति । न विपन्नं नष्टं अविपन्नं तथा धाम प्रभावो यस्य तत् अविपन्नधाम तस्य अतिरोहितप्रभावस्य 'गृहदेहत्विट्प्रभावा धामानि' इत्यमरः। एतादृशस्य शैवस्य शिवस्य इदं शैवं तस्य चापस्य धनुषः भंगात् नाशात् तुष्टो नु संतुष्टो नु । सुबाहोः एतन्नामकराक्षसविशेषस्य शत्रुं अरिं तं रामं आलिंग्य । विशाला दृष्टिः नयनं यस्याः एतादृश्या तया सीतया प्रयुक्तः प्रेरितः नु स्मरः मदनः तं रामं विहस्तं व्याकुलं 'विहस्तव्याकुलौ समौ' इत्यमरः। चक्रे । निजशत्रोः शंकरस्य चापस्य भंक्तुः श्रीरामस्य सीताविशालदृष्टिप्रेरितः मदनः शृंगाररसानंदाविर्भावेण प्रत्युपकारं चक्रे इत्यर्थः । उत्प्रेक्षालंकारः । उपजातिवृत्तम् ॥ ५ ॥

विधातृमुख्यैरपि दृश्यरूपं रूपं निरूप्यार्द्धनिरीक्षितेन ।
एवं स गुण्यो गणयाम्बभूव भूम्ना मनस्वी मनसैव तस्याः ॥ ६ ॥
प्रसीद मैव परिभूदखण्ड ताराधिपं ते वदनामृतांशुः ।
इति प्रियायाः पतितेव पादे ताराततिर्दीप्तनखच्छलेन ॥ ७ ॥
क्लिष्टा नितान्तं कृशवृत्तिमध्यं मास्म च्छिनच्छ्रोणिरिति प्रचिन्त्य ।
गुर्वी तदूरुद्वयशातकुम्भस्तम्भद्वयेनेव धृता विधात्रा ॥ ८ ॥

विधात्रिति । विधाता ब्रह्मा मुख्यो येषां 'विधाता विश्वसृड्विधिः' इत्यमरः । तैरपि दृश्यरूपं द्रष्टुं योग्यं दृश्यं 'अर्हे कृत्यतृचश्चेति' अर्हेऽर्थे 'ऋदुपधाच्चा-क्लृपि' इत्यादिना क्यप्प्रत्ययः । प्रशस्तं दृश्यं दृश्यरूपं 'प्रशंसायां रूपप्' इत्यनेन रूपप्प्रत्ययः । एतादृशं रूपं अर्धनिरीक्षितेन । निरीक्षितस्य अर्धं इति 'अर्धं नपुंसकं' इति एकदेशिसमासः । भाष्यकृता तत्प्रत्याख्यानात् कर्मधारयो वा । निरूप्य अवलोक्येत्यर्थः । अर्धनिरीक्षणं च लज्जाहेतुत्वात् । गुण्यः प्रशस्ताः गुणाः यस्य स गुण्यः 'रूपादाहतप्रशंसयोर्यप्' इति सूत्रस्थेन 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति वार्तिकेन यप्प्रत्ययः । प्रशस्तं मनो यस्य स मनस्वी 'अस्मायामेधा' इत्यादिना विनिप्रत्ययः । स रामचन्द्रः तस्याः तत् रूपं सौंदर्यं 'रूपं स्वभावे सौंदर्ये' इत्यभिधानं ॥ भूम्ना बाहुल्येन बहुशः इत्यर्थः । मनसैव अन्तःकरणेनैव न तु दृष्ट्या इति एवकारो व्यवच्छेद्यः गणयाम्बभूव चिंतयामासेत्यर्थः । लज्जया निरीक्षणासंभवात् । एकदा अर्धनिरीक्षणेन तदवलोक्य अनंतरं केवलं मनसैव सस्मारेत्यर्थः । अनुप्रासालंकारः ॥ उपजातिः ॥ ६ ॥

रूपं मनसैव गणयाम्बभूवेत्युक्तं तदेव कतिपयैः श्लोकैः प्रपञ्चयति—प्रसीदेति । ते तव वदनमेव मुखमेव अमृतांशुः चंद्रः एव अखंडः नास्ति खंडः छेदो यस्य सः अखंडः परिपूर्णमित्यर्थः । ताराणां नक्षत्राणां अधिपः चंद्रः तं एव मापरिभूत पराभवं न करोतु 'माङि लुङ्' इति लुङ् सर्वलकारापवादत्वेन प्रार्थना लोड्विषयेऽपि भवति 'नमाङ्योगे' इत्यडागमनिषेधः । प्रसीद प्रसन्ना भव । प्रपूर्वात्सदेः प्रार्थनायां लोटि 'पाघ्राध्मा' इति सूत्रेण सीदादेशः । इति पूर्वोक्तप्रकारेण ताराणां नक्षत्राणां ततिः पंक्तिः दीप्तानि उज्ज्वलानि 'नमिकंपि' इत्यादिना ताच्छील्ये दीपेः रप्रत्ययः । यानि नखानि तेषां छलेन मिषेण 'छलं मिषं च वैदग्धी' इति त्रिकाण्डशेषः । प्रियायाः जानक्याः पादे चरणे 'पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्यांशाः' इत्यमरः । पतितेव । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ उपजातिवृत्तम् ॥ ७ ॥

क्लिष्टेति । विधात्रा ब्रह्मणा श्रोणिः कटिः कृशा वृत्तिः वर्तनं यस्य । कृश-स्वरूप इत्यर्थः । एतादृशो यो मध्यः मध्यभागः तं नितांतं अत्यंतं क्लिष्टा भारेण प्रभिद्य मास्म छिनत् न छिनत्तु । अत्रापि पूर्ववदेव लुङ् । इति प्रचिन्त्य विचार्य गुर्वी अर्थात् श्रोणिरिति विशेष्यम् । तस्याः सीतायाः यदूरुद्वयं तदेव शातकुम्भस्य सुवर्णस्य स्तंभद्वयं स्थूणाद्वयं तेन धृतेव आरचितेवेत्यर्थः ।

तदस्तु सोष्मं कठिनं प्रकृत्या तनोति तापं स्तनयोर्द्वयं यत् ।
मध्यस्थमप्येतदनित्यवृत्तेर्वलित्रयं मां दहतीति चित्रम् ॥ ९ ॥
स्तनौ नु कुम्भप्रतिमौ सुदत्या निःशेषवक्षस्तटबद्धबिम्बौ ।
पिण्डौ नु पीनौ नवयौवनस्य न्यस्तौ शरीरादतिरिक्तवन्तौ ॥ १० ॥
विभाति तन्व्या नवरोमराजिः शरीरजन्मानलधूमरेखा ।
अन्योन्यबाधिस्तनमण्डलस्य मध्यस्य धात्रा विहितेव सीमा ॥ ११ ॥

यथा किंचित् स्थूलं काष्ठं उपरितनं गृहभारं वोढुमनर्हं गृहभारधारणार्थं अधः स्तम्भद्वयेन अवष्टभ्यते तद्वत् इत्यर्थः । उत्प्रेक्षालंकारः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ८ ॥

तदिति । अनित्यवृत्तेः न नित्या गर्ह्या अनित्या 'णिदि कुत्सायां' 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत् । अनित्या वृत्तिः वर्तनं यस्याः शुद्धाचरणायाः सीताया इत्यर्थः । प्रकृत्या स्वभावेन यत् सोष्मं उष्मत्वसहितं आतपसहितं च 'ऊष्मातपनिदाघयोः' इति योवालितः । कठिनं दृढं कठोरस्वभावं च एतादृशं स्तनयोः कुचयोः द्वयं तापं स्मरजतापं दुःखं च तनोति विस्तारयति तत् अस्तु तिष्ठतु इत्यर्थः । दुष्टस्वभावः तापं करोति चेत् नाश्चर्यमित्यर्थः । किं तर्हि आश्चर्यकरमित्यत आह—मध्यस्थमिति । मध्ये मध्यभागे तिष्ठतीति मध्यस्थं 'सुपि' इति योगविभागात् कप्रत्ययः । मध्यस्थं मध्यभागावस्थितं निःपक्षपातं च एतादृशं एतत्समीपवर्ति वलीनां त्रयं त्रिवलयमपि मां रामं दहति इति चित्रं आश्चर्यम् । श्लेषालंकारः ॥ उपेन्द्रवज्रावृत्तम् । लक्षणं तूक्तम् ॥ ९ ॥

स्तनाविति । शोभनाः दन्ताः यस्याः सा सुदती 'वयसि दन्तस्य दतृ' इत्यनेन दत्रादेशः 'उगितश्च' इति ङीप् । तस्याः सीतायाः । कुम्भौ कलशौ प्रतिमे उपमे ययोस्तौ 'प्रतिमानं प्रतिबिम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया' इत्यमरः । कलशतुल्यौ इत्यर्थः । स्तनौ निःशेषं सकलं यद्वक्षस्तटं तत्र बद्धे प्रतिबद्धे बिम्बे ययोस्तौ सकलवक्षस्तटव्यापिनौ नु इत्यर्थः । अथवा द्वितीयामुत्प्रेक्षामाह । शरीरात् ल्यब्लोपे पञ्चमी । शरीरं व्याप्य अतिरिक्तवन्तौ अतएव न्यस्तौ विधात्रेति शेषः । नवं यद्यौवनं तारुण्यं 'तारुण्यं यौवनं समे' इत्यमरः । तस्य पीनौ स्थूलौ पिण्डौ गोलकौ नु सर्वशरीरं व्याप्य अवशिष्टौ तारुण्यगोलकौ इति यावत् । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ उपजातिवृत्तम् ॥ १० ॥

विभातीति । शरीराज्जन्म यस्य स शरीरजन्मा मदनः स एव अनलः अग्निः तस्य धूमरेखा धूमपङ्क्तिः । तन्व्याः सीतायाः नवा नवीना रोम्णां लोम्नां राजिः पङ्क्तिः अन्योन्यं परस्परं बाधते तत् अन्योन्यबाधि 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' इति णिनिः । एतादृशं यत् स्तनमण्डलं स्तनचक्रवालं 'चक्रवालं तु मण्डलम्' इत्यमरः । तस्य तत्सबन्धी यो मध्यः मध्यभागः तस्य धात्रा ब्रह्मणा

यात्यङ्गदोऽप्येव विवृद्धदीप्तिरनङ्गदत्वं न्यसनेन यत्र ।
तथाहि शक्तिर्मदनस्य दाने चारुप्रकोष्ठस्य भुजद्वयस्य ॥ १२ ॥
यद्वक्त्रेन्दुलीलामनुयातुमस्याः कलान्तराणि प्रतिपद्य चन्द्रः ।
पूर्णोऽपि साधर्म्यविशेषशून्यः क्रमेण शोकादिव याति हानिम् ॥१३॥
मृगाङ्गनानां नयनानि पूर्वं विधाय नीलानि च नीरजानि ।
कृतप्रयोगेण पुनर्विधात्रा सृष्टं नु नेत्रद्वयमायताक्ष्याः ॥ १४ ॥

विहिता निर्मिता सीमेव मर्यादेव विभाति शोभते । यथा क्षेत्रविषये परस्पर कलहं कुर्वतोः द्वयोः कलहनिरसनार्थं क्षेत्रमध्ये यथा सीमा क्रियते तद्वदित्यर्थः । उत्प्रेक्षा रूपकं च । उपजातिवृत्तम् ॥ ११ ॥

यातीति । भुजद्वये विवृद्धा दीप्तिः कान्तिर्यस्य 'स्युः प्रभा रुग् रुचिस्त्विड् भा भाश्छविद्युतिदीप्तयः' इत्यमरः । एतादृशः एषः समीपवर्ती अङ्गदोपि केयूरमपि 'केयूरमङ्गदं तुल्ये' इत्यमरः । अत्र अङ्गदस्य पुंस्त्वं विचारणीयम् । यत्र यस्मिन् भुजयुगे न्यसनेन स्थापनेन अनङ्गदत्वं अङ्गदभिन्नत्वं मदनदातृत्वं च याति प्राप्नोति । चारुः प्रकोष्ठो यस्य एतादृशस्य भुजद्वयस्य बाह्वोः द्वितयस्य । मदनस्य मन्मथस्य दाने तथाहि तादृशीत्यर्थः । शक्तिः सामर्थ्यं अस्तीति शेषः । यत्र धृतेन अङ्गदमपि मदनदातृ भवति सा शक्तिः भुजद्वयस्य नान्यत्रेत्यर्थः ॥ उपजातिवृत्तम् ॥ १२ ॥

वक्त्रेन्द्विति । चन्द्रः चदि आह्लादे 'स्फायितञ्चीत्यादिना' रक् प्रत्ययः । अस्याः सीतायाः वक्त्रं मुखमेव इन्दुः चन्द्रमाः तस्य लीलां शोभामित्यर्थः । अनुयातुं अनुकर्तुं अस्याः कलाः कलान्तराणि अन्यषोडशभागान् 'कला तु षोडशो भागः' इत्यमरः । प्रतु-परिकलाः । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः प्रतिपद्य प्राप्य प्रतिपूर्वात्पद्धातोः क्त्वा प्रत्ययः 'समासे नञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्' इत्यनेन ल्यबादेशः । पूर्णोपि संपूर्णोपि समानः धर्मो यस्य स सधर्मा 'धर्मादनिच् केवलात्' इति अनिच् प्रत्ययः समासान्तः । तस्य भावः साधर्म्यं 'ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्' तस्य यो विशेषः अतिशयः तेन शून्यः विरहितः सन् क्रमेण एकैककलाक्रमेण शोकादिव मुखसाधर्म्यालाभशोकादिव हानिं नाशं याति प्राप्नोति । रूपकोत्प्रेक्षासमतीपालंकाराः । उपजातिवृत्तम् ॥ १३ ॥

मृगाङ्गनेति । पूर्वं प्रथमं क्रियाविशेषणमेतत् । विधात्रा ब्रह्मणा मृगाणां हरिणानां अङ्गनाः स्त्रियः तासां नयनानि नेत्राणि विधाय कृत्वा च नीलानि नीलवर्णविशिष्टानि वर्णवाचिनीलशब्दात् विहितस्य मतुपः 'गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः' इत्यनेन लुक् । एतादृशानि नीरात् उदकात् अजनिषत इति नीरजानि 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति डप्रत्ययः 'उपपदमतिङ्' इत्यनेन

अन्वेति कान्त्या कमनीयमस्या युग्मं भ्रुवोरायतनेत्रलेखम् ।
रोषेण कृत्तस्य हरेण मध्ये च्छेदद्वयं मन्मथकार्मुकस्य ॥ १५ ॥
असर्पतामापतितालकान्तपर्यन्तकान्तिश्रुतिमूलमस्याः ।
भ्रुवौ नु वक्तुं तरलत्वमक्ष्णोर्भ्रूयुग्मकौटिल्यमिमे नु दृष्टी ॥ १६ ॥
तन्व्या मनोज्ञस्वरनैपुणेन विनिर्जितो रोषविलोहिताक्षः ।
प्रसक्तचिन्ताहितमन्यपुष्टः शोकेन कार्ष्ण्यं वहतीति मन्ये ॥ १७ ॥

समासः। कमलानि विधाय कृत्वा इति कृतप्रयोगेण कृतः प्रयोगो येन एतादृशेन अर्थात् विधात्रैव पुनः आयते विस्तृते अक्षिणी नेत्रे यस्याः सीतायाः 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्' इत्यनेन षच् प्रत्ययः समासान्तः, षित्वात् ङीष्। नेत्रयोः द्वयं द्वितयं सृष्टं नु उत्पादितं नु इत्यर्थः। यथा कश्चन नटादिः आत्मप्रत्ययार्थं पूर्वं नाट्यं विधाय अनन्तरं प्रेक्षकपुरतः करोति तद्व-दित्यर्थः। उत्प्रेक्षालंकारः ॥ उपजातिः ॥ १४ ॥

अन्वेतीति। अस्याः सीतायाः आयते विस्तृते नेत्रे च लेखे यस्य तत् त्रिपदबहुव्रीहिः। एतादृशं कमनीयं सुंदरं भ्रुवोः भ्रुकुट्योः युग्मं युगुलं कान्त्या हरेण शंकरेण रोषेण क्रोधेन मध्ये मध्यभागे कृत्तस्य छिन्नस्य कर्मणे प्रभव-तीति कार्मुकं 'कर्मण उकञ्' इति उकञ् प्रत्ययः। मन्मथस्य मदनस्य कार्मुकं धनुः तस्य छेदयोः खंडयोः द्वयं द्वितयं अन्वेति अनुकरोतीत्यर्थः। अत्रोपमानो-पमेयभावः आर्थिकः अतएव आर्थी उपमेयम् ॥ इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ १५ ॥

असर्पतामिति। अस्याः सीतायाः आपतिताः प्राप्ताः अलकानां केशानां अंतः समीपभागः तत्पर्यंतं कांतिर्यस्य अथवा आपतिताः ये अलकांताः केशा-ग्राणि तैः पर्यंतः समततः कांतिर्यस्य एतादृशं श्रुत्योः कर्णयोः मूलं भ्रुवौ भृकुटी अक्ष्णोः नेत्रयोः तरलत्वं चपलत्वं वक्तुं नु असर्पतां अगमताम्। इमे दृष्टी भ्रूयुग्मस्य कौटिल्यं कुटिलत्वं वक्तुं नु असर्पताम् ॥ उत्प्रेक्षादीपकाल-ङ्कारौ ॥ उपजातिवृत्तम् ॥ १६ ॥

तन्व्या इति। तन्व्याः सीतायाः मनोज्ञः मंजुलः यः स्वरः ध्वनिः 'मनोज्ञं मंजु मंजुलं' इत्यमरः। तत्र यन्नैपुणं कौशलं 'युवादित्वात्' अण्प्रत्ययः। विनिर्जितः पराभूतः अतएव रोषेण अमर्षेण 'कोपक्रोधामर्षरोषाः' इत्यमरः। विलोहिते रक्ते अक्षिणी यस्य 'बहुव्रीहौ स्वाङ्गात् षच्' इत्यनेन समासांतः षच्। एतादृशः अन्यपुष्टः अन्यैःकाकादिभिः पुष्टःकोकिलः 'वनप्रियः परभृतः' इत्यमरः। शोकेन सीतास्वरनैपुणपराभवशोकेन प्रसक्ता सलग्ना प्रसक्तेति यावत्-या चिंता तया आहितं स्थापितं, प्रापितमित्यर्थः। एतादृशं यत्कार्ष्ण्यं कृष्णस्य भावः 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः' इति भावे ष्यञ्। तत् वहति धारयति इति मन्ये, जाना-मीत्यर्थः। मनु ज्ञाने लट्। कोकिलस्य कार्ष्ण्यं न स्वतः किंतु सीतास्वरनैपुण-

पुष्पायुधः स्वात्मनि शस्त्रपातान् कुर्वीत सीताकृति वीक्ष्य रत्नम् ।
चिर्नीयते तन्न यदात्मयोनेस्तीव्रा मयि व्यापृतिरायुधानाम् ॥ १८ ॥
सति स्म तस्यातिगुरुप्रतर्के चेतस्यथ प्राह मुनिं नरेन्द्रः ।
प्रणम्य शुद्धान्तमुपैति पादौ तीर्थादनूनौ भवतः स्नुषेति ॥ १९ ॥
कलत्रभारेण कुचद्वयस्य स्थाम्ना तथा मन्थरविक्रमायाः ।
आसीत्स तस्या गतिमन्थरत्वेऽसौ राजपुत्रोऽपि तृतीयहेतुः ॥ २० ॥

जनितपराभवोत्पन्नचिताभाव वैवर्ण्य इति मन्ये इत्यर्थः । उत्प्रेक्षालङ्कारः उपजातिवृत्तम् ॥ १७ ॥

पुष्पायुध इति । आत्मा अन्तःकरणं योनिः कारणं यस्य स मनोभव इत्यर्थः । 'आत्मयोनिः पुमान् कामदेवे च परमेष्ठिनि' इति मेदिनी । तस्य मदनस्य मयि रामचन्द्रे तीव्रा तीक्ष्णा आयुधानां शस्त्राणां व्यापृतिः व्यापारः प्रहारः इत्यर्थः । तत् मद्विषयप्रहारकरणं न चिर्नीयते नाश्चर्यकारकमित्यर्थः । 'नमो-वरिवश्चित्रङः क्यच्' इत्यनेन क्यचि आत्मनेपदम् । यस्य पुष्पाणि तानि च 'अरविंदमशोकं च चूतं च नवमल्लिका ॥ नीलोत्पलं च पञ्चैते पञ्चबाणस्य सायकाः' इति आयुधानि यस्य स पुष्पायुधः मदनः । सीता एव आकृतिः आकारो यस्य तत् सीताकृति सीतास्वरूपमित्यर्थः । रत्नं वीक्ष्य अवलोक्य स्वात्मनि स्वस्य आत्मा शरीरं तस्मिन् स्वदेहे इत्यर्थः । शस्त्राणां पाताः तान् कुर्वीत सम्भावनायां लिङ् । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ १८ ॥

सतीति । तस्य रामचन्द्रस्य चेतसि अन्तःकरणे अतिशयितः गुरुः प्रतर्को यस्मिन् एतादृशे सति, अनेकविधतर्कं कुर्वति सतीत्यर्थः । नराणां इन्द्रः जनकः । अथ पूर्वोक्तप्रकारानन्तरं मुनिं विश्वामित्रं इति प्राह स्म उवाचेत्यर्थः । स्मेति अतीतकालबोधक अथवा पादपूरणार्थं 'स्मातीतेऽरसमदर्शने' 'तु हि च स्म ह वै पादपूरणे' इत्युभयत्राप्यमरः । नरेन्द्रः मुनिं प्राहेत्युक्तं तत्र किं प्राहेत्यत आह— भवतः स्नुषा सीता दशरथसखित्वात् रामस्य यज्ञातिपालनार्थविद्यादानेन गुरुत्वाच्च विश्वामित्रस्य श्वशुरत्वं बोद्धव्यम् । तीर्थात् ऋषिजुष्टजलात् 'तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु ॥ अवतारर्षिजुष्टाम्भःस्त्रीरजःसु च विश्रुतम्' इत्यभिधानात् । अनूनौ अन्यूनौ तीर्थतुल्यौ इत्यर्थः । पादौ अर्थात् भवत इति गम्यते । अथवा भवतः पादौ इत्यन्वयः । स्नुषेत्यत्र भवत इति आर्थिकलब्धम् । प्रणम्य नमस्कृत्य । शुद्धान्तं अवरोधं 'शुद्धान्तश्चावरोधश्च' इत्यमरः । उपैति प्राप्स्यति । उपपूर्वकात् इण् धातोः वर्तमानसामीप्ये लट् ॥ उपजातिवृत्तम् ॥ १९ ॥

कलत्रेति । कलत्रस्य श्रोणीप्रदेशस्य यो भारः तेन 'कलत्रं श्रोणिभार्ययोः' इत्यमरः । तथा कलत्रभारेण कुचयोः स्तनयोः यत् द्वयं द्वितयं तस्य स्थाम्ना बलेन 'द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु ॥ ... स्थाम शुष्मं च' इत्यमरः । कुचद्वयभारेण इति फलितं । मन्थरः

अनुव्रजन्तं परिवारवर्गं प्रत्याहरन्ती किल नाम किञ्चित् ।
तिर्यग्विवृत्ताननचन्द्रबिम्बा रामं जघानार्धनिरीक्षितेन ॥ २१ ॥
तस्यां गतायां सह राघवाभ्यां भर्ता भुवः संयमिनं ततस्तम् ।
द्रष्टुं निनाय स्वयमृद्धिसारं सत्रस्य विप्रैरकृशं ततस्य ॥ २२ ॥

मदः विक्रमः पादप्रक्षेपो यस्याः मद्गतेरित्यर्थः । तस्याः सीतायाः गतेः गमनस्य मन्थरत्व मदत्वं तद्विषये सः प्रसिद्धः असौ राजपुत्रोऽपि दशरथपुत्रोऽपि रामचन्द्रोऽपि । तृतीयः त्रयाणां पूरणः एतादृशः हेतुः कारण 'त्रेः सम्प्रसारणं च' इति त्रिशब्दात्तीयप्रत्यय. सम्प्रसारण च । आसीत् । रामवियोगासहिष्णुत्वेन तद्गतिमदत्वे कलभकुचभारवत् रामोऽपि तृतीयः हेतुरासीदित्यर्थः । उपजातिवृत्तम् ॥ २० ॥

अनुव्रजन्तमिति । अनु व्रजतीति अनुव्रजन् त अनुपूर्वकात् व्रजगतावित्यस्मात् लटः शत्रादेश. । एतादृश परिवाराणा परिजनानां वर्गः समूहः 'परिवारः परिजने खड्गकोशे परिच्छदे' इति मेदिनी । 'वृन्दभेदाः समैर्वर्ग.' इत्यमरः । त किंचित् नाम शब्दरूप प्रत्याहरन्ती भाषमाणा किलेति सभावनायां अथवा किंचित् प्रत्याहरन्ती इत्येवान्वयः नामेति प्राकाश्ये प्रसिद्धावित्यर्थ । 'नाम कोपेऽभ्युपगमे विस्मये स्मरणेऽपि च । सभाव्य कुत्साप्राकाश्यविकल्पेऽपि च दृश्यते' इति मेदिनी । अत्र प्रत्याङ्पूर्वः हृधातुः उपसर्गवशादिना भाषणार्थ. कवेरभिप्रेतः तेन 'अकथित च' इति द्विकर्मकत्वम् । आननमेव चन्द्रबिंब तिर्यक् विवृत्त प्रचलित आननचन्द्रबिंब यया एतादृशी अर्थात् सीता । अर्ध यत् निरीक्षित अवलोकित तेन । अत्र समांशवाच्यर्धशब्दाभावात् कर्मधारय एव समासः । अपि च यथोत्तरमुनीना प्रामाण्येन एकदेशिसमासप्रत्याख्यातभाष्यमते सुतरा कर्मधारय एव । 'राम जघान' अत्र हनिस्ताडनार्थः । अत्र ताडन हन्तेरप्रसिद्धार्थत्वेन काव्ये दोष इति चेत् हिंसार्थक एवास्तु । अतितु समेव हिंसाऽत्र विवक्षिता । स्पष्ट चेद् भक्षेर्हिंसार्थस्य नेति शेखरे भक्षयति बलीवर्दान् सस्यमित्युदाहरणे क्षेत्रस्थानां सस्याना भक्षणे स्वामिनोऽत्र हिंसा द्रष्टव्या इत्यनेन पंथेनेति दिक् । उपजातिवृत्तम् ॥ २१ ॥

तस्यामिति । तस्या सीताया गतायां अन्तःपुरे इति शेषः । ततः सीतागमनानंतर भुव पृथिव्याः भर्ता पालकः जनकः स्वय रघोः गोत्रापत्ये राघवौ ताभ्यां 'तस्यापत्य' इत्यण् । रामलक्ष्मणाभ्यां सह त पूर्वोक्त संयमः इन्द्रियनिग्रहः सोऽस्यास्तीति सयमी त 'यमः समुपनिविषु च' इति सपूर्वात् यमधातोरप् प्रत्यय. । तस्मात् 'अतइनिठनौ' इति इनि. । विप्रैः ब्राह्मणैः ततस्य विस्तृतस्य सत्रस्य यज्ञविशेषस्य 'सत्रमाच्छादने यज्ञे' इत्यमरः । अकृशा अतिशयित ऋद्धेः समृद्धेः सार स्थिरांश द्रष्टुं अवलोकितु निनाय नीञ् प्रापणे लिट् । इन्द्रवज्रावृत्तम् । लक्षण तूक्तम् ॥ २२ ॥

दूरेऽपि देहेन वियोगवह्निः प्रवर्धिताधिः स्फुटतीति भीतः ।
तद्रक्षणायैव कृतप्रयत्नो रामो न तस्या हृदयं मुमोच ॥ २३ ॥
याते च रामे नयनाभिरामे दृष्ट्वा दिशः किं फलमस्ति शून्याः ।
इतीव पद्मायतलोचनाया विलोचने नेत्रजलं रुरोध ॥ २४ ॥
कृतेऽपि पाणिग्रहणे मयेयं जाता परत्राहितरागवृत्तिः ।
बालेति तस्या वलयं कृशाङ्ग्याः ससर्ज रोषेण यथा कराग्रम् ॥२५॥
सन्तापवह्निर्हृदि सम्नताङ्ग्याः कामाहितः स्वेदविलोहितेन ।
नेत्रद्वयेनेव बहिःप्रवृत्तज्वालावलिः संविविदे सखीभिः ॥ २६ ॥

दूरेपीति । देहेन शरीरेण दूरेपि वियोग एव वह्निः तस्मात् हेतोः स्फुटति स्फुटिष्यतीत्यर्थः । वर्तमानसमीपे भविष्यति लट् । अत्र स्फोटनक्रियायाः सीताहृदयं कर्तृ । इति भीतः अतएव प्रवर्धितः आधिः मनोव्यथा यस्य सः तस्य हृदयस्य रक्षणाय कृतः प्रयत्नः तत्र स्थितिरूपः येन स रामः तस्याः सीतायाः हृदयं अन्तःकरणं न मुमोच न त्यक्तवान् । सीता निरंतरं रामचंद्रगतमनस्का आसीत् इत्यर्थः । उपजातिवृत्तम् ॥ २३ ॥

यात इति । नयनयोः अभिरामे मनोहरे रामे रामचंद्रे याते गते सति । चकारः पादपूरणे । शून्याः रामदर्शनाभावात् उद्वेगकारिका इत्यर्थः । दिशः काष्ठाः दृष्ट्वा विलोक्य किं फलमस्ति न किमपीत्यर्थः । इतीव इति हेतोरिव पद्मे कमले इव आयते विस्तीर्णे लोचने नेत्रे यस्याः एतादृश्याः सीतायाः विलोचने नयने नेत्रजलं अश्रु रुरोध रुधृधातोर्लिट् । रामदर्शनशून्यं दिग्विलोकनं व्यर्थं इतीव नेत्रजलं दृशौ रुरोध रामवियोगेन सीताया नेत्रे अश्रुपरुद्धे । उत्प्रेक्षालंकारः । उपजातिवृत्तम् ॥ २४ ॥

कृतेपीति । मया पाणेः ग्रहणं स्वीकारः तत्र स्थितिरित्यर्थः । पक्षे पाणिग्रहणं विवाहः '–उपयामः पाणिपीडनं ' इत्यमरः । तस्मिन् कृतेपि आधर्मिष्ठा परत्र यस्मिन् परपुरुषे भगवति रामचंद्रे अथ च अविवाहिते पुरुषे आहिता स्थापिता रागेण प्रेम्णा वृत्तिः वर्तनं यया । इयं बाला । अल्पानि शेषः । इति हेतोः कृशं अङ्गं यस्याः सा कृशाङ्गी ' अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यं ' इति ङीष् । तस्याः सीतायाः वलयं कङ्कणं करस्य हस्तस्य अग्रं यथा यथावत् रोषेण ससर्ज तत्याज । रामवियोगजनितकृशत्वेन सीताहस्तात् कंकणानि गलितानीत्यर्थः । उपजातिवृत्तम् ॥ २५ ॥

सन्तापवह्निरिति । सम्नतानि अंगानि यस्याः सीतायाः हृदि अंतःकरणे कामेन मदनेन आहितः स्थापितः सन्ताप एव आधिः वह्निः स्वेदेन दुःखेन विलोहितं रक्तं तेन नेत्रयोः द्वयं द्वितयं तेन बहिः प्रवृत्ता याता ज्वालानां

याता नु सा तानवमङ्गजाग्नितप्ते चिरं तद्धृदये निवासात् ।
उत स्वकीये हृदि तं निविष्टमूढ्वा तनुत्वं श्रमजं गता नु ॥ २७ ॥
दूरेऽपि रामः परिकल्पवृत्त्या किं दृश्यतेऽस्मिन्नथवा स्थितेऽपि ।
किं मे प्रवासः प्रतिभाति पापादित्यास तस्या विविधो विकल्पः ॥ २८ ॥
मृदुप्रवालास्तरणेऽपि तन्वी शिलातले नैव धृतिं सिषेवे ।
असृक्स्रवार्द्रे शरतल्पमध्ये सा पुष्पकेतोरिव वर्तमाना ॥ २९ ॥

आवलिः पङ्क्तिर्यस्य एतादृशा इव सखीभिः आलिभिः सविविदे ज्ञातः । विद् ज्ञाने कर्मणि लिट् । उत्प्रेक्षालङ्कारः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ २६ ॥

यातेति । सा सीता अगात् अजनीत्यंगजः मदनः स एव अग्निः अथवा सीताविरहजातापः स एव अग्निः तेन तप्ते तस्य रामस्य हृदये अंतःकरणे चिरं चिरकाल निवासात् हेतोः तनोः कृशस्य भावः तानव कार्श्यम् 'इगताच्च लघुपूर्वात्' इतिभावेऽण् । याता नु प्राप्ता नु उत अथवा स्वकीये स्वस्य इद स्वकीय गृहादित्वाच्छप्रत्यये स्वस्य चेत्यनेन कुगागमः । हृदि अंतःकरणे निविष्ट स्थित स रामचंद्र ऊढ्वा धृत्वा । श्रमज श्रमात् अजनीति श्रमज । तनोः कृशस्य भावः तनुत्व कृशत्व 'तस्य भावस्त्वतलौ' इति त्वप्रत्ययः । गता नु । महापुरुषधारणे हि अबलायाः श्रमः आवश्यक एवेति तात्पर्यम् । अत्र उत्प्रेक्षालंकारमूलकः संदेहालंकारः । अतः उत्प्रेक्षासंदेहयोरंगांगीभावः संकरः । उपजाति-वृत्तम् ॥ २७ ॥

दूरेपीति । दूरेपि दूरस्थेपीत्यर्थः । रामः परिकल्पः संकल्पः तद्रूपा या वृत्तिः चित्तवृत्तिः मया दृश्यते किं रामचंद्रे दूरेपि तन्मनस्कतया कल्पितान करणवृत्त्या समीप भाति किं इत्यर्थः । अथवा अस्मिन् रामचंद्रे स्थितेपि मे पापात् प्रवासः प्रतिभाति इति तस्याः सीतायाः विविधः अनेकप्रकारकः विकल्पः कल्पना आस 'अस् गतिदीप्त्यादानेषु' इत्यस्य लिटि णलि रूपम् । धातूनाम-नेकार्थत्वात् सत्तार्थत्वम् । न च 'अस् भुवि' इत्यस्य शंक्य भ्वादेशेन इष्टरूपा-सिद्धेरिति दिक् ॥ संदेहालंकारः । इंद्रवज्रावृत्तम् ॥ २८ ॥

मृदुप्रवालेति । असृजः रक्तस्य यः स्रवः स्रवणं तेन आर्द्रे एतादृशे पुष्प-केतोः मदनस्य 'प्रद्युम्नः श्रीनंदनश्च कंदर्पः पुष्पकेतनः' इति हैमः । शराणां बाणानां तल्पं शय्या तस्य मध्ये वर्तमाना इव सा तन्वी सीता मृदवः ये प्रवालाः अंकुराः ते एव आस्तरणं यस्मिन् एतादृशे शिलातलेपि धृतिं संतोषं सुखमित्यर्थः । नैव सिषेवे नैव प्रापेत्यर्थः । मदनदाहकांतत्वात् शीतोपचारै-रपि सुखं न प्रापेत्यर्थः । अत्र सुखकारणसत्वेपि सुखरूपकार्यानुत्पत्तिवर्णनात् विशेषोक्त्यलंकारः । 'कार्याजनिर्विशेषोक्तिः सति पुष्कलकारणे' इति लक्ष-णात् ॥ उपजातिवृत्तम् ॥ २९ ॥

तुषाररश्मेरुदयेऽपि तस्या नेत्रोत्पलं नो मुकुलीबभूव ।
चन्द्रे मुखच्छद्मनि दीर्घकालमभ्यासतो नु प्रियचिन्तया नु ॥ ३० ॥
सशीकरं गर्भदलं कदल्या न्यस्तं नताङ्ग्या हृदये सखीभिः ।
बबन्ध भिन्नस्फटिकावदातं पुष्पेषुबाणव्रणपट्टशोभाम् ॥ ३१ ॥
कस्यापि दृष्ट्या मयि यद्विरागः स्वपादसेवाभिरतेऽपि न किम् ।
इतीव शैथिल्यमतानि तस्या युग्मेन सन्नूपुरयोरमन्दम् ॥ ३२ ॥

तुषारेति । तुषाराः शीतलाः रश्मयः किरणाः यस्य स तुषाररश्मिः । "तुषारः शीतलः शीतः" 'गभस्तिघृणिरश्मयः' इत्यमरः। तस्य चन्द्रस्य उदयेऽपि तस्याः सीतायाः नेत्रमेव उत्पलं कमलं न मुकुलीबभूव न कुड्मलीबभूवेत्यर्थः। मुकुलीभवनाभावे हेतुमुत्प्रेक्षते । मुखं छद्म यस्य तस्मिन् मुखरूपे इत्यर्थः। चन्द्रे दीर्घकालं दीर्घसमयं अभ्यासतो नु अभ्यासान्नु । अथवा प्रियस्य रामचन्द्रस्य चिन्तया। नु इति वितर्के । मुखचन्द्रस्य निरन्तरसाहचर्येण नेत्रोत्पलस्य कुड्मलीभावाभावः । वैरिणः दीर्घकालसाहचर्ये अनायत्या धैर्यावष्टम्भेन तत्कृतापकारः सह्यते ॥ उत्प्रेक्षालंकारः । उपजातिवृत्तम् ॥ ३० ॥

सशीकरमिति । नतानि अंगानि यस्याः सा नताङ्गी "अंगगात्रकण्ठेभ्य" इति ङीप् । तस्याः अतिपेलवाङ्ग्याः सीतायाः हृदये सखीभिः आलीभिः न्यस्तं स्थापितं शीकरैः तुषारैः सहितं सशीकरं 'शीकरोऽम्बुकणाः स्मृताः' इत्यमरः । भिन्नः विदीर्णः यः स्फटिकः मणिविशेषः तद्वदवदातं सितं कदल्याः रम्भायाः 'कदली वारणबुसा रम्भा मोचांशुमत्फला' इत्यमरः । गर्भदलं गर्भस्य मध्यस्य दलं गर्भभूतं दलं वा पुष्पाणि इषवो बाणा यस्य स पुष्पेषुः मदनः "शम्बरारिर्मनसिजः कुसुमेषुः" इत्यमरः । तस्य यो बाणः शरः तत्संबन्धी यो व्रणः अरुः 'व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः' इत्यमरः । तस्य यः पट्टः पट्टिका तस्य शोभां बबन्ध उत्पादयामासेति यावत् ॥ उपजातिवृत्तम् ॥ ३१ ॥

कस्यापीति । स्वस्य पादौ स्वपादौ तयोः सेवा तत्र स्थितिः आराधनं च तत्र अभिरतेऽपि तत्परेऽपि मयि नूपुरयुग्मे कस्यापि दृष्ट्याः यद्विरागः वैराग्यं, प्रेमराहित्यमित्यर्थः । यदिति सामान्ये नपुंसकं अव्ययं वा । एवं तदित्यत्रापि ज्ञेयं तत् किं ननु श्रुतं इत्यर्थः । या स्वपादसेवां करोति तत्र प्रेमदृष्टिरवश्यं भवितव्येव तादृशी मयि कस्यापि नास्तीत्यर्थः । लोकः प्रायः चपलदृष्टिरेव प्रचलति ननु स्वपाददृष्टिरित्यभिप्रायेणेदं । इतीव इति हेतोरिव तस्याः सीतायाः सती च ते नूपुरे च सन्नूपुरे सन्मञ्जीरौ 'मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । तयोः युग्मेन युगलेन "युग्मं [illegible] युगलं युगं" इत्यमरः । अमन्दं प्रभूतं शैथिल्यं शिथिलस्य भावः 'ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्' । अतानि व्यस्तारि । ननु विस्तारे कर्मणि लुङ् चिणो लुक् । उत्प्रेक्षालंकारः । उपजातिवृत्तम् ॥ ३२ ॥

सखीसमीपेऽपि सखेदवृत्तिश्चन्द्रातपैरप्यनुतापभाजा ।
देहेन वैदेहसुता निनाय दिनानि दीना कतिचित्कथञ्चित् ॥ ३३ ॥
सार्धं द्विजैः पावनसोमपाननिर्धूतपाप्मन्यथ सत्रनाथे ।
मखस्य कोटिं प्रकृतस्य मुख्ये क्षितिक्षितामीयुषि वीतविघ्नम् ॥३४॥
जनाधिनाथः पुरुहूतकल्पः समग्रशक्तिः सुतयुग्ममन्यत् ।
ततः समादाय सुमन्त्रसूतः पुरं प्रपेदे जनकस्य राज्ञः ॥ ३५ ॥

सखीति । सखीना आलीनां समीपेपि खेदो दुःख तेन सहिता सखेदा वृत्तिः यस्याः । आलिभिः समाधाने कृतेपि दृढविरहात् सखेदवृत्तिरित्यर्थः । अतएव दीना विदेहायां मिथिलायां भवः वैदेहः जनकः 'विदेहा मिथिले समे' इति त्रिकाण्डशेषः । 'तत्र भवः' इत्यण् । तस्य सुता कन्या सीता चंद्रस्य आतपैः प्रकाशैः अनुताप खेद भजतीति अनुतापभाक् तेन 'भजोण्विः' । चंद्रकिरणदर्शने हि विरहिणां खेदजननात् एवमुक्तिः एतादृशेन देहेन सह । साहित्ये तृतीया । कथंचित् अतिसंकटेनेत्यर्थः । कतिचित् कानिचित् दिनानि दिवसान् निनाय यापयामासेत्यर्थः । णीञ् प्रापणे लिट् । उपजातिवृत्तम् । अनुप्रासविशेषोक्त्यलंकारौ ॥ ३३ ॥

युग्म सार्धमिति ॥ अथ एतादृशसीतावस्थानंतर द्विजैः ब्राह्मणैः सार्धं साक 'साकं सार्धं समं सह' इत्यमरः । साहित्ये तृतीया । पावनं पवित्र यत् सोमरसस्य पान यज्ञांगभूत तेन निर्धूतः निर्दलितः पाप्मा पाप यस्य 'अस्त्री पङ्कं पुमान् पाप्मा' इत्यमरः । एतादृशे सत्रस्य कस्यचिद् यजमानैक्यादिधर्मविशेषविशिष्टस्य यज्ञविशेषस्य नाथः अधिपतिः तस्मिन् । क्षितिं क्षियन्ति परयन्ति इति क्षितिक्षितः तेषां राज्ञां 'नृपभूपमहीक्षितः' इत्यमरः । शेषे षष्ठी । मुखमिव प्रधानत्वात् मुख्यः 'शाखादिभ्यो यः' इतीवार्थे यप्रत्ययः । तस्मिन् प्रकृतस्य उपक्रांतस्य मखस्य सत्रविशेषस्य कोटिं उत्कर्षः 'अत्युत्कर्षाश्रयः कोट्यः' इत्यमरः । अवसानमित्यर्थः । वीतानि विघ्नानि यस्मात् तत् वीतविघ्नं इण्धात्वर्थविशेषणमिदम् । ईयुषि प्राप्तवति सति । उपेत्यविवक्षितमित्युक्तत्वात् 'उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च' इति क्वसु प्रत्ययः । उपजातिवृत्तम् ॥ ३४ ॥

जनेति । ततः जनकयज्ञसमाप्त्यनंतरं ईषदूनः पुरुहूतः पुरुहूतकल्पः इन्द्रतुल्य इति यावत् 'ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः' इति कल्पप्प्रत्ययः । समग्राः संपूर्णाः शक्तयः प्रभावोत्साहमंत्रजाः शक्तयो यस्य । सुमंत्रः एतन्नामको मंत्री सूतः सारथिः यस्य । सुमंत्रः सूतः मंत्री चेति रामायणे प्रसिद्धम् । एतादृशः जनानां लोकानां अधिनाथः अधिपतिः दशरथः अन्यत् रामलक्ष्मणयुग्मादन्यत् सुतयोः पुत्रयोः युग्मं भरतशत्रुघ्नौ इत्यर्थः । समादाय जनकस्य विदेहस्य राज्ञः पुरं नगरं प्रपेदे । सुतयुग्ममिति प्रधानत्वादुक्तं

क्षत्रस्य नक्षत्रमदोषदुष्टं वैवाहिकं वाहितशत्रुवीरः ।
पुरोहितेनाभिहितं निशम्य सम्पादयामास विधिं विधिज्ञः ॥ ३६ ॥
स्नातद्विजारूढमदद्विपेन्द्रस्कन्धस्थकार्तस्वरकुम्भपङ्क्त्या ।
नृपस्य धिष्ण्ये प्रकृते समन्तादच्छेदवत्पावनतीर्थतोये ॥ ३७ ॥
रथ्योभयान्ताहितशातकुम्भकुम्भस्थपङ्केरुहगन्धविद्धे
तिरोदधाने गगनं सुगन्धौ कर्पूरकृष्णागरुसारधूपे ॥ ३८ ॥

वस्तुतस्तु चतुरङ्गसैन्येन सकलोद्वाहिकोपयोगिसामग्र्या च पौरजनसमूहेन च नगरं प्रपेदे इति ज्ञेयम् । अतएव जनाधिनाथः पुरहूतकल्पः समग्रशक्ति इत्यादिविशेषणानि स्वरसतः सङ्गच्छन्ते । रामायणे तथैवोक्तत्वाद्राज्ञो विवाहस्य तथैवौचित्याच्च । वक्ष्यति च ' गृहेषु चशङ्कितयस्य ' इत्यादि इति दिक् । अनुप्रासालङ्कारः । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ३५ ॥

क्षत्रस्येति । वाहिताः प्रापिताः शत्रुरूपा वीराः येन । शत्रुराज्यं गृहीत्वा ते निजराज्यात् निःसारिता येनेत्यर्थः । न केवलं शत्रुनिबर्हणपूर्वकं साम्राज्यवृद्धिकारक एव किन्तु स्वधर्मज्ञानपूर्वकं तस्यानुष्ठातापीत्याह–विधिज्ञः विधिं विधानं जानाति इति विधिज्ञः ' आतोऽनुपसर्गे कः ' इति कप्रत्ययः उपपदसमासः । अर्थात् जनकः पुरोहितेन शतानन्देन ' पुरोधास्तु पुरोहितः ' इत्यमरः । अभिहितं उक्तं अदोषदुष्टं दोषैः दुर्भाग्याद्येकविंशतिमहादोषैः ज्योतिःशास्त्रोक्तैः दुष्टं न भवतीति अदोषदुष्टम् । वैवाहिकं विवाहं अर्हतीति वैवाहिकं 'तदर्हति' इति ठक् । नक्षत्रं ऋक्षं निशम्य क्षत्रस्य क्षत्रियस्य वैवाहिकं विवाहयोग्यं विधिं इतिकर्तव्यतारूपं सम्पादयामास । वैवाहिकमिति नक्षत्रस्य विधेश्च तन्त्रेण विशेषणम् । अनुप्रासालङ्कारः । उपजातिवृत्तम् ॥ ३६ ॥

इत आरभ्य वैवाहिकमविधानकमेव कलकेनाह–स्नातेति । स्नाताः कृताभिषेकाः ये द्विजाः तैः आरूढाः अधिष्ठिताः ये मदयुक्ता द्विपेन्द्राः । शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपिसमासः । तेषां स्कंधेषु तिष्ठंतीति स्कंधस्थाः । सुपीति कः । एतादृशा ये कार्तस्वरस्य सुवर्णस्य कुम्भाः कलशाः ' रुक्मं कार्तस्वरं जाम्बूनदम् ' इत्यमरः । तेषां पङ्क्त्या परम्परया नृपस्य जनकस्य धिष्ण्ये स्थाने ' धिष्ण्यं स्थाने गृहे भेऽग्नौ ' इत्यमरः । समन्तात् छेदः विच्छेदः अस्ति अस्य तत् छेदवत् तादृशं न भवति तत् अच्छेदवत् सर्वतो विद्यमानं पावनं पवित्रं तीर्थतोयं तीर्थोदकं यस्मिन् एतादृशे सर्वत उदकव्याप्ते इत्यर्थः । प्रकृते सति विरचिते सति । सर्वेषां सप्तम्यन्तानां पदानां ततानेति नवमश्लोकस्थक्रियापदेन अन्वयः । उपजातिवृत्तम् ॥ ३७ ॥

रथ्येति । उभौ अंतौ प्रान्तौ उभयान्तौ रथ्यायाः प्रतोल्याः यौ उभयान्तौ तत्र आहिताः ये शातकुंभस्य सुवर्णस्य कुम्भाः कलशाः । 'तपनीयं शातकुंभं'

चरत्सु वन्द्याननिःसृतेषु नरेन्द्रसूनोर्जयघोषणेषु ।
प्रध्मातशङ्खध्वनिबृंहितेषु ध्वनत्सु तूर्येषु च मंगलाय ॥ ३९ ॥
लाजा जलं दर्भमिति प्रसक्तमाविष्कृताम्रेडितशीघ्रनादे ।
आहूय सम्पादयतोऽपि भृत्यान् प्रत्युद्व्रजत्याकुलभृत्यवर्गे ॥ ४० ॥
ज्ञातुं मुहुर्यामघटीजलस्य वृत्तिं प्रयुक्ते नृपदासवृन्दे ।
धावत्युरोघातनिपातितार्धमार्गस्थलोकेऽपि गतागताभ्याम् ॥ ४१ ॥

इत्यमरः । तत्र तिष्ठतीति कुम्भस्थानि 'सुपीति कः' । यानि पङ्केरुहाणि कमलानि तेषां यो गंधः सुगन्धः तेन विद्धे ताडिते मिश्रिते इति यावत् । सुष्ठु गंधः आमोदः यस्य स सुगंधिः तस्मिन् 'गंधो गंधक आमोदे' इति विश्वः । 'गंधस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः' इति समासान्तः इकारादेशः । कर्पूरः चंद्रनामा कृष्णागरुसारश्च तद्रूपो यो धूपः तस्मिन् गगनं आकाशं 'नभोऽन्तरिक्षं गगनम्' इत्यमरः । तिरोधत्ते इति तिरोदधानः तस्मिन् आच्छादयितरि सति । तिरोपूर्वका द्धातेः शानच् । अनुप्रासालंकारः । उपजातिवृत्तम् ॥ ३८ ॥

चरत्स्विति । नराणां इन्द्रः अधिपतिः तस्य सूनुः श्रीरामचन्द्रः तस्य मंगलाय भद्राय 'भद्रं कल्याणं मंगलं शुभम्' इत्यमरः । तादर्थ्ये चतुर्थी । जयस्य घोषणानि विशब्दनानि जयोऽस्तु इत्यादिशब्दोच्चारणानि तेषु वन्दिनां स्तुतिपाठकानां 'वन्दिनः स्तुतिपाठकाः' इत्यमरः । आननानि मुखानि तेभ्यः निःसृतेषु बहिर्गतेषु सत्सु च प्रध्माताः फूत्कृताः 'ध्माशब्दाग्निसंयोगयोः' इत्यस्मात् कर्मणि क्तः । ये शङ्खाः कंबवः तेषां ध्वनिभिः शब्दैः बृंहितेषु वर्धितेषु । बृह्बृंहि वृद्धौ कर्मणि क्तः । तूर्येषु वाद्येषु ध्वनत्सु रणत्सु सत्सु ॥ उपजातिवृत्तम् ॥ ३९ ॥

लाजा इति । संपादयंति निष्पादयन्ति इति संपादयंतः तान् संपादयतः अपि अर्थात् लाजाः जलं दर्भं इति कर्माणि गम्यते । भृत्यान् कर्मकरान् । 'भृञोऽसंज्ञायां' इति क्यप् । आहूय लाजाः जलं दर्भं संपादयत इति संपादनक्रियानिरूपितानि कर्माणीमानि तत्र 'न ब्राह्मणं हन्यात्' इतिवत् दर्भमिति जात्येकवचननिर्देशः । प्रसक्तं क्रियाविशेषणमेतत् । सतर्कं इत्यर्थः । निरंतरमिति यावत् । आविष्कृतः प्रकटीकृतः आम्रेडितः द्विस्त्रिरुक्तः शीघ्रनादः त्वरितध्वनिर्येन एतादृशो आकुल- कार्यसंभ्रांतः यः भृत्यवर्गः तस्मिन् उद्व्रजति सति उद्गच्छति सतीत्यर्थः । अनुप्रासालंकारः । इंद्रवज्रावृत्तम् ॥ ४० ॥

ज्ञातुमिति । यामः प्रहरः तत्संबंधि घटी घटिकाख्यो यंत्रविशेषः स्पष्टः । तत्संबंधि यज्जलं उदकं अथवा यामज्ञानार्थं यद्घटीजलं तस्य वृत्तिं वर्तनं ज्ञातुं अवगंतुं प्रयुक्ते नियुक्ते गतं गमनं आगतं आगमनं ताभ्यां हेतुभ्यां उरसां घातः निघातः ताडनं यस्मिन् तद्युरोघातं यथा स्यात्तथा निपातिताः

आसन्नभूतो महितो मुहूर्तः किं स्थीयते तावदिति प्रगल्भम् ।
वृद्धेषु वंशद्वितयस्य धीरं स्नानाय सद्यस्त्वरयत्सु रामम् ॥ ४२ ॥
उच्चैर्भृतान्यस्वरमुच्चरत्सु समं समाविष्कृतमंगलेषु ।
आपूरिताशेषककुन्मुखेषु पटुप्रसक्तं पटहध्वनेषु ॥ ४३ ॥
वेत्रेण वेत्रग्रहणाधिकारे जने च तत्रानुपयोगवन्ति ।
दिदृक्षुवृन्दानि निरस्यमाने मुखेन हुंकारवता नितान्तम् ॥ ४४ ॥

अर्धमार्गे निष्पतंति अर्धमार्गस्थाः तादृशाः लोकाः येन एतादृशे नृपस्य राज्ञः ये दासाः भृत्याः तेषां वृंदे समूहे अपि धावति सति । अपिः पूर्वोक्तकार्याणां समुच्चायकः । कियान् कालो जात इति ज्ञानार्थं स्थापितघटिकापात्रस्थजल-निरीक्षणार्थं सभ्रमेण धावतां भृत्यानां मार्गस्थलोकानां च उद्घातपूर्वकं निपातो जात इति तात्पर्यम् । तेन त्वरातिशयो व्यज्यते । इंद्रवज्रा-वृत्तम् ॥ ४१ ॥

आसन्नेति । महितः पूजितः । मह पूजायां 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' इति क्तः । मुहूर्तः आसन्नभूतः समीपवर्तीत्यर्थः । किं स्थीयते तावत् तूष्णीं किं स्थीयते इत्यर्थः । तावदिति वाक्यालंकारे । इति प्रगल्भं प्रौढं यथा स्यात्तथा वंशयोः अन्ववाययोः द्वितयं द्वय तस्य तत्संबंधिनः वृद्धेषु, जनकदशरथकुलवृद्धेष्वि-त्यर्थः । धीरं प्राज्ञं 'धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः' इत्यमरः । रामं सद्यः सपदि 'सद्यः सपदि तत्क्षणे' इत्यमरः । स्नानाय अभिषेकाय त्वरयत्सु सत्सु ॥ इंद्रवज्रावृत्तम् ॥ ४२ ॥

उच्चैरिति । समाविष्कृतानि प्रकटीकृतानि मंगलानि यैः तादृशेषु आपूरितानि अशेषाणां ककुभां दिशां मुखानि यैः एतादृशेषु पटु मनोहरं प्रसक्तं सलग्नं यथा स्यात्तथा पटहानां आनकानां । 'आनकः पटहोऽस्त्री स्यात्' इत्यमरः । ध्वनाः शब्दाः । 'घञर्थे कविधानं' इति भावे कप्रत्ययः । तेषु समं युगपत् उच्चैर्भृतः स्वस्मिन् संमिश्रितः अन्येषां वाद्यानां स्वरः ध्वनिः यस्मिन् कर्मणि यथा स्यात्तथा । उच्चरंति उद्गच्छंति इति उच्चरतः तेषु सत्सु । उपजा-तिवृत्तम् ॥ ४३ ॥

वेत्रेणेति । वेत्रग्रहणे अधिकारो यस्य स वेत्रग्रहणाधिकारः वेत्रग्रहणनियुक्त इत्यर्थः । एतादृशे जने हुंकारः अस्ति अस्मिन् तत् हुंकारवत् तेन 'तदस्यास्त्य-स्मिन्' इति मतुप् । मुखेन वक्त्रेण तत्र विवाहोपयोगिसामग्रीसंघटने उपयोगः सामग्रीसंघटनयोगः अस्ति येषां तानि उपयोगवंति तादृशानि न भवंतीति अनु-पयोगवंति एतादृशानि द्रष्टुं अर्थात् विवाहकुतुकं इच्छवः दिदृक्षवः तेषां वृंदानि वेत्रेण निरस्यते दूरीकरोति इति निरस्यमानः 'उपसर्गादस्यत्यूह्योः' इति आत्मनेपदं तस्मिन् सति । चकारः पूर्वोक्तकार्यसमुच्चयार्थः । उपजातिवृत्तम् ॥ ४४ ॥

हुङ्कारमात्रप्रथितैरमर्षैस्तिर्यक्कराग्रस्य विकम्पितेन ।
निवारयन्तो मुखरं जनौघं माशाब्दिका वेश्मनि तत्र चेरुः ॥ ४५ ॥
शच्या विवाहस्य विधानमाद्यं नामान्तरेण प्रथितं विधिज्ञः ।
पर्यस्य चित्तानि तथा सुतायाः नृपस्य तत्रैव जनस्ततान ॥ ४६ ॥
केचिद्विधातुं विधिमुद्यतेभ्यः क्रियासु दक्षाः कुशलेतरेभ्यः ।
आच्छिद्य वैवाहिककर्मयोग्यवस्तूनि भृत्या विदधुर्विधानम् ॥४७॥

हुङ्कारमिति । हुङ्कारः हुंकरणं तदेव हुङ्कारमात्रं मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । तेन प्रथितैः वित्तैः । ' प्रतीते प्रथितख्यातवित्त-' इत्यादमरः। हुङ्कार इत्यत्र ' वर्णात्कारः ' इत्युक्तेऽपि ' वषट्कार ' इति निर्देशेन क्वचित् समुदायादपि कारप्रत्ययः । अमर्षैः क्रोधैः करणैः निवारणक्रियायां करणमिदम् । करस्य अग्रं कराग्रं तस्य कराग्रस्य तिर्यक् वक्रं यथास्यात्तथा विकम्पितेन विधूननेन करणेन । मुखं लक्षणया मुखशब्दः अस्यास्तीति मुखरः ' रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानं ' इति वार्तिकेन मत्वर्थीयो रप्रत्ययः । जनानां ओघः समूहः तं जनसमूहमित्यर्थः । निवारयति निषेधयति इति निवारयन्तः निषेधयन्त इत्यर्थः । मा शब्दं कार्ष्ट इति य आह ते माशाब्दिकाः ' तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानं ' इति ठक् । तत्र तस्मिन् विशन्ति यस्मिन् इति वेश्म ' विशू प्रवेशने अस्मात् धातुकात् अन्येष्वपि दृश्यते ' इति अधिकरणे मनिन् । तस्मिन् चेरुः चरधातोर्लिटि एत्वाभ्यासलोपौ । उपजातिवृत्तम् ॥ ४५ ॥

शच्या इति । तथा पूर्वोक्तविवाहागमवदित्यर्थः । विधिं विवाहविधिं जानातीति विधिज्ञः ' आतोऽनुपसर्गे कः ' इति कप्रत्ययः । एतादृशः जनः याज्ञिकलोक इत्यर्थः । अन्यन्नाम नामान्तरं तेन पूजनं इति नाम्नेत्यर्थः । प्रथितं प्रसिद्धं नृपस्य जनकस्य सुतायाः पुत्र्याः सीतायाः विवाहस्य आद्यं प्रथमं शच्याः इन्द्राण्याः विधानं पूजनरूपं कर्मेत्यर्थः । तत्रैव शचीपूजनकर्मण्येव चित्तानि अन्तःकरणानि पर्यस्य निक्षिप्य ततान विस्तारयामास । वैरस्यं माभूदिति चित्तैकाग्र्येण याज्ञिकाः इन्द्राणीपूजनं कार्यामासुः । इदं वाग्दानाङ्गभूतम् । तथाहि ततो दाता पात्रस्थतिलतण्डुलपुञ्जे शचीमावाह्य षोडशोपचारैः पूजयेत् तां च कन्यया प्रार्थयेत्—' देवेन्द्राणि नमस्तुभ्यं देवेन्द्रप्रियभामिनि ॥ विवाहं भाग्यमारोग्यं पुत्रलाभं च देहि मे ' इति । ततः पुरन्ध्रीभिर्नीराजनादिमाङ्गलिकं कार्यं विधाय गन्धताम्बूलादिना पूजिता आशिषमाप्नुयुरित्यादि । उपजातिवृत्तम् ॥ ४६ ॥

केचिदिति । केचित् क्रियासु विवाहोपयोगिक्रियासु दक्षाः कुशलाः भृत्याः सेवकाः विधिं वैवाहिकसाधनविधिं विधातुं कर्तुं उद्यतेभ्यः प्रवृत्तेभ्य इत्यर्थः । कुशलेभ्यः निष्णातेभ्यः । इतरे अन्ये कुशलेतरे तेभ्यः । विवाहः प्रयोजनमस्ये-

स्नानस्य रत्नाभरणेन दीप्तमाकल्पमन्ते विधिवद्विधाय ।
ययौ वधूर्वेदविदा कृतार्थवेद्या उपान्तं विधुरा स्मरेण ॥ ४८ ॥
अथोपनिन्ये नयकोविदेन महेन्द्रसख्यास्तनुजेन तन्वी ।
लज्जावधेया विधवेतराभिर्विभूषिताऽसौ विभुनन्दनाय ॥ ४९ ॥
समाददे सम्मदभिन्नधैर्यः पाणिं फणीन्द्राङ्गगुरुप्रकोष्ठः ।
तस्याः कुमारः सुकुमारसन्धिं वामेतरं वामविलोचनायाः ५० ॥

ति वैवाहिक ' प्रयोजन ' इति ठञ्। वैवाहिकं यत् कर्म तस्य योग्यानि अर्हाणि यानि वस्तूनि तानि आच्छिद्य बलात्कारेण गृहीत्वा विधाम अर्थाद्वैवाहिकं विदधुः चक्रुः । विपूर्वात् दधातेर्लिट् ॥ अनुप्रासालङ्कारः । उपजातिवृत्तम् ॥ ४७ ॥

स्नानस्येति । स्मरेण मदनेन विधुरा विकला विह्वलेति यावत् । 'वैकल्येऽपि च विश्लेषे विधुरं विकले त्रिषु' इति मेदिनी । एतादृशी वधूः सीता ' वधूः स्त्री शारिवोपध्यौ ' । ' स्नुषा शठीनवोढासु ' इति मेदिनी । स्नानस्य अभिषेकस्य अंते अवसाने रत्नानां आभरणे अलंकारः । जात्येकवचनं । तेन दीप्त उज्वलित आकल्पं वेषं 'आकल्पवेषौ नेपथ्यं' इत्यमरः । विधिं अर्हं विधिवत् ' तदर्हं ' इति वतिः । यथायोग्यमित्यर्थः । विधाय कृत्वा वेदान् वेत्तीति वेदवित् तेन ' सत्सूद्विष ' इत्यादिना क्विप् । अर्थात् पुरोहितेन कर्त्रा कृता अर्था विवाहसामग्री यस्मिन् एतादृशा वेद्याः परिष्कृतभूम्याः 'वेदिः परिष्कृताभूमिः' इत्यमरः । उपांत समीपभाग ययौ आप । या प्रापणे । प्रापणमिह गतिः । लिट् । अनुप्रासालंकारः । उपजातिवृत्तम् ॥ ४८ ॥

अथेति । अथ वेद्युपांतप्राप्त्यनंतरं लज्जायाः ह्रियः विधेया वश्या । यद्यपि 'विधेयो विनयग्राही' इति कोशे विधेयशब्दः वचनस्थितवाचकः तथापि वचनस्थितौ हि परवशो भवति तत्तुल्यत्वात् लक्षणया विधेयशब्दः वश्यवाची गृह्यते । विधवाभ्यः विश्वस्ताभ्यः इतरा. अन्याः सुवासिन्य इत्यर्थः । ताभिः विभूषिता अलंकृता तन्वी कृशांगीत्यर्थः । असौ सीता । नये नीतौ कोविदः निपुणः 'सन् सुधीः कोविदो बुधः ' इत्यमरः । महेंद्रः मघवा तस्य सखी प्रिया अहल्या । महेन्द्रेण हि अहल्या कपिरूपेण भुक्ता इति पुराणेषु डिंडिमः । अतएव ' अहल्यायैजार ' इति सुब्रह्मण्याह्वाने इंद्रविशेषणम् । तस्याः तनुजेन पुत्रेण शतानंदेनेत्यर्थः । विभोः दशरथस्य नंदनः पुत्रः श्रीरामचन्द्रः तस्मै उपनिन्ये समीपं प्रापिता । अनुप्रासालंकारः । उपजातिवृत्तम् ॥ ४९ ॥

समाददं इति । संमदेन आनंदेन 'प्रमोदामोदसंमदाः ' इत्यमरः । भिन्नं नष्टं धैर्यं यस्य एतादृशः फणींद्रः शेषः तस्य अगं शरीरं भोग इत्यर्थः । तद्वत् गुरुः प्रकोष्ठो यस्य एतादृशः कुमारः रामः सुकुमारः मृदुलः संधिः यस्य एतादृशं

प्राज्यं ततः प्राज्ञतरेण हव्यमावर्जितं वर्जितदुष्कृतेन ।
विधातृधाम्ना विधिवत्कृशानौ सदिन्धने शीलधनेन तेन ॥ ५१ ॥
वेद्यामनंसीदनवद्यवृत्तिस्तन्वी ततो वेदविदा प्रयुक्ता ।
प्रदक्षिणीकृत्य विवाहसाक्षीकृतं कृशानुं सह राघवेण ॥ ५२ ॥
गण्डस्य बिम्बं दुहितुर्धरित्र्या घर्माम्भसां बिन्दुरलञ्चकार ।
चेतःस्थकन्दर्पकृशानुना वा तस्योष्मणा वा परमार्थवह्नेः ॥ ५३ ॥

वामे मनोहरे विलोचने नेत्रे यस्याः एतादृश्या. तस्या. वामात् सव्यात् 'वाम शरीर सव्यं स्यात्' इति कोशः । इतरः अन्यः न दक्षिणमित्यर्थः । पाणि हस्त समाददे जग्राह । अनुप्रासालंकार. । उपजातिवृत्तम् ॥ ५० ॥

प्राज्यमिति । ततः पाणिग्रहणानन्तर अतिशयेन प्राज्ञ. प्राज्ञतरः 'द्विवचनविभज्योपपदेतरबीयसुनौ' इत्यनेन तरप्प्रत्ययः । तेन 'धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः' इत्यमरः । तेन वर्जित त्यक्त दुष्कृत पाप येन 'अंहोदुरितदुष्कृत' इत्यमर. । विधाता महादेवः 'विधाता विश्वसृड्विधिः' इत्यमरः । स इव धाम यस्य तेन शीलधनेन शील सद्वृत्त 'शील स्वभावे सद्वृत्ते' इत्यमरः । तदेव धन यस्य तेन । तेन रामचन्द्रेण सदिधने सति उत्तमानि इधनानि काष्ठानि यस्मिन् एतादृशो कृशानौ अग्नौ 'कृशानुः पावकोनलः' इत्यमरः । विधि विवाहविधि अर्हे विधिवत् 'तदर्हं' इति वतिप्रत्ययः । प्राज्य प्रभूत 'प्रभूतं प्रचुरं प्राज्य' इत्यमरः । हव्य हविर्द्रव्य आवर्जित प्रक्षिप्त हुतमिति यावत् । अनुप्रासालंकारः । उपजातिवृत्तम् ॥ ५१ ॥

वेद्यामिति । ततः आज्यादिहविर्होमानंतर अनवद्या निर्दोषा वृत्ति वर्तनं यस्याः 'कुपूयकुत्सितावद्य' इत्यमरः । वेदान् ऋगादिवेदान् वेत्तीति वेदवित् । 'सत्सूद्विष' इत्यादिना क्विप् । तेन शतानंदेन प्रयुक्ता प्रेरिता तन्वी 'वोतोगुणवचनात्' इति ङीप् । कृशाङ्गयष्टिः सीतेत्यर्थः । वेद्यां परिष्कृतभूमौ 'वेदिः परिष्कृता भूमिः' इत्यमरः । विवाहसाक्षीकृतं साक्षाद्द्रष्टा साक्षी 'साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायां' इति इनिः । स इव कृतः साक्षीकृतः विवाहस्य उपयामस्य साक्षीकृतं साक्षिवत् द्रष्टारमित्यर्थः । कृशानुं अग्निं 'कृशानुः पावकोनलः' इत्यमरः । रघोः गोत्रापत्य पुमान् राघवः 'तस्यापत्यं' इत्यण् । तेन रामचंद्रेण सह प्रदक्षिणीकृत्य अनंसीत् प्रणतवती । 'नम् प्रह्वत्वे शब्दे च' इत्यस्मात् लुङि 'यमरमनमातां सक्' । अनुप्रासालंकारः ■ उपजातिवृत्तम् ॥ ५२ ॥

गंडस्येति । चेतसि अंतःकरणे तिष्ठतीति चेतस्थः 'सुपीति च' यः कन्दर्पः मदनः स एव कृशानुः तद्वदाहकत्वात् । तेन वा तस्य पुरोवर्तिनः परमः वास्तवः यो वह्निः अग्निः तस्य ऊष्मणा वा । द्वौ वाशब्दौ विकल्पार्थौ 'वा स्याद्विकल्पोपमयोः' इति मेदिनी । जातमिति शेषः । अथवा हेत्वर्थे तृतीये इमे तद्रे-

चकार चक्राङ्कतलेन पाणौ करेण भर्त्राऽभिनिपीड्यमाने ।
सीत्कारमाकुञ्चितदीर्घदृष्टिः स्पर्शेन वह्नेः किल नाम सीता ॥ ५४ ॥
व्यापारिता वाङ्मयपारगेण द्विजेन तेन द्विजराजवक्त्रा ।
बाला कृशानौ कृशगात्रयष्टिर्भावानभिज्ञाऽथ जुहाव लाजान् ॥ ५५ ॥
पत्युः करस्पर्शकृते कृशाङ्ग्या हर्षे सखीभिः प्रविभाव्यमाने ।
आचारधूमागमलब्धजन्मान्यश्रूणि तत्संवृतये बभूवुः ॥ ५६ ॥

तुना यानि घर्मरूपाणि अम्भांसि तेषां बिन्दुः पृषतः धरित्र्याः पृथिव्याः दुहितुः कन्यकायाः सीतायाः गडस्य कपोलस्य 'गण्डकपोलौ तत्परा हनुः' इत्यमरः । बिंब मण्डल 'बिंब तु प्रतिबिंबेऽपि मण्डले पुनपुंसक' इति मेदिनी । अलंचकार भूषयामास । रूपकालंकारः । इंद्रवज्रावृत्तम् ॥ ५३ ॥

चकारेति । सीता जानकी भर्त्रा रामचन्द्रेण चक्रस्य सुदर्शनचक्रस्य अंकः चिह्न संघर्षणजचिह्नमित्यर्थः । तले यस्य अथवा चक्रमेव अंकः चिह्नं तले यस्य एतादृशेन करेण हस्तेन पाणौ अर्थात्सीतायाः निपीड्यमाने गृह्यमाणे इत्यर्थः । आकुंचिता दीर्घा विशाला दृष्टिर्यस्याः एतादृशी सती वह्नेः अग्नेः स्पर्शेन किल स्पर्शेन वेत्यर्थः । किलेति संभावनायाम् । सीत्कार कामविकारजन्य शब्दविशेष चकार । नामेति संभावनायां 'नाम प्राकाश्यसंभाव्य-' इत्यमरः । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ उपजातिवृत्तम् ॥ ५४ ॥

व्यापारितेति । अथ पाणिग्रहणानंतर वाङ्मयस्य वाग्जालस्य पारः अतः त गच्छतीति वाङ्मयपारगः 'अतात्यते'त्यादिना गमेर्डप्रत्ययः । तेन सकलवेदशास्त्र-पारगामिनेत्यर्थः । तेन पूर्वोक्तेन द्विजेन शतानंदाख्यब्राह्मणेन व्यापारिता प्रेरिता द्विजराजः चन्द्रः तद्वत् वक्त्र आननं यस्याः 'द्विजराजः शशधरो न-क्षत्रेशः' इत्यमरः । कृशा तनुः गात्रयष्टिः शरीरयष्टिः यस्याः भावस्य रत्यादि-भावस्य अनभिज्ञा रामाभिप्रायानभिज्ञा वा बाला सीता कृशानौ अग्नौ लाजान् जुहाव हुतवती । हुधातोर्लिट् । उपमालंकारः । उपजातिवृत्तम् ॥ ५५ ॥

पत्युरिति । कृश अंग यस्याः सा कृशांगी 'अंगगात्रकंठेभ्यः' इति ङीष् । तस्याः सीतायाः पत्युः श्रीरामस्य करस्य हस्तस्य । स्पर्शः तेन कृते उत्पादिते हर्षे आनंदे सखीभिः आलिभिः 'आलिः सखी वयस्याथ' इत्यमरः । प्रविभाव्यतेऽसौ प्रविभाव्यमानः । प्रविपूर्वकात् भूधातोर्णिजंतान् कर्मणि लट् शानजादेशश्च तस्मिन् । आनंदाश्र्वादिभिः तर्क्यमाणे सतीत्यर्थः । आचारस्य सदाचारस्य विवाहहोमरूपाचारस्येत्यर्थः । तत्संबंधी यो धूमः तस्य

कृत्वा नमस्यामनुपूर्वमुक्तो भर्तुर्भुवो विप्रवरेण रामः ।
समेतजानिर्जनकस्य राज्ञो वन्दिस्तु तस्याङ्घ्रियुगं ववन्दे ॥ ५७ ॥
पश्यन् सुतं पाशभृतो दधानं गङ्गाकरासक्तकरस्य कान्तिम् ।
तस्थौ नृपः स्तब्धविशालदृष्टिरश्रुस्रवक्षालितपक्ष्मरेखः ॥ ५८ ॥
रत्नासनस्थामथ पौरमुख्या बाष्पप्रकाशप्रणयाः प्रणेमुः ।
भर्तुः सुतामेत्य वरं च तस्याः कक्षान्तरे दत्तसितातपत्रम् ॥ ५९ ॥

आगमः प्राप्तिः तेन लब्धं प्राप्त जन्म उत्पत्तिर्येषां एतादृशानि अश्रूणि नेत्रोदकानि तस्य हर्षस्नानस्य सवृतिः आच्छादन तस्थे बभूवुः । यद्यपि भूधातुः सत्तार्थकः तथापि प्रकरणादत्र प्रभवनार्थको गृह्यते । प्रियकरस्पर्शजन्यानन्दाश्रूणि धूमजन्याश्रुभिः अन्यथाकृतानीत्यर्थः ॥ इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ५६ ॥

कृत्वेति । विप्राणां वरः श्रेष्ठः तेन शतानदेन पूर्वस्य कार्यस्य पश्चात् इति अनुपूर्वं 'अव्यय विभक्ती' इत्यादिना पश्चादर्थेऽव्ययीभावः । पूर्वस्य लाजहोमस्य पश्चादित्यर्थः । उक्तः भाषितः रामः समेता जाया यस्य स तथा 'जायाया निङ्' इति समासांतो निङादेशः । समेतजानिः सन् स्त्रीयुक्तः सन्नित्यर्थः । भुवः पृथिव्याः भर्तुः दशरथस्य नमस्यां नमस्कारं कृत्वा जनकस्य एतत्संज्ञकस्य राज्ञः अंघ्रियुगं चरणयुगुलं ववंदे वंदिस्तु स्तुतिपाठकस्तु तस्य रामस्य अंघ्रियुगं ववंदे ॥ उपजातिवृत्तम् ॥ ५७ ॥

पश्यन्निति । गंगायाः भागीरथ्याः करे हस्ते आसक्तः सलग्नः करो यस्य तस्य गंगाकर हस्ते बिभ्राणस्येत्यर्थः । पाशान् बिभर्तीति पाशभृत् वरुणः तस्य कांतिं शोभां दधानम् दधातेः शानच् । सुतं पुत्रं रामचंद्रं पश्यन् अवलोकयतीति पश्यन् अश्रूणां स्रवः प्रस्रवः । 'ऋदोरप्' इत्यप् । तेन क्षालिना धौता पक्ष्मणा अक्षिलोम्नां रेखापंक्तिः यस्य एतादृशः नृपः दशरथः स्तब्धा निश्चला विशाला विस्तीर्णा दृष्टिर्यस्य एतादृशः सन् तस्थौ । वरुणसमानं पुत्रं जायासमेतं विलोक्य आनंदस्तब्धोऽभूदित्यर्थः ॥ इंद्रवज्रावृत्तम् ॥ ५८ ॥

रत्नासनस्थामिति । अथ रामस्य नृपदशरथादिनमनानन्तरं पौराः पुरवासि लोकाः मुख्याः प्रमुखा- येषाम् । पौरप्रमुखसर्वजना इत्यर्थः । कक्षा गृहस्य प्रकोष्ठः 'कक्षाप्रकोष्ठे हर्म्यादेः' इत्यमरः तस्याः अंतरे मध्ये 'अंतरमवकाशावधिपरिधानांतर्धिभेदतादर्थ्ये ॥ छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च' इत्यमरः ।

नीत्वा विवाहोत्सवसम्भृतेन सुखेन राम कतिचिद्दिनानि ।
तत कदाचित्समयावबोधदृप्तेन विद्धो हृदि मन्मथेन ॥ ६० ॥
गौरीमिवाचारगुणेन गुर्वीं करे गृहीत्वा करभोपमोरूम् ।
सतल्पभूभागमनल्पशोभ भवप्रभावो भवन विवेश ॥ ६१ ॥

एत्य शब्द बाल्यण अमुणा प्रकाश प्रसिद्ध प्रकाशोऽतिप्रसिद्धेऽपि ' इत्यम। प्रणय प्रेमा येषां एतादृशा सत रत्नाना आसन पीठ सिंहासनमित्यर्थ । तत्र तिष्ठति इति तथा तां भतु पालकस्य जनकस्येत्यर्थ । सुतां कन्यां सीतां दृष्ट अर्पित सित शुभ्र आतपत्र छत्र यस्मिन् धृतशुभ्रछत्रमित्यर्थ । एतादृश तस्या सीतायाः वर च राममद्र च इत्यर्थ । प्रणेमु नमश्चक्रुरित्यर्थ । इद्रवज्रा वृत्तम ॥ ५९ ॥

नीत्वेति । राम विवाहस्य उत्सव मह "मह उद्धव उत्सव" इत्यमर । तेन सम्भृत पूर्ण तेन सुखेन आनन्देन कतिचित कतिपयानि अल्पाऽल्पे तु चिन्मन इत्यमर । दिनानि दिवसानि नीत्वा तत कतिचिद्दिनयापनानन्तरं समयस्य तारुण्यसमयस्य निजबाणप्रहारयोग्यकालस्य वा अवबोध ज्ञान तेन दृप्त गर्वित तेन अनेककायासकृत्वेपि न स मर तस्या तस्या अवस्थायां निजया णेन विध्याम्येव इति । अहो मे दृप्तता इति गर्वितेनेत्यर्थ । मन्मथेन मदनेन हृदि विद्ध ताडित अभूत इत्यध्याहार । एव च दिनानि नीत्वा मन्मथताडितोऽभून इति समानकर्तृकत्वेन त्वाप्रत्ययोपपत्ति । अनुप्रासालङ्कार । उपजातिवृत्तम् ॥ ६० ॥

मदनवेधजनितकार्यमाह—गौरीमिति । भव शिव महत् प्रभावो यस्य एतादृश राम इत्यर्थ । आचारगुणेन सदाचारगुणेन गुर्वीं श्रेष्ठां सदाचार दृढामित्यर्थ । करभ करस्य बहिर्भाग स उपमा ययास्तौ करभोपमौ तौ ऊरू यस्या सा करभोपमोरु । करभवत मृदूरूरित्यर्थ । ताम । अत्र करभोपमोरु इत्येव पाठ न तु दीर्घ उपमानवाचिपूर्वपदत्वाभावेन ऊङ् प्राप्तेर भावात् । एतादृशीं सीतां गौरीमिव पार्वतीमिव अतएव रामस्य भवप्रभव इति विशेषण साधकम । करे हस्ते गृहीत्वा अनल्पा महती शोभा यस्य तदनल्प शोभ अनेकचित्रपदार्थै रञ्जितमित्यर्थ । तल्प शय्या तेन सहित सतल्प एतादृश भूभाग यस्य एतादृश भवन विवेश । अनुप्रासालङ्कार । उपजातिवृत्तम् ॥ ६१ ॥

भुवि विरचितमग्रे तल्पमालोक्य भीतिं
स्पृशति मनसि बालां साश्रुपातस्थितां ताम्।
नृपतिभवनरत्नस्तम्भमालिङ्ग्य दोर्भ्यां
रघुपतिरुपगुह्य प्रापयद्भूमिशय्याम् ॥ ६२ ॥

इति श्रीकुमारदासस्य कृतौ जानकीहरणे महाकाव्ये
सीताविवाहवर्णनं नाम सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

भुवीति। रघूणां रघ्वपत्यानां पतिः रघुशब्दस्य रघ्वपत्ये लक्षणा। रामचन्द्रः अग्रे अग्रभागे भुवि भूम्यां विरचितं कृतं स्थापितमित्यर्थः। तल्पं शय्यां 'तल्पं शय्याट्टदारेषु' इत्यमरः। आलोक्य मनसि अन्तःकरणे भीतिं भयं स्पृशति सति इत्यर्थः। नृपतेः जनकस्य भवनं गृहं तत्सम्बन्धी यो रत्नस्तम्भः तं आलिङ्ग्य अवष्टभ्येत्यर्थः। अश्रूणां पातः पतनं तेन सहितं अश्रुपातं यथास्यात्तथा स्थितां 'सुप्सुपेति' समासः। तां बालां सीतां दोर्भ्यां भुजाभ्यां 'भुजबाहू प्रवेष्टो दोः' इत्यमरः। उपगुह्य आलिङ्ग्य भूमिशय्यां पूर्वोक्तां प्रापयत्। इति यथाभिमिति अयमर्थः कवेस्तु हृदयं ईश्वरः कविर्वा वेद ॥ मालिनीवृत्तम्। 'ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः' इति लक्षणात् ॥६२॥

इति श्री ६ श्रुतपदवाक्यप्रमाणपारावारीणमहामहोपाध्यायपदव्यलंकृत-
पण्डितप्रकाण्डश्रीकरहाटकरोपनामकश्रीमद्गोपालाचार्यान्तेवासिना
निगुडकरोपाभिधेन वासुदेवतनूजेन नारायणशर्मणा विर-
चितायां महोत्साहाख्यजानकीहरणकाव्यटीकायां
सप्तमः सर्गः समाप्तः ॥ ७ ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

अष्टमः सर्गः ।

आचरन्नथ स योषितो हठं सा च वामचरिताऽनुरागिणः ।
अप्यनीप्सितविधानचेष्टितौ तेनतुः सपदि सम्मदं मिथः ॥ १ ॥
कामिना समुपगृह्य बालिका सप्रयत्नमुपवेशिताऽप्यसौ ।
वाञ्छति स्म समुदेतुमङ्कतः साध्वसेन चपला मुहुर्मुहुः ॥ २ ॥

श्रीराधाकृष्णाय नमः ॥ अथ कविः ' उद्यानसलिलक्रीडामधुपानरतोत्सवैः ' इत्याद्युक्तमहाकाव्यलक्षणाक्रान्तत्वात् वर्णनीयत्वेन प्राप्त श्रीसीतारामचन्द्रयोः शृंगारं विवर्णयिषुः पूर्वसर्गान्ते तयोः शय्यागृहप्रवेशं वर्णयित्वा तदुत्तरकालिक-क्रीडां वर्णयितुमाह—

आचरन्निति । अथ भूमिशय्याशयनानन्तरं योषितः स्त्रियाः सीताया इत्यर्थः । हठं बलात्कारं ' प्रसभं तु बलात्कारो हठः ' इत्यमरः । आचरन् कुर्वन् इत्यर्थः । आङ्पूर्वाच्चरतेः शतृप्रत्ययः । सः रामचंद्रः अनुरागः रतिः सोऽस्यास्तीति अनुरागी ' अत इनिठनौ ' इति इनिप्रत्ययः । तस्य अर्धाङ्गा-स्य वाम प्रतीप प्रतिकूलमिति यावत् । ' वामौ वल्गुप्रतीपौ द्वौ ' इत्यमरः । चरित आचरणं यस्याः एतादृशी सा च सीता च अनीप्सित अनभीष्टं यद्विधानं तद्विषयं चेष्टितं ययोः एतादृशावपि मिथः परस्परं ' मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि ' इत्यमरः । सपदि सद्यः सम्मदं प्रमोदं ' प्रमोदामोदसम्मदाः ' इत्यमरः । तेनतुः विस्तारयाञ्चक्रतुः । तनु विस्तारे लिट् एत्वाभ्यासलोपौ । रामस्य हठा-त्कारः सीतायाः अन्तराभीप्सितोऽपि बहिरनभीप्सितत्वप्रदर्शनपेटया उभयोः रसातिशयपोषकोऽभूदित्यर्थः । अस्मिन्सर्गे सीतारामचन्द्रयोः सम्भोगशृंगारो वर्ण्यते । तल्लक्षणं तु ' दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवेते विलासिनौ ॥ यत्रानुरक्ता-वन्योन्यं सम्भोगोऽयमुदाहृतः ' इति । तत्र सीतारामौ परस्परं आलम्बन-विभावौ । तदुक्तं ' आलम्बनो नायकादिस्तमालम्ब्य रसोद्गमात् ' इति । अत्र आदिपदेन नायिका प्रकृते श्रीरामचन्द्रः धीरोदात्तो नायकः तदुक्तं ' अविकत्थनः क्षमावानतिगम्भीरो महासत्वः ॥ स्थेयान्निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः ' इति । तथा नायिका सीताऽपि ' नायकसामान्यगुणैर्भवति यथासम्भवैर्युक्ता ' । तत्र त्रिविधनायिकामध्ये इयं स्वीया । तदुक्तं ' विनयार्जवादि-युक्ता गृहकर्मपरा पतिव्रता स्वीया ' इत्यादि विशेषो विस्तरभिया न लिख्यते इति दिक् । अस्मिन्सर्गे द्विनवतिश्लोकपर्यंतं रथोद्धतावृत्तानि तल्लक्षणं तु ' रान्नराविह रथोद्धता लगौ ' इति ॥ १ ॥

कामिनेति । अतिशयितः कामः अस्यास्तीति कामी तेन । मत्वर्थे ' अत इनिठनौ ' इति इनिः । प्रयत्नेन प्रयासेन सहितं सप्रयत्नं यथा स्यात्तथा समु-

राघवेण परिरभ्य पृष्ठतः सस्पृहं निगदिते मनोरथे ।
व्रीडयाऽवनतवक्त्रपङ्कजा धीरमस्मयत चारुहासिनी ॥ ३ ॥
अंगुलीषु परिगृह्य राघवे वेधयत्युरसि रागिभिर्नखैः ।
सस्मितं विघलितांगुलिर्बलादात्मनः करमुदास मानिनी ॥ ४ ॥
किं नु वक्ति कुपितेति वेदितुं कामिना निधुवने सविग्रहम् ।
याचितैनमभिकोपजिह्मितप्रेरितेक्षणकटु व्यलोकयत् ॥ ५ ॥

पगृह्य सम्यगालिंग्य उपवेशितापि । अङ्कमित्यर्थाल्लभ्यते । साध्वसेन भीत्या 'भीतिर्भीः साध्वसं भयं' इत्यमरः । चपला चञ्चला असौ बालिका सीतेत्यर्थः । अङ्कात् इति अङ्कतः उत्सङ्गात् मुहुर्मुहुः पुनःपुनरित्यर्थः । समुद्यतुं अन्यत्र गन्तुमित्यर्थः । वाञ्छतिस्म इच्छतिस्म 'लट् स्मे' इति भूतार्थे लट् ॥ २ ॥

राघवेणेति । रघोः गोत्रापत्यं राघवः श्रीरामचन्द्रः तेन । पृष्ठतः पृष्ठभागमित्यर्थः । सार्वविभक्तिकस्तसिः । परिरभ्य आलिंग्य स्पृहया इच्छया सहितं सस्पृहं यथा स्यात्तथा मनोरथे संभोगेच्छारूपेऽभिलाषे निगदिते कथिते सति व्रीडया लज्जया अवनतं अधःकृतं वक्त्रपङ्कजं मुखकमलं यया एतादृशी चारुः मनोहरो यो हासः हास्यं सोऽस्ति अस्याः सा चारुहासिनी, सीतेति यावत् । चारुहासिनीत्यत्र कर्मधारयादपि इनिप्रत्ययः । 'असुब्वतः' इति भाष्यप्रयोगेण 'न कर्मधारयात्' इत्यस्य अनित्यत्वात्कृतः । धीरं गभीरं यथा स्यात्तथा अस्मयत ईषद्धसितवती । स्मिं ईषद्धसने लङ् ॥ ३ ॥

अंगुलीष्विति । राघवे रामे अंगुलीषु करशाखासु परिगृह्य धृत्वा रागः रक्तिमा अस्ति येषां तानि रागीणि तैः नखैः नखरैः उरसि वक्षःस्थले वेधयति सति विदारयति सतीत्यर्थः । स्मितेन हासेन सहितं सस्मितं यथा स्यात्तथा विघलिताः पृथक्कृताः अंगुलयः करशाखाः यया एतादृशी मानिनी कान्ता सीतेत्यर्थः । 'प्रमदा मानिनी कान्ता' इत्यमरः । बलात् हठात्कारेण आत्मनः स्वस्य करं हस्तं उदास उत्क्षिप्तवती । उत्पूर्वकात् 'असु क्षेपणे' इत्यस्माल्लिट् ॥ ४ ॥

किं न्विति । कुपिता अर्थात् सीता किं नु वक्ति किं वक्ष्यति । नु वितर्के । वर्तमानसामीप्ये लट् । इति वेदितुं ज्ञातुं कामिना कामविशिष्टेन श्रीरामेण पश्चात् विग्रहेण ग्रहः ग्रहणं 'ग्रहवृदनिश्चिगमश्च' इत्यप् । तेन सहितं सविग्रहं यथा स्यात्तथा निधुवने रते 'मैथुनं निधुवनं रतं' इत्यमरः । याचिता आलिंगनादिना तां धृत्वा रते प्रार्थितेत्यर्थः । सीतेति प्रकरणाल्लभ्यम् । अभितः कोपेन जिह्मितं कुटिलं एतादृशं प्रेरितं-प्रदीप्तम् अवलोकनं तेन कटु तीक्ष्णं यथा स्यात्तथा एनं रामं व्यलोकयत् ऐक्षत ॥ ५ ॥

पुष्पकेतुहृतधैर्यबन्धनं तस्य भावमवगम्य निर्गमैः ।
साऽवकाशमथ कुर्वतीः सखीः संरुरोध वसनान्तसङ्गिनीः ॥ ६ ॥
इच्छति स्म विरहं न कामिनी सङ्गमं न भृशमाकुलीकृता ।
विप्रयोगसमये मनोभुवा लज्जया नृपसुतस्य सन्निधौ ॥ ७ ॥
तस्य हस्तमबला व्यपोहितुं मेखलागुणसमीपसङ्गिनम् ।
मन्दशक्तिररतिं न्यवेदयन्नीलनेत्रगलितेन वारिणा ॥ ८ ॥
तत्र राजदुहितुर्बलात्क्रियामाचरत्युदितलोचनाम्भसः ।
आगमिष्यदनुचिन्त्य खण्डनं भीतवत्कृशमकम्पताधरः ॥ ९ ॥

पुष्पकेत्विति । अथ रामयाचनानन्तरं पुष्पाणि केतुर्ध्वजो यस्य स पुष्पकेतुः मदनः । 'प्रद्युम्नः मीनकेतनश्च कन्दर्पः पुष्पकेतनः' इति हेमः । तेन हृतं अपहृतं धैर्यमेव बन्धनं यस्य एतादृशं तस्य रामस्य भावं अभिप्रायं रतिचिकीर्षारूपमित्यर्थः । अवगम्य ज्ञात्वा । निर्गमैः बहिर्गमनैः । गम् धातोः 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च' इति भावे अप् । अवकाशः चारितार्थ्यं तेन सहितं सावकाशं सफलमित्यर्थः । भावस्य विशेषणमेतत् । अथवा अवकाशं व्यवधानं कुर्वतीः वसनं वस्त्रं तस्य अन्तः अञ्चलं तस्य सङ्गः सम्बन्धः सः आसां अस्ति तासां ताः गृहीतवस्त्राञ्चला इत्यर्थः । एतादृशीः सखीः सा सीता संरुरोध ॥ ६ ॥

इच्छतीति । कामः अस्याः अस्तीति कामिनी । 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इति ङीप् । नृपस्य दशरथस्य सुतः पुत्रः रामः तस्य सन्निधौ सन्निकर्षे लज्जया त्रपया 'मन्दाक्षं ह्रीस्त्रपा व्रीडा लज्जा' इत्यमरः । सङ्गमं सम्भोगमित्यर्थः । न इच्छति स्म न काङ्क्षति स्म । विप्रयोगस्य वियोगस्य समये काले तस्मिन् । अत्र वियोगे नृपसुतस्येति अर्थाल्लभ्यते । मनसि भवतीति मनोभूः । 'क्विप् च' इति क्विप् । मदनः तेन भृशं अत्यन्तं आकुलीकृता विह्वलीकृता सती विरहं वियोगं न इच्छति स्मेत्यर्थः ॥ ७ ॥

तस्येति । अबला सीता मेखलायाः काञ्च्याः । 'स्त्रीकट्यां मेखला काञ्ची' इत्यमरः । यो गुणः तन्तुः तस्य समीपं समीपभागं तस्य सङ्गः सम्बन्धः सः अस्यास्तीति तं, नीवीमोचनार्थं मेखलागुणसमीपप्राप्तमित्यर्थः । तस्य रामस्य हस्तं करं व्यपोहितुं दूरीकर्तुं मन्दा शक्तिः सामर्थ्यं यस्याः तादृशी सती नीले नीलवर्णे ये नेत्रे नयने ताभ्यां गलितेन अधःप्रस्रुतेन वारिणा उदकेन, अश्रुणेति यावत् । रतिः रागः तद्विरुद्धा अरतिः द्वेष इत्यर्थः । 'रतिः स्त्रीस्मरदारेषु रागे सुरतगुह्ययोः' इति मेदिनी । तां न्यवेदयत् कथितवती 'निपूर्वाद्विद् ज्ञाने' इत्यस्माण्णिजन्ताल्लङ् ॥ ८ ॥

तत्रेति । तस्मिन्निति तत्र रामचन्द्रे इत्यर्थः । उदितं उत्पन्नं लोचनयोः नेत्रयोः अंभः उदकं यस्याः भीतत्वात् इत्यर्थः । राजा जनकः तस्य दुहिता कन्या सीता तस्याः बलात्क्रियां हठमित्यर्थः । 'प्रसभं तु बलात्कारो हठः'

न स्प्रक्ष्यामि रशनागुणं पुनर्निर्दयं भुजयुगेन पीडितः ।
इत्युवाच नृपसूनुरर्थिनी सा ततान परिरम्भमस्फुटम् ॥ १० ॥
अन्तरीयहरणे कृतत्वरं राघवं तमपयान्तमङ्गना ।
तत्पटान्तपरिधानरक्षिता संरुरोध परिरभ्य पृष्ठतः ॥ ११ ॥
अंशुकस्य निशि रक्षणाकुला हस्तयुग्मधृतनीविबन्धना ।
अप्रमादकृति विभ्रमन्तरा स्वापमाप शयने पराङ्मुखी ॥ १२ ॥

इत्यमरः । आचरतीति आचरन् तस्मिन्नाचरति कुर्वति सतीत्यर्थः । आगमिष्यति प्राप्स्यतीति आगमिष्यन् । 'लृटः सद्वा' इति लृटः शत्रादेशः । खंडन छेदन अनुचितत्व विमृश्य अधरः अधरोष्ठः भीतेन चकितेन तुल्यः भीतवत् । 'तत्र तुल्य' इति वतिः । भृशं अत्यंतं अकम्पत अवेपत । यथा कश्चित् चोरादिभ्यः भाविछेदनादिभीतिं स्मृत्वा कम्पते तद्वदधरः चकम्पे इत्यर्थः । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ९ ॥

नेति । नृपसूनुः श्रीरामः भुजयोः बाह्वोः युग्मं तेन । तव सीताया इति शेषः । निर्दयं निष्कृपं पीडितः आलिंगित इति यावत् । रशनायाः मेखलायाः गुणं पुनः न स्पृशामि इत्युवाच । त्वया अहं दृढं आलिंगितश्चेत् तव रशनागुणं पुनः न स्पृशामीत्युवाचेत्यर्थः । अर्थः रशनास्पर्शनाभावरूपप्रयोजनं अस्ति अस्याः सा अर्थिनी । 'अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यमरः । सा सीता । अस्फुटं अस्पष्टं मंदमित्यर्थः । 'स्फुटं प्रव्यक्तमुल्बणं' इत्यमरः । परिरंभं आलिंगनं 'परिरंभः परिष्वंगः' इत्यमरः । ततान विस्तार । तनु विस्तारे लिट् ॥ १० ॥

अंतरीयेति । प्रशस्तं अगं शरीरं यस्याः सा अंगना । 'अंगात् कल्याणे' इति गणसूत्रेण मत्वर्थीयो नप्रत्ययः । अंतरीयस्य परिधानस्य 'अंतरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोंशुके' इत्यमरः । हरणे अपहारे कृता त्वरा येन अपयान्तं दूरं गच्छंतं तं राघवं रामं पृष्ठतः परिरभ्य आलिंग्य तस्य रामस्य यः पटः वस्त्रं तस्य अंतः अपरं प्रदेशं परिधानं परिधानीयवस्त्रं तेन रक्षिता सती संरुरोध । निजपरिधानीयापहारिणं रामं तत्पृष्ठतो गत्वा तं परिरभ्य तत्पटैकदेशं परिधाय तं रुरोधेत्यर्थः ॥ ११ ॥

अंशुकस्येति । निशि रात्रौ अंशुकस्य वस्त्रस्य रक्षणे पालने आकुला व्यग्रा अतएव हस्तयोर्युग्मेन युगलेन धृतं अवष्टब्धं नीविबंधनं यया एतादृशी सती प्रमादकृतिः प्रमादकार्यं यस्मिन् तत् अप्रमादकृति सावधानं यथा स्यात्तथा पराङ् मुखं यस्याः सा पराङ्मुखी 'दिक्पूर्वपदात्' इति ङीष् । विभ्रं स्वाभाविका- शिरामहृतारक्तिविहरं अंतरा विना 'अंतरांतरेण युक्ते' इति द्वितीया । शयने पर्यंके स्वापं आप प्राप ॥ १२ ॥

यद्ररक्ष दृढवस्त्रबन्धनैः स्वापकालमवगम्य भर्तरि ।
तत्प्रमृष्टवति सद्गतस्मृतिः सा रुरोद मुषितेव सस्वरम् ॥ १३ ॥
यत्नगम्यमथ मैथिलीमुखं सोऽनुभूय नहि तृप्तिमाययौ ।
आननेन परिघट्य बोधितं राजहंस इव पद्मकुड्मलम् ॥ १४ ॥
प्रेमवेगदृढदंशपीडितं यस्तदीयमधरोष्ठपल्लवम् ।
तद्दयार्द्रहृदयः शनैः पिबन् स क्षणेन विनिनाय वेदनाम् ॥ १५ ॥
आहिते नृपतिशक्रसूनुना स्वाधरं विविधचाटुचेष्टितैः ।
पानवर्जितमदन्तपीडितं भूय एव सृजति स्म मानिनी ॥ १६ ॥

यद्दिति । सा सीता दृढानि यानि वस्त्रबन्धनानि पश्यादीनि तैः यत्, अतःशुक्रमित्यर्थः । ररक्ष रक्षितवती । भर्तरि रामचन्द्रे स्वापस्य शयनस्य काल समय अवगम्य ज्ञात्वा तत् परिधानीयांशुक प्रमृष्टवति स्पर्शं कुर्वति मोचनार्थं आकृष्टवति सतीत्यर्थः । सगता प्राप्ता स्मृतिः स्मरणं यस्याः सा, जागरिता सतीत्यर्थः । मुषितेव सस्वर स्वरेण महता ध्वनिना सहित यथा स्यात्तथा रुरोद । उपमालङ्कारः ॥ १३ ॥

यत्नगम्यमिति । अथ वस्त्रमोचनप्रकारानन्तर राजहंसः मरालविशेषः आननेन चञ्च्वा परिघट्य समर्थ्येत्यर्थः । बोधित विकसितं पद्मस्य कुड्मलः कलिका तमिव सः रामभद्रः यत्नेन प्रयत्नेन गम्यं प्राप्य मैथिल्याः सीतायाः मुख वक्त्र अनुभूय चुम्बनादिनाऽनुभूय तृप्तिं अलबुद्धि नहि आययौ न प्राप । उपमालङ्कारः ॥ १४ ॥

प्रेमेति । सः रामचन्द्रः यत् प्रेम्णः वेगः तेन यत् दृढदशनं तेन पीडितं तस्याः इद तदीय 'त्यदादीनि च' इति वृद्धसंज्ञायां 'वृद्धाच्छः' इति छ. । अधरोष्ठ एव पल्लव किसलय 'पुंसि क्लीबे च पल्लवः' इति व्याडिकोशात् नपुंसकलिङ्ग्यपि । तत् अधरोष्ठपल्लवमित्यर्थः । दयया कृपया आर्द्रं हृदयं अतःकरण यस्य सः पीडामाभूत् इति दयान्वित इत्यर्थः । अतएव शनैः मंदमदं पिबन् सन् क्षणेन क्षणमात्रेण आनन्देन वा 'अथ क्षण उद्धर्षो मह उद्धव उत्सवः' इत्यमरः । वेदना दशनजन्यपीडा विनिनाय दूरीचकार । रूपकालङ्कारः ॥ १५ ॥

आहितमिति । मानिनी सीता नृपतिशक्रः नृपश्रेष्ठः । दशरथ इत्यर्थः । तस्य सूनुः पुत्रः श्रीरामचन्द्रः तेन । विविधानि अनेकप्रकाराणि यानि चाटूनि मिथ्याप्रियभाषणानि चेष्टितानि च तैः आहितं स्वीकारितं स्वस्य रामस्य अधरं अधरोष्ठ दन्तैः दशनैः पीडितं न भवतीति अदन्तपीडितं पानेन प्राशनेन वर्जितं रहितं भूय एव पुनरपि सृजतिस्म उत्ससर्ज । रामचाटुभाषणेन तदधरं गृहीत्वापि लज्जया दशनपीडनाद्यकृत्वैव उत्सृष्टवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

स्वं नितम्बमपवाहितांशुकं कामिनी रहसि पश्यति प्रिये ।
प्रार्थनामपि विनैव पल्लवस्निग्धरागमधरं स्वयं ददौ ॥ १७ ॥
सा मदेन मदनेन लज्जया साध्वसेन च विमिश्रचेष्टिता ।
आययौ सपदि तादृशीं दशां या न वक्तुमपि शक्यविभ्रमा ॥ १८ ॥
वर्जनाय सुरतस्य भामिनी वाञ्छति स्म पटुचाटुचेष्टितम् ।
यत्तदेव समजायत स्वयं योषितो निधुवनस्य वृद्धये ॥ १९ ॥
अधुना सुरतखेदमात्मनः सम्मदं च पुलकेन कामिनी ।
व्याजहार ननु लज्जया गिरा नव्यनृत्यकुशलेव भर्तरि ॥ २० ॥

स्वमिति । रहसि एकान्तस्थले अपवाहितं दूरीकृतं अंशुकं वस्त्रं यस्मात् एतादृशं स्वं आत्मीयं नितम्बं कटिपश्चाद्भागं प्रिये रामचन्द्रे पश्यति सति अवलोकयति सति। दृशोर्लट् शत्रादेशः। कामिनी सीता प्रार्थनां विनैवापि रामचन्द्रकृतयाचनां विनाऽपीत्यर्थः। 'पृथग्विनानानाभिः' इति द्वितीया। पल्लवः किसलयः। 'पल्लवोऽस्त्री किसलयः' इत्यमरः। स इव स्निग्धः मधुरः रागः रक्तिमा यस्य एतादृशं अधरं अधरोष्ठं स्वयं आत्मनैव ददौ। डुदाञ् दाने लिट्। रामः विवस्त्रं निजनितम्बं माद्राक्षीत् इति याचनां विनापि निजाधरं तस्मै ददावित्यर्थः ॥ १७ ॥

सेति । सा सीता मदेन स्मयेन । 'चित्तोद्रेकः स्मयो मदः' इत्यमरः । मदनेन कामेन लज्जया त्रपया च । च. समुच्चयार्थः । साध्वसेन भयेन । 'भीतिर्भीः साध्वसं भयम्' इत्यमरः । विमिश्रं अर्थात् पूर्वोक्तावस्थाभिरिति शेषः । चेष्टितं यस्याः सा एतादृशी सती या दशा वक्तुमपि भाषितुमपि शक्यः विभ्रमः विलासो यस्याः एतादृशी न भवति तादृशीं दशां अवस्थां सपदि सद्यः आययौ आजगाम ॥ १८ ॥

वर्जनायेति । भामः क्रोधः दीप्तिर्वा सोऽस्या अस्तीति भामिनी । 'भामः क्रोधे रवौ दीप्तौ' इति मेदिनी । सुरतस्य निधुवनस्य वर्जनाय त्यागाय यत् पटु सुन्दरं चाटु मिथ्याप्रियं वाक्यं चेष्टितं च वाञ्छतिस्म इच्छतिस्म, प्रवर्तयामासेत्यर्थः । तदेव चाटुभाषितादिकमेव स्वयं स्वतः योषितः सीतायाः निधुवनस्य रतस्य वृद्धये वर्धनाय समजायत समभवत् ॥ विषमालंकारः । 'अनिष्टस्याप्यवाप्तिश्च तदिष्टार्थसमुद्यमात्' इति लक्षणात् ॥ १९ ॥

अधुनेति । नव्या नूतना नृत्ये कुशला सेव । सा यथा भावैरेव अभिप्रायं ज्ञापयति, न तु भाषया वदति तद्वदित्यर्थः । कामिनी सीता भर्तरि रामचंद्रविषये आत्मनः स्वस्याः, सीताया इत्यर्थः।सुरतस्य खेदः श्रमः तं अधुना नेत्रोद्रेकेन व्याजहार कथयामास । च पुलकेन रोमाञ्चेन सम्मदं प्रमोदं व्याजहार कथयामास । लज्जया गिरा वाण्या करणभूतेन न तु व्याजहार । उपमालंकारः ॥ २० ॥

यद्यदास तरसाऽभियोजितं योषितो रतिषु खेदवृत्तये ।
तत्तदेव मृदु साधितं पुनः कामिनाऽपनयति स्म तच्छ्रमम् ॥ २१ ॥
केशपाशमथ बद्धुमुद्यता मैथिली निधुवनेन विश्लथम् ।
बाहुमूलगतलोचने प्रिये लज्जयाऽवनमति स्म सस्मितम् ॥ २२ ॥
इत्यनङ्गशिखिना हृते हृदि क्ष्माधिपस्य दुहितुर्निविष्टया ।
लज्जया कतिपयेषु तानवं वासरेषु गलितेषु शिश्रिये ॥ २३ ॥
शर्वरीषु विरलीकृतत्रपा निद्रया किल हृता नृपात्मजा ।
नीविबन्धनमतीत्य सस्थितं हस्तमस्य न बलादपाहरत् ॥ २४ ॥

यदिति । कामिना श्रीरामेण रतिषु योषितः सीतायाः तरसा वेगेन अभियोजितं कृतमित्यर्थः । यत् यत् वीप्सायां द्विर्वचनम् । खेदस्य दुःखस्य वृत्तिः वर्तनं तस्यै दुःखोत्पादनायेत्यर्थः । आस बभूव । 'असु गतिदीप्त्यादानेषु' इत्यस्मात् लिटि रूपम् । तत्तदेव तत्तत्कार्यमेव पुनः मृदु कोमलं साधितं कृतं तस्याः सीतायाः श्रमं खेदं अपनयति स्म दूरीचकार ॥ २१ ॥

केशपाशमिति । अथ पूर्वोक्तक्रीडानन्तरं निधुवनेन रतेन हेतुना विश्लथं शिथिलमित्यर्थः । केशपाशं केशसमूहं 'पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे' इत्यमरः । बद्धुं संयन्तुं उद्यता प्रवृत्ता मैथिली जानकी 'मैथिली जानकी सीता' इति त्रिकाण्डशेषः । प्रिये श्रीरामचन्द्रे बाह्वोः मूले बाहुमूले तयोर्गते प्राप्ते लोचने नयने यस्य एतादृशे सति केशपाशबन्धनार्थं उपरि क्रियमाणयोः बाह्वोः । मूलं प्रिये पश्यति सतीत्यर्थः । लज्जया त्रपया स्मितेन ईषद्धासेन सहितं सस्मितं यथा स्यात्तथा अवनमति स्म नम्रीबभूव ॥ २२ ॥

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण अनङ्गो मदनः तस्य शिखी बाणः तेन हृते विद्धे क्ष्मायाः पृथ्व्याः अधिपः जनकः तस्य दुहितुः कन्यकायाः, सीताया इत्यर्थः । हृदि अन्तःकरणे निविष्टया विद्यमानया लज्जया कन्या कतिपयेषु वासरेषु दिवसेषु गलितेषु गतेषु सत्सु इत्यर्थः । तनोः कृशायाः भावः तानवं कार्श्यमित्यर्थः । शिश्रिये आश्रितम् । श्रिञ् धातोः कर्मणि लिट् । कामबाणवेधेन उत्तरोत्तरं रामपरिचयेन च सीताहृदयस्थलज्जा मन्दीभूतेत्यर्थः ॥ २३ ॥

शर्वरीष्विति । विरलीकृता शिथिलीकृता त्रपा लज्जा यया शर्वरीषु रात्रिषु 'अथ शर्वरी ■ निशा निशीथिनी रात्रिः' इत्यमरः । निद्रया स्वापेन । 'स्यान्निद्रा शयनं स्वापः' इत्यमरः । हृता किल व्याप्तेत्यर्थः । किलेति वाक्यालङ्कारे । नृपस्य जनकस्य आत्मजा सीता नीविः परिधानीयवस्त्रग्रन्थिः, तद्बन्धनं तत् अतीत्य अतिक्रम्य संस्थितं विद्यमानं अस्य रामस्य हस्तं करं बलात् हठात्कारेण न अपाहरत् न दूरीचकार । गलितत्रपात्वात् पूर्ववत् नीविबन्धनात् कदर्थितं हस्तं न दूरीचकारेत्यर्थः ॥ २४ ॥

निद्रिता प्रतिभयं भयानकस्यप्रदर्शनकृतं प्रपद्य सा ।
राघवं कुचघटावुरःस्थले सन्निधाय परिषस्वजे दृढम् ॥ २५ ॥
ज्ञातमन्मथरसा मदातुरे कामिनी क्षिपति नीविबन्धनम् ।
सा जहार करयुग्ममंशुकादञ्जलिं किल भयेन कुर्वती ॥ २६ ॥
सम्मताऽपि भुवनस्य मेधया राघवे निधुवनोपदेशिनि ।
व्याजहार गुणितस्य विस्मृतिं भूरिशस्तदुपदेशवाञ्छया ॥ २७ ॥
स्वेदबिन्दुनिचिताग्रनासिका धूतहस्तलतिका सशीत्कृतिः ।
सोढमन्मथरसा नृपात्मजा राघवस्य न बभूव तृप्तये ॥ २८ ॥

निद्रितेति । निद्रिता सुप्ता सा सीता भयानकस्य भयंकरस्य स्वप्नस्य दर्शनं अवलोकनं तेन कृतं उत्पादितं प्रतिभयं भीतिजनकं किंचित् ' घोरं भीमं भयानकम् ॥ भयंकरं प्रतिभयं ' इत्यमरः । प्रपद्य प्राप्य उरःस्थले कुचावेव घटौ कलशौ तौ प्रति राघवं रामचंद्रं सन्निधाय संस्थाप्येत्यर्थः । दृढं अशिथिलं यथा स्यात्तथा परिषस्वजे आलिलिंग ' उपसर्गात्सुनोति' इति षत्वम् ॥ २५ ॥

ज्ञातेति । ज्ञातः अवगतः मन्मथस्य रसः मदनस्य स्वादो यया एतादृशी कामिनी सा सीता मदेन आतुरे विह्वले सकामे इत्यर्थः । श्रीरामचंद्रे नीव्याः बंधनबंधः तत् क्षिपति दूरीकुर्वति सतीत्यर्थः । भयेन भीत्या अंजलिं संहतकरौ करोतीति कुर्वती कृधातोः शत्रंतात् ङीप् । किल अंशुकात् वस्त्रात् करयोः हस्तयोः युग्मं युगलं जहार दूरीचकार । नीवीरक्षणार्थं स्थापितं करयुग्मं ज्ञातमदनरसत्वात् अंजलीकरणनिमित्तेन दूरीचकारेत्यर्थः ॥ २६ ॥

संमतेति । राघवे रामे निधुवनस्य उपदेशः इतिकर्तव्यतोपदेशः सोऽस्यास्तीति निधुवनोपदेशी तस्मिन् सति, निधुवने इतिकर्तव्यतामुपदिशति सतीत्यर्थः । मेधया धारणावत्या बुद्ध्या ' धीर्धारणावती मेधा ' इत्यमरः । भुवनस्य विष्टपस्य ' विष्टपं भुवनं जगत् ' इत्यमरः । संमतापि मान्यापि । सीता मेधावतीति लोकमान्याऽपीत्यर्थः । भूरिशः ' बह्वल्पार्थाच्छस् कारकात्' इति शस् । बहुवारमित्यर्थः । गुणितस्य आवृतस्य अर्थात् रामोपदेशस्य तस्य रामस्य यः उपदेशः इतिकर्तव्योपदेशः तस्य वाञ्छया इच्छया विस्मृतिं विस्मरणं व्याजहार उवाच । व्याङ्पूर्वात् हृधातोः लिट् । रामः निधुवनस्य इतिकर्तव्यतां उपदिशतु इतीच्छया पुनः पुनः उपदिश्यमाने विस्मृतमित्युवाचेत्यर्थः ॥ २७ ॥

स्वेदेति । स्वेदस्य घर्मस्य बिंदवः पृषतः तैः निचिता व्याप्ता अग्रनासिका नासिकाग्रं यस्याः । धूता कंपिता हस्त एव लतिका लता यस्याः सा । शीत्कृतिः शीत्कारः रतौ शब्दविशेषः तेन सहिता सशीत्कृतिः । सोढः मन्मथस्य मदनस्य रसः स्वादो यया । मदनरसाविष्टेत्यर्थः । एतादृशी नृपस्य जनकस्य आत्मजा सीता राघवस्य रामस्य तृप्तये अलंभावाय न बभूव । एतादृशीं सीतां विलोक्य रामः तृप्तिं नाययौ इत्यर्थः ॥ २८ ॥

चोदयत्यवनिपालनन्दने शिक्षितुं युवतिकृत्यनैपुणम् ।
देहजन्मशरखण्डितत्रपा सा ययौ रहसि कर्मकर्तृताम् ॥ २९ ॥
यज्जगाद मदनेन पीडिता तत्सहासरसमुच्चिपि प्रिये ।
सस्मितं चलितदेहशोभिनी तच्चदस्फुटमुवाच लज्जिता ॥ ३० ॥
रत्नतल्पनिकटस्थिते शुके सहृतौ हृदि निधाय भाषितम् ।
निःसहास्मि विसृजेति जल्पति व्रीडिता परिजघान पञ्जरम् ॥ ३१ ॥
रामवक्त्रगलितैः श्रमाम्बुभिश्छादितं कुचयुगस्य कुङ्कुमम् ।
सा निरीक्ष्य हसिते सखीजने सम्मुखादपजगाम सस्मितम् ॥ ३२ ॥

चोदयतीति । अवनिं पृथ्वीं पालयतीति पृथ्वीपालः दशरथः तस्य नंदनः रामः तस्मिन् युवतीनां कृत्यं कार्यं तस्य नैपुणं निपुणत्वं शिक्षितुं अभ्यसितुं चोदयति प्रेरयति सतीत्यर्थः । देहाच्छरीराज्जन्म यस्य स देहजन्मा मदनः तस्य शरः बाणः तेन खंडिता नाशिता त्रपा लज्जा यस्याः एतादृशी सा रहसि एकान्तस्थले कर्म च तत्कर्तृ च कर्मकर्तृ 'सामान्ये नपुंसकं' । तस्य भावः कर्मकर्तृता तां ययौ प्राप्ता । सीता रामोपदेशकर्मापि मदनबाणपीडितत्वात् कर्त्री बभूव । यथा 'ओदनं पचति' इत्यत्र ओदनः पचने कर्म तथापि सौकर्यविवक्षायां 'पच्यते ओदनः स्वयमेव' इत्यत्र ओदनः कर्ता भवति । तथा युवतिकृत्यनैपुण्यशिक्षणप्रेरणकर्मापि सा मदनबाणपीडितत्वात् रामप्रेरणं विनापि स्वयमेव युवतिकर्मनैपुण्यं चकारेत्यर्थः ॥ २९ ॥

यदिति । मदनेन कामेन पीडिता । सीतेत्यध्याहारः । यत् किंचन जगाद उवाच । प्रिये रामे हासश्च रसश्च हासरसौ ताभ्यां सहिते सहासरसे स्मितपूर्वकप्रेमसहितमित्यर्थः । तत् भाषणं उच्चिपि अवोचत् इति उच्चिपत् तस्मिन् उच्चिपि सति । मुधातोर्लिटि वसो संप्रसारणे रूपम् । उक्तवति सतीत्यर्थः । स्मितेन हासेन सहितं सस्मितं यथा स्यात्तथा । चलिता निर्वपत्न इत्यर्थः । यो देहः तेन शोभते सा शोभिनी । 'सुप्यजातौ' इति णिन्यत्वात् ङीप् । लज्जा जाता अस्याः । तारकादित्वात् इतच् । ततः अनंतरं तदस्फुटमिव भाषणमित्यर्थः । अस्फुटं अस्पष्टं मंदमित्यर्थः । उवाच ॥ ३० ॥

रत्नेति । रत्नानां हीरकादीनां तल्पं शय्या तस्य निकटः समीपभागः । 'सनीडे निकटासन्नसन्निकृष्टसनीडवत्' इत्यमरः । तत्र स्थिते तिष्ठमाने शुके कीरे संहृतौ रतिसमये निःसहा सोढुमसमर्था । रतिश्रममिति शेषः । अस्मि विसृज मां मुञ्चेत्यर्थः । इति एवं रतकाले भाषितं भाषणम् । नपुंसके भावे क्तः । हृदि अंतःकरणे निधाय धारयित्वा जल्पति जल्पन् सति शुके सति व्रीडिता लज्जिता पञ्जरं परिजघान ताडयामास ॥ ३१ ॥

रामेति । रामस्य वक्त्रं मुखं तस्मात् गलितैः पतितैः श्रमेण श्रमजलैः ... कुचयोर्युगं युगलं कुचयुगं ... समासः । तैः

स्वानुवृत्तिविधिबन्ध्यमीर्ष्यया चोदितोद्यत इवाथ लज्जितम् ।
मैथिलस्य दुहितुर्मनोभवश्चेतसो निरवशेषमाक्षिपत् ॥ ३३ ॥
दीर्घिकाजलतरङ्गनिर्धुतत्यक्तपुष्पमयमण्डनौ क्वचित् ।
चाटुरम्यमितरेतराश्रयास्तेनतुः प्रमदकानने मृजाः ॥ ३४ ॥
चाटुमात्रकरणप्रयोजनस्तुल्यरागमपि स न्यपातयत् ।
योषितश्चरणपङ्कजद्वये यावकं तरुणपल्लवप्रभे ॥ ३५ ॥

छिद्रितं क्षालितमित्यर्थः । कुचयोः स्तनयोः युगस्य युगुलस्य कुङ्कुम विलेपनमित्यर्थः । निरीक्ष्य सखीजने आलिलोके हसितं अस्यास्तीति हसितः तस्मिन् हसिते सतीत्यर्थः । हस्धातोर्भावक्तान्तादर्शआदित्वादच्प्रत्ययः । सा सीता स्मितेन हासेन सहितं यथा स्यात्तथा समुत्सात् समुत्सदेशात् अर्थात्सखीजनस्य । व्यपजगाम दूरंगतवतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

स्वानुवृत्तीति । अथ सीताऽपगमानन्तरं ईर्ष्यया मदावेशेऽपि लज्जितं तिष्ठतीति ईर्ष्या नपुंसकेनापि लज्जितेन पुंलिङ्गोऽप्यहं पराजित इतीर्ष्यया वा । पूर्वं चोदितः प्रेरितः पश्चादुद्यतः चोदितोद्यतः 'पूर्वकालैकसर्व–' इत्यादिना समासः। तादृश इव मनोभवः मदनः मनसि भवो यस्येति व्यधिकरणबहुव्रीहिणा साधुः । स्वस्य मदनस्य या अनुवृत्तिः वर्तनं तस्याः यो विधिः विधानं मदनसत्ताविधानमित्यर्थः । तेन बन्ध्यं प्रतिबन्ध्यम् । मदनप्रचारे हि लज्जा प्रतिबन्धा भवति । अथवा स्वस्य मदनस्य अनुवृत्तिः अनुकूलवर्तनम् । तादृशमदनसञ्चारे हि स्त्रीणां यथेष्टं वर्तनं प्रसिद्धम् । तस्य यो विधिः करणं तेन बन्ध्यं प्रतिबन्ध्यम् । लज्जाप्रतिबन्धं विना मदनसञ्चारानुकूलं वर्तनं कदापि न भवतीति तात्पर्यम् । एतादृशं लज्जितं लज्जां 'नपुंसके भावे क्तः' इति भावे क्तप्रत्ययः । मैथिलस्य जनकस्य दुहितुः कन्यायाः सीतायाः चेतसः अंतःकरणात् निर्गतः अवशेषो यस्मात्तन्निरवशेषं समूलं यथा स्यात्तथा क्रियाविशेषणं लज्जितविशेषणं वा । आक्षिपत् दूरीचकार ॥ उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ३३ ॥

दीर्घिकेति । प्रमदकानने प्रमदवने । अन्तःपुरोचितक्रीडाकानने इत्यर्थः । 'पुमानाक्रीड उद्यानं राज्ञः साधारणं वनम् ॥ स्यादेतदेव प्रमदवनमन्तःपुरोचितम् ।' इत्यमरः । क्वचित् कुत्रचित् स्थले दीर्घिकायाः वापीनां यज्जलं तस्य ये तरंगाः भंगाः तैः निर्धुतानि कम्पितानि अतएव त्यक्तानि उत्सृष्टानि पुष्पमयानि मंडनानि भूषणानि याभ्यां एतादृशौ । जलक्रीडासमये तरंगाघातेन पुष्पालंकरणानां अव्यवस्थितत्वात् तानि याभ्यां त्यक्तानि इत्यर्थः । चाटु प्रेम्णा यन्मिथ्याकथनं तेन रम्यं मनोहरं तथा स्यात्तथा इतरेतरं परस्परं आश्रयो यासां एतादृशाः मृजाः जलोक्षणादिक्रियाः तेनतुः विस्तारयामासतुः ॥ ३४ ॥

चाटुमात्रेति । चाटुमात्रस्य प्रेम्णा मिथ्याभाषणादिमात्रस्य यत्करणं तत्प्रयोजनं फलं यस्य एतादृशः सः रामः तुल्यः समः रागः रक्तिमा यस्य

अंघ्रियुग्ममनुलिम्पतः स्वयं कुंकुमेन तरुणार्करोचिषा ।
आरुरोह करयुग्ममस्य तद्दूरमेव परिवृद्धवेपथु ॥ ३६ ॥
मेखलामधिनितम्बमर्पयंस्तत्र तत्र पुनरादधौ करम् ।
अत्र किञ्चिदनुपाश्रितं परं दुर्नहो ह्य मणिमेखलागुणः ॥ ३७ ॥
आचरन्नथ विलेपनक्रियां पाणिना पुलकितेन सस्पृहम् ।
सोऽस्पृशत्कुचयुगं पुनः पुनश्चन्दने सममपि स्थिते सति ॥ ३८ ॥

एतादृशो यावः अलक्तकः स एव यावकः तम् । 'यावादिभ्यः कन्' इति स्वार्थे कन् । योषितः सीतायाः तरुणः कोमलः यः पल्लवः किसलयः तद्वत्समा यस्य एतादृशी चरणपंकजयोः चरणकमलयोः यद्द्वयं द्वितयं न्यपातयेत् लिंपतिस्म । चरणयोर्नवपल्लववत्स्वत आरक्तत्वेपि चाटुकारप्रयोजनत्वात् यावकं लिंपतिस्मेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

अंघ्रीति । तरुणः यः अर्कः नूतनोदयं प्राप्त इत्यर्थः । तद्वद्रोचिः कान्तिर्यस्य । 'रोचिः शोचिरुभे क्लीबे' इत्यमरः । तेन कुंकुमेन काश्मीरजन्मना 'न स्त्रियामथ कुंकुमम् ॥ काश्मीरजन्माऽग्निशिखं' इत्यमरः । स्वयं स्वतः अंघ्र्योः चरणयोः । सीताया इति शेषः । युग्मं युगुलं अनुलिंपतः विलेपनं कुर्वतः रामस्य तत् प्रसिद्धं करयुग्मं हस्तयुग्मं परिवृद्धः वृद्धिंगतः वेपथुः कंपः यस्य एतादृशं सत् अस्य सीतांघ्रियुग्मस्य दूरमेव आरुरोह स्थितमित्यर्थः । कुंकुमेन सीताचरणयुगुलं लिंपतो रामस्य करयुग्मं कामविकारोत्पन्नकंपेन चरणयुगपर्यंतं न प्राप किंतु दूरमेवातिष्ठदित्यर्थः ॥ ३६ ॥

मेखलामिति । नितंबयोः इत्यधिनितंब विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । मेखलां कांचीं अर्पयन् ददत् तत्र तत्र प्रत्येकस्मिन्नितंबभागे इत्यर्थः । पुनः अभीक्ष्णं करं हस्तं आदधौ स्थापयामास व्यापारयामासेति यावत् । तत्र तत्र करव्यापारे हेतुमाह—अत्रेति । अत्र नितंबे परं किंचित् अनुपाश्रितं अवर्तमानम्, मेखलाबंधनार्थं कोऽप्यवलंबो नासीत्यर्थः । तदेवाह—मणिभिः रत्नैः युक्ता मेखला मणिमेखला तस्याः गुणः तन्तुः दुःखेन नह्यते बध्यते इति दुर्नहः । 'ईषद्दुःसुषु' इत्यादिना दुरुपपदे नहधातोः खल्प्रत्ययः । नु हेतौ अत इत्यर्थः । यतः किंचिदत्र मेखलागुणबंधनसाधनं नास्ति अतः मेखलागुणो दुर्नहः इति तात्पर्यम् ॥ ३७ ॥

आचरन्निति । अथ मेखलाबंधनप्रयासानन्तरं विलेपनस्य क्रियां आचरति इत्याचरन् सः रामचंद्रः चंदने समं न्यूनाधिकभावरहितं यथा स्यात्तथा स्थिते सत्यपि विद्यमानेऽपीत्यर्थः । पुलकाः रोमांचाः संजाता अस्य स पुलकितः । तारकादित्यादिनेतच्प्रत्ययः । पाणिना हस्तेन स्पृहया इच्छया सहितं सस्पृहम् साभिलाषमित्यर्थः । पुनः पुनः वारंवारं कुचयोः स्तनयोः युगं अस्पृशत् । चंदने समे स्थितेऽपि तत्समीकरणव्याजेन कुचयुगं पुनः पुनः अस्पृशदित्यर्थः ॥ ३८ ॥

पत्रमानमिततर्जनीशिरः स्पृष्टकर्णलतिकोऽयमर्पयन् ।
पूर्वमर्धमुकुलीकृतेक्षणं तन्मुखं सुरभिगर्भमन्वभूत् ॥ ३९ ॥
आत्मनैव स तदा पुरा कृतं यावकं युवतिदन्तवाससि ।
उज्जहार मुदितः पुनः पुनर्निष्पिबन्नधरपानलोलुपः ॥ ४० ॥
चुम्बति प्रियतमे विलोचनं योषितः स्वयमुपाहिताञ्जनम् ।
प्राप रागमविकाशचक्षुषा कर्णगं निजमशोकपल्लवम् ॥ ४१ ॥
पुष्परत्नविभवैर्यथेप्सितं सा विभूषयति राजनन्दने ।
दर्पणं न चकाङ्क्ष योषितां स्वामिसम्मदफलं हि मण्डनम् ॥४२॥

पत्रमिति । आनमितं ईषन्नम्रीकृतं यत्तर्जनीशिरः तर्जन्यग्रं पत्रार्पणार्थं आनमितं यत्तर्जन्यग्रमित्यर्थः । तेन स्पृष्टा कर्णलतिका कर्णवल्लिर्येन । तनुलते त्यादिवत् कर्णलतिकाशब्दो ज्ञेयः । एतादृशः रामचन्द्रः पत्रं पत्रलेखां अर्पयन् कुर्वन्सन् अर्धमुकुलीकृते अर्धकुड्मलीकृते ईक्षणे नेत्रे यस्मिन् एतादृशं सुरभिः सुगन्धः गर्भे मध्यभागे यस्य एतादृशं तन्मुखं तस्याः सीतायाः मुखं पूर्वं पत्रार्पणात्पूर्वं अन्वभूत् अनुभूतवान् । तदा स्वादं जग्राहेत्यर्थः । पत्ररचनार्थं तर्जन्यग्रेण उन्नमितकर्णं मुखं पूर्वं चुचुम्ब पश्चात पत्ररचनां चकारे त्यर्थः ॥ ३९ ॥

आत्मनैवेति । मुदितः हृष्टः अधरस्य ओष्ठस्य पानं प्राशनं तत्र लोलुपः लुब्धः 'समौ लोलुपलोलुभौ' इत्यमरः । अतएव पुनः पुनः निष्पिबन् आस्वादयन् । अधरमिति शेषः । स रामचन्द्रः तदा अधरपानकाले आत्मनैव स्वत एव पुरा अधरप्राशनात्प्राक् कृतं अर्पितं युवत्याः सीतायाः दन्तवाससि दन्तवसे अधरोष्ठे इत्यर्थः । यावकं अलक्तं उज्जहार दूरीचकार । स्वत एव पूर्वं समर्पितं अधरोष्ठे अलक्तकं पुनः पुनश्चुम्बनेन प्रमृष्टवानित्यर्थः ॥ ४० ॥

चुम्बतीति । स्वयं उपाहितं अर्पितं अंजनं कज्जलं यस्मिन् एतादृशं यो षितः सीतायाः विलोचनं नेत्रं अतिशयेन प्रियः प्रियतमः तस्मिन् रामे । 'अतिशायने तमबिष्ठनौ' इति तमप् । चुम्बतीति चुम्बन् तस्मिन् । अभ्यासे सत् । अविकाशं इषद्विकसितं चक्षुः नेत्रं येन । इतरस्य कर्णयोः समीपयोः गच्छतीति कर्णगं 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति डप्रत्ययः । पार्श्वस्थादपि इत्यर्थः । अशोकस्य पल्लवं किसलयं निजं आत्मीयं 'स्वकं निजं निजं त्रिषु' इत्यमरः । रागं रक्तिमानं प्राप । पूर्वं नेत्रयोः अञ्जनसम्पर्कात् आरक्त चक्षुः स्पृष्टत्वेन च सम्प्रीतिमासीत् कर्णगतं अशोकपल्लवं नीलमिव अभासत । [illegible] कज्जलागमे अशोकपल्लवं निजरागं [illegible] ॥ ४१ ॥

[illegible] । राज्ञः दशरथस्य नन्दनः पुत्रः श्रीरामः तस्मिन् पुष्पाणां [illegible] च विभवैः ऐश्वर्यैः ईप्सितं अभीष्टं अनतिक्रम्य यथा । इति यथेप्सित

तामनङ्गकृतचारुविभ्रमां निर्दयं समुपगुह्य चुम्बितुम् ।
वीक्षितुं च समकालमप्रभुर्व्याकुलो मुहुरिवास राघवः ॥ ४३ ॥
प्रार्थिताऽपि न चकार कानिचित् कानिचित् स्वयमपि व्यधत्त सा
अन्वभूद्धृदयरत्नविक्रयक्रीतमेनमबला यथेप्सितम् ॥ ४४ ॥
येन येन हरति स्म तामसौ तत्तदेव पुनराप योषितः ।
सज्जनेषु विहितं हि यच्छुभं सद्य एव फलवन्धि जायते ॥४५॥
कर्मणि स्वमुखपद्मविच्युतस्वेदबिन्दुहतकान्तवक्षसि ।
तस्य चक्षुरुपकाङ्क्षि सत्वरं वीक्ष्य वक्षसि मुमोच सा तनुम् ॥४६॥

यथेष्टमित्यर्थः । विभूषयति । शानमेतत् । अलङ्कुर्वति सतीत्यर्थः । सा सीता दर्पणं मुकुरम् । 'दर्पणे मुकुरादर्शौ' इत्यमरः । चकाङ्क्ष ननु इयेष । नन्विति वाक्यालङ्कारे । ननु दर्पणाकाङ्क्षा स्वस्य नोपयुक्ता, नहि निजरूपदर्शनेन स्वोपयोगः, स्त्रीरूपदर्शनेन हि पुरुषस्यानन्दो जायते पुरुषस्य दर्शनेन वा स्त्रियाः अत आह—इति । हि यतः योषितां स्त्रीणां मण्डनं भूषणं स्वामिनः समदः आनन्दः स्वयमेव फलं यस्य एतादृशं भवतीति शेषः । यतः रामचन्द्रः मां मण्डयति अतः, मत्समदकारि निजरूपं सम्पन्नं वा न वेति दर्शनार्थं दर्पणं चकाङ्क्षेत्यर्थः । काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ४२ ॥

तामिति । अनङ्गेन मदनेन कर्त्रा कृतः उत्पादितः चारुः सुंदरः विभ्रमः विलासो यस्याः एतादृशीं तां सीतां निर्गता दया कृपा यस्मात् तत् निर्दयं दृढं यथा स्यात्तथा समुपगुह्य आलिङ्ग्य चुम्बितुं वीक्षितुं च, तामित्यर्थः । समकालं एककालमित्यर्थः । अप्रभुः असमर्थ इत्यर्थः । राघवः मुहुः वारंवारं व्याकुल इव आस बभूव ॥ ४३ ॥

प्रार्थितेति । सा सीता प्रार्थितापि, रामेणेति शेषः । कानिचित् शृंगारसंबन्धकार्याणि न चकार । कानिचित् स्वयमपि अप्रार्थितापीत्यर्थः । व्यधत्त चकार । विपूर्वाद्धधातोर्लङ् इति । अबला सीता हृदयमेव रत्नं तस्य विक्रयः मूल्यरूपेण दानं तेन क्रीतं एनं श्रीरामचन्द्रं यथेप्सितं यथाभीष्टं अन्वभूत् अनुभूतवती । स्वहृदयार्पणमूल्येन तेन साकं यथेष्टक्रीडितवतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

येनेति । असौ रामचन्द्रः येन येन शृंगारकर्मणा तां सीतां हरतिस्म, रञ्जयतिस्मेत्यर्थः । तत्तदेव तत्तच्छृंगारकर्म पुनः योषितः सीतायाः सकाशात् आप प्राप । येन येन अयं तां रंजयतिस्म तेन तेन साऽपि एनं रंजयतिस्मेत्यर्थः । हि यतः सज्जनेषु साधुजनेषु यत् शुभं विहितं कृतं तत् सद्य एव तत्कालमेवेत्यर्थः । फलं बध्नातीति फलबन्धि फलदायीत्यर्थः । जायते भवति । जनी प्रादुर्भावे लट् ' ज्ञाजनोर्जा ' इति जादेशः ॥ ४५ ॥

कर्मणीति । स्वस्याः सीतायाः यत् मुखपद्मं मुखकमलं तस्मात् विच्युताः गलिता ये स्वेदबिन्दवः घर्मबिन्दवः तैः हतं ताडितं कान्तस्य वक्षः वक्षःस्थलं

भर्तरि प्रणयमौनमास्थिता जल्पयत्यधरदंशनिग्रहैः ।
नो चकार वचनानि तादृशं निग्रहं चिरमवाप्तुमिच्छया ॥ ४७॥
बालया हृदि निधाय स स्तनौ दन्तमास्यकमलं प्रसादने ।
प्राप्तुमिच्छुरपि दोषतो विना रोषमाविरकरोन्मुहुर्मुहुः ॥ ४८ ॥
अल्पदोषविषयेऽपि जम्पती जग्मतुः प्रणयकोपवक्रताम् ।
स्नेहजातिरतिवृद्धिमागता जायते सुलभरोषसव्रणा ॥ ४९ ॥
अश्रुषु प्रणयकोपवह्निना लोहितत्वमुपनीय पायितः ।
तत्कटाक्षविशिखो निपातितो धैर्यमस्य निचकर्त सुस्थिरम् ॥५०॥

यस्मिन् एतादृशे कर्मणि सुरतकर्मणीत्यर्थः । तस्य रामस्य चक्षुः नेत्रम् । काञ्च्याः समीपं उपकाञ्चि । समीपेऽव्ययीभावः । मेखलासमीपे सञ्चरतीति सञ्चरत् वीक्ष्य वक्षसि रामस्येति शेषः । सा सीता तनु निजदेहं मुमोच तत्याज । विपरीतरतिसमये अतिरतिश्रमेण घर्मबिन्दुक्षालिते रामचन्द्रहृदये सति विश्रामार्थं किञ्चित् स्थितायां सीतायां तज्जघने रामे दृष्टिं प्रक्षिपति सति जघनं माद्राक्षीदित्यभिप्रायेण पुनरपि वक्षसि पपातेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

भर्तरीति । प्रणयेन प्रेम्णा यन्मौनं मूकत्वं तत् आस्थिता प्राप्ता सीता अधरस्य दंशाः दशनानि तेषां निग्रहाः प्रतिबन्धाः तैः पुनरेव अधरदशनानि न करिष्यामि मौनं मुञ्च इति प्रतिज्ञापूर्वकं भर्तरि रामचन्द्रे जल्पयति भाषमाणे सतीत्यर्थः । 'बहुलमेतन्निदर्शनं' इति बहुलग्रहणत्वार्थे णिच् । तादृशं निग्रहं चिरं अवाप्तुं प्राप्तुं इच्छया वाञ्छया वचनानि भाषणानि नो चकार ॥ ४७ ॥

बालयेति । सः रामचन्द्रः प्रसादने प्रसादनविषये बालया सीतया कन्यया हृदि हृदये स्तनौ कुचौ दंतं दशनं आस्यकमलं मुखकमलं प्राप्तुं लब्धुं इच्छुरपि 'विदुरिच्छुः' इति निपातनात्साधुः दोषतो विना दोषं विना अपराधं विनेत्यर्थः । मुहुर्मुहुः वारंवार रोषं अमर्षं आविरकरोत् प्रकटीचकार ॥ ४८ ॥

अल्पदोषेति । जम्पती जायापती । जायाशब्दस्य जभावो निपात्यते । सीतारामचन्द्रौ इत्यर्थः । अल्पो यो दोषः अपराधरूपः तस्य विषयेऽपि प्रणयकोपेन प्रेमरोषेण वक्रतां कुटिलतां जग्मतुः प्रापतुः । तदेव समर्थयति-अतिवृद्धिं अत्युत्कर्षं आगता प्राप्ता स्नेहस्य हार्दस्य जातिः स्नेहसामान्यमित्यर्थः । सुलभः अल्पकारणेनापि लभ्य इत्यर्थः । यो रोषः क्रोधः तेन सव्रणा सच्छिद्रा जायते । अतिस्नेहे स्वल्पापराधेऽपि क्रोध आयातीत्यर्थः । काव्यलिङ्गमलंकारः ॥४९॥

अश्रुष्विति । प्रणयकोपः प्रेमकलहः स एव वह्निः तेन कृत्वा लोहितस्य आरक्तस्य भावः लोहितत्वं तत् उपनीय प्रापय्य अश्रुषु नेत्रोदकेषु पायितः प्राशित इत्यर्थः । पिबतेर्णिजन्तात् क्तप्रत्ययः 'शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक्' इति युगागमः । निपातितः श्रीराम इति शेषः । तस्याः सीतायाः कटाक्षः

कोपिता चिरनिवृत्तसङ्गतिः सुप्तमेत्य परिबोधशङ्किनी ।
हस्तरुद्धचलकुण्डला धृतश्वासवृत्ति शनकैश्चुचुम्ब सा ॥ ५१ ॥
कैतवेन कलहेषु सुप्तया स क्षिपन् वसनमात्तसाध्वसः ।
चोर इत्युदितहासविभ्रमं सप्रगल्भमवखण्डितोऽधरे ॥ ५२ ॥
सङ्गतानि परिहृत्य चारिणौ मानमेत्य कलहं वितेनतुः ।
अन्ययातनयनौ किलोरसा तौ निहत्य कुहचित्परस्परम् ॥५३॥
एकदारिकदनः स कान्तया सार्धमिद्धरुचि सौधमम्बरम् ।
आरुरोह परिसंहृतातपं द्रष्टुमर्धशशिमौलिसन्निभः ॥ ५४ ॥

अपांगदर्शनमेव विशिखः बाणः अस्य रामस्य सुस्थिरं अतिस्थिरं धैर्यं गांभीर्यं निचकर्त चिच्छेद । कृती च्छेदने लिट् । रूपकालंकारः ॥ ५० ॥

कोपितेति । कोपिता अतएव चिरं चिरकालं निवृत्ता अन्तरिता संगतिः संगमो यस्याः एतादृशी सुप्तं श्रीरामचंद्रं एत्य प्राप्य । विरहासहिष्णुतयेति शेषः । परिबोधः निद्राहानिः तस्माच्छंकिनी हस्ताभ्यां रुद्धे निरुद्धे चले चंचले कुंडले यया सा सीता धृता श्वासवृत्तिः श्वासरूपप्राणावर्तनं यस्मिन्, निरुद्धश्वासमित्यर्थः । शनकैः चुचुंब ॥ ५१ ॥

कैतवेनेति । कलहेषु प्रेमकलहेष्वित्यर्थः । कैतवेन कपटेन सुप्तया शयितया वस्तुतो निद्राभावेऽपि सुप्ताकृतिं प्रदर्शयन्त्या इत्यर्थः । सीतया । वसनं वस्त्रं क्षिपन् दूरीकुर्वन् नीवीं मुंचन्नित्यर्थः । अतएव आत्तं गृहीतं साध्वसं भीतिर्येन वस्त्रापहाररूपापराधाद्भीतिः एतादृशः सः रामः चोर इति स्तेन इति उदितः, तत्पश्चात् हासविभ्रमो हास्यविलासो यस्मिन् अवखंडनक्रियाया विशेषणमिदम् । प्रगल्भेन धार्ष्ट्येन सहितं सप्रगल्भम् । प्रगल्भमित्यत्र भावप्रधानो निर्देशः । अधरे अधरोष्ठे खंडितः दष्ट इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

संगतानीति । मानं अभिमानं एत्य प्राप्य अतएव संगतानि संगतीरित्यर्थः । सपूर्वाद्गमेर्भावे क्तः । परिहृत्य त्यक्त्वा चारिणौ चरन्तौ अतएव अन्यत्र अन्यस्मिन्विषये याते गते नयने नेत्रे ययोः एतादृशौ कुहचित् कुत्रचित् तौ सीतारामचंद्रौ उरसा वक्षःस्थलेन परस्परं अन्योन्यं निहत्य आहत्य कलहं वितेनतुः किल विस्तारयामासतुः किल । मानं प्राप्य परस्परसंगतिपरिहारेण कुत्रचिद्गतौ अन्यत्र विषये गतनेत्रौ यदृच्छया कुत्रचित् संगतौ अन्यत्र दृष्टेः सत्त्वात् परस्पराहतौ रक्षौ किमित्युरसि प्रहृत इति कलहं कृतवंतौ इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

एकदेति । एकदा अरीणां शत्रूणां कदनं नाशनं यस्मात् स अरिकदनः । 'सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ' इति ज्ञापकात् व्यधिकरणबहुव्रीहिः । कदनशब्दस्य नाशार्थत्वं पुराणादौ प्रसिद्धम् । शशिनः अर्धं अर्धशशी सः मौलौ यस्य स अर्धशशिमौलिः शिवः तेन सन्निभः तुल्यः स रामः कांतया सीतया सार्धं साकं 'सार्धं समं सह' इत्यमरः । इद्धा वृद्धिंगता रुचिः कांतिर्यस्य एतादृशं परितः संहृतः उपसंहृत इत्यर्थः । आतपः ऊष्मा यस्मात् एतादृशं

वासरस्य विगमे समीरणैर्मन्दनर्तितसुगन्धिकुन्तलाम् ।
सौधपृष्ठमधितस्थुषीं वचो जानकीमिदमुवाच राघवः ॥ ५५ ॥
सन्निगृह्य करसन्ततिं क्वचित्प्रस्थितोऽपि रविरेष रागवान् ।
अस्तमस्तकमधिश्रितः क्षणं पश्यतीव भुवनं समुत्सुकः ॥ ५६ ॥
दिङ्मुखादपसरन्तमातपं नष्टतेजसमनुव्रजन्मुहुः ।
रश्मिभिः समवबध्य भानुना कृष्यमाणमिव लक्ष्यते तमः ॥५७॥
अन्तराणि तमसः प्रयच्छति स्रष्टरीव जगती युगक्षये ।
भूय एव रविमण्डले रुचिर्लीयते जलधिमध्यवर्तिनी ॥ ५८ ॥

अवर आकाश? दृष्टु सौधं सुधया निर्मितं (गचीति नृभाषाया प्रसिद्धम्) स्थलविशेषं आरुरोह प्रापेत्यर्थः ॥ ५४ ॥

वासरस्येति । राघवः रामः वासरस्य दिवसस्य विगमे समाप्तौ समीरणैः वायुभिः मन्दं नर्तिताः चालिताः सुष्ठु गन्धो येषां ते सुगन्धयः एतादृशाः कुन्तलाः केशाः यस्याः सा । 'कुन्तलो वालः, कचः केशः शिरोरुहः' इत्यमरः । सुगन्धि-शब्दे 'गन्धस्येदुत्पूति-' इत्यादिना इकारादेशः । एतादृशीं सौधपृष्ठं सौधतलं अधितस्थुषीं अधिष्ठिताम् । अधिपूर्वात् स्थाधातोः लिटः क्वसुः 'त तस्थिवांस नगरोपकण्ठे' इत्यादिवत् लोकेऽपि साधुः । सौधपृष्ठमित्यत्र 'अधिशीङ्-स्थासां कर्म' इत्यनेन आधारस्य कर्मसंज्ञा । एतादृशीं जनकस्य अपत्यं स्त्री जानकी सीता तां इदं वक्ष्यमाणं वचः भाषणं उवाच । ब्रूञः द्विकर्म-कत्वात् 'अकथितं च' इत्यनेन कर्मसंज्ञा ॥ ५५ ॥

सन्निगृह्येति । कराणां किरणानां संततिः परंपरा तां सन्निगृह्य आकृष्ये-त्यर्थः । एष रविः प्रस्थितोऽपि कृतप्रस्थानारम्भोऽपि प्रपूर्वकात्स्थितेरादिकर्मणि कर्तरि क्तः । क्वचित् अस्तस्य अस्ताचलस्य मस्तकं शिखरं अधिश्रितः प्राप्त इत्यर्थः । अतएव रागः रक्तिमा अस्यास्तीति रागवान् अनुरक्तश्च 'तदस्या-स्त्यस्मिन्' इति मतुप् । अतएव समुत्सुकः उत्कण्ठितः सन् क्षणं क्षणमात्रं भुवनं विष्टपं पश्यतीव अवलोकयतीव । यथा कश्चित् ग्रामान्तरं प्रस्थितः उत्कण्ठया पूर्वाधिष्ठितं देशं पश्यति तद्वदित्यर्थः । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ५६ ॥

दिङ्मुखादिति । दिङ्मुखात् अपसरन्तं दूरीभवन्तं नष्टं तेजः कान्तिः यस्य एतादृशं आतपं प्रकाशं 'प्रकाशो द्योत आतपः' इत्यमरः । मुहुः वारं वारं अनुव्रजति अनुगच्छति इत्यनुव्रजत् अनुगच्छदित्यर्थः । एतादृशं तमः अन्धकारः भानुना सूर्येण कर्त्रा रश्मिभिः किरणैः प्रग्रहैश्च 'किरणप्रग्रहौ रश्मी' इत्यमरः । समवबध्य बन्धनं कृत्वेति यावत् । कृष्यमाणमिव आकृष्यमाणमिव । कृषधातोः कर्मणि लट् शानजादेशः । लक्ष्यते दृश्यते । अस्तसमये सङ्कु-चितकिरणाननुव्रजत् तमः तैर्बद्धा आकृष्यमाणमिव लक्ष्यत इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

अंतराणीति । युगानां क्षयः नाशः तस्मिन् प्रलये इत्यर्थः । जगती पृथ्वी तमसः अन्धकारस्य अन्तराणि अवकाशान् प्रयच्छति ददातीति प्रयच्छन्

ध्वान्तजालमुपयाति सर्वतः सागरे निहितमण्डलं रविम् ।
वारिभिः पिहितदण्डमायतं भृङ्गचक्रमिव फुल्लमम्बुजम् ॥ ५९ ॥
एकचक्रमिव राजते नभःस्यन्दनस्य रविबिम्बमस्तगम् ।
उत्पतत्यविकले निशाकरे धातुपङ्कपरिदिग्धमण्डलम् ॥ ६० ॥
संहृतात्मकिरणं यथा यथा वृद्धिमुद्वहति मण्डलं क्रमात् ।
सागराम्भसि तथा तथा रविर्गौरवादिव शनैर्निमज्जति ॥ ६१ ॥
उन्मुखा दिनकरस्य रश्मयः सागरान्तरितमण्डलश्रियः ।
भान्ति तोयमभिभूय निर्गता वाडवस्य शिखिनः शिखा इव ॥ ६२ ॥

तस्मिन् "तम आसीत् तमसा गूढमग्रे" इति श्रुतेः । स्रष्टरीव जगन्निर्मातरीव, जलधेः समुद्रस्य मध्ये मध्यभागे वर्तिनी रुचिः कान्तिः भूय एव पुनरपि रवेः सूर्यस्य मंडले लीयते विलीना भवति । लीङ् श्लेषणे दिवादिः । उपमालङ्कारः ॥ ५८ ॥

ध्वान्तेति । वारिभिः उदकैः पिहितः आच्छन्नः दंडः नालो यस्य एतादृशं आयतं विस्तीर्णं फुल्लं विकसितं अम्बुजं कमलं भृङ्गाणां भ्रमराणां चक्रं समूहः भृङ्गचक्रं तद्वत् सागरे समुद्रे निहितं स्थापितं मंडलं यस्य एतादृशं रविं सूर्यं सर्वतः सर्वभागे । 'उभसर्वतसोः कार्या—' इत्यनेन तसंतस्य उभशब्दस्य योगात् रविशब्दात् द्वितीया । ध्वान्तस्य अंधकारस्य जालं समूहः उपयाति समीपं प्राप्नोति । उपमालङ्कारः ॥ ५९ ॥

एकचक्रमिति । अविकले संपूर्णे निशां रात्रिं करोतीति निशाकरः चन्द्रः तस्मिन् 'दिवाविभानिशा'इत्यादिना टप्रत्ययः । उत्पतति उद्गच्छति इति उत्पतन् तस्मिन् उद्गच्छति सतीत्यर्थः । धातोः गैरिकादेः पङ्कः कर्दमः तेन परिदिग्धं लिप्तं मंडलं यस्य रथचक्रं यथा गैरिकादिपङ्केन लिप्तं भवति तद्वच्चन्द्रोदये सति सन्ध्यारक्तवर्णेन लिप्तमित्यर्थः । एतादृशं अस्तं अस्ताचलं गच्छतीति अस्तगं 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति डप्रत्ययः । एतादृशं रविबिम्बं सूर्यबिम्बं नभः आकाशमेव स्यन्दनः रथः तस्य एकं च तच्चक्रं च एकचक्रं तदिव राजते शोभते । उपमालङ्कारः ॥ ६० ॥

संहृतेति । संहृताः उपसंहृताः आत्मनः किरणा येन एतादृशं मंडलं सूर्यमंडलं क्रमात् अनुक्रमात् यथा यथा वृद्धिं स्थौल्यं उद्वहति धारयति । अस्तसमये सूर्यमंडलं स्थूलमिव प्रतिभासतीति सार्वजनीनमेतत् । तथा तथा रविः सूर्यः गौरवात् सकलविश्वानां स्वामित्वम् धारणजन्यगौरवादिवेत्यर्थः । सागरस्य समुद्रस्य अंभसि उदके शनैः मंदमंदं निमज्जति । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ६१ ॥

उन्मुखा इति । सागरे समुद्रे अंतरिता व्यवहिता मंडलस्य श्रीः यस्य एतादृशस्य दिनकरस्य सूर्यस्य ऊर्ध्वं मुखं येषां ते उन्मुखाः एतादृशाः रश्मयः

सन्ध्यया च परिरुद्धमग्रतो वासरस्य विगमे घनं तमः ।
भाति सिन्धुजलमिश्रमेकतः प्रावृषीव सलिलं पयोनिधेः ॥ ६३ ॥
सन्ध्ययाऽरुणितपत्रसञ्चयं श्लक्ष्णपल्लवनिरन्तरं वनम् ।
विन्दतीव परिणामसम्पदं पश्य तत्तमसि सर्पति क्रमात् ॥ ६४ ॥
अन्धकारनिकरेण सर्वतः कृष्णसर्पमलिनेन सर्पता ।
रुध्यमानविषयाः समन्ततः संकुचन्ति परिखा नु दिग्भुवः ॥ ६५ ॥
भाति मत्तशिखिकण्ठकर्बुरं ध्वान्तजालपरिरुद्धमम्बरम् ।
अर्कदीपकृततापसम्भृतप्रौढकज्जलमलीमसं यथा ॥ ६६ ॥

किरणाः तोयं उदकं अभिभूय परामृश्य निर्भिद्येत्यर्थः । निर्गताः । वडवायाः अपत्यं पुमान् वाडवः तस्य शिखा सन्ति यस्य स शिखी तस्य 'व्रीह्यादित्वात् निप्रत्ययः । वडवाग्नेरित्यर्थः । शिखा इव ज्वाला इव भाति दीप्यते । उपमालङ्कारः ॥ ६२ ॥

सन्ध्ययेति । वासरस्य दिवसस्य विगमे समाप्तौ अग्रतः अग्रभागे सन्ध्या पितृप्रसूः । 'सायंसन्ध्या पितृप्रसूः' इत्यमरः । मिश्रं घनं सान्द्रं तमः अंधकारः प्रावृषि वर्षाकाले एकतः एकस्मिन् भागे सार्वविभक्तिकस्तसिः । सिंधोः नद्याः जलेन भिन्नं मिश्रं पयोनिधेः समुद्रस्य सलिलमिव उदकमिव भाति शोभते । प्रावृट्काले नदीनां पूरेण ताम्रोदकत्वात् समुद्रसलिलस्य च नीलत्वादित्यर्थः । उपमालङ्कारः ॥ ६३ ॥

संध्ययारुणितेति । श्लक्ष्णाः कोमलाः मृदुलाः वा ये पल्लवाः किसलयाः तैः निरंतरं निबिडितं सन्ध्यया अरुणितं आरक्तीकृतं पत्रसंचयः पत्रसमूहो यस्मिन् एतादृशं वनं अरण्यं तमसि अंधकारे क्रमात् सर्पति व्याप्नुवति सतीत्यर्थः । परिणामस्य पक्वतायाः या संपत् संपत्तिः तां विंदतीव लभत इव ननु अरण्यं पश्य अवलोकय । पल्लवाः पूर्वं तावदारक्ता भवन्ति परिणामदशायां तु हरिता भवन्ति तथा च पूर्वं वनस्थपल्लवाः कोमलत्वेन सन्ध्याप्रकाशेन च आरक्ताः पश्चात् क्रमात्तमसि उपसर्पति सति परिणामसंपदं हरितत्वं प्राप्ता इत्यर्थः । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ६४ ॥

अन्धकारेणेति । दिगेव भूः तस्याः सर्वतः परिखा परिखासदृशप्रान्तभागाः कृष्णसर्प इव मलिनः कृष्णः तेन सर्पता गच्छता, व्याप्नुवतेत्यर्थः । एतादृशेन अन्धकारस्य ध्वांतस्य निकरः समूहः तेन समंततः परितः रुध्यमानाः विषयाः यासां एतादृशाः संकुचन्ति नु संकोचं प्राप्नुवन्ति किलेत्यर्थः । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ६५ ॥

भातीति । मत्ताः उन्मत्ता ये शिखिनः मयूराः 'शिखावलः शिखी केकी' इत्यमरः । तेषां ये कंठाः तद्वत्कर्बुरं ध्वांतस्य अंधकारस्य जालं समूहः तेन परिरुद्धं व्याप्तं यत् अंबरं आकाशं तत् अर्कः सूर्य एव दीपः प्रदीपः तेन

पश्य दीप्तरुचिः पूर्वमुद्गतं ज्योतिरेतदसितोरगत्विषः ।
छिद्रमेकमिव विष्णुवर्त्मनो दूरमग्नरविरश्मिभासुरम् ॥ ६७ ॥
पश्चिमे नभसि भान्ति लोहितास्तारका रविरथस्य वेगिनः ।
लोहचक्रहतमेरुमस्तकादुद्गता इव हुताशविप्रुषः ॥ ६८ ॥
मीलिता रविमयेन तारका रश्मिधामपदलोहिता इव ।
उन्मिषन्ति दिनशत्रुसात्यये दिङ्मुखैकरचना समन्ततः ॥ ६९ ॥
पूर्वपारिनिधिपृष्ठतः क्रमाद्दर्शयन् हिमरुचिः कलान्तरम् ।
एष पक्षधुल्लमञ्जामसौ वृद्धिमस्य मुहुरेव विन्दति ॥ ७० ॥

एन परताप सताप तेन सम्भृत उत्पन्न घनोष्ठ महत् घज्जल तेन मलीमसं मलिनं मलीमस तु मलिनं' इत्यमरः । यथा तद्वदित्यर्थः । भाति शोभते । उपमालङ्कारः ॥ ६६ ॥

पश्येति । दीप्ता रुचिः कान्तिर्यस्य तत् पूर्वं पूर्वभागमध्यमित्यर्थः । उद्गतं उदितं दूरं गगनं जलान्तर्हितं यो रविः सूर्यः तस्य रश्मयः किरणाः तैर्भासुरम् । असितः कृष्णः यः उरगः सर्पः तस्य त्विडिव त्विट् यस्य एतादृशस्य विष्णुवर्त्मनः आकाशस्य वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी' इत्यमरः । एकं छिद्रमिव रन्ध्रमिव एतत् पुरोवर्ति ज्योतिः तेजः पश्य उपमालङ्कारः ॥ ६७ ॥

पश्चिम इति । पश्चिमे नभसि पश्चिमे आकाशभागे लोहिता रक्ता तारका नक्षत्राणि 'नक्षत्रमृक्षं भं तारा तारकाऽप्युडु वा स्त्रियाम्' इत्यमरः । अतिशयित वेगो यस्य स वेगी 'अत इनि ठनौ' इति अतिशये इनिः एतादृशस्य रविरथस्य सूर्यरथस्य लोहस्य अयसः चक्रं तेन हतं ताडितं यन्मेरुमस्तकं मेरुशिखरं तस्मादुद्गता उत्पन्ना हुताशस्य अग्नेः विप्रुष इव बिन्दव इव स्फुलिङ्गा इति यावत् । भान्तीति । उपमालङ्कारः ॥ ६८ ॥

मीलिता इति । रश्मयः किरणाः धाम तेजो यस्य एतादृशः सूर्यः तेन हताः मालिताः अतएव लोहिता आरक्ताः तारकाः नक्षत्राणि रवेः सूर्यात् भयात् मीलिताः सत्यः अदृश्यतां गताः । दिनं करोतीति दिनकृत् सूर्यः तस्य करणानां किरणानां अत्यये नाशे सति दिङ्मुखेषु एका मुख्या रचना यासां एतादृश्यः समन्ततः सर्वतः 'समन्ततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि' इत्यमरः । उन्मिषन्तीव प्रादुर्भवन्तीव । यथा कश्चित् पुरुषः ... दर्शनेन ... निमील्य ... भयाभावे पुनः प्रादुर्भवति तद्वदित्यर्थः । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ६९ ॥

पूर्वेति । पूर्वो यः वारिनिधिः समुद्रः तस्य पृष्ठतः पृष्ठभागात् क्रमात् अनु ... दर्शयन् ... प्रकटीकुर्वन्नित्यर्थः । ... इति ...
[illegible]

पश्य भृङ्गपटलासितप्रभं पूर्वतः सपदि निर्गतं तमः ।
यत्करेण जघने हिमांशुना तुद्यमानमिव याति पश्चिमम् ॥ ७१ ॥
क्षीरवारिनिधिना विवर्धता प्लाव्यमानवदसौ निशाकरः ।
उत्पतत्युदयतः शनैः शनैर्हारशुभ्रनिजरश्मिसञ्चयः ॥ ७२ ॥
क्षिप्यमाणघनतामसोत्करं दूरमुत्सरतिमंडलं दिशाम् ।
शीतरश्मिकिरणस्य सर्वतो दातुमन्तरमिव प्रसर्पतः ॥ ७३ ॥

इत्यर्थः । तेन सुलभ क्रमो यस्याः एकपक्षसाध्यामित्यर्थः । एतादृशी वृद्धि अद्य मुहुरेव वारंवारमेव विदति प्राप्नोति । पूर्णचन्द्रोदये सर्वासां कलानां क्रमेण झटिति दर्शनेन एकपक्षप्राप्यां वृद्धि सद्य एव लभते इत्यर्थः ॥ ७० ॥

पश्येति । यत् तमः हिमा अंशवः किरणा यस्य स हिमांशुः चंद्रः तेन करेण किरणेन हस्तेन च । जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । जघने कटिपुरोभागे तुद्यते पीड्यते इति तुद्यमानमिव पीड्यमानमिवेत्यर्थः । भृगाणां भ्रमराणां पटलं समूहः तद्वदसिता कृष्णा प्रभा कान्तिर्यस्य एतादृशं पूर्वतः पूर्वदिक्तः सपदि सद्यः 'सद्यः सपदि तत्क्षणे' इत्यमरः । निर्गतं निसृतं तमः पश्चिम पश्चिमदिग्भाग याति गच्छति तत् पश्य । यथा केनचित् निजहस्तेन ताड्यमान वस्तु पृष्ठतः गच्छति तद्वत् चन्द्रेण निजकरेण तुद्यमानं तमः पश्चिमायां गच्छतीति तात्पर्यम् ॥ उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ७१ ॥

क्षीरेति । विवर्धता विवर्धतेऽसौ विवर्धन् तेन अनुदात्तेत्वलक्षणात्मनेपदस्यानित्यत्वात् परस्मैपदम् । क्षीरस्य दुग्धस्य वारिनिधिः समुद्रः भूमिसरोजमितिवत् वारिनिधिशब्दस्य समुद्रे रूढत्वम् । अथवा क्षीरमेव वारि तस्य निधिः पयोधिः तेन प्लाव्यतेऽसौ प्लाव्यमानः तेन तुल्यं प्लाव्यमानवत् । 'प्लुङ् प्लुङ् गतौ' इत्यस्मात् णिजन्तात् कर्मणि शानच् तद्वताद्वतिः । हारवत् शुभ्राः निजानां रश्मीनां सञ्चयः समूहो यस्य एतादृशः असौ निशाकरः चन्द्रः शनैः शनैः मन्दमन्द उदयतः उदयाचलात् । सार्वविभक्तिकः पञ्चम्यास्तसिः उत्पतति ऊर्ध्वमायाति । यथा वर्धमानसमुद्रपतित वस्तु शनैः शनैः ऊर्ध्वमायाति तद्वदयमपीत्यर्थः । उपमालङ्कारः ॥ ७२ ॥

क्षिप्यमाणेति । सर्वतः सर्वस्मिन् भागे प्रसर्पति प्रसरति इति प्रसर्पन् तस्य प्रसर्पतः प्रसरणशीलस्य शीताः रश्मयो यस्य स शीतरश्मिः चंद्रः तस्य किरणस्य । जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । अन्तरं अवकाशं दातुमिव दिशां काष्ठानां मण्डलं चक्रवालं कर्तृ क्षिप्यमाणः निरस्यमानः । चन्द्रकिरणेनेति शेषः । घनः निबिडः यस्तामसस्य तमःसम्बन्धी उत्करः समूहः तं दूरं उत्सरति त्यजतीत्यर्थः । सरतिरन्तर्भावितण्यर्थः । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ७३ ॥

क्षीयमाणवपुरिन्दुरुद्गमे वर्धमानकिरणः समन्ततः ।
अर्कतसगमनानुबन्धिना तेजसेव परितो विलीयते ॥ ७४ ॥
बद्धरागमुदितो निशाकरः सन्त्यजन्दिशमसौ बलिद्विषः ।
शोकदिग्ध इव पाण्डुरोचिषा कार्श्यमेति वपुषा मुहुर्मुहुः ॥ ७५ ॥
पीतमेतदलिवृन्दमेचकं ध्वान्तमेव सकलं हिमत्विषः ।
स्वच्छबिम्बतलया शशाकृतिच्छलना बहिरिवास्य लक्ष्यते ॥ ७६ ॥
विप्रयुक्तवनितामुखाम्बुजप्रोद्धृतद्युतिचयेन चन्द्रमाः ।
नूनमेव पुनरात्ममण्डलं पूरयत्यसितपक्षकर्शितम् ॥ ७७ ॥

क्षीयमाणेति । उद्गमे उदये क्षीयमाणं क्षीणमित्यर्थः । वपुः शरीरं यस्य, तदानीं सर्वत्र चन्द्रिकाप्रसराभावात् । चन्द्रबिम्बे क्षीयमाणत्वारोपः, नतु वास्तवं क्षीयमाणम् । एतादृश इन्दुः चन्द्रमा समन्ततः परितः वर्धमाना वृद्धिगता किरणा यस्य अर्कस्य सूर्यस्य सर्वं यथा स्यात्तथा सङ्गमने संचारे, तेन अनुबन्धिना संबन्धिना उत्पन्नेनेति यावत् । तेजसा वह्निः, ' वह्निर्भिन्द्यां च ' इति मातिः । विलीयत इव द्रवीभवतीवेत्यर्थः । यथा नवनीतादि अग्न्यादितेजसा स्थले प्रक्षिप्तं द्रवीभवति तद्वत् सूर्यकिरणसंतापसंतप्तः चन्द्रमा विलीयत इवेत्यर्थः । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ७४ ॥

बद्धरागमिति । बद्धः रागः अनुरागः रक्तिमा च यस्मिन् कर्मणि यथा स्यात्तथा उदितः उदयं प्राप्तः असौ पुरोवर्ती निशाकरः चन्द्रः । बलिं [illegible] द्वेष्टीति बलिद्विट् तस्य बलिद्विषः इन्द्रस्य दिशं काष्ठां संत्यजन्नीति संत्यजन् । शोकेन [illegible] दीन इव । पाण्डुः पाण्डुवर्णं रोचिः कान्तिः यस्य तेन वपुषा शरीरेण । मुहुर्मुहुः वारंवारं [illegible] कार्श्यम् । [illegible] एति प्राप्नोति । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ७५ ॥

पीतमिति । [illegible] इदं समूहः तद्वत् मेचकं [illegible] । [illegible] इत्यमरः । सकलं समग्रं [illegible] । [illegible] इत्यर्थः । हिमा [illegible] चन्द्रस्येत्यर्थः । [illegible] । [illegible] बहिः [illegible] इव [illegible] । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ७६ ॥

[illegible]

अन्धकारनिकरं करैरिमं भिन्दतः शशधरस्य मण्डले ।
धूलिपुञ्ज इव भाति तामसः क्षोभवेगपतितः शशाकृतिः ॥ ७८ ॥
गुल्मलीनमलिकर्बुरं तमः क्रष्टुकाम इव शर्वरीकरः ।
सर्वतो विटपजालरन्ध्रकैः प्रेरयत्युदयशेखरः करान् ॥ ७९ ॥
चन्द्ररश्मिनिहतोऽपि तामसः सुप्तकोकिलकुलेन सञ्चयः ।
उल्लसत्कुमुदगन्धसम्भृतैः सावशेष इव भाति षट्पदैः ॥ ८० ॥
सामिसिक्त इव भूरुहस्तले स्थण्डिले निरवशेषमिन्दुना ।
भाति मुक्त इव रश्मिसञ्चयः पत्रजालशतरन्ध्रविच्युतः ॥ ८१ ॥

कशीकृतम् । कशधातोर्णिजन्तात् कर्मणि क्तः । 'निष्ठायां सेट्' इति णेर्लोपः । आत्मनः स्वस्य मडल बिंब 'बिंबोऽस्त्री मडलं त्रिषु' इत्यमरः । पुनः पूर्ण पूरयति । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ७७ ॥

अधकारेति । इमं अंधकारस्य तिमिरस्य निकरं समुदायं 'स्तोमौघनिकरव्रातवारसंघातसंचयाः ॥ समुदायः समुदयः' इत्यमरः । करैः किरणैः भिनत्तीति भिदन् तस्य शशधरस्य । गगाधरादिवत् शेषिकषष्ठ्या समासः । मंडले मध्ये तमसः अयं तामसः एतादृशः क्षोभस्य वेगः तेन पतितः शशा इव आकृतिर्यस्य एतादृशः धूलेः पांसोः पुंज इव समूह इव भाति शोभते । यथा कश्चित् पुरुषः निजकरैः लोष्टादि भिनत्ति तदा तद्धूलिपुंजः तस्य शरीरे पतति तद्वत् निजकरैः भिद्यमानतमसः सूक्ष्मतदवयवपुंजः शशाभिषेण चन्द्रमसः शरीरे पततीत्यर्थः ॥ उपमालङ्कारः ॥ ७८ ॥

गुल्मेति । उदयस्य उदयाचलस्य शेखरः मस्तकभूषणभूतः उदयं प्राप्त इत्यर्थः । शर्वरीं रात्रिं करोतीति शर्वरीकरः चन्द्रमाः 'कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु' इत्यनेन टप्रत्ययः । गुल्मेषु स्तंबेषु लीनं अलिवत् कर्बुरं तमः अंधकारं क्रष्टुं आकृष्टुं कामो यस्य 'तुं काममनसोरपि' इत्यनेन तुमुनो मलोपः । एतादृश इव सर्वतः विटपानां शाखानां जालानि समूहाः तेषां रंध्रकैः अल्पच्छिद्रैः 'अल्पे' इत्यनेन कप्रत्ययः । करान् किरणान् प्रेरयति । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ७९ ॥

चन्द्रेति । चन्द्रस्य हिमांशोः रश्मयः किरणाः तैर्निहतोऽपि नाशितोऽपि तमसः अंधकारस्य अयं तामसः । 'तस्येदं' इत्यण् । संचयः समूहः । सुप्ताः शयिताः ये कोकिलाः पिकाः तेषां कुलेन समूहेन । उल्लसंति विकसंति यानि कुमुदानि कैरवाणि । 'सिते कुमुदकैरवे' इत्यमरः । तेषां गंधः सुगंधः तेन संभृतैः मिलितैरित्यर्थः । एतादृशैः षट्पदैः भ्रमरैः । कोकिलकुलेन षट्पदैश्चेति समुच्चयः स च "गामश्वं पुरुषानह" इत्यादौ चकारं विनापि दृश्यात् । अत्र चकारं विनापि भवत्येव । अवशेषेण सहितः सावशेषः 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति समासः । उर्वरित इव भाति ॥ उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ८० ॥

सामिसिक्त इति । भूरुहः 'रुहधातोः क्विप् च' इति क्विप् । वृक्षस्य तले मूले इत्यर्थः । स्थंडिले वेद्यां इंदुना चन्द्रेण । निर्गतः अवशेषः यस्मात् निःशेषं यथा स्यात्तथेत्यर्थः । मुक्तः उज्झितः इव पत्राणां जालानि समूहाः तेषां यानि

उल्लसत्सु कुमुदेषु षट्पदाः सम्पतन्ति परितो हिमांशुना ।
भिद्यमानतमसो नभस्तलाद्विच्युता इव तमिस्रबिन्दवः ॥८२॥

तारका रजतभङ्गभासुरा लाजका इव विभान्ति तानिताः ।
दिग्वधूभिरुदयादुदेष्यतो वर्त्मनि ग्रहपतेः समन्ततः ॥ ८३ ॥

मित्रनाशपरिरोदिताश्चिरं मूर्छिता इव विभान्ति दीर्घिकाः ।
सुप्तपद्मविनिमीलितेक्षणा वृन्दशान्तकलहंसकूजिताः ॥ ८४ ॥

शतानि अपरिमितानीत्यर्थः । 'शतमनन्तं भवति' इति यास्कोक्तेः । रन्ध्राणि छिद्राणि तेभ्यः विच्युतः गलितः । रश्मीनां किरणानां सचयः सामिसिक्त इव अर्धसिक्त इव 'सामि त्वर्धे जुगुप्सिते' इत्यमरः । 'सामि' इत्यनेन समासः । भाति शोभते । चन्द्रेण निजकिरणसमूहः निःशेषं मुक्तोऽपि वृक्षपत्ररन्ध्रेभ्यः मध्येमध्ये पतितः वृक्षमूले अर्धसिक्त इव प्रतिभाति ॥ उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ८१ ॥

उल्लसत्स्विति । षट्पदाः भ्रमराः कुमुदेषु कैरवेषु उल्लसत्सु विकसत्सु इत्यर्थः । हिमांशुः चन्द्रमाः तेन भिद्यमानं नाश्यमानं तमः अन्धकारो यस्मिन् एतादृशात् नभस्तलात् आकाशप्रदेशात् विच्युताः गलिताः तमिस्रस्य तमसः बिन्दवः पृषत इव परितः समन्ततः 'समन्ततस्तु परितः' इत्यमरः । सम्पतन्ति । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ८२ ॥

तारका इति । रजतस्य रूप्यस्य भङ्गाः खण्डाः तद्वत् भासुराः शोभनशीलाः 'भञ्जभासमिदो घुरच्' इति घुरच्प्रत्ययः । तारकाः नक्षत्राणि उदयात् उदयाचलात् उदेष्यतः उदयं प्राप्स्यतः । उत्पूर्वकादिण्धातोः लृटः शत्रादेशः । ग्रहपतेः सूर्यस्य । 'विभावसुर्ग्रहपतिः' इत्यमरः । वर्त्मनि मार्गे समन्ततः सर्वतः दिश एव वध्वः ताभिः तानिताः विस्तारिताः । तनु विस्तारे णिजन्तात् क्तप्रत्ययः । लाजका इव विभान्ति । यथा कश्चित् राज्ञि गच्छति सति नगरवासिस्त्रियः तन्मार्गे मङ्गलार्थं लाजान् विकिरन्ति तद्वत् दिग्वधूभिः उदेष्यतः सूर्यस्य मार्गे तारकाः लाजा इव विकीर्णाः इति तात्पर्यम् । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ८३ ॥

मित्रनाशेति । सुप्तानि मीलितानि यानि पद्मानि कमलानि तान्येव विनिमीलितानि पिहितानि अक्षीणि नेत्राणि यासां ताः । पूर्वं वृन्दं अतिशयितं पश्चाच्छान्तं 'पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन' इत्यस्य कस्य क्तप्रत्यये इडभावात् 'यस्य विभाषा' इति निष्ठायां इण्निषेधात् । कलं मधुरं अस्फुटं च हंसानां कूजितं शब्दितं यासु एतादृश्यः दीर्घिकाः वाप्यः चिरं चिरकालं मित्रस्य सूर्यस्य सम्पुष्य नाशः अदर्शनं मरणं च तेन प्रयोजककर्त्रा परिरोदिताः । परिपूर्वकात् हेतुमण्णिजन्तात् रुद्धातोः कर्मणि क्तः । मूर्च्छा संजाता यासां ताः मूर्छिताः । तारकादित्वादितच्प्रत्ययः । ता इव विभान्ति । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ८४ ॥

सैकते शशिमरीचिविलेपने रोधसीन्दुकरपुञ्जसंनिभम् ।
राजहंसमसमीक्ष्य कातरा रौति हंसवनिता सगद्गदम् ॥ ८५ ॥
तिग्मरश्मिविरहे सरोजिनि लोकमिन्दुकिरणावगुण्ठितम् ।
नाभिवीक्षितुमिव क्षपागमे मीलयत्यसितवारिजेक्षणम् ॥ ८६ ॥
जृम्भमाणचलपत्रसंहतेरन्तरं कुमुदषण्डसम्पदः ।
संविधातुमिव पद्मसन्ततिः संकुचत्यनतिदूरवर्तिनी ॥ ८७ ॥
भाति बिभ्रदसितोत्पलप्रभं लक्षणं मृगमयं हिमद्युतिः ।
श्यामलावदनबिम्बकान्तिभिर्बद्धमध्य इव रूप्यदर्पणः ॥ ८८ ॥

सैकत इति । शशिनः चंद्रस्य मरीचयः किरणाः ते लेपनं लेपनकरणं यस्य एतादृशे सैकते सिकतामये 'सिकताशर्कराभ्यां च' इत्यनुवृत्तौ 'देशेलुबि-लचौ च' इत्यनेन मत्वर्थेऽण्प्रत्ययः । एतादृशे रोधसि तीरे इंदोः चंद्रस्य कराः किरणाः तेषां पुंजः समूहः तेन संनिभं तुल्यं राजहंसं मरालं असमीक्ष्य अनवलोक्य कातरा भीता हंसवनिता हंसस्य स्त्री गद्गदेन वाक्स्खलनेन सहितं सगद्गदं यथा स्यात्तथा रौति शब्दं करोति । मीलितालंकारः । 'मीलितं यदि सादृश्याद्भेद एव न लक्ष्यते' इति लक्षणात् ॥ ८५ ॥

तिग्मेति । सरोजं अस्ति यस्या सा सरोजिनी कमलिनी 'अत इनिठनौ' इति इनिप्रत्ययः । 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इति ङीप् । तिग्माः तीक्ष्णाः रश्मयः किरणाः यस्य सः तिग्मरश्मिः सूर्यः तस्य विरहे वियोगे सति क्षपायाः रात्र्याः आगमः प्राप्तिः तस्मिन् इंदोः चंद्रस्य किरणैः करैः अवगुंठितं व्याप्तमित्यर्थः । लोकं भुवनं 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः । नाभिवीक्षितुमिव नावलोकयितुमिव असितं कृष्णं यद्वारिजं कमलं तदेव ईक्षणं नयनं मीलयति संकोचयतीत्यर्थः ॥ उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ८६ ॥

जृंभमाणेति । जृंभमाणा विकसंती एतादृशी चलानां चंचलानां पत्राणां संहतिः समुदायो यस्याः एतादृश्याः कुमुदानां चंद्रविकासिकमलानां षंडः समूहः 'षंडं पद्मादिसंघाते न स्त्री स्याद्गोपतौ पुमान्' इति मेदिनी । तस्य संपत् संपत्तिः तस्याः अंतरं अवकाशं 'अंतरमवकाशावधिपरिधानांतर्धिभेद-तादर्थ्ये' इति कोशांतरम् । संविधातुमिव कर्तुमिव अनतिदूरं समीपं वर्तते इति अनतिदूरवर्तिनी समीपवर्तिनीत्यर्थः । पद्मानां सूर्यविकासिकमलानां संततिः परंपरा संकुचति मुकुलीभवतीत्यर्थः । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ८७ ॥

भातीति । असितं कृष्णं यत् उत्पलं कमलं तद्वत्प्रभा कांतिर्यस्य एतादृशं मृगमयं मृगस्वरूपमित्यर्थः । 'चिन्मयं ब्रह्म' इतिवत् स्वार्थे मयट् । स च तद्धिता इति मयुक्पनकरणात् पामरिकेत्यादिवत् कल्प्यते । लक्षणं चिह्नं 'चिह्नं लक्ष्म च लक्षणं' इत्यमरः । बिभर्तीति बिभ्रत् धारयन् 'नाभ्यस्ताच्छतुः'

यौवनोपहितपाण्डुकान्तिना त्वन्मुखेन विजितो निशाकरः ।
लज्जयेव घनमेघसन्ततौ रुद्धरश्मिनिवहो निलीयते ॥ ८९ ॥
अङ्कितः शशमयेन लक्ष्मणा कृष्णमेघशकलं निशाकरः ।
मध्यलग्नमिव मन्दमुद्वहन्निष्पतत्यसितवारिदोदरात् ॥ ९० ॥
उद्धृतद्युतिरिवैव मध्यतो भाति कृष्णमृगलक्षणः शशी ।
कुन्दगौरदशनावलीमिमां वेधसा रचयितुं तव प्रिये ॥ ९१ ॥
त्वन्मुखावजितमण्डलश्रियस्तत्कलङ्कममृतद्युतेरयम् ।
वीक्ष्य शीतकरकान्ततोरणः शोकबाष्पमिव वारि मुञ्चति ॥ ९२ ॥

इति मुक्तिपेयः। एतादृशः हिमद्युति चन्द्रमा श्यामलाना श्यामवर्णसुंदरीणां यानि वदनबिंबानि तेषां कांतिभिः त्विड्भिः वद्धः मध्य. मध्यभागो यस्य स रूप्यस्य रजतस्य दर्पण. मुकुर ' दर्पणे मुकुरादर्शौ ' इत्यमरः। स इव भाति शोभते। उपमालंकारः ॥ ८८ ॥

यौवनेति। युवत्या. भाव यौवनम्। युवतिशब्दात् 'हायनांतयुवादिभ्योऽण्' इत्यणि ' भस्याढे तद्धिते ' इति पुंवद्भावे ' अन् ' इति प्रकृतिभावे रूपम्। तेन तारुण्येन उपहिता प्रापिता पाडु. कांतिर्यस्य एतादृशेन त्वन्मुखेन त्वद्वदनेन विजित पराजित. निशाकर चंद्र 'दिवाविभानिशाप्रभा ' इत्यादिना निशा-शब्दोपपदे करोतेट.। लज्जयेव व्रियेव रुद्ध. रश्मीनां किरणानां निवहो समूहो येन एतादृश. सन् घना. निरंतरा. ये मेघा तेषां सततौ परंपरायां निळीयते लीनो भवति। 'निपूर्वात् लीङ् श्लेषणे' इत्यस्मात् लट्। स्वाधिकेन स्वपराजये कृते स्वमुखतिरोधान लोके सुप्रसिद्ध हि। उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ८९ ॥

अङ्कित इति। शशमयेन पूर्ववत् स्वार्थे मयट्। शशस्वरूपेणेत्यर्थः। लक्ष्मणा चिह्नेन अंकः संजातोऽस्य अंकित.। तारकादित्वादितच्। निशाकरः चंद्रः। मंद स्वल्पमित्यर्थं। मध्ये लग्न सलग्न एतादृश इव कृष्णमेघस्य घनाघनस्य शकल खड उद्वहन् धारयन् असित कृष्ण. यो वारिद. मेघ. तस्य उदरात् मध्यात् निष्पतति निस्सरति। उत्प्रेक्षालंकार. ॥ ९० ॥

उद्धृतेति। हे प्रिये सीते वेधसा ब्रह्मणा तव इमां पुरोवर्तिनीं कुंदवत् गौराः शुभ्रा. ये दशना. रदा. तेषां आवलीं पंक्ति रचयितुं निर्मातुं मध्यतः मध्यादि-त्यर्थः। आद्यादित्वात् सार्वविभक्तिकः पंचम्यतास्तसिः। उद्धृता निष्कासिता द्युति. कांतिर्यस्य एतादृश इव एष. पुरोवर्ती कृष्णमृग. लक्षणं चिह्नं यस्य एतादृशः शशी चंद्रः भाति ॥ उत्प्रेक्षालंकार. ॥ ९१ ॥

त्वन्मुखेति। त्वन्मुखेन अवजिता निष्कलंकत्वेन पराजिता मंडलश्रीः बिंबशोभा यस्य एतादृशस्य। अमृत द्युतिः कांतिर्यस्य एतादृशस्य चंद्रस्य। स चासौ कलंकश्च तत्कलंकः तम्। तदिति हेतुबोधकं भिन्न पद वा। वीक्ष्य

इति सपदि वदन् वदान्यवर्यः शयनशिलातलमिन्दुपादधौतम्।
अलसतरगतिर्नरेन्द्रकन्यामनुगमयन्मदमन्थरः प्रपेदे ॥ ९३ ॥
अथ सुरतमखे सुखं समाप्ते मदनहुताशनदग्धमानहव्ये ।
चषकमधुनि सन्निविष्टबिम्बं मुखमनयद्दयितासखः स सोमम्॥९४॥
दुहितुरवनिभर्तुरुन्मयूखं मणिचषकं परिमण्डलं विहाय ।
प्रियमुखपरिभुक्तधामवान्छा करकमलं नयति स्म हेमशुक्तिम् ॥९५॥

अवलोक्य अथ निकटवर्ती शीतकरकांतस्य चन्द्रकांतस्य तोरणः वहिद्वारं चन्द्रकांतघटितबहिद्वारमित्यर्थः । शीकरस्य शीकसमधि बाष्प अश्रु इव वारि उदक मुञ्चति उत्सृजति॥ उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ९२ ॥

इतीति। इति पूर्वोक्तप्रकारेण वदन् ब्रुवन् वदान्यानां स्थूललक्ष्याणां वर्यः श्रेष्ठः 'स्युर्वदान्य, स्थूललक्ष्य.' इत्यमरः। अलसतरा अतिमन्दा गतिः गमनं यस्य अतएव मदेन मंथर, मदः अर्थात् राम. सपदि सद्यः इन्दोः चन्द्रस्य पादैः धौत क्षालित तं, शीतलमित्यर्थः. । एतादृशं शयनसमधि शिलातलं तत् कर्म। नरेन्द्रस्य जनकस्य कन्या सीता अनुगमयन् प्रापयन् प्रपेदे प्राप । प्रपूर्वात् पद्यतेर्लिट् एत्वाभ्यासलोपौ। अनुप्रासालंकारः। पुष्पिताग्रावृत्तम् 'अयुजिनयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा' इति लक्षणात् ॥ ९३ ॥

अथेति । अथ पूर्वोक्तप्रकारानंतरं मदन एव हुताशन अग्निः तेन दग्धं मानरूपं हव्यं हविर्द्रव्यं यस्मिन् एतादृशो सुरतमेव मख. यज्ञ. तस्मिन् सुखं यथा स्यात्तथा समाप्ते सति अवसिते सतीत्यर्थः। दयिताया सीतायाः सखा मित्र 'राजाह सखिभ्यष्टच्' इति टच्। सीतासहित इत्यर्थः। सः रामचन्द्र नितरां सन्निविष्टं प्रतिफलितं बिंबं मुखबिंबं यस्मिन् एतादृशं चषकस्य पानपात्रस्य सम्बधि मधु मद्य 'मधु मद्ये पुष्परसे' इत्यमरः। तद्रूपं सोमं सोमरसं मुखं वक्त्रं अनयत् प्रापयत्। यज्ञे सोमपानं भवति तद्वत्सुरतयज्ञे मद्यरूपं सोमं अपिबदित्यर्थः.। रूपकालंकारः। पुष्पिताग्रावृत्तम्। लक्षणं तूक्तम् ॥ ९४ ॥

दुहितुरिति। अवनेः पृथ्व्याः भर्तुर्जनकस्य दुहितुः कन्यकायाः सीतायाः प्रिय. श्रीरामचन्द्रः तस्य परिभुक्तं भोजनाधिकरणं पानाधिकरणमित्यर्थः। 'क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः' इति अधिकरणे क्तः। यत् धाम स्थानं 'धाम देहे गृहे रश्मौ स्थाने जन्मप्रभावयोः' इति मेदिनी। तस्य वान्छा इच्छा यस्याः परित. मण्डलं यस्य तत्परिमण्डलं उद्गताः मयूखाः किरणाः यस्य तत् उन्मयूखं एतादृशं मणीनां हीरकादीनां चषकं पानपात्रं विहाय। अवमांश्चिन्तयन्ती जहातिः। त्याजयित्वेत्यर्थः। हेमशुक्तिं करकमलं प्रति नयतिस्म। मणिचषकेण पाने तु प्रियभुक्तपात्रेण पानं न संभवति अतः हेमशुक्तिं करकमले नयतिस्मेत्यर्थः। पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥ ९५ ॥

नियतमिह पतन्ति दन्तधारा मदमदनोद्धतयोरितीव भीत्या ।
अधरकिसलये विहाय यूनोर्मधु पिबतोर्नयनान्यवाप रागः ॥ ९६॥
मुहुरपि मधुपो विवृद्धतृष्णो न विरमति स्म पिबन् सुगन्धि हृद्यम् ।
युवतिमुखमसंशयं यतो यत् सरसिरुहं परमार्थतस्तदेतत् ॥ ९७ ॥
अचकमत मधु प्रियामुखेन क्षितिपसुतः प्रणयादसौ वितीर्णम् ।
अधरमितवतो व्रणस्य दाहात् स्फुटरचितभ्रुकुटिर्मधुस्रवेण ॥ ९८॥
इति सपदि निशामतीयतुस्तौ प्रविधुतकौसुमभक्तिसूत्रशेषम् ।
रतिकलहकचग्रहेण माल्यं विलुलितकेशसमर्पितं दधानौ ॥ ९९ ॥

नियतमिति । रागः रक्तिमा कर्ता । मदः गर्वः मदनश्च ताभ्यां उद्धतयोः उन्मत्तयोः मधु मद्यं पिबतोः प्राश्नतोः यूनोः तरुणयोः सीतारामचन्द्रयोः इह अधरकिसलययोः दन्तानां धाराः परंपरा नियतं नियमेन पतन्ति पतिष्यन्तीत्यर्थः । 'वर्तमानसामीप्ये भविष्यति लट्' । इति भीत्येव भयेनेव अधरावेव किसलये पल्लवौ । 'पल्लवोऽस्त्री किसलयं' इत्यमरः । विहाय त्यक्त्वा नयनानि नेत्राणि अवाप प्राप ॥ उत्प्रेक्षालङ्कारः । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥ ९६ ॥

मुहुरिति । यतः यस्मात् कारणात् विवृद्धा तृष्णा अभिलाषो यस्य एतादृशः मधुपः भ्रमरः सुष्ठु गन्धो यस्य तत् सुगन्धि 'गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः' इत्यादिना समासान्तः इदादेशः । एतादृशं हृद्यं हृदयस्य प्रियं 'हृदयस्य प्रियः' इत्यनेन यत्प्रत्ययः । यत् युवतेः स्त्रियाः मुखं वक्त्रं मुहुरपि वारंवारमपि पिबन् प्राश्नन् न विरमति स्म न विरराम । तत् तस्मात् कारणात् एतत् पुरोवर्ति असंशयं संशयाभावः यथा स्यात्तथा परमार्थतः वस्तुतः इत्यर्थः । सरसिरुहं कमलम् । अस्तीति शेषः । वृत्तं प्राग्युक्तम् ॥ ९७ ॥

अचकमतेति । क्षितिपस्य दशरथस्य सुतः पुत्रः असौ श्रीरामचन्द्रः प्रणयात् प्रेम्णा प्रियायाः सीतायाः मुखं तेन वितीर्णं दत्तं मधु मद्यं अचकमत ऐच्छत् । अधरं अधरोष्ठं इतवतः प्राप्तवतः । इण्धातोः क्तवतुप्रत्ययः । व्रणस्य ईर्मस्य 'व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरु' इत्यमरः । मधुस्रवेण मधुद्रवेण दाहात् हेतोः स्फुटा स्पष्टा रचिता कृता भ्रुकुटिः येन एतादृशः आस । अथवा स्फुटरचितभ्रुकुटिः इत्यादिविशेषणविशिष्टः क्षितिपसुतः प्रियामुखेन मधु अचकमतेत्यन्वयः ॥ ९८ ॥

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण प्रविधुताः चलिताः कौसुमाः कुसुमसंबन्धिनः भक्तयो भागा यस्मिन् अतएव सूत्रं शेषं यस्य तत् प्रविधुतकौसुमभक्तिसूत्रशेषं रतेः संबन्धी यः कलहः तेन यः कचग्रहः केशग्रहणं तेन विलुलिताः चञ्चलाः ये केशाः कचाः तत्र समर्पितं माल्यं मालां दधानौ धारयन्तौ तौ सीतारामचन्द्रौ । सपदि सद्यः । 'सद्यः सपदि तत्क्षणे' इत्यमरः । निशां रात्रिं अतीयतुः अतिक्रान्तवन्तौ । अतिपूर्वकात् इण्धातोः लिट् । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥ ९९ ॥

अथ हृदयङ्गमध्वनितवंशकृतानुगमै-
रनुगतवल्लकीमृदुतरक्वणितैर्ललनाः ।
तमुषसि भिन्नषड्जविषयीकृतमन्द्ररवैः-
शयितमबोधयन् विविधमङ्गलगीतिपदैः ॥ १०० ॥
हृदयनिपीडनोद्धृतपयोधरकुङ्कुमया
रतिषु दधानया दशनखण्डितमोष्ठमणिम् ।
चिरकृतजागरारुणितमन्थरलोचनया
शयनममुच्यत प्रियमनु प्रमदोत्तमया ॥ १०१ ॥

इति कुमारदासस्य कृतौ जानकीहरणे महाकाव्ये
सम्भोगवर्णनं नामाष्टमः सर्गः समाप्तः ॥ ८ ॥

अथेति । अथ शय्यातिक्रमणानन्तरं ललनाः गीतिकुशलाः स्त्रियः हृदयगमानि 'गमश्च' इत्यनेन खच्प्रत्ययः । ध्वनितानि येषां एतादृशाः ये वंशाः वेणवः सुषिराणीति यावत् । 'वंशादिकं तु सुषिरं' इत्यमरः । तैः कृतः अनुगमः अनुगमनं येषां तैः । अनुकूलसुषिरध्वनिभिर्मिश्रितैरित्यर्थः । अनुगताः गेयानुकूलानि वल्लक्याः वीणायाः मृदुतराणि कोमलानि क्वणितानि शब्दितानि येषु तैः भिन्नाः ये षड्जाः षड्जादिसप्तस्वराः ते विषयीकृताः मन्द्ररवैः मधुरध्वनिभिर्येषु षड्जादिसप्तस्वरानुगुणैरित्यर्थः । न तु विस्वरैरिति यावत् । एतादृश विविधानि अनेकप्रकाराणि यानि मङ्गलगीतिपदानि मंगलगेयपदानीत्यर्थः । तैः उषसि प्रत्युषसि शयितं सुप्तं तं रामचन्द्रं अबोधयन् जागरितं चक्रुरित्यर्थः । नर्दटकं वृत्तम् । 'हयदशभिर्नजौ भजजला गुरुनर्दटकम्' इति लक्षणात् ॥ १०० ॥

हृदयेति । रतिषु सुरतेषु हृदयस्य यन्निपीडनं ताडनं तेन उद्धृतं निःसारितं पयोधरयोः स्तनयोः कुङ्कुमं यस्याः तया दशनैः दन्तैः खण्डितः छिन्नः क्षतितः इत्यर्थः । यः ओष्ठ एव मणिः ओष्ठः मणिरिव इति वा तं दधानया धरन्त्या चिरं चिरकालं कृतः यो जागरः जागरणम् । जागर्तेर्भावे घञ् । जाग्रोऽविचिण्णलिति गुणः । तेन अरुणिते आरक्ते मन्थरे मन्दे च लोचने नेत्रे यस्याः एतादृश्या प्रमदासु स्त्रीषु उत्तमया श्रेष्ठया सीतयेत्यर्थः । प्रियं रामचन्द्रं अनु 'तृतीयार्थे' इत्यनेन कर्मप्रवचनीयत्वात् 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' इत्यनेन द्वितीया । रामचन्द्रेण सहेत्यर्थः । शयनं शय्या अमुच्यत उज्झितेत्यर्थः । मुच्लृ मोक्षणे कर्मणि लङ् । नर्दटकं वृत्तम् ॥ लक्षणं तु पूर्वत्र श्लोके उक्तम् ॥ १०१ ॥

इति श्री ६ गुलपदवाक्यप्रमाणपारावारीणमहामहोपाध्यायपदव्य-
लङ्कृतपंडितप्रवरश्रीधरशास्त्रिटकराभिधानामकश्रीमद्गोपालशास्त्रि-
पंतेवासिना लिगुडकरोपाभिधेन वासुदेवसुतनारा-
यणशर्मणा विरचितायां महोत्साहाख्यजा-
नकीहरणकाव्यटीकायामष्टमः सर्गः
समाप्तः ॥ ८ ॥

नवमः सर्गः ।

इति प्रवृत्तस्य सुतस्य केषुचिद्गतेषु मासेषु सुखेन भूपतिः ।
पुरं प्रतस्थे वनितापरिग्रहैस्त्रयं सुतानामितरत्समस्य सः ॥ १ ॥
उपेत्य पत्या सह शोकसम्पदा कलत्रभारेण च मन्थरक्रमा ।
पितुः प्रयाणाभिमुखी भुवः सुता ततान पादावुदबिन्दुभिर्दृशोः ॥ २ ॥
असावपत्यं गुणपक्षपातिनीं मतिं समालम्ब्य गुणैः पुरस्कृतम् ।
जगौ ततः साधु गुरुर्गरीयसीं गिरं सतीनामुचितव्रताश्रयाम् ॥ ३ ॥

। श्रीराधाकृष्णाय नमः ॥ अथ पूर्वसर्गे श्रीसीतारामचंद्रयोः मिथिलायामेव संभोग वर्णयं अस्मिन् सर्गे राज्ञो दशरथस्य पुत्रैः सह अयोध्यापुरीप्रयाणमाह इतीति । इति अष्टमसर्गोक्तप्रकारेण प्रवृत्तस्य संयोगे इति शेषः । सुतस्य श्रीरामचंद्रस्य । 'षष्ठी शेषे' इति संबंधसामान्ये षष्ठी । केषुचित् मासेषु सुखेन आनंदेन गतेषु सत्सु । सुखेनेति प्रकृत्यादित्वात्तृतीया । भूपतिः सः दशरथः वनिताः स्त्रियः च परिग्रहाः भृत्यादयः च तैः सह इतरत् रामेतरदित्यर्थः सुतानां पुत्राणां त्रयं तृतयं समस्य संक्षिप्य रामेण सह स्वीकृत्येत्यर्थः । पुरं अयोध्यां प्रतस्थे 'समवप्रविभ्यः स्थः' इत्यात्मनेपदम् ॥ अस्मिन् सर्गे पदूपर्श्लोकपर्यंतं वंशस्थं वृत्तम् । तदुक्तं 'जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ' इति ॥ १ ॥

उपेत्येति । कलत्रस्य श्रोण्याः यो भारः तेन 'कलत्रं श्रोणिभार्ययोः' इत्यमरः । मंथरः मंदः क्रमः पादविक्षेपो यस्याः एतादृशी प्रयाणस्य अभिमुखी भुवः पृथिव्याः कन्या सीता पत्या सह श्रीरामचंद्रेण सह उपेत्य प्राप्य शोकस्य वियोगजन्यस्य संपत् तया अतिशोकेनेत्यर्थः । हेतौ तृतीया । दृशोः नेत्रयोः उदस्य उदकस्य बिंदुभिः पृषतैः 'मंथौदनसक्तुबिंदु-' इत्यादिना उदकस्य उदादेशः । पितुः तातस्य जनकस्य पादौ चरणौ ततान विस्तारयामास । शोकाश्रुभिः नतिसमये पितुः पादौ आर्द्रीचकारेत्यर्थः ॥ २ ॥

असाविति । ततः सीतानत्यनंतरं असौ गुरुः जनकः गुणैः सद्गुणैः पुरस्कृतं अग्रतः कृतं सर्वसद्गुणसंपन्नमित्यर्थः । अपत्यं तोकं सीतारूपं कन्यां गुणानां सद्गुणानां पक्षः परिग्रहः तं पतति तच्छीला 'सुप्यजातौ' इति णिनिः । तां मतिं बुद्धिं समालंब्य समाश्रित्य तादृशीं बुद्धिं निश्चित्येत्यर्थः सतीनां साध्वीनां 'सती साध्वी पतिव्रता' इत्यमरः । उचितं योग्यं यद्व्रतं नियमः स आश्रयो यस्याः । पतिव्रतायतविषयिणीमिति यावत् । अतएव अतिशयेन गुर्वी इति गरीयसी ताम् । गुरुशब्दात् 'द्विवचनविभज्य' इत्यनेन ईयसुनि 'प्रियस्थिर' इत्यादिना गरादेशो 'उगितश्च' इति ङीप् । एतादृशीं गिरं वाणीं साधु यथा स्यात्तथा जगौ गै शब्दे लिट् । अनुप्रासालंकारः ॥ ३ ॥

परः प्रकर्षो वपुषः समुन्नतिर्गुणस्य तातो नृपतिर्नवं वयः ।
इति स्म मा मानिनि मानमागमः पतिप्रसादोन्नतयो हि योषितः ॥४॥
स्त्रियो न पुंसामुदयस्य साधनं त एव तद्धामविभूतिहेतवः ।
तडिद्वियुक्तोऽपि घनः प्रजृम्भते विना न मेघं विलसन्ति विद्युतः ५
गतापि भर्त्रे परिकोपमायतं गिरः कृथा मा परुषार्थदीपनीः ।
कुलस्त्रियो भर्तृजनस्य भर्त्सने परं हि मौनं प्रवदन्ति साधनम् ६
पतिव्रता वश्यमवश्यमङ्गना करोति शीलेन गुणस्पृहं पतिम् ।
विनष्टचारित्रगुण्या गुणैषिणः पराभवं भर्तुरुपैति दुस्तरम् ॥ ७ ॥

---

४ पर इति । मानः कुलाद्यभिमानः अस्ति अस्याः सा मानिनी तत्सम्बुद्धिः हे मानिनि । वपुषः शरीरस्य परः श्रेष्ठः प्रकर्षः उत्कर्षः तथा गुणस्य जात्येकवचनं गुणानामित्यर्थः । समुन्नतिः औन्नत्यं तातः पिता नृपतिः । जनकः नवं नूतनं वयः तारुण्यमित्यर्थः । इति एवम्प्रकारेण हेतौ वा । मानं अभिमानं मास्म आगमः न प्राप्नुहीत्यर्थः । गमृधातोः 'स्मोत्तरे लङ् च' इत्यनेन मास्मोपपदे सर्वलकारापवादो लङ् 'नमाङ्योगे' इत्यनेन अडागमनिषेधः । कुतो न गर्वः कर्णीयः इत्यत आह–पतीति । हि योषितः स्त्रियः पत्युः धवस्य प्रसादः स एव उन्नतिर्यासां एतादृश्यः भवन्तीति शेषः । इतरोन्नत्यपेक्षया पतिप्रसादोन्नतिरेव श्रेयस्करीत्यर्थः । काव्यलिङ्गमलङ्कारः 'समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिङ्गं समर्थनं' इति लक्षणात् ॥ ४ ॥

५ पत्यनुकूलत्वेन वर्तनेन उन्नतौ साध्यायां अन्वयव्यतिरेकेण पत्युरेव प्राधान्यं दर्शयति–स्त्रिय इति । पुंसां पुरुषाणां उदयस्य उत्कर्षस्य साधनं साधनकरणं 'करणाधिकरणयोश्च' इति ल्युट् । स्त्रियः न भवन्तीति शेषः । ते एव पुरुषा एव तासां स्त्रीणां यद्धाम तेजः विभूतिः ऐश्वर्यं च तयोः हेतवः कारणानि भवन्ति । तदेव द्रढयति–तडिदिति । तडिता विद्युल्लतया वियुक्तोऽपि विरहितोऽपि घनः मेघः प्रजृम्भते आविर्भवति विद्युतस्तु तडितस्तु मेघं विना न विलसति न प्रकाशति ॥ अर्थान्तरन्यासालङ्कारः ॥ ५ ॥

६ एवं पतिप्रसादस्य अवश्यसाध्यत्वं उपदिश्य इदानीं पत्यौ वर्तनमुपदिशति–गतापीति । आयतं दीर्घं महान्तमित्यर्थः । परिकोपं क्रोधं गतापि प्राप्तापि भर्त्रे पत्ये परुषः कठोरः यः अर्थः तस्य दीपिनीः प्रकाशयित्रीः परुषार्थप्रतिपादिका इत्यर्थः । गिरः वाणीः मा कृथाः न कुरु इत्यर्थः । अत्रापि कृधातोः माङ्योगाल्लोडर्थे लुङ् उभौनि सिचः क्तित्वे 'तनादिभ्यस्तथासोः' इत्यनेन सिचो लुक् अडागमनिषेधश्च । हि यस्मात् कारणात् भर्तृजनस्य 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्तरि षष्ठीयम् । भर्त्सने तर्जने भर्तृजनकर्तृकतर्जने सतीत्यर्थः । कुलस्त्रियः कुलीनाः स्त्रियः मौनं मूकत्वं परं श्रेष्ठं साधनं प्रवदन्ति कथयन्ति । भर्त्रा भर्त्सने कृते सति मौनं कार्यं प्रत्युत्तरं न देयमिति तात्पर्यम् ॥ ६ ॥

७ पतिव्रतेति । पत्यौ भर्तरि नियमो यस्याः सा पतिव्रता पतिसेवातत्परा साध्वीत्यर्थः । अङ्गना स्त्री गुणान् नम्रत्वादिगुणान् स्पृहयति इच्छतीति गुण-

अलं त्वयि व्याहृतिविस्तरेण मे कुरुष्व तच्चरितं त्वदाश्रयम् ।
श्रुतिं प्रयातं जरसैव जर्जरं सहस्रधेदं हृदयं न दारयेत् ॥ ८ ॥
अयं त्वदेकप्रवणो मनोरथो वृथाऽद्य दैवादपि नाम नो भवेत् ।
इति प्रवक्तुर्जरतो निरासिरे निगृह्य कण्ठं वचनानि मन्युना ॥९॥
उदग्रभासः शिखया शिखामणेः स्रजा च धम्मिल्लकिरीटदघ्नया ।
प्रमृज्य पादौ जनकस्य जम्पती क्षमादयातामथ लम्भिताशिषौ १०

स्पृहः तम् । मूलविभुजादित्वात् कः इगुपधेति क विधाय शेषषष्ठ्या समासो वा। गुणाभिलाषिणमिति यावत् । एतादृशं पतिं शीलेन अवश्यं वश्यं वशंगत 'वशंगतः' इति यत्प्रत्ययः । करोति । वैपरीत्येऽनिष्टमाह–विनष्टेति । विनष्टाः चारित्रं शील गुणाश्च यस्याः एतादृशी । गुणान् इच्छति तच्छीलः गुणैषी 'सुप्य-जातौ' इति णिनि. । तस्मात् भर्तुः पत्युः सकाशात् दुस्तर दुःखेन तरणयोग्य "ईषद्दुःसुषु' इति खल् । पराभव पराजयं अप्रीत्यादिक उपैति प्राप्नोति ॥ ७ ॥

अलमिति । त्वयि त्वद्विषये मे मम व्याहृतीनां भाषणाना विस्तरः तेन "व्याहार उक्तिर्लपित ' इत्यमरः । अल निषिद्धं उपयोगो नास्तीत्यर्थः। व्याहृतिविस्तरेणेति गम्यमानक्रियाकरणे 'अल भूषणपर्याप्तिः' इत्याद्यमरः । त्व आश्रयो यस्य एतादृश यच्चरितं श्रुतिं श्रवणं ममेति शेषः । प्रयातं सत् प्राप्तं सत् जरसैव वृद्धत्वेनैव जर्जरं शिथिल इदं हृदय अंतःकरण सहस्रधा सहस्रप्रकार 'अधिकरणविचालेति' धाप्रत्ययः । न दारयेत् न विदारयेत् । तत् चरित्रं कुरुष्व स्वीकुरु इत्यर्थः । पतिव्रताधर्ममाचरेत्यर्थः । 'विधिनिमन्त्रणे–' इत्यादिना कृधातोः विधौ लोट् ॥ ८ ॥

अयमिति । त्वय्येव एकः प्रवणः प्रह्वः 'प्रवण क्रमनिम्नोर्व्यां प्रह्वे' इत्यमरः । त्वदेकायत्त इत्यर्थ. । अयं पूर्वोक्त. पातिव्रत्यस्वीकाररूपः मनोरथोऽभिलाषः । अद्य साम्प्रतम् । दैवादपि अवशेनापीति यावत् । वृथा, मुधा निरर्थक इति यावत् । नो नाम भवेत् माभूदित्यर्थ.।नामेति संभावनायां । इति पूर्वोक्तप्रकारेण प्रवक्तुः भाषितुः जरतः जीर्णस्य, वृद्धस्य जनकस्येत्यर्थः । 'जीर्यतेरतृन्' इति जृधातोरतृन्प्रत्ययः । मन्युना शोकेन कर्त्रा 'मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियाम्' इत्यमरः । कठ निगृह्य अवरुध्य वचनानि भाषणानि कर्माणि निरासिरे निरस्तानीत्यर्थ. । निःपूर्वकात् 'असु क्षेपणे' इत्यस्मान् कर्मणि लिट् इरेजादेशश्च ॥ ९ ॥

उदग्रभास इति । अथ जनककृतोपदेशानतर जम्पती जायापती सीतारामौ । राजदन्तादित्वात् जायाशब्दस्य ज आदेशः । उदग्रा उच्चा भाः कान्तिर्यस्य स उदग्रभाः, तस्य शिखामणेः चूडामणे. शिखया ज्वालया तेजसेत्यर्थः । च धम्मिल्लः संयतकचाः स एव किरीट अथवा सीताया धम्मिल्लः रामचंद्रस्य किरीटः तत्र दघ्ना सक्तया । सक्तयेत्येव पाठः साधुरिति भाति । स्रजा मालया । जनकस्य मैथिलस्य पादौ चरणौ प्रमृज्य संशोध्य लम्भिता

कृतो वियोगेन शुचः समुद्भवः समर्पितः साधुवरेण सम्मदः ।
मनस्यवस्थाननिमित्तमीशितुः क्षणं विवादानिव तस्य चक्रतुः ११

हलायुधाभस्य सकाहलो रवः पयोधिनिर्घोषगभीरभैरवः ।
ततः प्रगल्भाहतभेरिसम्भवः प्रकाशयामास गतिं समन्ततः १२

गजेन्द्रघण्टाघटितश्च निःस्वनः करेणुकाबृंहितबृंहितो मुहुः ।
भयं वितन्वन् भवनेषु पक्षिणां दिशः ससर्पाथ समं समुद्धतः १३

समारुरोहाथ रथं महारथः सहेमचित्रं सह राजकन्यया ।
दिनादिसन्ध्यानुगतां पिशङ्गितां स्वरश्मिदीप्त्येव दिवं दिवाकरः १४

र्पिता आशीः आशीर्वादो याभ्याम् । क्षमू धातोर्णिजन्तात् कर्मण्यये लभे-श्च ' इति नुमागमः । एतादृशौ तौ क्षपात् गृहात् ' क्षयो रोगान्तरे वेश्मकल्पान्तापचयेषु च ' इति मेदिनी । अयातां अगच्छताम् । या प्रापणे लङ् ॥१०॥

कृत इति । वियोगेन विरहेण कृत उत्पादितः शुचः शोकस्य समुद्भवः उत्पत्तिः । साधुः उत्तमो यो वरः जामाता तेन समर्पितः उत्पादितः सम्मदः प्रमोदः । ' प्रमोदामोदसम्मदाः ' इत्यमरः । ईशितुः लोकनियन्तुः तस्य जनकस्य मनसि अन्तःकरणे अवस्थानं स्थितिः निमित्तं कारणं यस्मिन् । विवादकर्म-विशेषणमिदम् । क्षणं क्षणमात्रं विवादान् चक्रतुरिव अहंपूर्विकया सम्मद-शुक्समुद्भवौ विवादं चक्रतुरित्यर्थः । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ११ ॥

हलायुधेति । ततः प्रस्थानानन्तरं काहलेन (कर्णा इति लोके) मङ्गल्य-ध्वनिनेत्यर्थः । सहितः सकाहलः । पयोधिः समुद्रः तस्य यो निर्घोषः ध्वनिः तद्वत् गभीरः गंभीरः भैरवः भयंकरश्च । प्रगल्भं आहता ताडिता या भेरी दुन्दुभिः तस्याः सकाशात् सम्भवो यस्य एतादृशः । समन्ततः परितः यो रवः ध्वनिः सः हलः सीरः आयुधं यस्य स हलायुधः बलदेवः तद्वदाभा कान्ति-र्यस्य एतादृशस्य दशरथस्य गतिं गमनं प्रकाशयामास भेर्यादिनिस्वनेन दशरथस्य प्रयाणमनुमितमित्यर्थः ॥ १२ ॥

गजेन्द्रेति । अथ प्रयाणभेर्यभिघातानन्तरं गजेन्द्राणां घटाः निनादाः घटि-तः मिश्रितः मुहुः पुनः पुनः करेणुकानां हस्तिनीनां बृंहितानि गर्जितानि तैर्बृंहितः बृंहितः । अत्र ' बृंहितं करिगर्जितम् ' इति कोशात् बृंहितपदेनैव विशिष्टार्थलाभेऽपि करेणुकापदसान्निध्येन बृंहितशब्दः केवलगर्जितपरः ' विशि-ष्टवाचकानां पदानां सति विशेषणसमभिव्याहारे विशेष्यमात्रपरता ' इति न्यायात् । अतएव ' सरीधर्वैर्मांसलपूर्णरवैः ' इति कालिदासोऽपि संगच्छते । भवनेषु गृहेषु कुलायेष्वित्यर्थः । पक्षिणां पतत्त्रिणां भयं भीतिं वितन्वन् विस्तारयन् समुद्धतः उदीर्णः निःस्वनः ध्वनिः दिशः काष्ठाः समं एककालाव-च्छेदेनेत्यर्थः । क्रियाविशेषणमिदम् । ससर्प जगाम व्यापेत्यर्थः ॥ १३ ॥

समारुरोहेति । अथ प्रयाणध्वनिविसर्पणानन्तरं दिवाकरः सूर्यः ' दिवाविभा' इत्यादिना कर्तरि टप्रत्ययः । दिनस्य दिवसस्य आदिः आरंभः तत्सम्बन्धिनी

शिरःप्रदेशस्थसमुद्गपेटिकागृहीतवीणाशुकपञ्जरादयः ।
सवेत्रहस्तैः स्थविरैरधिष्ठिताः स्त्रियोऽप्यनुस्यन्दनमत्यगुर्मुदा १५
मदान्धमातङ्गघटाद्रिसङ्कटे परिक्कणन्ती चलकायनिम्नगा ।
तरङ्गिता वल्गुतुरङ्गरङ्गितैः पुरः प्रतस्थे पुरुहूततेजसः ॥ १६ ॥
स्वदृष्टिरोधि श्रवणाग्रमारुतै रजो रथोत्थं यदि नाहरिष्यत ।
विनिर्गताभिर्न पुरो मदस्रुतां घटाभिरद्रक्ष्यत वर्त्म दन्तिनाम् ॥१७॥

या संध्या पितृप्रसूः तया अनुगतां युक्तां अतएव पिशङ्गितां पिङ्गलाम् । 'पिशङ्गो कद्रुपिङ्गलौ' इत्यमरः । दिवं अंतरिक्षं 'द्योदिवौ द्वे स्त्रियामभ्रं' इत्यमरः । स्वस्य रश्मयः किरणाः तेषां दीप्त्येव कान्त्येव महारथः 'एको दशसहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम् ॥ शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च महारथ इति स्मृतः' । एतादृशः रामचंद्रः हेम्नः सुवर्णस्य चित्राणि आलेख्यानि तैः सह वर्तमानं सहेमचित्रं एतादृशं रथं स्यंदनं राज्ञः जनकस्य कन्या सीता तया सह समारुरोह ॥ उपमालंकारः ॥ १४ ॥

शिर इति । शिरसः प्रदेशः भागः तत्र तिष्ठतीति शिरःप्रदेशस्थाः 'स्थः' इति योगविभागात् कप्रत्ययः । समुद्गाः सपुटकाः पेटिकाः मञ्जूषाश्च यासां अथवा शिरःप्रदेशस्थाः समुद्गकानां पेटिका यासाम् । तथा वीणा वल्लकी शुकपंजराः कीरपञ्जराः वीणाशुकपंजराः आदयो येषां एतादृशाः सर्वे उपचाराः गृहीताः वीणाशुकपंजरादयो याभिः । वेत्रैः वेतसैः सहिताः सवेत्राः तथाभूताः हस्ताः कराः येषां तैः । हस्तगृहीतवेत्रयष्टिकैरित्यर्थः । स्थविरैः वृद्धपुरुषैः । 'प्रवयाः स्थविरो वृद्धः' इत्यमरः । अधिष्ठिताः रक्षिता इति यावत् । एतादृश्यः स्त्रियोऽपि दास्यादयोऽपि मुदा हर्षेण अनुस्यंदनं रथमनुलक्ष्यीकृत्येत्यर्थः । 'अनुर्यत्समया' इत्यव्ययीभावः । अत्यगुः अत्यगमन् इत्यर्थः । इण्धातोः लुङि 'इणो गा लुङि' इति गादेशो 'गातिस्थेति' सिचो लुकि पररूपे रूपमिदम् ॥ अनुप्रासालंकारः ॥ १५ ॥

मदेति । मदेन अंधाः ये मातङ्गाः हस्तिनः तेषां घटा घटना 'करिणां घटना घटा' इत्यमरः । स एव अद्रिः पर्वतः तस्य सङ्कटे सबाधे 'संकटं ना तु संबाधे' इत्यमरः । परिक्कणन्ती ध्वनंती । वल्गूनि सुंदराणि यानि तुरंगाणां अश्वानां रंगितानि गतिविशेषाः तैः हेतुभिः 'रगि लघि' इत्यादिप्रपठितरगिधातोर्गत्यर्थकस्य 'नपुंसके भावे क्तः' इति क्तप्रत्यये रंगितेति रूपम् । तरंगाः भंगाः संजाताः यस्याः । तरगशब्दात्तारकादित्वादितच्प्रत्ययः । एतादृशी चलं सैन्यं कायो देहो यस्याः सा चलकाया चलस्वरूपेति यावत् । या निम्नगा नदी सा पुरुहूतः इंद्रः तद्वत्तेजो यस्य स पुरुहूततेजाः जनकः तस्य पुरः नगरात् मिथिलाया इत्यर्थः । प्रतस्थे ॥ रूपकालंकारः ॥ १६ ॥

स्वदृष्टीति । पुरः नगर्याः मिथिलायाः विनिर्गताभिः–निर्याताभिः 'मदं दानं स्रवंतीति मदस्रुतः 'गंडः कटो मदो दानं' इत्यमरः । तेषां मदस्रुताम् ।

व्यतीतरथ्येऽथ रथे कपोलयोर्विलासवत्या लसदंशुजालयोः ।
पपात तस्याः पुरगृह्यदीर्घिकासमीरणानर्तितपद्मजं रजः ॥ १८ ॥
वराङ्गना प्रस्तरभेदकोटिभिर्हतस्य चक्रे चलनं वरूथिनः ।
पिधाय यत्तच्चलनं पथि प्रियं तमाललम्बे बलसन्निधावपि ॥ १९ ॥
रथध्वनिप्रापितसम्मदं गवां कुलं समुत्पुच्छयमानमुन्मुखम् ।
उदग्रकर्णं परिधावदेकतो ददर्श सीताऽथ वनान्तवर्तिनी ॥ २० ॥

मदस्राविणामित्यर्थः । मदशब्दे उपपदे स्रुधातोः 'क्विप् च' इति क्विप् । एतादृशां दन्तिनां हस्तिनां घटाभिः घटनाभिः' समूहैरित्यर्थः । श्रवणानां कर्णानां अग्राणि प्रान्ताः तत्संबंधिनो ये मारुताः वाताः तैः करणैः स्वेषां दृष्टीः अभीक्ष्णं रुणद्धीति स्वदृष्टिरोधि । 'बहुलमाभीक्ष्ण्ये' इति णिनिः । एतादृशां रथेभ्यः स्यंदनेभ्यः उत्थं उत्पन्नं रजः धूलिः यदि न अहरिष्यत तर्हि वर्त्म मार्गः न अद्रक्ष्यत् । श्रवणमारुतैः रथोत्थधूलिर्दूरीकृता अतो मार्गो दृष्ट इत्यर्थः । 'लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ' इति लृङ् ॥ १७ ॥

व्यतीतेति । अथ सेनानिर्गमनानंतरं रथे स्यन्दने व्यतीताः अतिक्रान्ताः रथ्याः प्रतोल्यः येन एतादृशे सति 'रथ्या प्रतोली विशिखा' इत्यमरः । लसत् देदीप्यमानं अंशूनां किरणानां जालं ययोः, तेजस्विनोरित्यर्थः । एतादृशयोः विलासाः संति अस्याः सा विलासवती तस्याः एतादृश्याः तस्याः सीतायाः कपोलयोः गंडयोः पुरस्य नगरस्य गृह्याः बाह्याः 'पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च' इत्यनेन ग्रहधातोः क्यप् । या दीर्घिकाः वाप्यः तत्संबंधीनि यानि समीरणेन वायुना आनर्तितानि कम्पितानि पद्मानि कमलानि तेभ्यो जातं रजः पांसुः पपात प्राप ॥ १८ ॥

वराङ्गनेति । वरा श्रेष्ठा एतादृशी या अंगना सीता प्रस्तराणां पाषाणानां ये भेदाः खंडाः तेषां कोट्यः अग्राणि ताभिः । अल्पशब्दार्थे तत्र पाषाणखंडा विकीर्यंते तेषामग्रैरित्यर्थः । हतस्य ताडितस्य वरूथः रथगुप्तिः सा अस्यास्तीति वरूथी रथः तस्य 'रथगुप्तिर्वरूथो ना' इत्यमरः । चक्रे यत् चलनं स्खलनम्, अभूत् इति शेषः । स्खलनमिति पाठः सुकरः । ननु चलनं विधाय अत्र पिधाय इति पाठो लेखकप्रमादात् इति भाति । पथि मार्गे बलस्य सैन्यस्य सन्निधौऽपि सांनिध्येऽपि प्रियं तं रामं आलल्बे आशिश्राय । चक्रापातं विहाय पतनं माभूदिति भीत्या सैन्यसंनिधावपि लज्जां विहाय तं रामं आलल्बे इति तात्पर्यम् ॥ १९ ॥

रथेति । अथ पुरो बहिर्गमनानंतरं वनान्ते वनमध्ये वर्तते इति वनान्तवर्तिनी एतादृशी सीता । एकस्मिन् इति एकतः एकस्मिन् भागे इत्यर्थः । आद्यादित्वात्सप्तम्यन्तत्वात् तसिः 'इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति वा । रथस्य ध्वनयः स्वनाः तैः प्रापितः उत्पादितः सम्मदः प्रमोदो यस्य । 'प्रमोदामोदसंमदाः' इत्यमरः ।

विनिद्रपद्मा मृदुभिः समीरणैर्विसारयन्तः कलहंसिकागिरः ।
स्वदेशसीमासरितो विलंघिताः शुचं वधूचेतसि साधु सन्दधुः ॥ २१ ॥
विवृत्तदृष्टा विषयव्यतिक्रमाच्छनैर्निमज्जन्त इवावनीतले ।
स्वजन्मभूमौ गिरयो नृपात्मजाकपोलपातैरजस्रमश्रुभिः ॥ २२ ॥
गजेन्द्रदन्ताहतवन्यशल्लकीकषायगन्धिः पथि तत्र योषिताम् ।
शनैर्विधुन्वन्नलकाग्रवल्लरीर्मुखानि पस्पर्श वनान्तमारुतः ॥ २३ ॥
अथ प्रतानः प्रततान तामसो नृपस्य भीमं भयमादिशन्दिशः ।
क्षिपन् क्षपाया विगमेऽपि संहतिं प्रमह्य वैरोचनरोचिषां पथि ॥२४॥

समुत्पुच्छयते समूर्ध्वं पुच्छं करोति इति समुत्पुच्छयमान ‘ पुच्छभांडचीवराण्णिङ् ’ इति णिङन्तात् कर्तरि शानच् । उद्गत मुखं यस्य उदग्रो उद्यो कर्णौ यस्य एतादृशा परिधावतीति परिधावत् गवां धेनूनां कुलं समूहं ददर्श । स्वभावोक्त्यलंकारः । तदुक्तं—‘ स्वभावोक्तिः स्वभावस्य जात्यादिस्थस्य वर्णनम् ’ इति ॥ २० ॥

विनिद्रपद्मेति । विनिद्राणि प्रफुल्लानि पद्मानि यासु एतादृश्यः मृदुभिः कोमलैः [illegible] —न्यः [illegible] ताः [illegible] यः वध्वाः सीतायाः चेतः अंतःकरणं तस्मिन् साधु यथा स्यात्तथा शुचं शोकं संदधुः उत्पादयामासुः । संपूर्वात् धाधातोर्लिट् ॥ २१ ॥

विवृत्तदृष्टेति । विवृत्तेन विवर्तनेन, पराङ्मुखीभवनेनेत्यर्थः । विवृत्त इत्यत्र भावे क्तः । दृष्टाः विलोकिताः विषयस्य देशस्य व्यतिक्रमात् उल्लंघनात् शनैः अवनीतले पृथ्वीतले निमज्जंत इव अंतर्गच्छंत इव दृश्यंत इति शेषः । एतादृशाः स्वस्याः सीतायाः जन्मभूमौ ये गिरयः पर्वताः ते नृपस्य जनकस्य आत्मजा कन्या तस्याः कपोल गल अजस्रं सतत अश्रुभिः नेत्रोदकैः आतेनुः विस्तारयामासुः । नववधूनां स्वजन्मभूमिस्थवस्तूनां अदर्शने दुःखेन अश्रुपातो भवति तद्वत् सीतापि रुरोदेत्यर्थः ॥ उत्प्रेक्षालंकारः ॥ २२ ॥

गजेंद्रेति । तत्र अरण्ये पथि मार्गे गजेंद्राणां हस्तिनां दन्तैः रदैः आहताः वन्याः वनप्रभवाः ‘ तत्र भवः ’ इत्यधिकारे ‘ दिगादिभ्यो यत् ’ इति यत् । याः शल्लक्यः ओषधिविशेषाः तासां कषायः सुरभिः । ‘ कषायो रसभेदे च निर्यासे च विलेपने ॥ अंगरागे च न स्त्री स्यात् सुरभौ लोहिते त्रिषु ’ इति मेदिनी । गन्धो यस्य ‘ अल्पाख्यायां ’ इति समासांत इदादेशः । अलकानां केशानां अग्राण्येव वल्लरीः शनैः मंदं विधुन्वन् कंपयन् वनांतमारुतः अरण्यमध्यवर्ती वायुः योषितां मुखानि पस्पर्श । मदशीतसुगंधिवायुः तदा ववावित्यर्थः ॥ २३ ॥

अथेति । अथ मदवातप्रसरणानंतरं नृपस्य दशरथस्य भीमं घोरं ‘ घोरं भीमं भयानकं ’ इत्यमरः । भयं भीतिं आदिशति सूचयति इति आदिशन्,

अरिष्टसन्तापविरूपदर्शनास्तमोभिभूताः प्रतिकूलमारुताः ।
अविप्रसन्नानि मुखानि भेजिरे दिशो विनाशोपनता इव क्षणम् ॥२५॥
अथ प्रकाशीभवदग्रतो दिशं क्षणादुदीचीमवभास्य दीप्तिभिः ।
बलेन तेजः पुरुषाकृतिश्रिया विभक्तमुत्पातमनु व्यदृश्यत ॥ २६ ॥
ततो दधानः श्रवणावसङ्गिनीं विशुष्कपङ्केरुहबीजमालिकाम् ।
विनिद्ररक्तोत्पलशङ्कया ततां विलोचनोपान्त इवालिसन्ततिम् २७

सूचयन्नित्यर्थः । पथि मार्गे विरोचनस्य सूर्यस्य सम्बन्धीनि वैरोचनानि । 'तस्येदमित्यण्' एतादृशानि यानि रोचींषि तेजांसि । 'रोचिः शोचिरुभे क्लीबे' इत्यमरः । तेषां संहतिं समुदाय प्रसह्य हठात् क्षिपन् तिरस्कुर्वन् क्षपायाः रात्र्याः विगमेऽपि नाशेऽपि, अभावेऽपीति यावत् । तमसः अंधकारस्य अथ तामसः एतादृशः यः प्रतानः विस्तारः । तनु विस्तारे भावे घञ् । दिशः काष्ठाः ततान विस्तारयामास व्यापेत्यर्थः । दिवैव अधतमसं प्रादुर्बभूवेत्यर्थः । अनुप्रासालंकारः ॥ २४ ॥

अरिष्टेति । अरिष्टः अशुभः संतापः म्लानता येषु एतादृशाः विरूपदर्शनाः भयकरा इत्यर्थः । पक्षे अरिष्टः संतापः दुःखं येषां अतएव विरूपं दर्शनं अवलोकनं येषाम् । तमसा अंधकारेण अभिभूताः पराभूताः व्याप्ताः, इति यावत् । पक्षे तमसा अज्ञानेन अभिभूताः व्याप्ताः, कर्तव्याकर्तव्यशून्या इत्यर्थः । प्रतिकूलमारुताः विरुद्धवायवः झञ्झावाता इत्यर्थः । पक्षे प्रतिकूलता प्राप्ताः । देवाः क्षणं क्षणमात्रं विनाशाय प्रलयाय उपनताः प्राप्ताः । पक्षे विनाशं क्षयं उपनताः प्राप्ता इव दिशः काष्ठायाः । जात्येकवचनं दिशामित्यर्थः । अविप्रसन्नानि उद्विग्नतोत्पादकानि मुखानि भेजिरे सिषेविरे । तदानीं झञ्झावाताः अंधकारविशिष्टाः प्रववुः देवाश्च निलिल्युः ॥ २५ ॥

अथेति । अथ उत्पातदर्शनानन्तरं उत्पातमनु सम प्रादुर्भावादुत्पातानन्तरं 'अनुर्लक्षणे' इत्यनेन कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' इति द्वितीया । अग्रतः अग्रभागे । आद्यादित्वात्सार्वविभक्तिकस्तसिः । क्षणात् क्षणमात्रेण उदीचीं दिशं दीप्तिभिः कान्तिभिः अवभास्य प्रकाश्य प्रकाशीभवत् प्रकटीभवत् । प्रकाशशब्दात् अभूततद्भावे च्विः । पुरुषस्य आकृतिः आकारः तद्रूपा श्रीः शोभा तया विभक्तं पृथक्त्वेन दर्शितं पुरुषस्वरूपमित्यर्थः । तेजः कर्म बलेन सैन्येन कर्त्रा व्यदृश्यत विलोकितम् । विपूर्वात् दृशधातोः कर्मणि लङ् ॥ २६ ॥

अथ चतुर्भिरेकं पुरुषं विशिनष्टि–तत इति । ततः पुरुषाकृतिदर्शनानन्तरं विनिद्रं विकसितं रक्तोत्पलं कोकनदं तस्य शङ्का आशङ्का तया विलोचनस्य नेत्रस्य उपान्ते प्रान्तभागे ततां व्याप्तां अलीनां भ्रमराणां संततिमिव पङ्क्तिमिव श्रवणयोः श्रोत्रयोः अवसज्जः सम्बन्धः सोऽस्त्यस्यामिति ' अत

विशालवामांसतटावलंबिनीं समुद्वहन् द्वीपितनुं तनूदरः ।
परिज्वलंस्तीव्रतपोहुताशनस्फुलिङ्गपातैरिव बिन्दुचित्रिताम् २८
भुजेऽतिभीमे सशरं शरासनं निधाय वामे निधनावहं द्विषाम् ।
करेऽपरस्मिन् परदुर्गपारगं परं स बिभ्रत्परशुं परासुहा ॥ २९ ॥
तपोभिधानस्य सितेतराध्वनः शिखा इवादित्यमयूखपिङ्गलाः ।
जटा विधुन्वन् वलिताः समन्ततः समीरणैरात्मरयेण सम्भृतैः ३०

इनिठनौ,' इति इनिः । तद्वतान् ' ऋन्नेभ्यो ङीप् ' इति ङीप् । विशुष्काणि यानि पङ्केरुहाणां कमलानां बीजानि तेषां मालिकां मालां दधानः धारकः । आरक्तनेत्रस्य दीर्घत्वात् कर्णान्तिकभासत्वेन कोकनदमिति मत्वा तथागतां भ्रमरपङ्क्तिमिव कर्णे शुष्ककमलबीजमालां दधानमित्यर्थः । पञ्चमश्लोकस्थभृगूणां प्रभुः इत्यस्येमानि विशेषणानि स रामेण जगदे इति तत्रत्यक्रियया संबधः । अतएवेदं कुलकम् । तदुक्तम्–' द्वाभ्यां युग्ममिति प्रोक्तं त्रिभिः श्लोकैर्विशेषकम् ॥ कलापकं चतुर्भिः स्यात्तदूर्ध्वं कुलकं स्मृतम् ' इति ॥ २७ ॥

विशालेति । तनु कृशं उदरं यस्य एतादृशः सः पुरुषः परितः ज्वलन् दीप्यमानः तीव्रं यत्तपः स एव हुताशनः अग्निः तस्य स्फुलिंगाः कणाः ' त्रिषु स्फुलिंगोऽग्निकणः ' इत्यमरः । तेषां पातैरिव पतनैरिव बिन्दुभिः चित्रितां सञ्जातचित्राम् । चित्रशब्दात्तारकादित्वादितच्प्रत्ययः । विशालं विस्तृतं यद्वामांसस्य तटं अवलम्बते आश्रयते एतादृशीं द्वीपिनः व्याघ्रस्य ' शार्दूलद्वीपिनौ व्याघ्रे ' इत्यमरः । तनुं देहं समुद्वहतीति समुद्वहन् ॥ २८ ॥

भुज इति । द्विषां शत्रूणां ' द्विड्विपक्षाहितामित्रदस्युशात्रवशत्रवः ' इत्यमरः । निधनस्य मरणस्य आवहं प्रापकम् । आङ्पूर्वाद्वहतेः पचाद्यच् । शरेण बाणेन सहितं सशरं अस्यन्ते क्षिप्यन्ते अनेनेति असनम् । असु क्षेपणे करणे ल्युट् । शराणां बाणानां असनं शरासनं, धनुरित्यर्थः । अतिभीमे अतिभयङ्करे वामे भुजे सव्ये भुजे निधाय अपरस्मिन् अन्यस्मिन् दक्षिणे करे हस्ते परं श्रेष्ठं परे शत्रव एव वा दुर्गं दुर्गमस्थानं तस्य पारगं अंतगं अथवा परेषां शत्रूणां दुर्गं तस्य पारगं एतादृशं परशुं बिभर्ति इति बिभ्रत् । बिभर्तेः शतरि रूपम् । असवः परेषां शत्रूणां असून् प्राणान् हन्तीति परासुहा एतादृशः सः पुरुषः ॥ २९ ॥

तप इति । तप एव अभिधानं नाम यस्य सितात् इतरः सितेतरः कृष्णः, सुप्सुपेति समासः, सः अध्वा मार्गो यस्य तस्य अग्नेः ' वह्निः शुष्मा कृष्णवर्त्मा' इत्यमरः । तपोरूपाग्नेरित्यर्थः । शिखा इव ज्वाला इव आदित्यस्य सूर्यस्य ये मयूखाः किरणाः तद्वत् पिंगला पिशंगा आत्मनः स्वदेहस्य रयः वेगः तेन संभृतैः उत्पन्नैः समीरणैः वायुभिः समन्ततः सर्वतः 'समन्ततस्तु परितः सर्वतः' इत्यमरः । वलिताः वलीभूताः जटाः सटाः विधुन्वन् विपूर्वाद्धुनोतेः शतृप्रत्ययः । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ३० ॥

प्रभुर्भृगूणां जगदे जगत्सृजः परोऽवतारो ज्वलनं वितन्वता ।
हसेन धुन्वन्नथ तद्बलं बली प्ररुद्ध्य रामेण रुषावृता गिरः ॥ ३१ ॥
न राम रामं युधि जेतुमुद्यमो विधीयतामन्यमिव क्षितिक्षितम् ।
सरित्तटीपाटनपाटवस्पृशो न गोपतिं प्राप्य विशीर्यते नगः ॥ ३२ ॥
रघोरपत्ये जगतीपतिद्विषो वृथा तव स्यादिह विक्रमक्रमः ।
अलं विसारिग्रसनस्य पाटवो न दन्दशूकप्रभवे विहङ्गमः ॥ ३३ ॥
तव प्रयोगे धनुषोऽनुशासितुः शरासने भूधरधन्वनः परम् ।
इतः प्रवृत्तापि न नूनमागता विपत्त्वदीयश्रवणस्य गोचरम् ॥ ३४ ॥

प्रभुरिति । अथ जगत् सृजतीति जगत्सृट् तस्य जगत्सृजः विष्णोः परः श्रेष्ठः अवतारः ज्वलनं अग्निं वितनोतीति वितन्वन् तेन हसेन हास्येन । 'अथो हसः ॥ हासो हास्य च' इत्यमरः ॥ हासस्य कोपजन्यत्वात् तीक्ष्णत्वम-नेन द्योत्यते । तत् पूर्वोक्तं बलं सैन्यं धुन्वन् कम्पयन् अतएव बली भृगूणां प्रभुः परशुराम इत्यर्थः । रामेण दाशरथिना प्ररुध्य रुषा रोषेण वृताः युक्ता इत्यर्थः । गिरः वाणीः जगदे ऊचे । गदधातोः ब्रूञर्थत्वात् द्विकर्मकत्वेन गौणे कर्मणि लिट् । तदुक्तम्–'गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकृष्वहाम्' इति ॥ ३१ ॥

रामेण भृगूणां प्रभुः जगदे इत्युक्तं किं तत् इत्यपेक्षायामाह नेति । हे राम अन्यं इतरं क्षितिक्षितमिव राजानमिव 'नृपभूपमहीक्षितः' इत्यमरः । रामं मामित्यर्थः । युधि युद्धे जेतु उद्यमः न विधीयतां न क्रियताम् । तदेव द्रढयति-सरिदित्यादिना । सरितः नद्याः तटी तटं तस्य पाटने विदारणे तत्र यत् पाटवं कौशलम् । 'ऋगताश्च लघुपूर्वात्' इति भावे अण् । तत् स्पृशति इति स्पृक् एतादृशम् 'स्पृशोऽनुदके क्विन्' इति क्विन्प्रत्ययः । गवां वृषभाणां पतिः गोपतिः वृषभः तं प्राप्य । नगः पर्वतः 'नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम्' इति निपातः । न विशीर्यते । विपूर्वात् 'शॄ हिंसायाम्' इत्यस्मात् कर्मकर्तरि लट् ॥ ३२ ॥

रघोरिति । जगत्याः पृथ्व्याः पतयः स्वामिनः राजान इत्यर्थः । तान् द्वेष्टीति जगतीपतिद्विट् 'सत्सूद्विष—' इत्यादिना क्विप् । एतादृशस्य तव परशुरामस्य रघोः अपत्ये इह मयि विक्रमस्य पराक्रमस्य क्रमः वृथा मुधा स्यादित्यर्थः । 'व्यर्थके तु वृथा मुधा' इत्यमरः । विसारी मत्स्यः 'विसारिणो मत्स्ये' इति निपातनात् साधुः । तस्य ग्रसनं भक्षणं तत्र तिष्ठतीति विसारीग्रसनस्थं 'सुपीति' योगविभागात् कप्रत्ययः । ग्रसनकारीति यावत् । एतादृशं पाटवं कौशलं यस्य एतादृशः विहायसा आकाशेन गच्छतीति विहंगमः 'विहायसो विह च' इति गमेः खच् । विहायसो विहादेशश्च । पक्षी । दन्दशूकानां सर्पाणां प्रभुः तस्मै महासर्पायेत्यर्थः । अलं न 'नमःस्वस्ति' इत्यादियोगे चतुर्थी ॥ ३३ ॥

त्वदीयं सामर्थ्यं मयि न प्रभवेत् इति यदुक्तं तत् स्वोपदर्शनेन द्रढयति-तवेति । धनुषः प्रयोगे धनुर्विद्यायामित्यर्थः । तव परशुरामस्य अनुशासि-

निशम्य तस्यैतदितीरितं वचो जगाद शिष्यः स पुनः पिनाकिनः ।
परस्य वृद्धिं यशसो वितन्वतीं वृथा विधित्सन् धनुषो भिदामिदम् ॥ ३५ ॥
नवेश्वर स्तब्धतरं धनुर्द्वयं विधाय कन्येतरबाणपातनम् ।
विशामधीशे किल विश्वकर्मणा पुरन्दराख्याय पुरा व्यतीर्यत ॥ ३६ ॥
विसृज्य पूर्वं दनुजारये धनुस्तयोरथादायि रथाङ्गधारिणे ।
धनुस्तथैकं त्रिपुरं विघस्ने त्रिलोचनाय त्रिदशाधिपेन तत् ॥ ३७ ॥

शिक्षयति इति अनुशासिता तस्य गुरोरित्यर्थः । एतादृशस्य भूधरः पर्वतः धनुर्यस्य स भूधरधन्वा शंकरः ' धनुषश्च ' ' वा संज्ञायां ' इत्यनङ् । तस्य शरासने धनुषि परं प्रकृष्टं यथा स्यात्तथा । क्रियाविशेषणमिदम् । इतः मत्तः मत्सकाशात् उत्पन्नापि विपत् भगवता विपत्तिः त्वदीय यत् श्रवणं तस्य गोचरं विषयं पुनः निश्चयेन गमिता न आसा ? ॥ ३४ ॥

निशम्येति । तस्य रामचन्द्रस्य एतत् इति पूर्वोक्तप्रकारेण ईरितं उक्तं वचः भाषणं निशम्य श्रुत्वा । परस्य शत्रोः रामस्य यशसः कीर्तेः । परस्य यशसः इति वाऽन्वयः । वृद्धिं वितन्वतीं विस्तारयित्रीं धनुषः भिदां भेदं वृथा व्यर्थं विदधातुमिच्छतीति विधित्सन् एतादृशः पिनाकः अजगवः अस्यास्तीति पिनाकी तस्य ' अत इनिठनौ ' इति इनिप्रत्ययः । शंकरस्य शिष्यः ' एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप् ' क्यप् । सः पूर्वोक्तः परशुरामः इदं वक्ष्यमाणं वचः पुनः जगाद । अनुप्रासालङ्कारः ॥ ३५ ॥

नवेश्वरेति । नवः नूतनः स ईश्वरः अधिपतिः तत्संबोधनं हे नवेश्वर राम । पुरा पूर्वस्मिन् काले विश्वकर्मणा एतन्नाम्नैव देवत्वष्ट्रा । कन्य निष्फल तस्मात् इतरत् अन्यत् । सुफलमित्यर्थः । एतादृशं बाणपातनं बाणोत्सर्गो यस्य एतादृशं अतिशयेन स्तब्धं उपष्टब्ध इति स्तब्धतरं ' ष्टभि प्रतिबन्धे ' इत्यस्मात् क्तः । दृढमिति फलितार्थः । एतादृशं धनुषोः द्वितयं द्विधाय कृत्वा पुरः शत्रुपुरः दारयतीति पुरंदरः इंद्रः पुरंदर इति आख्या यस्य स पुरंदराख्यः तस्मै ' पूःसर्वयोर्दारिसहोः ' इति खच् ' खचि ह्रस्वः ' इति ह्रस्वः । ' वाचंयमपुरंदरौ च ' इत्यमागमः । विशां मनुष्याणां ' द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ ' इत्यमरः । मनुष्योपलक्षितत्रिभुवनस्थलोकानामित्यर्थः । अधीशे अधिपतये । अधिपूर्वात् ईशधातोः क्विबन्तस्य चतुर्थ्यंत रूपम् । व्यतीर्यत किल अदायि इति प्रसिद्धिः । विपूर्वात् ' तॄ प्लवनतरणयोः ' इत्यस्मात् कर्मणि लङ् ॥ ३६ ॥

' विसृज्येति । अथ विश्वकर्मणा इंद्राय धनुर्दानानन्तरं त्रिदशानां देवानां अधिपः इंद्रः तेन तयोः पूर्वोक्तधनुषोर्मध्ये पूर्वं आदावित्यर्थः । क्रियाविशेषणमेतत् । एकं धनुः शरासनं दनुजानां दैत्यानां अरिः शत्रुः एतादृशाय रथाङ्गं चक्रं अभीक्ष्णं धरतीति रथाङ्गधारी ' बहुलमाभीक्ष्ण्ये ' इति णिनिः । तस्मै विष्णवे

विवित्सया तद्गतजन्यतेजसो व्यधत्त यत्नेन तथा मरुत्पतिः ।
यथाऽऽहवो हव्यवहोग्रतेजसोरजय्यशक्त्योरजयोरजायत ॥ ३८॥
चकार चक्रादि विहाय देवयोर्युगं महेष्वासयुगेन संयुगम् ।
दिशो दशापि प्रतिरुध्य पत्रिभिः समाः सहस्राणि समेतसाहसम् ॥३९
अथो विकृष्टं मृदुभूतमीश्वरः ससर्ज यच्चापमभेदि तत्त्वया ।
अगाद्दर्वीकाय वितीर्णमक्षतं क्रमेण हस्तं मम वैष्णवं धनुः ॥ ४० ॥

विसृज्य दत्त्वा तथा त्रयाणां पुराणां समाहारः त्रिपुरं तत् दग्धुमिच्छतीति दिधक्षन् तस्मै । त्रिलोचनाय त्रीणि लोचनानि नेत्राणि यस्य तस्मै शिवाय तत् पूर्वोक्त एक धनुः अदायि । 'डुदाञ् दाने' अस्मात् कर्मणि लुङ् चिण् ॥ ३७ ॥

ननु विश्वकर्मणा स्वय निर्माय दत्त धनुर्द्वयं इन्द्रः किमर्थं विष्णुशिवाभ्यां प्रददौ अत आह-विवित्सयेति । मरुतां देवानां पतिः मरुत्पतिः इन्द्रः । वहतीति वहः हव्यस्य हविर्द्रव्यस्य वहः हव्यवहः अग्निः तद्वत् उग्र तेजो ययो. । अतएव येतु शक्या जय्या 'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे' इति निपातनात्साधुः । न जय्या अजय्या शक्तिर्ययोस्तौ अजय्यशक्तो तयो. अजय्योः विष्णुशिवयोः आहवः युद्ध यथा अजायत अभवत् 'जनी प्रादुर्भावे' लङ् । तथा तौ विष्णु शिवौ प्रति गत प्राप्त यत् जन्यस्य युद्धस्य तेज. सामर्थ्यं तस्य विवित्सया विचारणेच्छया । विद् विचारणे सन् विद् ज्ञाने इत्यस्माद्वा सन् । 'आगमशास्त्रमनित्यम्' इति इडभावः । तद्वा जिज्ञासयेत्यर्थ. । यत्नेन प्रयत्नेन व्यधत्त अकृत । विपूर्वाद्दधातेर्लङ् । तयोर्युद्धतेजोज्ञानार्थं ताभ्यां धनुर्द्वयं दत्तमित्यर्थः । अनुप्रासालंकारः ॥ ३८ ॥

चकारेति । देवयोः विष्णुशिवयोः युगं युग्मम् । चक्रं आदि यस्य तत् चक्रादि तैजसायुधवृन्दमित्यर्थः । विहाय त्यक्त्वा महत् यत् इष्वासयुगं धनुर्युगं तेन पत्रिभिः बाणैः दशापि दशसंख्याकाः अपि दिशः काष्ठाः प्रतिरुध्य निरुध्य सहस्राणि सहस्रसंख्याकानि समाः वर्षाणि । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । समेत प्राप्तं साहस यस्मिन् एतादृशं संयुग युद्ध चकार । अनुप्रासालंकारः ॥ ३९ ॥

अथो इति । अथो विष्णुशिवयुद्धानंतरं ईश्वरः शिवः विकृष्ट आकृष्ट मृदुभूत युद्धकर्मणा शैथिल्यं प्राप्तं एतादृशं यच्चापं यद्धनुः ससर्ज त्यक्तवान् तत् त्वया अभेदि द्विधाकृतम् । भिदिर् विदारणे कर्मणि लुङ् । ऋचीकाय एतन्नामकमहर्षये[1] कर्मोचितपत्रे वितीर्णं दत्तम् । विष्णुनेति शेषः । विष्णो इदं वैष्णवं धनुः क्रमेण परंपराक्रमेण मम हस्तं अगात् ॥ ४० ॥

---

१ स्वपितामहाय भृगुवंशजाय ।

गुणावुभावस्य तयोर्जगच्छ्रुतिं जहाति नैको दृढतेति विश्रुतः ।
असंशयं ज्योतिर्निरूढिमागतः परो ममैव श्रवणान्तगोचरः ॥ ४१ ॥
अपाङ्गभागावधि चापपूरणं सुदुष्करं तिष्ठतु विष्णुगोचरम् ।
गुणं यदि प्रापयसीह जिह्मतां बलोपपन्नेषु ततस्त्वमग्रणीः ॥ ४२ ॥
निधाय बाणं धनुषीह पूरिते वधः स्वहस्तेन तवैष सत्क्रिया ।
इतीरयित्वा तनयस्य भूपतेर्मुमोच हस्ते सशरं शरासनम् ॥ ४३ ॥
ततः स शून्याविव मुष्टिमानयन्नपाङ्गदेशं दशकण्ठसूदनः ।
बलाद् विज्ञातविकर्षणश्रमश्चकर्ष गुञ्जद्गुणबन्धनं धनुः ॥ ४४ ॥

गुणाविति । अस्य धनुषः दृढतेति ज्या इति च उभौ गुणौ स्त इत्यर्थः । तयोर्गुणयोर्मध्ये दृढस्य भावो दृढता दार्ढ्यं इति विश्रुतः प्रसिद्धः एकः गुणः जगति श्रुतिः प्रसिद्धिः तां न जहाति न त्यजति । ज्या इति मौर्वीति असंशयं निःसंदेहं यथा स्यात्तथा निरूढिं प्रसिद्धिं आगतः प्राप्तः परः गुणः ममैव श्रवणस्य कर्णस्य अन्तः समीपभागः तस्य गोचरः विषयः अस्तीत्यर्थः । इदं दृढमिति जगत्प्रसिद्धम् । एतस्य ज्याकर्षणं मयैव कर्तुं शक्यं नान्येन इति भावः ॥ श्लेषालङ्कारः ॥ ४१ ॥

अपांगेति । विष्णुः गोचरो विषयो यस्य तद्विष्णुगोचरं विष्णुनैव कर्तुं योग्यमित्यर्थः । अतएव दुःखेन कर्तुं शक्यं दुष्करं सुतरां दुष्करं सुदुष्करम् । 'ईषद्दुःसुषु' इत्यादिना खल् प्रादिसमासश्च । अपांगः नेत्रान्तः 'अपांगौ नेत्रयोरन्तौ' इत्यमरः । तस्य भागः स अवधिर्यस्य एतादृशं यत् चापस्य धनुषः पूरणं आकर्षणं तत् तिष्ठतु अस्तु इत्यर्थः । विष्णवेकसाध्यं तत् तव दुष्करत्वात् अस्तु परंतु इह धनुषि गुणं ज्यां यदि जिह्मस्य वक्रस्य भावः जिह्मता तां प्रापयसि नयसि ततः तर्हि बलेन उपपन्नाः युक्ताः तेषु बलाढ्येष्वित्यर्थः । त्वं रामचन्द्रः अग्रणीः श्रेष्ठः असीति शेषः । 'सत्सूद्विष-' इत्यादिना क्विपि 'अग्रग्रामाभ्याम्' इति णत्वम् ॥ ४२ ॥

निधायेति । [redacted] पूरिते सज्ये धनुषि चापे बाणं शरं निधाय संयोज्येत्यर्थः । स्वहस्तेन निजहस्तेन वधः ममेति शेषः । एषः वधः तव सती चासौ क्रिया च सत्क्रिया सत्कार इत्यर्थः । इति पूर्वप्रकारेण ईरयित्वा उक्त्वा भूपतेः दशरथस्य तनयस्य रामचन्द्रस्य हस्ते करे शरेण बाणेन सहितं सशरं शरासनं धनुः मुमोच ददौ । मुच्लृ मोक्षणे लिट् ॥ ४३ ॥

तत इति । ततः परशुरामेण धनुर्दानानंतरं दश कण्ठा यस्य स दशकण्ठो रावणः तस्य सूदनः नाशकः । नन्द्यादित्वात् ल्युः । स रामचन्द्रः शून्याविव मुष्टिं अपांगस्य नेत्रप्रान्तस्य देशं आनयन् प्रापयन् अविज्ञातः न ज्ञातः विकर्षणस्य आकर्षणस्य श्रमो यस्य एतादृशः सन् गुञ्जत् शब्दायमानम् । गुजि अव्यक्ते शब्दे शतृप्रत्ययः । गुणबंधनं रज्जुबंधनं यस्य एतादृशं धनुः चकर्ष ॥ ४४ ॥

स तेन मुक्तः किल सायको दिवः पदं तपस्यद्वृषभस्य वांछतः ।
द्वितीयवर्णस्य निहन्तुरात्मनो विधाय नीशारमथ व्यतिष्ठत ४५
रिपोरजय्यस्य जयेन मानवैः सभाज्यमानो बहुमानमन्त्रणैः ।
मनोज्ञवासे पथि मैथिलीसखः सुखेन नीत्वा कतिचिद्दिनानि सः ४६
व्यपावृतद्वारमुखेन सन्ततं बलेन भूम्ना विशता कृतध्वनिम् ।
पुरीमुदन्वन्तमुदग्रनिस्वनं तनुं पिबन्तीमिव कुम्भजन्मनः ॥ ४७ ॥
नरेन्द्ररथ्योभयभागचारितप्रसारिकालागुरुधूपवासिताम् ।
ततामनन्तैरुपरत्नतोरणं सपङ्कजाष्टापदकुम्भमण्डलैः ॥ ४८ ॥

स इति । अथ धनुःकर्षणानंतरं तेन रामेण मुक्तः उत्सृष्टः सः सायकः बाणः दिवः पदं स्वर्गस्य स्थानं वांछतः इच्छतः द्वितीयवर्णस्य क्षत्रियवर्णस्य निहंतुः नाशयतुः तपस्यतो तपश्चरतः ' कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः ' इति क्यङ् । मध्ये वृषभस्य श्रेष्ठस्य आत्मनः नीशारं प्रावरणम् । ' नीशारः स्यात्प्रावरणे ' इत्यमरः । *विधाय कृत्वा व्यतिष्ठत । विपूर्वात्तिष्ठतेर्लङ् । ' समवप्रविभ्यः स्थः '* इत्यात्मनेपदम् ॥ ४५ ॥

रिपोरिति । जेतुं शक्यो जय्यः ' क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे ' इति निपातः । न जय्यः अजय्यः तस्य रिपोः परशुरामस्य जयेन हेतुना मानवैः मनुष्यैः बहुमानेन सत्कारेण यानि मंत्रणानि आमंत्रणानि तैः सभाज्यते सेव्यते इति सभाज्यमानः । सभाज प्रीतिदर्शनयोः, प्रीतिसेवनयोरित्येके चुरादिः । मैथिल्याः सखा मैथिलीसखः । ' राजाहःसखिभ्यष्टच् ' इति टच् । स रामचंद्रः मनोज्ञः मंजुलः अभीष्ट इत्यर्थः । वासः वसतिर्यस्मिन् एतादृशे पथि मार्गे कतिचित् दिनानि नीत्वा सुखेन पुरीं विवेश इति क्रियायामन्वयः ॥ ४६ ॥

— .पुरीमेव वर्णयति-व्यपावृतेति पञ्चभिः । व्यपावृतं उद्घाटितं यद्द्वारं तदेव मुखं तेन संततं निरंतरं विशता प्रविशता भूम्ना प्रभूतेनेत्यर्थः । ' बहोर्लोपो भूच बहोः ' इत्यनेन भ्वादेशः इमनिः इकारलोपश्च । बलेन सैन्येन हेतुना कृतः ध्वनिः शब्दो यया एतादृशीम् । उदग्रः महान् निस्वनः ध्वनिर्यस्य एतादृशं उदकानि संति यस्मिन् स उदन्वान् तम् । ' उदन्वानुदधौ च ' इति निपातनात्साधुः । पिबंती कुंभात् कलशात् जन्म यस्य स कुंभजन्मा अगस्त्यः तस्य तनुमिव देहमिव पुरीं अयोध्यानगरीम् । विवेशेति पंचमेनान्वयः ॥ ४७ ॥

नरेंद्रेति । नरेंद्रस्य राज्ञः या रथ्या प्रतोली तस्याः उभयभागौ प्रांतभागावित्यर्थः । तत्र चारिताः संचारिताः ये प्रसारिकालागुरुधूपाः प्रसरणशीलकालागुरुगंधाः तैः वासितां सुगंधितां रत्नतोरणस्य बहिर्द्वारस्य समीपं उपरत्नतोरणं ' अव्ययं विभक्ति ' त्यादिना सामीप्येऽव्ययीभावः । रत्नबहिर्द्वारसमीपमित्यर्थः । अनंतैः अपरिमितैः सपंकजानि सकमलानि यानि अष्टापदस्य सुवर्णस्य कुंभानां कलशानां मंडलानि चक्रवालानि समूहा इति यावत् । तैः ततां विस्तृतां व्याप्तामित्यर्थः ॥ ४८ ॥

परिक्वणत्काञ्चनकिङ्किणीगुणैः सुगन्धिना गन्धवहेन ताडितैः ।
भ्रमत्पताकानिकरैरुदर्चिषो वितन्वतीमुष्णघृणेः करच्छिदाम् ४९
मधुव्रतव्रातविरावकिङ्किणीरुतेन रम्यं मणितोरणस्रजाम् ।
चयं दधानामनिलस्य रंहसा धुतं पताकानुकृतानि बिभ्रतः ॥ ५० ॥
विवेश तामञ्जलिबन्धसम्पदा मुहुर्मुखेन्दोरुदयेन सर्वतः ।
नरेन्द्रसूनुर्मुकुलानि कल्पयन् जनस्य हस्तारुणपङ्कजानि सः ॥ ५१ ॥
गुरूनपृष्ट्वैव कुमारमीक्षितुं जवेन वातायनमीयुरङ्गनाः ।
न ता न सत्यो न च मूढवृत्तयस्तथाहि पंक्तस्य रघोर्विनीतता ५२

परिक्वणदिति । परिक्वणतः सर्वतो ध्वनतः काञ्चनस्य सुवर्णस्य किंकिणीनां क्षुद्रघटानां गुणाः संतवो येषु तैः ' किंकिणी क्षुद्रघंटिका ' इत्यमरः । सुष्ठु गंधो यस्य स सुगंधिः ' गंधस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः ' इत्यादिना गंधस्येकारादेशः समासांतः । तेन । वहतीति वहः । पचाद्यच् । गंधस्य वहः मापकः वायुरित्यर्थः । तेन ताडितैः । आहतैः भ्रमत्यः इतस्ततश्चलंत्यः पताकाः केतनानि ' पताका वैजयंती स्यात् केतनं ध्वजमस्त्रियां ' इत्यमरः । तेषां निकरैः समूहैः ' कर्तृकरणयोस्तृतीया ' इत्यनेन करणे तृतीया । उद्गतानि अर्चींषि यस्य ॥ उदर्चिः तस्य । उष्णाः तीक्ष्णाः घृणयः किरणाः यस्य स उष्णघृणिः सूर्यः तस्य कराणां किरणानां छिदा छेदनम् । भिदादित्वात् भावे अङ्प्रत्ययः । वितन्वतीं कुर्वतीम् । निबिडपताकास्खलनैः सूर्यकिरणानां तापो माभूदित्यर्थः ॥ ४९

मधुव्रतेति । मधुव्रताः भ्रमराः ' मधुव्रतो मधुकरो मधुलिण्मधुपालिनः । इत्यमरः॥ तेषां व्रातं समूहः तस्य यो विरावः गुंजितं तद्वत् यत् किंकिणीरुतं क्षुद्रघंटिकाशब्दः तेन रम्यं मनोहरं पताकानामनुकृतानि अनुकरणानि बिभ्रतः धारयतः । बिभर्तेर्लटः शत्रादेशः नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुम्निषेधः । एतादृशस्य अनिलस्य वायोः रंहसा वेगेन धुतं कंपितं मणितोरणानां मण्यादिरचितबहिर्द्वाराणां संबंधिन्यः याः स्रजः मालाः तासां चयं समूहं धत्ते सा दधाना ताम् । दधातेर्लटः शानजादेशः ॥ ५० ॥

विवेशेति । सः पूर्वोक्तः नरेंद्रस्य दशरथस्य सूनुः पुत्रः रामचंद्रः मुहुः पुनः पुनः सर्वतः सर्वस्मिन्देशे अंजलीनां करपुटानां यो बंधः करणमित्यर्थः । सैव संपत् तया जनस्य लोकस्य हस्ता एव अरुणपंकजानि आरक्तकमलानि तानि मुखमेव इंदुः चंद्रः तस्य स्वस्येति शेषः । उदयेन हेतुना मुकुलानि कुड्मलानि ' कुड्मलो मुकुलो स्त्रियां ' इत्यमरः । कल्पयन् तर्कयन् सन् तां अयोध्यापुरीं विवेश ॥ ५१ ॥

इदानीं अत्यौत्सुक्येन तन्मुखावलोकनार्थं स्वस्वव्यापारं परित्यज्य नगरवासिभिः स्त्रीभिरागतमित्याह—गुरूनिति । अंगनाः स्त्रियः कुमारं रामचंद्रं ईक्षितुं अवलोकितुं गुरून् श्वश्र्वादिगुरुजनान् अपृष्ट्वैव जवेन वेगेन वातायनं गवाक्षं "वातायनं गवाक्षोऽस्त्री" इत्यमरः । ईयुः प्रापुः । अपृष्ट्वागमनं उभयथा संभवति

रराज वातायनसन्ततिर्वृता विलोलनेत्रैर्वनितामुखाम्बुजैः ।
तता विनीलोत्पलपत्रसम्पदा सरोजिनी तिर्यगिव व्यवस्थिता ५३
दधौ द्युतिं जालगवाक्षसङ्गिनी नितम्बिनीनां चलदृष्टिसन्ततिः ।
ततेव पङ्केरुहनालजालके परिस्फुरन्ती शफरीपरम्परा ॥ ५४ ॥
पदं पुरंध्र्यामविशुष्कयावकं समर्पयन्त्यामविलम्बिविक्रमम् ।
बभूव सोपानविमर्दसम्भवः स्वराग एवांघ्रितलस्य यावकः ॥ ५५ ॥
कयाचिदालोकपथं मुखाकुलं समेत्य घर्मस्रुतपत्रलेखया ।
सखीकपोलाहितगण्डभागया कृतस्तदीयेऽपि मुखे विशेषकः ५६

असतीत्वेन मूढत्वाद्वा. तत् उभयमपि अत्र कारणं नेत्याह—नेति ताः स्त्रियः सत्यो नेति न, मूढा वृत्तिः यासां ता मूढवृत्तयः तादृश्योऽपि न च । किं तर्हि कारणं तत्राह—तथाहीति । रघोः एतन्नामकराज्ञः वंशस्य कुलस्य विनीतता विनीतस्य विनयान्वितस्य भावो विनीतता तथाहि तादृश्येव हि । रघुवंशस्य विनीतत्वं वर्तते अतः तदुद्भवस्य रामस्य विलोकनार्थं अपूर्वागमने सतीत्वं न हीयते इति तात्पर्यम् ॥ ५२ ॥

ररराजेति । विलोलानि चपलानि नेत्राणि येषु एतादृशानि यानि वनिता-मुखाम्बुजानि स्त्रीमुखकमलानि तैः वृता वेष्टिता वातायनानां गवाक्षाणां सततिः परंपरा विनीलानि यानि उत्पलपत्राणि कमलपत्राणि तेषां सम्पत् शोभा तया तता व्याप्ता तिर्यक् व्यवस्थिता विद्यमाना सरोजिनीव कमलिनीव ररराज शुशुभे ॥ उपमालंकारः ॥ ५३ ॥

दधाविति । जालस्य आनायस्य यो गवाक्षः तस्य यः सङ्गः संबन्धः सोऽस्याः अस्तीति जालगवाक्षसङ्गिनी एतादृशी । प्रशस्तः नितम्बः अस्ति यासां ताः नितम्बिन्यः ' भूमनिन्दाप्रशंसासु ' इत्यादिना प्रशंसायामिनिः । तासां स्त्रीणां चला चंचला या दृष्टिसन्ततिः दृष्टिपरंपरा पङ्केरुहाणां कमलानां नालाः तेषां जालके तता व्याप्ता अतएव परितः स्फुरन्ती शफरीणां मत्स्यीनां परंपरेव पंक्तीव द्युतिं कान्तिं दधौ दधार । डुधाञ् धारणपोषणयोः लिट् । उपमालंकारः ॥ ५४ ॥

पदमिति । पुरंध्र्यां स्त्रियां अविशुष्कः आर्द्रः यावकः अलक्तको यस्य अवि-लम्बी विक्रमः विक्षेपो यस्य एतादृशं पदं समर्पयन्त्यां स्थापयन्त्यां सत्यां सोपानस्य आरोहणस्य यो विमर्दः संघर्षणं तस्मात् संभवो यस्य एतादृशः स्वरागः स्वस्य अंघ्रितलस्य यो रागः रक्तिमा स एव अंघ्रितलस्य चरणाधोभागस्य याव एव यावकः अलक्तकः ' यावादिभ्यः कन् ' इति स्वार्थे कन्प्रत्ययः । बभूव । आर्द्रालक्तकपदस्य द्विरुक्तत्वरया पुनः पुनः निक्षेपेण अलक्तकापगमेऽपि संघ-र्षजन्यः सुकुमारपदस्य रक्तिमैव अलक्तको बभूव ॥ ५५ ॥

कयाचिदिति । मुखैः आकुलं व्याप्तं आलोकस्य अवलोकनस्य पंथाः मार्गः आलोकपथः ' ऋक्पूरब्धूः ' इत्यादिना अप्रत्ययः समासान्तः । तं गवा-

प्रसाधनव्यापृतयाऽपि रामया प्रदेशिनीपर्वविकृष्टकर्णया ।
उपायये वामकरस्थपत्रया रयेण वातायनजालमन्यया ॥ ५७ ॥
द्रुतप्रयाणश्लथकेशबन्धना सघर्मवारिस्रुति बिभ्रती मुखम् ।
श्रमातुरोरुद्वयमन्थराऽपरा ययौ सपत्न्या परिशङ्कनीयताम् ॥ ५८ ॥
नितान्तमेकीकृतगण्डभागयोर्भृशाल्पवातायनयातमन्ययोः ।
सुभासुरं कुण्डलमेकमेव तन्मुखद्वयं मण्डयति स्म रामयोः ॥ ५९ ॥
विधाय काचित् प्रथमं तु लज्जया प्रियोपभुक्ताधरमर्धलक्षितम् ।
प्रयाति दूरं नृपतौ दिदृक्षया चकार वातायनयातमाननम् ॥ ६० ॥

क्षमित्यर्थः । घर्मेण स्रुता प्रसृता इत्यर्थः । पत्रलेखा यस्याः एतादृश्या कयाचित् स्त्रिया समेत्य प्राप्य सख्याः यौ कपोलौ तत्र आहितः गण्डभागः गण्डभागो यया एतादृश्या सत्या तस्याः सख्याः इदं सदीर्घं तस्मिन् ' त्यदादीनि च ' इति वृद्धसंज्ञायां ' वृद्धाच्छः ' इति छप्रत्ययः । मुखेपि वक्रेपि विशेषकः तिलकः कृतः ॥ ५६ ॥

प्रसाधनेति । प्रसाधने अलङ्करणे ' सिद्धौ वेषे प्रसाधनम् ' इति मेदिनी । व्यापृतयाऽपि तत्परयाऽपीत्यर्थः । अतएव प्रदेशिन्याः पर्व तेन विकृष्टः आकृष्टः कर्णः श्रोत्रं यया वामः सव्यः यः करः तत्र तिष्ठतीति वामकरस्थम् ' सुपीति च ' । एतादृशं पत्रं यस्याः एतादृश्या । अन्यया अपरया रामया स्त्रिया रयेण वेगेन वातायनजालं गवाक्षजालं उपाययें । ' या प्रापणे ' कर्मणोऽविवक्षितत्वात् भावे लिट् ॥ तदुक्तम्—' धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् ॥ प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ' इति ॥ ५७ ॥

द्रुतप्रयाणेति । द्रुतं शीघ्रं यत् प्रयाणं तेन श्लथं शिथिलं केशबन्धनं यस्याः एतादृशी अतएव घर्मवारिणः स्रुतिः प्रस्रवणं तेन सहितं सघर्मवारिस्रुति एतादृशं मुखं बिभ्रती धारयन्ती श्रमेण त्वरितगतिश्रमेण आतुरं ग्लानं यत् ऊरुद्वयं सक्थिद्वयं तेन मन्थरा, मन्दगतिरित्यर्थः । एतादृशी अपरा स्त्री सपत्न्या समानः एकः पतिर्यस्याः सा सपत्नी ' नित्यं सपत्न्यादिषु ' इति पत्युर्नादेशः ङीप् च । तस्याः परिशङ्कनीयतां आशङ्कनीयतां ययौ । श्लथकेशबन्धनस्य सघर्ममुखत्वस्य श्रमातुरोरुद्वयत्वस्य त्वरितगतिरतिभ्यां जन्यतया सपत्न्याः शङ्कास्पदमभूदित्यर्थः ॥ सन्देहालङ्कारः ॥ ५८ ॥

नितान्तमिति । नितान्तं अत्यन्तं एकीकृतः गण्डभागः गण्डभागो ययोस्ते एकीकृतगण्डभागे तयोः अन्ययोः अपरयोः रामयोः स्त्रियोः भृशं अत्यन्तं अल्पं यत् वातायनं गवाक्षं तत् यातं प्राप्तं सुतरां भासुरं ' भञ्जभासमिदो घुरच् ' इति घुरच्प्रत्ययः । एकमेव कुण्डलं तयोः मुखद्वयं तत् मण्डयति स्म भूषयति स्म । मडि भूषायां ' लट् स्मे ' इति भूते लट् ॥ ५९ ॥

विधायेति । काचित् स्त्री तु प्रथमं पूर्वं लज्जया त्रपया प्रियेण उपभुक्तः सदष्टः अधरः अधरोष्ठो यस्य एतादृशं आननं मुखं अर्धं च तत् लक्षितं

अतिष्ठदेका कुचयुग्मसम्पदा निरुद्ध्य वातायनमुन्नतस्तनी ।
सखीजनो यत्कृशमध्यमागतः पताकिनीमन्तरमाप वीक्षितुम् ॥ ६१ ॥
निधाय काचित्तनयं तनूदरी प्रसह्य वातायनदेहलीतले ।
अकारयत्पङ्कजकोशकोमलं महीभुजे बालकमञ्जलिं बलात् ॥ ६२ ॥
नृपः सुमित्रातनयो वधूरिति प्रियाजने निर्दिशति स्वयं करैः ।
तलप्रभापाटलभागभागिनो नखांशुजाला अपि चेरुरम्बरे ॥ ६३ ॥
अशक्नुवन् वर्धयितुं नृपात्मजं वधूजनोऽधृष्टतया जयेन तम् ।
पदं विधत्स्वाविधवाजनोचिते पथीति पत्न्यै चिरमाशिषं जगौ ॥ ६४

य अर्धलक्षितं विधाय कृत्वा अर्धं यथा जनैर्दृश्येत तथा बहिः कृत्वेत्यर्थः । नृपतौ रामचंद्रे दूरं यथा स्यात्तथा याति सति गच्छति सति दिदृक्षया द्रष्टुमिच्छया । दृश्धातोः सन्नन्तात् 'अ प्रत्ययात्' इत्यनेन अप्रत्ययः । वातायनात् बाह्यं वातायनबाह्यं चकार विदधौ ॥ ६० ॥

अतिष्ठदिति । उन्नतौ स्तनौ यस्याः सा उन्नतस्तनी 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्' इति ङीष् । एका स्त्री कुचयोर्युग्मं तस्य संपत् संपत्तिः तया वातायनं गवाक्षं निरुद्ध्य अवरुद्ध्य अतिष्ठत् । सखीजनः यस्याः कृशो यो मध्यभागः तस्मात् पताकिनीं सेनां वीक्षितुं अवलोकयितुं अन्तरं अवकाशं आप प्राप । काचित् स्त्री महाकुचयुग्मेन गवाक्षं निरुद्ध्य स्थिताऽपि तत्सखीजनः तस्याः कृशमध्यभागात् तेनावकाशेनैव सेनां ददर्श इति तात्पर्यम् ॥ ६१ ॥

निधायेति । काचित् तनु कृशं उदरं यस्याः सा तनूदरी 'नासिकोदरोष्ठ–' इत्यादिना ङीष् । तनयं पुत्रं वातायनस्य या देहली गृहावग्रहणी तस्यास्तले प्रसह्य निधाय बलात् हठात् बालकं पंकजस्य कमलस्य यः कोशः कुड्मलः तद्वत् कोमलं एतादृशं अञ्जलिं महीभुजे रामाय अकारयत् । 'हृक्रोरन्यतरस्याम्' इत्यनेन अणिकर्तुर्बालकस्य णौ कर्मत्वम् ॥ ६२ ॥

नृप इति । नृपः रामचंद्रः सुमित्रायाः तनयः पुत्रः लक्ष्मणः वधूः सीता इति प्रियाजने प्रियासमूहे स्वयं स्वतः करैः हस्तैः निर्दिशति सति निर्देशं कुर्वति सति तलानां प्रभा कान्तिः तेन पाटलः श्वेतरक्तः यो भागः तस्य भागिनः सेविनः तद्युक्ता इत्यर्थः । नखानां अंशवः किरणाः तेषां जालाः समूहाः जालशब्दस्य पुंस्त्वं चिन्त्यम् । तेऽपि अम्बरे आकाशे चेरुः जग्मुः । प्रकाशिरे इत्यर्थः ॥ ६३ ॥

अशक्नुवन्निति । वधूजनः स्त्रीजनः अधृष्टतया अप्रागल्भ्येन तम् नृपात्मजं दशरथपुत्रं रामचंद्रमित्यर्थः । जयेन वर्धयितुं 'जय जयोऽस्तु' इत्यादिशब्दैः आशिषं दातुं इत्यर्थः । शक्नोतीति शक्नुवन् तथा न इति अशक्नुवन् सन् अविधवाजनः सौभाग्यवतीजनः तस्य उचिते योग्ये अध्वनो वा 'अध्वन्येऽप्युचितं न्याय्ये' इत्यमरः (1) तस्मिन् पथि मार्गे पदं विधत्स्व स्थापय इति पत्न्यै सीतायै चिरं चिरकालं आशिषं आशीर्वादं जगौ उच्चारयामास ॥ ६४ ॥

नरेन्द्रसेना विविशुः समुद्रगा
 विवृद्धतोया इव यत्समन्ततः ।
महार्णवस्येव न तस्य तत्कृतो
 बभूव पूरस्य न चातिरिक्तता ॥ ६५ ॥
द्विधागतं द्वारमुपेत्य तद्बलं
 नृपाङ्गनस्योभयभागसंश्रितम् ।
निबध्यमानाञ्जलि शासिता भुवो
 दृशाऽनुगृह्णन् स विवेश मन्दिरम् ॥ ६६ ॥
देशं सुधाजिति जिते तनुजे तपोर्थी
 विन्यस्य केकयपतिर्विपिनं विविक्षुः ।
दूतेन तेन तनयं दुहितुर्दिदृक्षुः
 कालस्य कस्यचिदथेन्द्रसमं ययाचे ॥ ६७ ॥

नरेंद्रसेना इति । विवृद्धं तोयं उदकं यासां एतादृश्यः समुद्रं गच्छंतीति समुद्रगाः नद्यः 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति डप्रत्ययः। ता इव नरेंद्रस्य दशरथस्य सेनाः समंततः यद्विविशुः महांश्चासौ अर्णवश्च महार्णवः तस्येव तस्य पुरस्य तत्कृतः सेनाप्रवेशकृतः पूरः न बभूव अतिरिक्तता आधिक्यं च न बभूव । महापूरपूर्णनदीभिः समुद्रस्य यथा पूरः अतिरिक्तता च न भवति तद्वत् सर्वत्र सेनाप्रवेशेऽपि तस्य नगरस्य पूरः अतिरिक्तता च नाभूत् । एतेन तस्याः पुर्या अतिविशालत्वं ध्वनितम् ॥ ६५ ॥

द्विधागतमिति । द्वारं उपेत्य द्विधा द्विप्रकारेण गतं नृपस्य अंगनं अजिरं तस्य उभयभागौ प्रति संश्रितं स्थितं 'रुदूपहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं' इत्यनेन संश्रितशब्देन उभयभागशब्दस्य द्वितीयांतस्य 'द्वितीयाश्रित' इत्यादिना समासः । निबध्यमानः रचितः अंजलिः करसंपुटो येन एतादृशं तद्बलं सैन्यं भुवः पृथ्व्याः शासिता स रामचंद्रः दृशा दृष्ट्या अनुगृह्णन् सन् मंदिरं गृहं विवेश ॥ ६६ ॥

देशमिति । तप एव अर्थः प्रयोजनं स अस्यास्तीति तपोर्थी एतादृशः केकयानां केकयदेशानां अधिपतिः सुधाजिति एतन्नामके तनुजे पुत्रे जितं देशं विन्यस्य स्थापयित्वा पुत्राधीनं कृत्वेत्यर्थः । विपिनं अरण्यं विविक्षुः विशधातोः सन्नंतात् 'सनाशंसभिक्ष उः' इत्यनेन उप्रत्ययः । अथ वनविविक्षानंतरं दुहितुस्तनयं भरतमित्यर्थः । दिदृक्षुः अत् द्रष्टुमिच्छुः सन् कस्यचित् कालस्य कस्मिंश्चित्काले इत्यर्थः । संबंधसामान्ये षष्ठी । दूतेन दूतीकृतेन तेन सुधाजिता इंद्रस्य समः इंद्रसमः 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति टच्प्रत्ययः । तं दशरथं प्रति ययाचे । टुयाचृ याच्ञायां कर्तरि लिट् । याचेर्द्विकर्मकत्वात् अत्र तनयं इति द्वितीयं कर्म ॥ वसन्ततिलकं वृत्तम् 'ज्ञेयं वसन्ततिलकं तभजा जगौ गः' इति लक्षणात् ॥ ६७ ॥

अतिष्ठदेका कुचयुग्मसम्पदा निरुद्ध्य वातायनमुन्नतस्तनी ।
सखीजनो यत्कृशमध्यमागतः पताकिनीमन्तरमाप वीक्षितुम्॥६१॥
निधाय काचित्तनयं तनूदरी प्रसह्य वातायनदेहलीतले ।
अकारयत्पङ्कजकोशकोमलं महीभुजे बालकमञ्जलिं बलात् ॥ ६२ ॥
नृपः सुमित्रातनयो वधूरिति प्रियाजने निर्दिशति स्वयं करैः ।
तलप्रभापाटलभागभागिनो नखांशुजाला अपि चेरुरम्बरे ॥ ६३ ॥
अशक्नुवन् वर्धयितुं नृपात्मजं वधूजनोऽधृष्टतया जयेन तम् ।
पदं विधत्स्वाविधवाजनोचिते पथीति पत्न्यै चिरमाशिषं जगौ॥६४

च अर्धलक्षित विधाय कृत्वा अर्धं यथा जनैर्दृश्येत तथा बहिः कृत्वेत्यर्थः । नृपतौ रामचंद्रे दूरं यथा स्यात्तथा प्रयाति सति गच्छति सति दिदृक्षया द्रष्टुमिच्छया । दृशधातोः सन्नंतात् 'अप्रत्ययात्' इत्यनेन अप्रत्ययः । वातायनात् बाह्यं वातायनबाह्य चकार विदधौ ॥ ६० ॥

अतिष्ठदिति । उन्नतौ स्तनौ यस्याः सा उन्नतस्तनी 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्' इति ङीप् । एका स्त्री कुचयोर्युग्मं तदेव संपत् संपत्तिः तया वातायनं गवाक्षं निरुद्ध्य अवरुद्ध्य अतिष्ठत् । सखीजनः यस्याः कृशो यो मध्यभागः तस्मात् पताकिनीं सेनां वीक्षितुं अवलोकयितुं अंतरं अवकाशं आप प्राप । काचित् स्त्री महाकुचयुग्मेन गवाक्षं निरुद्ध्य स्थितापि तत्सखीजनः तस्याः कृशमध्यत्वात् तेनावकाशेनैव सेनां ददर्श इति तात्पर्यम् ॥ ६१ ॥

निधायेति । काचित् तनु कृशं उदरं यस्याः सा तनूदरी 'नासिकोदरोष्ठ-' इत्यादिना ङीष् । तनयं पुत्रं वातायनस्य या देहली महाद्वारस्थली तस्यास्तले प्रसह्य निधाय बलात् हठात् बालकं पंकजस्य कमलस्य यः कोशः कुड्मलः तद्वत् कोमलं एतादृशं अंजलिं महीभुजे रामाय अकारयत् । 'हृक्रोरन्यतरस्याम्' इत्यनेन अणिकर्तुर्बालकस्य णौ कर्मत्वम् ॥ ६२ ॥

नृप इति । नृपः रामचंद्रः सुमित्रायाः तनयः पुत्रः लक्ष्मणः वधूः सीता इति प्रियाजने प्रियासमूहे स्वयं स्वतः करैः हस्तैः निर्दिशति सति निर्देशं कुर्वति सति तलानां प्रभा कांतिः तेन पाटलः श्वेतरक्तः यो भागः तस्य भागिनः सेविनः नखांशुका इत्यर्थः । नखानां अंशवः किरणाः तेषां जालाः समूहाः । जालशब्दस्य पुंस्त्वं चिन्त्यम् । तेऽपि अंबरे आकाशे चेरुः जग्मुः । प्रसासिरे इत्यर्थः ॥ ६३ ॥

अशक्नुवन्निति । वधूजनाः स्त्रीजनाः अधृष्टतया अप्रागल्भ्येन तं नृपात्मजं दशरथसुतं रामचंद्रमित्यर्थः । जयेन वर्धयितुं 'तव जयोऽस्तु' इत्यादिशब्दैः आशिषं दातुमित्यर्थः । शक्नोतीति शक्नुवन् तथा न इति अशक्नुवन् सन् अविधवाजनः सौभाग्यवतीजनः तस्य उचितः योग्यः अभ्यस्तो वा 'अभ्यस्तेऽप्युचितं न्याय्ये' इत्यमरः (?) तस्मिन् पथि मार्गे पदं विधत्स्व स्थापय इति पत्न्यै सीतायै चिरं चिरकालं आशिषं आशीर्वादं जगौ उच्चारयामास ॥ ६४ ॥

नरेन्द्रसेना विविशुः समुद्रगाः
　विवृद्धतोया इव यत्समन्ततः ।
महार्णवस्येव न तस्य तत्कृतो
　बभूव पूरश्च न चातिरिक्तता ॥ ६५ ॥
द्विधागतं द्वारमुपेत्य तद्बलं
　नृपाङ्गनस्योभयभागसंश्रितम् ।
निषण्यमानाञ्जलि शासिता भुवो
　दृशाऽनुगृह्णन् स विवेश मन्दिरम् ॥ ६६ ॥
देशं सुधाजिति जिनं तनुजे तपोर्थी
　विन्यस्य केकयपतिर्विपिनं विविक्षुः ।
दूतेन तेन तनयां दुहितुर्दिदृक्षुः
　कालस्य कस्यचिदयेन्द्रसखं ययाचे ॥ ६७ ॥

नरेन्द्रसेना इति । विवृद्धं तोयं उदकं यासां एतादृश्यः समुद्रं गच्छंतीति समुद्रगाः नद्यः 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति डप्रत्ययः। ता इव नरेंद्रस्य दशरथस्य सेनाः समंततः प्रविविशुः महाश्चासौ अर्णवश्च महार्णवः तस्येव तस्य पुरस्य तत्कृतः सेनाप्रवेशकृतः पूरः न बभूव अतिरिक्तता आधिक्यं च न बभूव । महापूरपूर्णनदीभिः समुद्रस्य यथा पूरः अतिरिक्तता च न भवति तद्वत् सर्वत्र सेनाप्रवेशेऽपि तस्य नगरस्य पुरः अतिरिक्तता च नाभूत् । एतेन तस्याः पुर्याः अतिविशालत्वं ध्वनितम् ॥ ६५ ॥

द्विधागतमिति । द्वारं उपेत्य द्विधा द्विप्रकारेण गतं नृपस्य अंगनं अजिरं तस्य उभयभागौ तनि संश्रितं स्थितं ' तद्रूपहणे यनिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं ' इत्यनेन संश्रितशब्देन उभयभागशब्दस्य द्वितीयान्तस्य 'द्वितीयाश्रितै' इत्यादिना समासः । निषण्यमानः रचितः अंजलिः करसंपुटो येन एतादृशं तद्बलं तेन भुवः पृथ्व्याः शासिता स रामचंद्रः दृशा दृष्ट्या अनुगृह्णन् सन् मंदिरं गृहं विवेश ॥ ६६ ॥

देशमिति । तप एव अर्थः प्रयोजनं स अस्यास्तीति तपोर्थी एतादृशः केकयानां केकयदेशानां अधिपतिः सुधाजिति एतन्नामके तनुजे पुत्रे जितं देशं विन्यस्य स्थापयित्वा पुत्राधीनं कृत्वेत्यर्थः । विपिनं अरण्यं विविक्षुः विशधातोः सन्नंतात् ' सनाशंसभिक्ष उः ' इत्यनेन उप्रत्ययः । अथ वनविविक्षानंतरं दुहितुस्तनयं भरतमित्यर्थः । दिदृक्षुः सन् द्रष्टुमिच्छुः सन् कस्यचित् कालस्य कस्मिंश्चित्काले इत्यर्थः । संबंधसामान्ये षष्ठी । दूतेन दूतीकृतेन तेन सुधाजिता इंद्रस्य सखा इंद्रसखः ' राजाहःसखिभ्यष्टच् ' इति टच्प्रत्ययः । ■ दशरथं प्रति ययाचे । टुयाचृ याञ्चायां कर्तरि लिट् । याचेर्द्विकर्मकत्वात् अत्र तनयं इति द्वितीयं कर्म ॥ वसन्ततिलकं वृत्तम् ' ज्ञेयं वसंततिलकं तभजा जगौ गः ' इति लक्षणात् ॥ ६७ ॥

जीविते जीर्णवयसः प्रत्याशा मे मुमूर्षतः ।
तिर्यग्विकम्पितैर्मूर्ध्नो नास्तीति प्रथयन्निव ॥ १४ ॥
दन्तकुन्तशतैरुग्रैर्मृत्योः सङ्कटमाननम् ।
प्रवेष्टुमिव बिभ्राणः कायसङ्कोचसर्वताम् ॥ १५ ॥
बिभ्रदातङ्कनिर्मांसव्यक्तलक्ष्यसमुद्गमाः ।
वीचीरिव जरानद्याः पर्शुकास्थिपरम्पराः ॥ १६ ॥
निर्दन्तत्वादसंस्कारं महान्मुष्टिन्धयो यथा ।
मिथोऽशंसितमस्पष्टं वदन्नव्यक्तं वचः ॥ १७ ॥

पलितस्य जराशौक्ल्यस्य छटाः समूहान् यौवनस्य लावण्यस्य दहनः दह- नत्समाधि भस्मेव विभूतिरिव दधानः धारयन् ॥ उपमालङ्कारः ॥ १३ ॥

जीवित इति । जीर्णं वयो यस्य स जीर्णवयाः तस्य अतएव मुमूर्षत मर्तुमिच्छतो । 'मृङ् प्राणत्यागे' अस्मात्सनि, शतृप्रत्ययः । मे मम जीविते जीव- प्रत्याशा नास्ति इति मूर्ध्नः मस्तकस्य तिर्यक् वक्राणि यानि विकम्पितानि- कम्पा तैः प्रथयन्निव प्रख्यापयन्निव । 'प्रथ प्रख्याने' णिजन्तात् शतृप्रत्ययः उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ १४ ॥

दन्तेति । उग्रैः दन्ता दशना एव कुन्तास्तेषां शतानि तैः सङ्कटं सबाधं मृत्योः आननं मुखं प्रवेष्टुमिव कायस्य देहस्य यः सङ्कोचः सङ्कुचितत्वं तेन सर्वतां बिभ्राणः । भिञ् लटः शानच् । शपः श्लौ द्वित्वं 'भृञामित्' इति इत्वम् । यथा कश्चित् विषमस्थले प्रवेष्टुं अङ्गसङ्कोचं करोति तद्वत् तीक्ष्णाग्रदन्तसङ्कटे मृत्योर्मुखे प्रवेष्टुमिव अङ्गसङ्कोचं विधाय इत्यर्थः ॥ उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ १५ ॥

बिभ्रदिति । आतङ्का रोगाः तैः निर्मांसं मांसाभावः । अर्थाभावेऽव्ययीभावः तेन व्यक्तः अतएव लक्ष्यः दृश्यः समुद्गमः आविर्भावो यासां एतादृशी । जरैव नदी तस्याः वीचीरिव ऊर्मीरिव पर्शुकास्थ्नां पार्श्वास्थ्नाम् 'पार्श्वास्थनि तु पर्शुका' इत्यमरः । परम्परा पङ्क्तीरित्यर्थः । बिभ्रत् धारयन् । डुभृञ् धारण- पोषणयोः । लटः शत्रादेशः 'नाभ्यस्तस्य' इति नुमो निषेधः ॥ उत्प्रेक्षालङ्कारः रूपकं च ॥ १६ ॥

निर्दन्तत्वादिति । निर्गता दन्ता यस्य स निर्दन्तः तस्य भावो निर्दन्तत्वं तस्मात् दन्तराहित्यादित्यर्थः । असंस्कारं संस्कारः शिक्षा दन्तस्थानाद्युत्पत्तिसंस्कारः स नास्ति यस्य तत् मिथः अन्योन्यं अशंसितं अकथितमिव उच्चैरपि वर्णानां तद् स्थानादनुत्पत्तेः । अनुरक्तप्रायं अथवा अशंसितं अस्तुतं अस्पष्टत्वात् निन्दि- तमर्थं शंसु स्तुतौ क्तप्रत्ययः । अतएव अस्पष्टं अस्फुटं सन्निहितैरपि एतादृशं वचः भाषणं महान्नपि मुष्टिं धयतीति मुष्टिन्धयः 'नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः' इत्यनेन खश् । 'स्तनन्धयः' इति सुगमम् । स यथा तथा वदन् ॥

मामियं प्राणनिर्याणवैजयन्ती पुरःसरी ।
रक्ताक्षवाहनादेशदूती संसेवते जरा ॥ ५ ॥
जरसा तात मेऽङ्गानि स्पृहा कामेषु निर्विदा ।
शैथिल्यमुपनीतानि तुल्यमेव शनैः शनैः ॥ ६ ॥
कालेन शिरसि न्यस्तैः श्वेतकेशशिताङ्कुशैः ।
निवर्तन्ते हि कामेभ्यो भद्रा राघवदन्तिनः ॥ ७ ॥
उभे वक्षसि वंश्यानां तिष्ठतो रक्तकर्कशे ।
यौवने वनिता वल्कसन्ततिर्वार्धके च नः ॥ ८ ॥

इत्यमरः । समासीनः उपविष्टः भुवः पृथिव्याः नाथः अधिपतिः दशरथ इत्यर्थः । स्वं आत्मीयं अतिशयेन प्रशस्यः इति ज्यायान् 'प्रशस्यस्य श्रः' 'ज्य च' इति ज्यादेशः 'ज्यादादीयसः' इति ईयसः आदादेशश्च, तं ज्येष्ठमित्यर्थः । सुतं पुत्रं अङ्कं उत्सङ्गं 'उत्सङ्गचिह्नयोरङ्कः' इत्यमरः । आरोप्य अब्रवीत् । ब्रूञो लङि रूपम् ॥ अनुप्रासालङ्कारः ॥ ४ ॥

किमब्रवीत्तदाह—मामिति । प्राणानां असूनां यन्निर्याणं गमनं तस्य वैजयन्ती पताका । यथा प्रयाणसमये ध्वजः उन्नीयते तद्वत् प्राणनिर्याणस्य ध्वजभूता एतादृशी पुरः अग्रतः सरतीति पुरःसरी 'पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेः' इति टः । रक्ते आरक्ते अक्षिणी यस्य स रक्ताक्षः । 'अच्' इति योगविभागात् समासान्तोऽच् । एतादृशः महिषः वाहनं यस्य स यमः तस्य आदेशदूती आज्ञाकारी दूतीत्यर्थः । एतादृशी इयं समीपं प्राप्ता जरा मां दशरथं प्रति संसेवते ॥ ५ ॥

जरसेति । हे तात । तातेति कोमलामन्त्रणे । जरसा जरया नः अस्माकं अङ्गानि अवयवाः निर्विदा वैराग्येण । निरपूर्वात् विदधातोः सम्पदादित्वात् भावे क्विप् । कामेषु भोग्यवस्तुषु इत्यर्थः । स्पृहा इच्छा इति उभयमित्यर्थः । शनैः शनैः तुल्यमेव सममेव शैथिल्यं शिथिलत्वं उपनीतानि प्रापितानि उपनीता च उपनीतानि च उपनीतानि इति 'नपुंसकमनपुंसकेन' इत्येकशेषः । तेन निर्विदा कामेषु स्पृहा शैथिल्यमुपनीता । जरसा अङ्गानि शैथिल्यमुपनीतानीति फलितम् ॥ ६ ॥

कालेनेति । कालेन मृत्युनेत्यर्थः । शिरसि मस्तके न्यस्तैः क्षिप्तैः श्वेतकेशा एव शिताः तीक्ष्णा अङ्कुशा तैः भद्राः राघवाः रघुकुलोत्पन्ना एव दन्तिनः हस्तिनः ते कामेभ्यः विषयेभ्यः निवर्तन्ते हि ॥ रूपकालङ्कारः ॥ ७ ॥

उभे इति । वंशे भवाः वंश्याः तेषां नः अस्माकं वक्षसि रक्तेन कर्कशं कठिनं तस्मिन् यूनः भावः यौवनं तस्मिन् । 'हायनान्तयुवादिभ्योऽण्' इति भावे अण्-प्रत्ययः । 'अन्' इति प्रकृतिभावः । तारुण्ये वनिता स्त्री च वार्धके वृद्धत्वे वल्कानां वल्कलानां सन्ततिः परम्परा इति उभे तिष्ठतः । यौवने स्त्रीभिर्विलासः, वार्धके च वल्कलपरिधानपूर्वकं अरण्ये वासः इति उभयमस्माकं कुलमतमिति तात्पर्यम् ॥ ८ ॥

न जिष्णुः कृतनाशो यो यथाकामो यथानिस्पृहः ।
कामी यात्र जरन्नेते स्मरसंतोषु कद्वयः ॥ ९ ॥
पादशेषेऽपि वैराग्यं न यस्य पुरुषायुषे ।
कीदृशी लक्ष्यते तस्य जनस्य हृदयालुता ॥ १० ॥
नातिविभ्रमया भिन्ने देहे ना तप्यते तपः ।
इतरत्र चिरं जीर्णे तपस्यायां हता गतिः ॥ ११ ॥
मन्दशक्तीन्द्रियश्च्योतल्लालाविच्छुरिताधरः ।
अस्फुटस्मृतिचेष्टाभिर्बालव्रतमिवाचरन् ॥ १२ ॥
मृणालवलयच्छेदतन्तुजालसमत्विषः ।
पौवनोद्दामसंभव दधानः पलितच्छटाः ॥ १३ ॥

नेति । यः कृतघ्नः अभ्यन्तरव्याप्त इत्यर्थः । जिष्णुः जयनशीलः 'ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः' इति ग्स्नुप्रत्ययः । न भवति यः आढ्यः धनी पशेषु निस्पृहः निरिच्छः पश्य जरन् 'जीर्यतेरतृन्' इति अतृन्प्रत्ययः । कामी विषयलोलुपः एते स्मरसंतोषु क्षमिपक्षेषु कुत्सिताश्रयः कद्वयः 'को च' इत्यनेन कोः कदादेशः ॥ तुल्ययोगितालंकारः । तदुक्तम्–'वर्ण्यानामितरेषां वा धर्मैक्यं तुल्ययोगिता' इति ॥ ९ ॥

पादेति । यस्य पुरुषस्य । पुरुषस्य आयुषं पुरुषायुषं तस्मिन् पुरुषायुषे 'अचतुर–' इत्यादिना अच्प्रत्ययः समासान्तः । पादेन चरणेन शेषे अवशिष्टे तस्मिन् सत्यपि विगतः रागो विषयप्रीतिर्यस्य स विरागः तस्य भावो वैराग्यं न लक्ष्यते न दृश्यते तस्य जनस्य हृदयालोः सुहृदयस्य भावो हृदयालुता 'हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम्' इति हृदयाच्चालुप्रत्ययः । कीदृशी । भवेत् इति शेषः ॥ १० ॥

नातीति । देहे नातिविभ्रमा नातिविभ्रमा 'सुप्सुपेति' समासः । ईषज्जरयेत्यर्थः । भिन्ने भेदं प्राप्ते सति ना पुरुषः तपःकृच्छ्रादि कर्म तप्यते आचरतीत्यर्थः । इतरत्र इतरथेत्यर्थः । चिरं चिरकालं जीर्णे देहे इति विशेष्यमत्र ज्ञेयम् । तपस्यायां तपश्चर्यायां गतिः गमनं हता नष्टा, व्यर्थेति यावत् ॥ ११ ॥

वृद्धत्वमेव वर्णयति–मन्देति । मन्दा शक्तिर्येषां तानि मन्दशक्तीनि तथा इन्द्रियाणि यस्य श्च्योतति क्षरतीति श्च्योतन्ती या लाला तया विच्छुरितः व्याप्तः अधरः अधरोष्ठो यस्य अस्फुटा अस्पष्टाः याः स्मृतिः चेष्टाश्च ताभिः बालस्य शिशोः व्रतं आचरन् कुर्वन् । बालो हि मन्दशक्तीन्द्रियः क्षरल्लालाभ्यामाधरोष्ठः अस्पष्टस्मृतिव्यापारश्च तद्वदयं भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

मृणालानां बिसानां यानि वलयानि तेषां ये च्छेदाः तेषां ये तन्तवः तेषां यज्जालं समूहः तेन समा तुल्या त्विट् कान्तिर्यासाम् । बिसतन्तुवत् शुभ्रा इत्यर्थः ।

जीविते जीर्णवयस. प्रत्याशा मे मुमूर्षतः ।
तिर्यग्विकम्पितैर्मूर्ध्नो नास्तीति प्रथयन्निव ॥ १४ ॥
दन्तकुन्तशतैरुग्रैर्मृत्यो. सङ्कटमाननम् ।
प्रवेष्टुमिव बिभ्राण. कायसङ्कोचपर्वताम् ॥ १५ ॥
विभ्रदातङ्कनिर्मांसव्यक्तलक्ष्यसमुद्गमाः ।
वीचीरिव जरानद्या. पर्शुकास्थिपरम्पराः ॥ १६ ॥
निर्दन्तत्वादसंस्कार महान्मुष्टिन्धयो यथा ।
मिथोऽशंसितमस्पष्टं वदन्नम्बूकृतं वचः ॥ १७ ॥

पलितस्य जराशौक्ल्यस्य छटा. समूहान् यौवनस्य तारुण्यस्य उद्दाह दहन तत्सपाधि भस्मेव विभूतिरिव दधान. धारयन् ॥ उपमालङ्कारः ॥ १३ ॥

जीविते इति । जीर्णं वयो यस्य स जीर्णवयाः तस्य अतएव मुमूर्षतः मर्तुमिच्छो । 'मृङ् प्राणत्यागे' अस्मात्सनिः शतृप्रत्ययः । मे मम जीविते जीवने प्रत्याशा नास्ति इति मूर्ध्नः मस्तकस्य तिर्यक् वक्राणि यानि विकम्पितानि कम्पाः तै. प्रथयन्निव प्रख्यापयन्निव । 'प्रथ प्रख्याने' णिजन्तात् शतृप्रत्ययः ॥ उत्प्रेक्षालङ्कार. ॥ १४ ॥

दन्तेति । उग्रैः दन्ता दशना एव कुन्तास्तेषां शतानि तैः सङ्कट सबाधं मृत्यो. आनन मुख प्रवेष्टुमिव कायस्य देहस्य य. सङ्कोच. सङ्कुचितत्वं तेन सर्वतो व्यस्वता बिभ्राण । भिञः लटः शानच् । शपः श्लौ द्वित्व 'भृञामित्' इति इत्वम् । यथा कश्चित् विषमस्थले प्रवेष्टु अङ्गसङ्कोच करोति तद्वत् तीक्ष्णाग्रदन्तसङ्कटे मृत्योर्मुखे प्रवेष्टुमिव अङ्गसङ्कोचं बिभ्राण इत्यर्थ. ॥ उत्प्रेक्षालङ्कार. ॥ १५ ॥

बिभ्रदिति । आतङ्का. रोगाः तै निर्मांस मांसाभावः । अर्थाभावेऽव्ययीभाव. तेन व्यक्तः अतएव लक्ष्यः दृश्यः समुद्गम. आविर्भावो यासां एतादृशी । जरैव नदी तस्या. वीचीरिव ऊर्मीरिव पर्शुकास्थ्नां पार्श्वास्थ्नाम् 'पार्श्वास्थनि तु पर्शुका' इत्यमर । परंपराः पङ्क्तीरित्यर्थः । बिभ्रत् धारयन् । डुभृञ् धारण-पोषणयो. । लट. शत्रादेश 'नाभ्यस्तस्य' इति नुमनिषेध ॥ उत्प्रेक्षालङ्कार. रूपक च ॥ १६ ॥

निर्दन्तत्वादिति । निर्गता दन्ता यस्य स निर्दन्त. तस्य भावो निर्दन्तत्व तस्मात् दन्तराहित्यादित्यर्थ. । असंस्कार संस्कार. शिक्षोक्तदन्तस्थानाद्युत्पत्तिसंस्कार नास्ति यस्य तत् मिथ. अन्योन्य अशंसित अकथितमिव उक्तेपि वर्णानां तत्तत्स्थानादनुत्पत्ते. । अनुच्चारप्राय अथवा अशंसित अस्तुत अस्पष्टत्वात् निन्द्यमित्यर्थ. । शंसधातो क्तप्रत्यय । अतएव अस्पष्ट अम्बूकृत सनिष्ठीवं एतादृश वचः भाषणं महानपि मुष्टि धयतीति मुष्टिंधयः 'नाडीमुष्ट्योश्च' इत्यनेन खश् 'खित्यनव्ययस्य' इति मुमागमः । स यथा तथा वदन् ॥ १७ ॥

भिन्नभ्रूयष्टिमुदस्ताक्षीं किञ्चित्कम्पितमस्तकाम् ।
नम्रो गद्गदितालापामनुनेतुं जरामिव ॥ १८ ॥
वार्धक्ये धर्मतो मूढः स्वदेहवहनेऽपि सः ।
विधित्सन्नप्यशक्तिष्ठस्तपः कीदृग्विधास्यति ॥ १९ ॥
अतो यातु तपस्यायामरण्ये वसतिं त्वया ।
माजन्यश्रुप्रवर्षेण प्रत्यूहो मे विरागिणः ॥ २० ॥
अनुशिष्टिः प्रकृत्यैव भद्रे भवति कीदृशी ।
मनसः प्रीतये स्नेहकातरस्य निगद्यते ॥ २१ ॥
औदासीन्यं यतः शत्रुरुदासीनश्च मित्रताम् ।
मित्रं भर्त्तौ हृदयं च याति तद्वक्तुमर्हसि ॥ २२ ॥

भिन्नेति । भिन्ना भ्रूः भ्रुकुटिर्यस्याम् । पक्षे वक्रदृष्टिम् । उदस्तानि उत्क्षिप्तानि अक्षाणि यस्याम् । पक्षे रुदतीम् । किञ्चित् कम्पितं वेपितं मस्तकं शिरो यस्याम् । पक्षे ईर्ष्यया उत्कम्पितशिरस्काम् । गद्गदित आलापो भाषणं यस्याम् । पक्षे स एव । एतादृशीं जरां अनुनेतुमिव नम्रः नतः । समासोक्त्यलङ्कारः उत्प्रेक्षालङ्कारश्च ॥ १८ ॥

वार्धक्ये इति । वार्धक्ये स्थाविरे धर्मतः वर्णाश्रमधर्मेण स्वस्य देहः शरीरं तस्य वहनेऽपि धारणेऽपि मूढः सः वृद्धः विधित्सन् अपि विधातुमिच्छन्नपि विपूर्वाद्धाञ् सनि सनिमीमा इत्यादिना इसादेशोऽभ्यासलोपः अशक्तिष्ठः शक्त्या तिष्ठतीति शक्तिष्ठः । सुपीति कः । तथा न भवतीति तथा एतादृशः सन् कीदृक् तपः विधास्यति करिष्यति । विपूर्वाद्धाञो लृट् ॥ १९ ॥

अत इति । अतः वृद्धत्वे तपस्यासम्भवाद्धेतोः अरण्ये तपस्यायां विषये वसतिं वासं यातु गच्छतु विरागिणः विरागः विषयेष्वनभिरागः सोऽस्यास्तीति विरागी एतादृशस्य मे त्वया रामचन्द्रेण अश्रूणां नेत्रोदकानां प्रवर्षणं वर्षणेन प्रत्यूहः विघ्नः 'विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः' इत्यमरः । माजनि माभूत् । जनधातोः 'माङि लुङ्' इति कर्तरि लुङ् ॥ २० ॥

सर्वज्ञत्वात्त्व अनुशिष्टिर्व्यर्था तथापि स्नेहो मां भाषयतीत्याह—अनुशिष्टिरिति । प्रकृत्यैव स्वभावेनैव भद्रे । उत्तमे इत्यर्थः । निर्दोषे इति यावत् । भवति त्वयि अनुशिष्टिः अनुशासनं कीदृशी कथं भवतु । व्यर्थेत्यर्थः । तर्हि मामनुशिष्टिरित्यत आह—मनस इति । स्नेहेन कातरः तस्य मनसः अन्तःकरणस्य प्रीतये सन्तोषाय निगद्यते कथ्यते ॥ २१ ॥

श्रीरामचन्द्रं प्रति उपदेष्टुमारभते—औदासीन्यमिति । यतः यस्मात्कारणात् शत्रुः रिपुः उदासीनस्य भावः औदासीन्यं मित्रत्वशत्रुत्वरहितत्वं याति । उदासीनः मित्रत्वशत्रुत्वरहितः मित्रस्य सख्युः भावो मित्रता तां याति । मित्रं सुहृत् भर्त्तौ स्नेहे हृदयं च श्रेयमित्यर्थः । याति तत् तादृशं भाषणं वक्तुमर्हसि ॥ २२ ॥

यो येन वाञ्छति ख्यातिं लोकसंग्रहकामिना ।
न तस्य निन्दनीयं तच्छत्रुतामप्यनिच्छता ॥ २३ ॥
वृत्तिः शुभकरी साम्नो नये स्वपररञ्जनी ।
आयःशूलिकतेत्याहुर्न तां निष्णातबुद्धयः ॥ २४ ॥
जिघांसुभिरपि प्राज्ञैः प्रयोक्तु साम साम्प्रतम् ।
रञ्जयन्ति मृगान् गीतैर्बिभित्सन्तो मृगाविधः ॥ २५ ॥
साम शाठ्यं जनो वेत्ति दानादत्यन्तवर्जितम् ।
तत्सामौशनसं साधु युक्तं दानस्य मात्रया ॥ २६ ॥

य इति । यः पुरुषः येन कर्मणा ख्यातिं प्रसिद्धिं वाञ्छति इच्छति । लोकानां संग्रहः लोकरञ्जनमित्यर्थः । तत् कामयते स लोकसंग्रहकामी लोकसंग्रहेच्छु-रित्यर्थः । तेन शत्रुतां शत्रुत्वं अनिच्छता । राज्ञेति शेषः । तस्य तत् कर्म न निन्दनीयं न द्वेष्यम् । अपिः संभावनायाम् ॥ २३ ॥

इदानीं सामादिचतुष्टयं यथायथं प्रयोक्तव्यमित्याह–वृत्तिरिति । नये नीतौ साम्नः स्वं च परश्च स्वपरौ तयोः रंजनी, उभयानुकूलेत्यर्थः । वृत्तिः शुभं करोति तच्छीला शुभकरी । अस्तीति शेषः 'कृञो हेतुताच्छील्ये' ति टप्रत्ययः । अयःशूलं तीक्ष्णोपायः तेन अन्विच्छति अयःशूलिकः । 'अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ ' इति ठक्प्रत्ययः । तस्य भावः आयःशूलिकता । तीक्ष्णोपाय इत्यर्थः । सा शुभकरी इति केचित् आहुः । निष्णाता कुशला बुद्धिः येषां ते निष्णातबुद्धयः ' निनदीभ्यां स्नातेः कौशले ' इति षत्वम् । तां आयःशूलिकतां न शुभकरी नेति प्राहुरित्यर्थः । किंतु साम्नो .वृत्तिरेव शुभकरीति प्राहुः ॥ २४ ॥

जिघांसुभिरिति । हन्तुमिच्छवः जिघांसवः तैः जिघांसुभिरपि हननेच्छुभिरपि । हन्तेः सन्नन्तात् 'सनाशंसभिक्ष उः' इत्युप्रत्ययः । प्राज्ञैः विद्वद्भिः साम सान्त्वं प्रयोक्तुं साम्प्रतं योग्यम् । ननु सान्त्वेन कथं हननं स्यात् अत आह–रञ्जयन्तीति । बिभित्सन्तः भेत्तुमिच्छन्तः । भिदेः सन्नन्तात् शतृप्रत्ययः । एतादृशाः मृगान् हरिणान् विध्यन्ति ताडयन्ति इति मृगाविधः । मृगशब्दे उपपदे 'व्यध ताडने' अस्मात् ' क्विप् च ' इति क्विप् । ग्रहिज्येति संप्रसारणे 'नहिवृतिवृषिव्यधि—' इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ मृगाविधः व्याधाः गीतैः गेयैः मृगान् कुरंगान् रञ्जयन्ति । अत्र ' रञ्जेर्मृगरमणे न लोपो वक्तव्यः ' इति नलोपो न भवति । एतद्वाक्यस्य अनुवादत्वेन मृगरमणाभावात् । अर्थान्तरन्यासालंकारः ॥ २५ ॥

सामापि ' निरत्ययं साम न दानवर्जितम् ' इत्युक्तेः दानवर्जं न कार्य-मित्याह–सामेति । दानात् वित्तार्पणात् अत्यन्तं वर्जितं अत्यन्तवर्जितं, आत्यन्तिकदानरहितमित्यर्थः । एतादृशं साम जनः लोकः शाठ्यं इति वेत्ति इदानीं उत्तमसाम स्वरूपमाह–तदिति । यत् साम दानस्य मात्रया लेशेन युक्तं तत् औशनसं उशनसा प्रोक्तम् । 'तेन प्रोक्तं ' इत्यण् । साम साधु भवतीति शेषः ॥ २६ ॥

मा दा रहितसन्मानं त्यक्त्वा सत्कारसामनी ।
वित्तं विश्राणितं नीतौ कृतिनो दूषितं विदुः ॥ २७ ॥
शत्रुगृह्येण दुर्धर्षं शत्रुं नेता निहन्ति हि ।
घनेनेव स्फुलिङ्गार्चिःप्रावृत्तं पिण्डमायसम् ॥ २८ ॥
उपजापहृतस्वामिस्नेहसीमाश्रि पराश्रयम् ।
मौले वाञ्छति मेदिन्याः पत्युः पातो न संशयः ॥ २९ ॥
इतरोपायदुःसाध्ये चण्डदण्डो महीपतिः ।
अदुष्टायत्यसौ भीतेरश्नाति विपुलं फलम् ॥ ३० ॥
अत्याहृति न शक्यं गौर्विना दण्डेन रक्षितुम् ।
इति प्रत्येति मुग्धोऽपि बल्लवः किमु राजकम् ॥ ३१ ॥

इदानीं दानं विधत्ते—मा देति । रहितः विरहितः सम्मानः सत्कारः यस्मिन् तत् यथा स्यात्तथा मा दाः न देहीत्यर्थः । कुत इति चेत्तत्राह—त्यक्त्वेति । सत्कारश्च साम च सत्कारसामनी ते त्यक्त्वा हित्वा विश्राणितं दत्तं वित्तं कृतिनः विद्वांसः नीतौ नये दूषितं दूषणं 'नपुंसके भावे क्तः' । विदुः जानन्ति । विद्धातोः 'विदो लटो वा' इत्यनेन लट उसादेशः ॥ २७ ॥

इदानीं भेदमाह—शत्रुगृह्येणेति । नेता नायकः राजेत्यर्थः । स्फुलिङ्गानां अग्निकणानां अर्चींषि तैः प्रावृतम् । आयस अयसः अयं आयसः तं लोहम् । पिण्डं गोलम् । घनेनेव लोहताडनसाधनेन लोहेन देहविशेषेणेव दुःसहेन धृष्यते इति दुर्धर्षः 'ईषद्दुःसु' इत्यादिना खल् । तं शत्रुं रिपुं शत्रुगृह्येण शत्रुपक्षीयेणेत्यर्थः । 'पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च' इति क्यपि सम्प्रसारणम् । निहन्ति हि नाशयत्येव 'हि हेताववधारणे' इत्यमरः ॥ २८ ॥

उपजापेति । उपजापो भेदः 'भेदोपजापौ' इत्यमरः । तेन हृता स्वामिनि स्नेहसीमा स्नेहपराकाष्ठा यस्य एतादृशो मौले आप्तसचिवस्ते 'मौलैराप्तैरमात्यैस्तु सचिवैरिति' इत्यत्र आप्तैः सचिवैरिति मल्लिनाथेन तथा व्याख्यातत्वात् । परस्य इतरस्य आश्रयः तं वाञ्छति सति इच्छति सति मेदिन्याः पृथ्व्याः पत्युः पातः राज्यभ्रंश इत्यर्थः । न संशयः संशयो नास्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥

इदानीं चतुर्थमुपायमाह—इतरेति । इतरे इतरेतरे ये उपायाः सामादयः तैः दुःसाध्ये साधयितुमशक्ये सति यः महीपतिः चण्डः भयकरः दण्डो यस्य एतादृशो भवति असौ राजा अदुष्टा आयतिः उत्तरकालो यस्य चिरस्थायीत्यर्थः । एतादृशो भीतेः भयस्य विपुलं विशालं महदित्यर्थः । फलं अश्नाति भुङ्क्ते ॥ ३० ॥

अत्याहृतीति । दण्डं विना गौः अत्याहृति नास्ति अत्याहृतिर्यस्मिन् तद्यथा स्यात्तथा रक्षितुं न शक्या इति मुग्धोऽपि बल्लवः गोपः प्रत्येति जानाति ।

क्षोणीपतिः पतत्याशु जराक्रान्त इव ध्रुवम् ।
त्यक्तदण्डः पदं वाञ्छन्नगृहीतजगत्करः ॥ ३२ ॥
इत्थं युक्तिमुपायानां कुर्वाणस्य चतुष्टयीम् ।
व्रजतीन्दुप्रभागौरं परैरक्षय्यतां यशः ॥ ३३ ॥
शूरं पुरुषसारज्ञं नीतौ पटुमलम्पटम् ।
सम्यक् संरक्षिताः कोशैर्वर्धयन्ति नृपं प्रजाः ॥ ३४ ॥
नोच्चैः पदं लम्भनीयो गुण्योऽप्यन्वयवर्जितः ।
रत्नाढ्यमपि कुर्वीत मूर्ध्नि कः पादमण्डनम् ॥ ३५ ॥

राजकं राज्ञां समूहः 'गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराज' इत्यादिना समूहेऽर्थे वुञ्प्रत्ययः 'यस्येति च' इति टिलोपः । प्रतीयात् किमु वक्तव्यम् ॥ ३१ ॥

क्षोणीपतिरिति । त्यक्तः दण्डः चतुर्थोपायः—पक्षे लगुडश्च येन । अगृहीतः जगतः प्रजाभ्यः करः बलिः येन 'भागधेयः करो बलिः' इत्यमरः । पक्षे न गृहीतः अवलम्बनार्थं जगतः करो हस्तो येन एतादृशः पदं राज्य पक्षे स्वस्थानं वाञ्छन् इच्छन् क्षोणीपतिः राजा जरया आक्रान्तः जराक्रान्त इव ध्रुवं निश्चयेन आशु शीघ्रं पतति ॥ श्लेषोपमालङ्कारौ ॥ ३२ ॥

इत्थमिति । इत्थं अनेन प्रकारेण 'इदमस्थमुः' इति थमुप्रत्ययः । 'एतेतौ रथोः' इति इदादेशः । उपायानां सामाद्युपायानां चत्वारः अवयवाः यस्याः सा चतुष्टयी 'संख्याया अवयवे तयप्' इति तयपि 'टिड्ढेति' ङीप् । युक्तिं योगं कुर्वाणस्य इन्दोःप्रभेव प्रभेव गौरं यशः कीर्तिः परैः शत्रुभिः क्षेतुं शक्यं क्षेयम् 'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे' इति निपातनात्साधुः । तथा न भवतीति अक्षय्यस्य तस्य भावः अक्षय्यता तां व्रजति । उपमालङ्कारः ॥ ३३ ॥

इत्थं उपायचतुष्टयं प्रदर्श्य सामान्यतो नीतिमाह शूरमिति । शूरं वीरम् । पुरुषाणां सारः बलं पुरुषश्रेष्ठं वा जानातीति पुरुषसारज्ञः तम् । नीतौ नये पटुं निपुणम् । लम्पटो न भवतीति अलम्पटः तम् । एतादृशं नृपं राजानं सम्यक् संरक्षिताः पालिताः प्रजाः प्रकृतयः कोशैः अर्थौघैः वर्धयंति अतस्तथा भाव्यमिति विधिर्ध्वनितः ॥ ३४ ॥

नोच्चैरिति । प्रशस्ता गुणा यस्य स गुण्यः 'रूपादाहतप्रशंसयोर्यप्' इति सूत्रे 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति वार्तिकेन प्रशंसायां यप्प्रत्ययः । एतादृशोऽपि अन्वयेन वंशेन वर्जितः रहितः, अकुलीन इत्यर्थः । उच्चैः पदं महत्पदं न लम्भनीयः न प्रापणीयः, न नियोक्तव्य इति यावत् । रत्नैराढ्यं युक्तं एतादृशमपि पादयोः मंडनं भूषणं मूर्ध्नि मस्तके कः कुर्वीत । अर्थान्तरन्यासालङ्कारः ॥ ३५ ॥

मूर्खो वर्ज्यः कुलीनोऽपि मातङ्ग इव भूभुजा ।
गुणैः कैरप्यविख्यातो वंशेनैव विभावितः ॥ ३६ ॥
तद्युक्तमुपधाशुद्धमन्वयेन गुणेन च ।
साचिव्यं लम्भयन् मौलं न प्रमाद्यति भूपतिः ॥ ३७ ॥
यस्मिन् कृत्यानुरोधेन सौहृदं वितनोति यः ।
स तं त्यजति कृत्यान्ते तीर्णतोय इव प्लवम् ॥ ३८ ॥
यौ तु निष्कारणामुक्तस्नेहपाशौ सुहृत्तरौ ।
मृत्युनैव तयोर्भेदो देहजीवितयोरिव ॥ ३९ ॥
दण्डद्रविणदुर्गैकसङ्गी रक्षति भूपतिः ।
आत्मानमेव सततं किमु रक्षत्यसौ जगत् ॥ ४० ॥

गुणवर्जितः कुलीनोऽपि न युक इत्याह—मूर्ख इति । भुज भुक्ते इति भूभुक् तेन भूभुजा । भूशब्दे उपपदे भुजधातोः क्विप् । तेन राज्ञा वंशेनैव कुलेनैव विभावितः प्रसिद्धः तैरपि गुणैः अविख्यातः अप्रसिद्धः । अतएव मूर्खः बालिशः कुलीनोऽपि सद्वंश्योऽपि मातंग इव चण्डाल इव 'मातंगः श्वपचे गजे' इति मेदिनी । वर्ज्यः परिहर्तव्यः ॥ उपमालङ्कारः ॥ ३६ ॥

तदिति । उपधा धर्मार्थकामाद्युपन्यासेन अमात्यपरीक्षणम् । यथा—'चितावनः कथा चक्रुरुपधाभेदभीरवः' इति भट्टिः । तया शुद्धं अन्वयेन सद्वंशेन युक्त च गुणेन गुणैः । जात्येकवचनम् । युक्त मौलं आप्तसचिवं सचिवस्य भावः साचिव्यम् । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्प्रत्ययः । लंभयन् प्रापयन् भूपतिः राजा न प्रमाद्यति । अवहितो भवतीत्यर्थः । मद्धातोर्दिवादित्वात् श्यनि 'शमामष्टाना दीर्घः श्यनि' इति दीर्घः ॥ ३७ ॥

यस्मिन्निति । यः यस्मिन् पुरुषविषये कृत्यस्य अनुरोधेन आनुगुण्येन कार्यार्थमित्यर्थः । सौहृदं प्रेम वितनोति करोति । तीर्णं तोयं उदकं येन स तीर्णतोयः पुरुषः प्लवमिव उडुपमिव सः कृत्यस्य कार्यस्य अन्ते तं पुरुषं त्यजति ॥ उपमालङ्कारः ॥ ३८ ॥

उक्तवैपरीत्येनाह—याविति । निष्कारणः निर्निमित्तः आमुक्तः स्नेहपाशो याभ्यां एतादृशौ यौ तु सुहृत्तरौ । तुशब्दः पूर्ववैलक्षण्यद्योतनार्थः । देहश्च जीवितं च देहजीविते तयोरिव तयोः पूर्वोक्तसुहृदोः भेदः मृत्युनैव मरणेनैव ॥ उपमालङ्कारः ॥ ३९ ॥

दण्डेति । दण्डः चतुर्थोपायः द्रविणं द्रव्यं दुर्गं च एषां एकः मुख्यः सङ्गः संबंधः सोऽस्यास्तीति 'अत इनिठनौ' इति इनिप्रत्ययः । एतादृशो भूपतिः राजा सततं आत्मानमेव न रक्षति किमु किन्तु इत्यर्थः । असौ राजा जगत् रक्षति । 'आत्मानमेव सततं' इत्यत्र 'नात्मानमेव सततं' इति पाठः ॥ ४० ॥

इति प्रकृतिवर्गादिनिर्णयेषु नयाश्रयः ।
क्षपितान्तर्बहिःशत्रुः शाधि साधु वसुन्धराम् ॥ ४१ ॥
इत्थंवादिनि राजेन्द्रे रामो मौनमधिश्रितः ।
ववर्ष हृदयं बाष्पैः शोकेन हृदयाविधा ॥ ४२ ॥
ततो वज्रासने भद्रं स निधाय निधिः श्रियः ।
निर्भरीकृतसम्भारः प्राभिषिको महीपतिः ॥ ४३ ॥
रुरुधे पृष्ठसंविष्टग्रन्थिमन्थरया तया ।
स्मारयित्वा वरौ वीरं राज्यं मन्थरया तया ॥ ४४ ॥
आदिदेश ततो वस्तुं वनेषु वनजेक्षणम् ।
चतुर्दश दशग्रीवशत्रुमिन्द्रसमः समाः ॥ ४५ ॥

अनुशिष्टिं उपसंहरति—इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण प्रकृतीनां प्रजानां वर्गः समूहः आदिर्येषां तेषां निर्णयेषु । प्रजारक्षणादिनिर्णयेष्वित्यर्थः । नयः नीतिः आश्रयो यस्य क्षपिताः नाशिताः अन्तःशत्रवः कामादयः बहिःशत्रवश्च येन एतादृशः सन् वसुंधरां पृथ्वीं साधु यथा स्यात्तथा शाधि दुष्टनिग्रहशिष्टानुग्रहपूर्वकं पालय । शासु अनुशिष्टौ लोट् ॥ ४१ ॥

इत्थमिति । राजेन्द्रे दशरथे इत्थं अभीक्ष्णं वदतीति इत्थंवादी तस्मिन् सति मौनं अधिश्रितः आश्रितः रामः हृदयं विध्यति ताडयति इति हृदयावित् 'नहिवृतिवृषि–' इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घः । तेन शोकेन हेतुना बाष्पैः नेत्रोदकैः हृदयं उरः ववर्ष सिषेच । सिचूधातोर्लिट् ॥ ४२ ॥

तत इति । ततः पूर्वोक्तभाषणानन्तरं श्रियः लक्ष्म्याः निधिः शेवधिः निर्भरीकृताः एकत्रकृता इत्यर्थः । सम्भाराः अभिषेकसम्भारा येन एतादृशः । मह्याः पृथ्व्याः पतिः स दशरथः वज्राणां हीरकाणां आसनं वज्रासनं 'वज्रोऽस्त्री हीरके पवौ' इत्यमरः । भद्रं मंगलकारकं अथवा भद्रं रामभद्रम् । भीमसेनवत् निर्देशः । निधाय उपवेश्य प्राभिषिकः अभिषेकारंभं कृतवान् इत्यर्थः । 'आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या' इति आदिकर्मणि क्तः । स च 'आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च' इति कर्तरि । अनुप्रासालंकारः ॥ ४३ ॥

रुरुधे इति । पृष्ठे पृष्ठभागे संविष्टः संलग्नः यो ग्रन्थिः मांसग्रन्थिविशेषः तेन मन्थरं मन्दं यथा स्यात्तथा गमनं यस्याः एतादृश्या तया प्रसिद्धया मंथरया वीरं दशरथं प्रति वरौ निधिभूतौ स्मारयित्वा राज्यं रुरुधे । रामस्य राज्यप्राप्तिर्विघ्नितेत्यर्थः । अत्र रामराज्यविघ्नस्य कैकेय्याः कर्तृत्वेपि मंथरया कैकेय्याः प्रवर्तितत्वात् मंथरायाः कर्तृत्वं बोध्यं तेन रामायणेन न विरोधः ॥ ४४ ॥

आदिदेशेति । ततः मन्थराकर्तृकविघ्नानन्तरं इन्द्रेण समबलः समः तुल्यः दशरथः वनजे कमले इव ईक्षणे नेत्रे यस्य एतादृशं दश ग्रीवाः कंठा यस्य स दशग्रीवो रावणः तस्य शत्रुः रामः तम् । भाविवृत्ताभिप्रायेणेदं दशग्रीवशत्रुत्वं पूर्वकन्याभिप्रायेण वा । चतुर्दश समाः वर्षाणि 'हायनोऽस्त्री शरत्समाः' इत्यमरः । वनेषु अरण्येषु वस्तुं आदिदेश आज्ञापयामास ॥ ४५ ॥

अनिन्द्यजानिनाऽऽरूढो निर्जगाम रथः पुरः ।
कृतप्रस्थानसौमित्रिः स्फुरत्केतुरथो पुरः ॥ ४६ ॥
अश्रुभिर्हृदयं सीता निजमेव न केवलम् ।
चकारार्द्रं जनस्यापि प्रेक्षितस्य वनाध्वनि ॥ ४७ ॥
जगन्नेत्राभिरामस्य रामस्य रहितागसः ।
शक्रस्य त्यागिनं देवं घृणयेवासवो जहुः ॥ ४८ ॥
न्यवर्तत परित्यज्य क्षत्ताऽथ क्षत्रियत्रयम् ।
ऊढाश्रु वलितग्रीवं चिरं तेनैव वीक्षितः ॥ ४९ ॥
द्वित्राण्येव रथं त्यक्त्वा पदान्याधाय निस्सहा ।
येयमस्त्यस्ति कियद्दूरमिति पप्रच्छ मैथिली ॥ ५० ॥

अनिन्द्येति । अथो दशरथाज्ञानन्तरं अनिन्द्या जाया यस्य स अनिन्द्यजानिः रामचन्द्रः ' जायाया निङ् ' इति समासान्तो निङादेशः । तेन । अनेन सीतायाः पतिव्रतत्वात् सीतापि रामेण साकं गता इति गम्यते । आरूढः अधिष्ठितः । स्फुरतीति स्फुरन् एतादृशः केतुः ध्वजो यस्य । पुरः अग्रतः कृत प्रस्थानं येन एतादृशः सौमित्रिः लक्ष्मणो यस्य । गुरुकुलवत् नित्यसापेक्षत्वात् समासः । एतादृशो रथः पुरः अयोध्यापुर्याः सकाशात् ' पूः स्त्री पुरी नगर्यौ वा ' इत्यमरः । निर्जगाम ॥ ४६ ॥

अश्रुभिरिति । सीता जानकी वनस्य अरण्यस्य अध्वा मार्गः तस्मिन् अश्रुभिः नेत्रोदकैः केवलं निजमेव आत्मीयमेव हृदयं आर्द्रं न चकार किंतु प्रकृष्टं ईक्षितं अवलोकनं यस्य स प्रेक्षितः तस्य प्रेक्षकस्येत्यर्थः । जनस्यापि हृदयं आर्द्रं चकार ॥ ४७ ॥

जगदिति । जगतः नेत्रयोः अभिरामः मनोहरः तस्य । रहितं आगः अपराधो यस्य । निरपराधस्येत्यर्थः । शक्रस्य प्रियवदस्य ' शक्रः प्रियंवदे ' इत्यमरः । एतादृशस्य रामस्य त्यागिनं ' सम्पृच ' इत्यादिना । त्यज्धातोर्घिनुण् प्रत्ययः ' त्यजोः ' इति घित्वात् कुत्वम् । देवं दशरथं असवः प्राणाः घृणयेव जुगुप्सयेव ' जुगुप्साकरुणे घृणे ' इत्यमरः । जहुः तत्यजुः । ओहाक् त्यागे लिट् ॥ ४८ ॥

न्यवर्ततेति । अथ रामस्य अरण्यगमनानन्तरं क्षत्ता सारथिः सुमित्रः क्षत्रियौ च क्षत्रिया च क्षत्रियाः । ' पुमान् स्त्रिया ' इत्येकशेषः । तेषां त्रय त्रितयं परित्यज्य हित्वा ऊढानि अश्रूणि यस्मिन् वलिता वक्रीकृता ग्रीवा यस्मिन् तत् वलितग्रीवम् । वीक्षणक्रियाया विशेषणमिदम् । अश्रुदृष्ट्या वक्रग्रीवया चेत्यर्थः । तेनैव क्षत्रियत्रयेणैव चिरं चिरकालं वीक्षितः सन् अवलोकितः सन् न्यवर्तत निवृत्त इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

द्वित्राण्येवेति । मैथिली जानकी रथं त्यक्त्वा हित्वा द्वे वा त्रीणि वा द्वित्राणि एव ' सङ्ख्ययाव्ययासन्ना–' इति बहुव्रीहिः । पदानि आधाय स्थाप-

रामहस्तस्थशाखाग्रकल्पितातपवारणम् ।
प्रस्थानमभवत्तस्यास्तदग्रेसरलक्ष्मणम् ॥ ५१ ॥
इक्षुशाकटशालेयक्षेत्रानुत्तरकोशलान् ।
ययुर्भागीरथीतीरं पश्यन्तः सोत्पलाम्भसः ॥ ५२ ॥
अथानासाद्य कालिन्दीमुल्लङ्घ्य सरितं दिवः ।
भारद्वाजाश्रमं पुण्यं चित्रकूटस्य चाध्वनः ॥ ५३ ॥
चिह्नं नदनदीदेशैरुक्त्वा वृक्षक्षमाधरैः ।
राजन्यभोगिने याते राघवोऽपि गुहे गृहम् ॥ ५४ ॥
सपत्न्यो सरितां पत्युः सुमित्रात्मजधीवरैः ।
चित्रकूटमकूटज्ञः प्रीतः प्रोत्तारितो ययौ ॥ ५५ ॥

यित्वा निःसहा क्षमासहिष्णुः सती या इव गता पृथ्वीत्यर्थः । अन्यत् कियत् क्रियमाणं दूरं वर्तते इति पप्रच्छ । प्रच्छ ज्ञीप्सायां लिट् ॥ ५० ॥

रामेति । रामस्य हस्तः करः तत्र तिष्ठतीति रामहस्तस्थं एतादृशं यत् शाखाग्रं तेन कल्पितं कृतं आतपवारणं यस्मिन् । तस्याः सीताया अग्रेसरः 'पुरोग्रतोऽग्रेषु सर्तेः' इति टप्रत्ययः । लक्ष्मणो यस्मिन् एतादृशं तस्याः सीतायाः प्रस्थानं गमनं अभवत् ॥ ५१ ॥

इक्ष्विति । इक्षूणां भवनं क्षेत्रं इक्षुशाकटं 'भवने क्षेत्रे शाकटशाकिनौ' इति शाकटप्रत्ययः । शालीनां भवनं क्षेत्रं शालेयं इक्षुशाकटानि शालेयानि च क्षेत्राणि येषु एतादृशान् उत्पलैः कमलैः सहितानि सोत्पलानि तथा अंभांसि येषु एतादृशान् उत्तरकोसलान् पश्यतः अवलोकयतः भागीरथ्याः विष्णुपद्याः तीरं ययुः प्राप्ताः ॥ ५२ ॥

अथ विशेषकेनाह-अथेति । अथ भागीरथीतीरप्राप्त्यनन्तरं कालिन्दीं यमुनां अनासाद्य अप्राप्य 'परावरयोगे च' इति क्त्वाप्रत्ययः । यमुनायाः परतः सत्यां पूर्वमित्यर्थः । दिवः स्वर्गस्य सरितं भागीरथीं उल्लङ्घ्य पुण्यं भारद्वाजस्य ऋषेराश्रमम् । अत्रापि 'परावरयोगे च' इति क्त्वाप्रत्ययः । उक्त्वा च चित्रकूटपर्वतस्य अध्वनः मार्गस्य नदाश्च नद्यश्च देशाश्च नदनदीदेशाः तैः । वृक्षाः महीरुहाः क्षमाधराः पर्वताः तैश्च हेतुभिः चिह्नं लक्षणं 'चिह्नं लक्ष्म च लक्षणं' इति कोशः । यत्र नदाः नद्यः देशाः वृक्षाः पर्वताश्च वर्तन्ते स चित्रकूटाख्या इत्येवं लक्षणमुक्त्वेत्यर्थः । राजन्यान् क्षत्रियान् भोजयति पालयति ते राजन्यभोगिनः । राजन्यशब्दोपपदे भुजधातोः णिनिः । राजन्यभोगी इनः प्रभुः तस्मिन् । क्षत्रियसत्कारकर्तॄणां मध्ये श्रेष्ठे इत्यर्थः । गुहे एतन्नाम्नि निषादाधिपतौ गृहं याते सति । कूटं कपटं जानातीति कूटज्ञः तथा न भवतीति अकूटज्ञः, ऋजुचित्त इत्यर्थः । राघवोऽपि रामचन्द्रोऽपि सरितां नदीनां पत्युः स्वामिनः समुद्रस्य सपत्न्यौ भागीरथीकालिन्द्यौ इत्यर्थः । सुमित्रायाः आत्मजः लक्ष्मणः धीवराः दाशाः 'कैवर्ते दाशधीवरौ' इत्यमरः । तैः प्रोत्तारितः अतएव प्रीतः सन् चित्रकूटं एतन्नामकपर्वतं ययौ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

ततः सीतामुखाम्भोजभ्रमरत्वे कृतस्पृहम् ।
नष्टैकदृष्टिमस्त्रेण बलिपुष्टं चकार सः ॥ ५६ ॥
ततः प्रतीकसङ्काशो धीरः केकयवंशजः ।
बिभ्रच्छोकद्विगुणितं श्रमं रामाश्रमं ययौ ॥ ५७ ॥
राजघो निर्घृणः कश्चित् सम्प्राप्त इति साधवे ।
कथ्यतामिति तद्वाक्यं द्वारि शुश्राव राघवः ॥ ५८ ॥
अनुज्ञातोऽनुजस्तेन पर्णशालामथाविशत् ।
द्वारबन्धातिरिक्तेन किञ्चित्तिर्यक्कृतोरसा ॥ ५९ ॥
भरतः शोकसन्तप्तो राममादाय पादयोः ।
आर्येत्युक्त्वा सकृद्दीनः पुनर्नोवाच किञ्चन ॥ ६० ॥

तत इति । ततः चित्रकूटगमनानन्तरं सः रामचन्द्रः सीतायाः मुखं वदनं तदेव अम्भोजं कमलं तस्य भ्रमर इव सीतामुखाम्भोजभ्रमरः तस्य भावः तत्त्वं तस्मिन् कृता स्पृहा इच्छा येन तं कृतस्पृहम् । भ्रमरो यथा कमलस्य मकरन्दं गृह्णाति एवं सीतामुखास्वादलोलुपमित्यर्थः । बलिपुष्टं बलिना पुष्टः तं काकं अस्त्रेण नष्टा एकदृष्टिर्यस्य स नष्टैकदृष्टिः एतादृशं चकार ॥ ५६ ॥

तत इति । ततः काकदृष्टिव्यधानन्तरं प्रतीकात् प्रतिकूलात् संहति इति प्रतीकसङ्काशः 'कर्मणि समि च' इत्यनेन अण्प्रत्यये नकारस्य टादेशश्च । अतएव धीरः शोकेन पितृवियोगशोकेन रामविवासशोकेन च द्विगुणितं श्रमं अध्वश्रमं बिभ्रत् धारयन् केकयवंशे अजनीति केकयवंशजः 'सप्तम्यां जनेर्डः' इति डः । भरतः रामस्य आश्रमं रामाश्रमं ययौ ॥ ५७ ॥

राजघ इति । राजानं दशरथाख्यं हन्तीति राजघः एतद्राज्यलाभनिमित्तं रामस्य विवासनात् दशरथमरणात् भरतस्य परम्परया दशरथमरणकारणत्वात् भरतो राजघः । राघव इति पाठस्तु साधीयान् । कश्चित् निर्घृणः निर्दयः राघवः रघुकुलोत्पन्नः सम्प्राप्तः इति साधवे सत्पुरुषाय रामाय कथ्यतां इति एवं प्रकारेण तस्य भरतस्य वाक्यं राघवः रामचन्द्रः द्वारि शुश्राव । स्वस्य पापत्वात् निजनाम्ना अनिर्देशः पापी चेत् रामो न पश्येत् इति बुद्ध्या राघव इति समुक्तम् । रघुकुलोत्पन्नत्वात् तत्सम्बन्धेन रामः पश्येदित्यर्थः ॥ ५८ ॥

अनुज्ञात इति । अथ भरतवाक्यश्रवणानन्तरं द्वारस्य यो बन्धः बन्धनं तस्मात् अतिरिक्तेन पृथग्भूतेन । रिचिर् पृथग्भावे अतिपूर्वः रिच् धातोः गत्यर्थाकर्मकेति कर्तरि क्तः । अतएव किञ्चित् स्वल्पं तिर्यक्कृतं उरो येन । द्वारस्थितो रामचन्द्रः तत्प्रवेशावकाशदानार्थं किञ्चित् अन्यत्र स्थित इत्यर्थः । तेन रामचन्द्रेण अनुज्ञातः कृतानुज्ञः अनुजः भरतः पर्णशालां उटजं 'पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम्' इति कोशः । आविशत् ॥ ५९ ॥

भरत इति । शोकेन सन्तप्तः अतएव दीनः भरतः रामं पादयोः चरणयोः आदाय गृहीत्वा 'अपे क्लेशः कषिसंयोगी' इतिवत् पादयोरिति सप्तमी । पादग्र-

ततः श्रुत्वा गुरोरन्तं स दुःखेन हृदिस्पृशा ।
साभिषेकमिवास्रेण चक्रे कर्मौर्ध्वदेहिकम् ॥ ६१ ॥
शपमानामथ स्वस्मै कैकेयीं भूतिनिस्पृहाम् ।
गर्हन्तं भरतं वक्तुं रामश्चापि प्रचक्रमे ॥ ६२ ॥
न स्मरामि गुरोराज्ञां ज्ञात्वा जातु विलंघिताम् ॥
न सदृक्षं हि नो हन्तुं तातस्य समयं यतः ॥ ६३ ॥
समयश्चास्य गुरोरिन्द्रलोकस्थस्य विलंघने ।
बुद्धिं च निर्विशङ्कैवं पुनर्माजनि तावकी ॥ ६४ ॥
पूजनीया च ते देवी पत्युः सत्यानुपालिनी ।
नृपयिष्यति पूज्येषु पूजावैमुख्यमायतिम् ॥ ६५ ॥

च्छदनेत्यर्थः । आर्य ! इति सकृत् उक्त्वा पुनः किंचन नोवाच । शोकेन कण्ठस्य अवरुद्धत्वात् पुनः किमपि वक्तुं न शशाकेत्यर्थः ॥ ६० ॥

तत इति । सः रामचन्द्रः ततः तस्मात् भरतात् गुरोः दशरथस्य अन्तं मरणं 'अन्तो नाशो द्वयोर्मृत्युः' इत्यमरः । श्रुत्वा हृदि स्पृशतीति हृदिस्पृक् तेन हृदिस्पृशा 'स्पृशोऽनुदके क्विन्' इति क्विन् । उपपदसमासः 'हृद्द्युभ्यां च' इति सप्तम्या अलुक् । दुःखेन हृदिस्पृशेति अस्रविशेषणं वा । अस्रेण अश्रुणा अभिषेकेण सहितं साभिषेकं एतादृशमिव और्ध्वदेहिकं कर्म चक्रे ॥ ६१ ॥

शपमानामिति । अथ स्वस्मै आत्मने शपतेऽसौ शपमाना तां भूतौ ऐश्वर्ये निस्पृहां निरिच्छां केकयस्य राज्ञः दुहिता कन्या कैकेयी 'जनपद' इति अणि 'केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः' इति इयादेशः । अणन्तत्वात् ङीप् । तां गर्हन्तं निन्दन्तं भरतं वक्तुं रामोऽपि प्रचक्रमे । अपिर्वाक्यालङ्कारे ॥ ६२ ॥

रामः मोक्तुं प्रचक्रमे इत्युक्तं किं तत् इत्यपेक्षायामाह—नेति समयस्येति च । गुरोः आज्ञां ज्ञात्वा जातु कदाचित् विलंघितां उल्लंघितां न स्मरामि । यतः तातस्य दशरथस्य समयं प्रतिज्ञामित्यर्थः । 'समयाः शपथाचारकालसिद्धांतसंविदः' इत्यमरः । हन्तुं नाशयितुं उल्लंघयितुमिति यावत् । नः अस्माकं सदृशं योग्यं न हि । अतः इन्द्रलोके स्वर्गे तिष्ठतीति इन्द्रलोकस्थः तस्य स्वर्गस्थस्य । गुरोः दशरथस्य समयस्य प्रतिज्ञायाः विलंघने उल्लंघने तव इयं तावकी 'तवकममकावेकवचने' इत्यनेन अणि तवकादेशः अणन्तत्वात् ङीप् । निर्गता विशङ्का यस्याः सा निर्विशङ्का एतादृशी बुद्धिः एवं पुनः माजनि पुनः माभूत् । मदागमनार्थं आग्रहं करोषि तेन तातप्रतिज्ञायाः भंगः स्यात् अतः तत्प्रतिज्ञाभंगाभावार्थं पुनर्मैवं वोच इत्यर्थः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

कैकेयीमपि मानिंदीत्याह—पूजनीयेति । ते त्वया पत्युः दशरथस्य सत्यं प्रतिज्ञासत्यत्वं अनुपालयति रक्षतीति सत्यानुपालिनी 'सुप्यजातौ' इति णिनिः । देवी कैकेयी पूजनीया च माननीया इत्यर्थः । एतन्निमित्तं रामवियोग

स्वयं कृतेन दोषेण येन यो लज्जते गुरुः ।
तेन तत्संनिधौ तद्वानन्योऽपि न च निन्द्यताम् ॥ ६६ ॥
इति व्याहृत्य नम्राय ददौ दीनाय पादुके ।
घर्मे मर्माविधि मरौ वारि वारीष्यते यथा ॥ ६७ ॥
द्विधाकारमिव ज्यायान् भरतं हृदयं चिरम् ।
दर्शयन्तं परिष्वङ्गप्राप्तसान्त्वं व्यसर्जयत् ॥ ६८ ॥
ततस्तं त्यजता शैलं विराधो रावणारिणा ।
दृष्टस्तनूनपादर्चिर्बभ्रुः पञ्चवटीपथे ॥ ६९ ॥

इति तां मा तिरस्कार्षीरित्यर्थः । तदेव द्रढयति—दूषयिष्यतीति । पूज्येषु मान्येषु पूजायां वैमुख्यं विमुखत्वं आपत्तिं उत्तरकाले दूषयिष्यति । मान्यानां तिरस्कारे भाविकालः समीचीनो नायाति इति तात्पर्यम् ॥ ६५ ॥

सा साक्षात् नैव निन्दनीया यथाप्राप्तत्वात् इति कैमुतिकन्यायेनाह—स्वयमिति । यः गुरुः मान्यः स्वयं कृतेन येन दोषेण लज्जते तेन दोषेण तत्संनिधौ गुर्वादिमान्यसंनिधौ तद्वान् तादृशदोषकर्ता अन्योऽपि गुर्वादिभिन्नोऽपि न च निन्द्यताम् । तादृशदोषवतोऽन्यस्य निन्दाकरणेऽपि संनिहितस्य तद्दोषवतो गुर्वादेर्मान्यस्य लज्जा भवति किमुत साक्षान्निन्दाकरणे इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण व्याहृत्य उक्त्वा मर्म विध्यति ताडयतीति मर्माविधि । मर्मशब्दोपपदे व्यधधातोः क्विप् । संप्रसारणं 'नहिवृतिवृषिव्यधि-' इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घः । घर्मे उष्णकाले मरौ मरुदेशे यथा 'वारि वारि उदकं उदकं' इति इष्यते दूयते च जनैरिति शेषः । 'वारि' इत्यत्र वीप्सायां द्विर्वचनम् । तद्वत् दीनाय अतएव नम्राय नताय भरताय इति अर्थात् लभ्यते । पादुके ददौ ॥ अनुप्रासालङ्कारः ॥ ६७ ॥

द्विधाकारमिति । ज्यायान् ज्येष्ठः रामचन्द्र इत्यर्थः । हृदयं द्विधाकारं इव द्विधाभूतमिवेत्यर्थः । हृदयं चिरं चिरकालं दर्शयन्तम् । रामवियोगात् हृदयं द्विधेव भवतीति चेष्टाभिः दर्शयन्तमित्यर्थः । भरतं परिष्वङ्गेण आलिङ्गनेन प्राप्तं लब्धं सान्त्वं येन एतादृशं व्यसर्जयत् । अयोध्यां प्रति गन्तुमित्यर्थः ॥ ६८ ॥

तत इति । ततः भरतप्रेषणानन्तरं तं पूर्वोक्तं शैलं चित्रकूटं त्यजता त्यक्तवता रावणस्य अरिः शत्रुः रामः । भाविवृत्तान्ताभिप्रायेण विशेषणमिदम् । तेन रामेण पञ्चवट्याः पथा, पञ्चवटीपथः 'ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे' इत्यनेन समासान्तः अप्रत्ययः । तस्मिन् तनूं देहं न पातयति इति तनूनपात् अग्निः । जठराग्निना । देहो ध्रियते इति सुप्रसिद्धम् 'नभ्राण्नपात्' इत्यादिना साधुः । 'जातवेदास्तनूनपात्' इत्यमरः । तद्वत् अर्चिः कान्तिर्यस्य अतएव बभ्रुः पिंगलवर्णः 'बभ्रू नकुलपिंगलौ' इत्यभिधानात् । विराधः एतन्नामा राक्षसः दृष्टः अवलोकितः ॥ ६९ ॥

हरन्तमथ वैदेहीं विनिहत्य निशाचरम् ।
भविष्यदिव संक्षिप्य कथाया वस्त्वदर्शयत् ॥ ७० ॥
पञ्चवट्याश्रमे रम्ये रङ्कत्सारङ्गशावकैः ।
वृतेऽथ ववृते तस्य वासो वासववर्चसः ॥ ७१ ॥
अथ रामं वृषस्यन्ती प्रपेदे नैकसीसुता ।
इच चिन्ता दरिद्रस्य स्थूललक्ष्यं नरेश्वरम् ॥ ७२ ॥
चकर्त्त नासिकां क्रुद्धः सीताविद्रवणादथ ।
लक्ष्मणस्तन्मुखाम्भोजकर्णिकां कृपया समम् ॥ ७३ ॥
भ्रातृद्वये तदाहूते क्षुरप्रप्रकरं बलम् ।
शस्त्रैर्धर्षयति क्षिप्रमपावारिष्टराघवौ ॥ ७४ ॥

हरन्तमिति । अथ निशाचरदर्शनानन्तरं वैदेहीं जानकीं हरन्तं नयन्तं निशायां चरतीति निशाचरः राक्षसः तम् । 'चरेष्टः' इति अधिकरणे उपपदे टप्रत्ययः । विनिहत्य हत्वा भविष्यत् भावि कथायाः वस्तु संक्षिप्येव संक्षेपं कृत्वेव अदर्शयत् । सीतामपहरन्तं रावणं हनिष्यामि इति भाविनं विस्तीर्णं वृत्तान्तं तत्तुल्यं आचरितुरेतस्य राक्षसस्य वधेन संक्षेपेण प्रदर्शितवान् इत्यर्थः॥ उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ७० ॥

पञ्चवट्याश्रम इति । अथ विराधवधानन्तरं रङ्गतः इतस्ततो भ्रमतः ये सारङ्गशावकाः मृगशिशवः तैः वृते वेष्टिते अतएव रम्ये मनोहरे पञ्चवट्याः समधी यः आश्रमः तस्मिन् वासवः इन्द्रः तद्वत् वर्चः तेजो यस्य एतादृशस्य तस्य रामस्य वासः वसतिः ववृते वर्ततेस्म ॥ अनुप्रासालङ्कारः ॥ ७१ ॥

अथेति । अथ पञ्चवटीवासानन्तरं दरिद्रस्य चिन्ता स्थूललक्ष्यं दानशौण्डं 'स्युर्वदान्यः स्थूललक्ष्यदानशौण्डाबहुप्रदे' इत्यमरः । नरेश्वरं राजानमिव वृषस्यन्ती मैथुनेच्छावती । रूढ. शब्दोऽयं यद्यपि 'अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम्' इति उक्तं तथापि 'वृषस्यन्ती तु कामुकी' इत्यमरात् अन्यत्रापि प्रयोगे बाधकाभावात् । नैकस्याः एतन्नामकराक्षस्याः सुता कन्या शूर्पणखा रामं प्रपेदे । पद् गतौ लिट् एत्वाभ्यासलोपौ ॥ ७२ ॥

चकर्तेति । अथ शूर्पणखाया रामसन्निधिप्राप्त्यनन्तरं सीतायाः जानक्याः विद्रवणात् पलायनात् । भयङ्करतद्रूपदर्शनेन सीतायाः पलायनमित्यर्थः । क्रुद्धः लक्ष्मणः सौमित्रिः तस्याः शूर्पणखायाः मुखमेव अम्भोजं कमलं तस्य कर्णिकां पद्मबीजकोशीं 'कर्णिका कर्णभूषणे ॥ करिहस्तेऽङ्गुलौ पद्मबीजकोश्यां त्रिषूत्तरे' इत्यमरः । एतादृशीं नासिकां कृपया दयया समं चकर्त चिच्छेद ॥ रूपकसहोक्त्यलङ्कारौ ॥ ७३ ॥

भ्रातृद्वये इति । तया शूर्पणखया आहूते आकारिते एतादृशे भ्रात्रोः द्वये तस्मिन् शरैः. धर्षयति सति शस्त्रवर्षणं कुर्वति सतीत्यर्थः । क्षुरप्राणां क्षुरतु-

अदीधपत गृध्राणां व्रातमेकधनुर्धरः ।
सत्यव्रतोऽसृजो धारां खरदूषणयोर्युधि ॥ ७५ ॥
दम्भाजीविकमुत्तुङ्गजटामण्डितमस्तकम् ।
कञ्चिन्मस्करिणं सीता ददर्शाश्रममागतम् ॥ ७६ ॥
मृगव्याहृतराजन्यो वर्णलिङ्गी निशाचरः ।
उग्ररूपो निजं घोरं रूपं प्रादुरबीभवत् ॥ ७७ ॥
दशानामस्य शिरसामुग्रतेजस्कमाश्रयम् ।
पश्यन्ती मैथिली भीत्या रूपधेयमकम्पत ॥ ७८ ॥
प्रदीपमिव तं द्रष्टुं नात्यासन्नं शशाक सा ।
असोढमरुतं तेजःपरिस्फुरदशाननम् ॥ ७९ ॥

त्यबाणानां प्रकरः समूहः यस्य अथवा क्षुरप्रान् प्रकरोति वर्षति तत् क्षुरप्रकरं एतादृशं बलं राक्षससैन्यं कर्तृ । राघवौ रामलक्ष्मणौ कर्म । क्षिप्रं शीघ्रं अपावरिट अवेष्टत् 'वृञ् वरणे' अस्मात् अपपूर्वकात् लुङ् ॥ ७४ ॥

अदीधपतेति । सत्यमेव व्रतं यस्य एतादृशः एकः अद्वितीयः स चासौ धनुर्धरश्च रामचन्द्र युधि संग्रामे खरदूषणयोः एतन्नामकराक्षसयोः असृजः रक्तस्य धारां गृध्राणां व्रातं समूहं अदीधपत अपीप्यत् । धेट् पाने णिजन्तात् लुङ् ॥७५॥

दम्भेति । सीता जानकी दम्भः आजीविका जीवनसाधनं यस्य 'आजीवो जीविका वार्ता' इत्यमरः । उत्तुङ्गा अत्युच्चाः या जटाः ताभिः मण्डितं भूषितं मस्तकं यस्य एतादृशं आश्रमं आगतं प्राप्तं कञ्चित् मस्करिणं परिव्राजकं 'मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः' इति निपातनात् साधु । ददर्श ॥ ७६ ॥

मृगेति । मृगेण मृगरूपिमारीचेन प्रयोजककर्त्रा व्याहृतौ भ्रामितौ राजन्यौ रामलक्ष्मणौ येन । मृगनिमित्तं रामलक्ष्मणौ पर्णशालायाः बहिर्गतौ तत्र प्रयोजककर्ता रावण एवेति रामायणे प्रसिद्धम् । रावणाज्ञयैव मृगरूपं धृत्वा मारीचस्य तत्रागमनात् । वर्णः प्रशस्ति अष्टविधमैथुनाभावः सोऽस्यास्तीति वर्णी संन्यासी 'अत इनिठनौ' इति इनिः तस्य लिङ्गं चिह्नं तदस्यास्तीति वर्णिलिङ्गी सन्यासीरूपधारी । उग्रं भयंकरं रूपं यस्य स उग्ररूपः एतादृशः निशाचरः रावणः । निजं आत्मीयं 'स्वके नित्ये निजं त्रिषु' इत्यमरः । घोरं भयंकरं रूपं स्वरूपं प्रादुरबीभवत् प्रकटीचकारेत्यर्थः । भूधातोर्णिजन्तात् लुङ् ॥७७॥

दशानामिति । मैथिली सीता अस्य रावणस्य दशानां शिरसां आश्रयं आधारं अतएव उग्रं तेजो यस्य तत् उग्रतेजस्कं रूपं आकार एव रूपधेयं 'रूपमाकारसौन्दर्यमानकेष्वपि दृश्यते' इति त्रिकाण्डशेषः । 'भागरूपनामभ्यो धेयः' इति स्वार्थे धेयप्रत्ययः । तत् पश्यन्ती अवलोकयन्ती सती भीत्या भयेन अकम्पत । कपि चलने लङ् ॥ ७८ ॥

प्रदीपमिवेति । सा सीता । असोढः मरुतः देवा येन तम् । पक्षे असोढः मरुत् वायुर्येन एतादृशम् । तेजसा परिस्फुरन्ति भूषितानि दशसंख्याकानि

रामरत्नमसौ रामनामाक्रन्ददिदं वचः ।
जगाद जगदीशस्य क्षेपदुष्टं क्षपाचरः ॥ ८० ॥
सारङ्गाक्षि शरस्तस्य केवलं तु खरे खरः ।
दूषणे दूषणो भद्रे न त्रिलोक्या विभौ रणे ॥ ८१ ॥
लब्धाभया बलनिरीक्षणदौहृदेन
द्वारे स्थिता निजपुरप्रवरस्य सिद्धाः ।
दृष्टा मया सुरपुरं व्रजता कटाक्षै-
रैरावणद्विपगतेन सहासगर्वम् ॥ ८२ ॥

आननानि मुखानि यस्य । पक्षे तेजसा ज्योतिषा परिष्कृत शोभित दशाया वर्तिकायाः आनन अग्रभागो यस्य एतादृश प्रदीपमिव । नात्यासन्न किंचिद्दूरं सुप्सुपेति समासः । न रावण द्रष्टु न शशाक । शक्लृ शक्तौ लिट् ॥ ७९ ॥

रामेति । असौ क्षपाचर. राक्षसो रावण इत्यर्थ. । जगतः ईशस्य अधिपस्य राम इति नाम रामनाम तत् आक्रन्दतीति आक्रन्दत् । उच्चैः स्वरेण उच्चारयत् इत्यर्थः । एतादृश रामास्तु रत्न श्रेष्ठम् । 'रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि' इत्यमरः। सीतामित्यर्थः । क्षेपेण निन्दया दुष्ट एतादृश इद वक्ष्यमाण वचः भाषणं जगाद । अनुप्रासालंकारः ॥ ८० ॥

रावणः वचो जगावेत्युक्त तदेव निजभीतिरूप सीतालोभनार्थमाह—सारंगाक्षीति । सारंगः हरिणः तद्वत् अक्षिणी यस्याः सा सारंगाक्षी 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वांगात्षच्' इति समासांतः षच्प्रत्ययः षित्वात् ङीष् । हे सारंगाक्षि मृगनयने सीते । तस्य बुद्धिस्थस्य रामस्येत्यर्थ. । शरः बाणः केवल खरे खरनाम्नि राक्षसे खरः तीक्ष्णः । हे भद्रे हे कल्याणि । चाटूक्तित्वात् पुनः संबोधनम् । दूषणे दूषणनामके राक्षसे दूषणः शर इति संबध्यते रणे । त्रयाणां लोकानां समाहारः त्रिलोकी 'अकारांतोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः' इति स्त्रीत्वे 'द्विगो.' इति ङीप् । त्रिलोक्याः त्रिभुवनस्य विभौ तु स्वामिनि मयि तु न । खरोपि न दूषणोऽपि नेत्यर्थ. । रामबाणेन खरदूषणयोर्वधेऽपि पराक्रमेण त्रिभुवनवशीकर्तरि मयि किं क्रियेत इति तात्पर्यम् । अनुप्रासालंकारः ॥ ८१ ॥

लब्धेति । बलस्य यन्निरीक्षण अवलोकन तस्य यद्दोहद इच्छा 'अथ दोहदम् ॥ इच्छा कांक्षा' इत्यमरः । तेन हेतुना निज आत्मीयं यत् पुरप्रवरं नगरश्रेष्ठं तस्य द्वारे स्थिताः लब्धं प्राप्त अभयं यै. । मत्त इति शेषः । एतादृशाः सिद्धा. देवयोनिविशेषाः ऐरावणो नाम द्विपः हस्ती त गतेन प्राप्तेन सुराणां देवानां पुर नगरं अमरावती व्रजता गच्छता मया रावणेन हासश्च गर्वश्च हासगर्वौ ताभ्यां सहित यथा स्यात्तथा कटाक्षैः अपांगदर्शनैः दृष्टाः अवलोकिताः । देवा अपि तुच्छत्वेन मया विलोक्यंते इतरेषां तु का कथा इति भाव । वसंततिलकं वृत्तम् । 'ज्ञेयं वसंततिलकं तभजा जगौ ग.' इति लक्षणात् ॥ ८२॥

अन्यायितोऽहमहमप्यनुसृत्य सेवां
निर्जीविको मम हृतं भवनं पिशाचैः ।
इत्युन्नदन् सुरगणः सह लोकपालै
राजाङ्गने भ्रमति मत्प्रतिहारमेत्य ॥ ८३ ॥
स्पष्टोत्पिष्टबृहत्त्रिविष्टपबलं बाहुं बहुक्षोभित-
क्ष्मापातालतलं तलेन दलितश्वेताचलेन्द्रं मम ।
नो वाञ्छत्युपधानमूनमबले धन्या सुरस्त्रीषु का
तल्पेऽनल्पविकल्पजल्पमधुरक्रीडारसे सेवितुम् ॥ ८४ ॥

अन्यायित इति । हे राजाङ्गने रामचन्द्राङ्गने सीते ! लोकान् पालयन्तीति लोकपालाः 'कर्मण्यण्' इति अण् । इन्द्रादिलोकपालैः सह सुराणां देवानां गणः समूहः कर्ता । मम प्रतिहारः द्वार मत्प्रतिहारः मदीयगृहद्वारमित्यर्थः । 'द्वारिद्वास्थे प्रतीहारः' इत्यमरः । अह अन्यायः अपराधः संजातोऽस्य अन्यायितः । तारकादित्वात् इतच्प्रत्ययः । एतादृशः अस्मि इति शेषः । निर्गता जीविका जीवनसाधन यस्य एतादृशः अहमपि सेवां भवदीयामित्यर्थः । अनुसृत्य तिष्ठामीति शेषः । मम भवन गृह पिशाचैः भूतैः हृत अपहृत इति उन्नदति वदति इति उन्नदन् उच्चैर्भाषमाणः सन् भ्रमति । सलोकपाला देवा अपि दैन्यं प्रकटयतः संतः मद्द्वारि भ्रमतीति तात्पर्यम् । एतेन स्वस्य सर्वेशितृत्व सूचितम् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ८३ ॥

स्पष्टोत्पिष्टेति । हे अबले सीते अनल्पः बहुः विकल्पः यस्मिन् एतादृशो यो जल्पः भाषण । विविधप्रकारं भाषणमित्यर्थः । तेन मधुरः क्रीडारसो यस्मिन् । तल्पविशेषणमिदम् । अथवा अनल्पजल्पमधुरो यः क्रीडारसः तस्मिन् तल्पे शय्यायाम् । 'तल्पं शय्याट्टदारेषु' इत्यमरः । स्पष्ट यथा स्यात्तथा उत्पिष्ट मर्दित बृहत् महत् त्रिविष्टपस्य स्वर्गस्थलोकस्य बल सामर्थ्यं येन । त्रिविष्टपशब्दे 'मंचाः क्रोशन्ति' इतिवत् तत्स्थलक्षणा । क्षोभः सञ्जातोऽस्य तत् क्षोभित बहु क्षोभित क्ष्मापातालतलं येन । भूपातालस्थलोकमर्दनमित्यर्थः । तलेन दलितः शीर्णीकृतः श्वेतः शुभ्रवर्णः अचलेन्द्रः पर्वतः कैलासो येन एतादृशं मम रावणस्य बाहु भुजं उपधानभूतं उपबर्हभूतम् । 'उपधानं तूपबर्हः' इत्यमरः । सुरस्त्रीषु देवस्त्रीषु मध्ये का धन्या सेवितु नो वाञ्छति नेच्छति । एतेन त्रिभुवनमर्दनशालित्वात् महाबलत्व उर्वशीतिरस्कारित्व च सूचितम् । अनुप्रासालंकारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । उक्तं च–'सूर्याश्वैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम्' इति ॥ ८४ ॥

---

१ क्ष्मा (पृथ्वी) च पातालं च तयोस्तलमित्यर्थः । 'क्ष्मा च पातालतलं च क्ष्मापातालतले बहुक्षोभः संजातोऽनयोस्ते बहुक्षोभिते क्ष्मापातालतले येन तत्' इति वा समासः ।

उर्वश्या परिवीजनेषु मधुरं नृत्यं यथा लीलया
तन्वन्त्या जितशारदेन्दुकिरणच्छायोल्लसच्चामरम्।
आसज्य स्वयमङ्गदस्य शिखरे निर्मोकयन्त्या पुनः
स्नेहस्विन्नविवेपमानकरया सोऽयं भुजः स्पृश्यते ॥ ८५ ॥
एकस्मिन् शयने मया मयसुतामालिङ्ग्य निद्रालया-
मुन्निद्रं शयितेन मच्चरणयोः संवाहनव्यापृता।
पादाग्रेण तिलोत्तमा स्तनतटे सस्नेहमापीडिता
हर्षावेशसमर्पितानि पुलकान्यद्यापि नो मुञ्चति ॥ ८६ ॥
अक्षान् दीव्यति दानवेन्द्रसुतया सार्धं स्मरार्ते मयि
क्रीडायत्नपरिश्रमः पण इति श्रुत्वा गतासह्यताम्।
यत्तो मन्मथवस्तुसंहितविधौ वृद्धौ चिकुरस्पृशा
धूर्तं कारयति प्रयोगचतुरा रम्भोरु रम्भाऽऽह्वया ॥ ८७ ॥

उर्वश्येति। मधुरं मनोहरं नृत्यं नर्तनं यथा यथावत् लीलया क्रीडया तनोतीति तन्वती तया। पुनः नृत्यसमाप्त्यनन्तरं इत्यर्थः। परिवीजनेषु वीजनकर्मसु जिता शारदेन्दोः शरत्कालसम्बन्धीन्दोः किरणानां छाया कान्तिर्येन एतादृशं यत् उल्लसत् चामरं प्रकीर्णकम्। 'चामरं तु प्रकीर्णकं' इत्यमरः। अङ्गदस्य केयूरस्य 'केयूरमङ्गदं तुल्ये' इत्यमरः। शिखरे उपरिभागे स्वयं स्वतः आसज्य सम्बध्य तत्र निधायेत्यर्थः। निर्मोकयन्त्या मोचयन्त्या 'निर्मोको मोचने व्योम्नि सन्नाहे सर्पकञ्चुके' इति मेदिनी। वस्त्रकोशात् बहिर्निष्कासयन्त्येत्यर्थः। स्नेहेन प्रेम्णा आन्तरेण केनचित् सात्त्विकभावेन स्विन्नः सञ्जातघर्मः अतएव विवेपमानः विशेषेण कम्पमानः करो यस्याः एतादृश्या उर्वश्या स सुरस्त्रीभिः वाञ्छ्यमानो अयं भुजः बाहुः स्पृश्यते ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्। लक्षणं तूक्तम् ॥ ८५ ॥

एकस्मिन्निति। एकस्मिन् शयने शय्यायां निद्रायां लयो यस्याः सा निद्रालया तां गाढनिद्रामित्यर्थः। एतादृशीं मयस्य एतन्नामकदैत्यस्य सुतां मन्दोदरीं महिषीमित्यर्थः। आलिङ्ग्य आश्लिष्य उद्गता निद्रा यस्मात् तदुन्निद्रं यथा स्यात्तथा। निद्रारहितं यथा स्यादित्यर्थः। शयितेन 'शीङ् स्वप्ने' इत्यस्मात् गत्यर्थेति सूत्रेण कर्तरि क्तः। 'निष्ठा शीङ्स्विदि मिदि क्ष्विदि धृषः' इत्यनेन कित्त्वनिषेधात् गुणः। मया रावणेन मम चरणे मच्चरणे तयोः मत्पादयोः संवाहने सम्मर्दने व्यापृता कृतव्यापारा। नियुक्तेति यावत्। तिलोत्तमा एतन्नाम्नी देवाङ्गना पादस्य चरणस्य अग्रेण स्तनतटे स्तनप्रान्तभागे सस्नेहं सप्रेम यथा स्यात्तथा आपीडिता सती मर्दिता सती हर्षस्य यः आवेशः भरः तेन समर्पितानि दत्तानि पुलकानि रोमाञ्चान् अद्यापि नो मुञ्चति न त्यजति। देवनार्यो या अपि तिलोत्तमाद्या मत्पादाभ्यां कृतं स्तनमर्दनं हर्षं जनयति। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८६ ॥

अक्षानिति। रम्भे इव ऊरू यस्याः सा रम्भोरुः तत्सम्बुद्धौ हे रम्भोरु सीते।

सर्वस्वर्गवराङ्गनाधृतिहृति प्रेमप्रधानं मयि
त्रैलोक्याधिपतौ निधाय हृदयं याया जगत्पूज्यताम् ।
नारीमाश्रयसंपदेव नयति श्रेयस्करीमुन्नतिं
मान्या मानिनि कस्य धूर्जटिजटाजुष्टा न जह्नोः सुता ॥८८॥
हस्तौ पल्लवकोमलौ करयुगेनादाय वासः शनै-
रन्येन व्यपनीय पाणियुगलेनामृश्य काञ्च्यास्पदम् ।
मय्यालिङ्गति बाहुभिः सुबहुभिः दोर्पैर्घलक्षाहिमत-
ज्योत्स्नासेकमनोहराधरपुटं वक्त्रं स्वयं दास्यसि ॥ ८९॥

दानवेन्द्रस्य मयासुरस्य सुता मदोदरी तया सार्धं स्मरेण मदनेन आर्तः तस्मिन् मयि रावणे अक्षान् पाशान् दीव्यति सति क्रीडति सति ' दिवः कर्म च ' इति साधकतमस्य कर्मसंज्ञा । मन्मथस्य मदनस्य सम्बधीनि यानि वस्तूनि आलिंगनचुम्बनादीनि तेषां यत् संहितं सधानं स एव विधिः विधानं यस्याः एतादृशी या वृद्धिः उत्कर्षः तस्याः दृढालिंगनचुम्बनादि-लाभरूपोत्कर्षे इत्यर्थः । क्रीडायां देवने पणेन यः परिश्रमः स पणः ग्लहः या क्रीडायां निपुणतरा मां जयेत् सा दृढालिंगनचुम्बनादिलाभरूपोत्कर्षं लभेत इति यावत् । इति मत्तः श्रुत्वा विवृद्धा स्पृहा इच्छा यस्याः सा मया सह रमाधिति शेषः । असहला असोढता गता प्राप्ता क्रीडानैपुण्ये सर्वेषां असोढा प्रयोगे क्रीडाप्रयोगे चतुरा निपुणा एतादृशी आह्वया नाम्ना रंभा देवांगना दानवेन्द्रसुतया प्रयोज्यकर्त्र्या द्यूतं कारयति । तत्र तत्र तां शिक्षयित्वा तया द्यूतं कारयतीत्यर्थः । स्वतस्तु न कृतं राज्ञ्या मदोदर्यां विरोधापातात् । तत्र तत्र तस्याः सूचने तु न तथा विरोधः । स्वस्याः द्यूतप्रावीण्यं च सूचितं भवति इति भावः । अनुप्रासालंकारः । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ८७ ॥

सर्वेति । सर्वाः याः स्वर्गसम्बन्धिन्यो वरांगनाः तासां या धृतिः धैर्यम् । ' धृतिर्धारणधैर्ययोः ' इत्यमरः । तत् हरतीति सर्वस्वर्गवरांगनाधृतिहृत् तस्मिन् । हृधातोः 'क्विप् च' इति क्विप् । एतादृशे त्रैलोक्यस्य त्रिभुवनस्य अधिपतौ अधीश्वरे मयि रावणे प्रेम प्रधानं यस्मिन् तत् प्रेमप्रधानं सप्रेमेत्यर्थः । हृदयं अन्तःकरणं निधाय स्थापयित्वा जगतः पूज्या जगत्पूज्या तस्या भावः जगत्पूज्यता तां यायाः । याधातोर्विधौ लिङ् । तदेव द्रढयति-नारी-मिति । नारीं स्त्रियं आश्रयस्य संपत् आश्रयसंपत् एव उत्कृष्टाश्रय एवे-त्यर्थः । श्रेयस्करीं उन्नतिं नयति प्रापयति । हे मानिनि सति! धूर्जटेः शंकरस्य या जटा तया जुष्टा सेविता जह्नोः एतन्नाम्नो राजर्षेः सुता भागीरथी कस्य पुरुषस्य मान्या न भवति । अतस्त्वमपि मदाश्रयेण गंगेव सर्वेषां मान्या भवेति भावः । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ८८ ॥

हस्ताविति । पल्लवौ किसलयौ ताविव कोमलौ मृदुलौ एतादृशौ हस्तौ करयोः हस्तयोः युगं युग्मं तेन आदाय गृहीत्वा अन्येन अपरेण पाण्योः करयोः

इत्युक्त्वाऽऽदाय रक्षःपतिरवनिसुतामुत्प्लुतो मीनजालै-
श्चित्रं व्योमाम्बुराशिं घनपवनरयास्फालगुञ्जद्घनोर्मिम् ।
पोतेनेव प्रकम्पध्वनिनिवहमसौ बिभ्रता पुष्पकेण
स्फूर्जत्सीतेन यात्रामनुपहतजवव्यापिनीमाललम्बे ॥९०॥

इति जानकीहरणे दशमः सर्गः १० ।

युगलेन शनैः मन्दं वासो वस्त्रं व्यपनीय दूरीकृत्य काञ्च्याः मेखलायाः आस्पदं स्थानं आमृश्य ईषत् स्पर्शं कृत्वा सुतरां अन्यत बहुभिः शेषैः उक्तचतुष्टयावन्यैः षोडशभिरित्यर्थः । बाहुभिः भुजैः मयि रावणे आलिङ्गति आश्लिष्यति सति वलक्षं धवलं यत् स्मितं हास्यं सैव ज्योत्स्ना चन्द्रिका तस्या आसेकः सेचनं । पतनमिति यावत् । तेन मनोहरं रमणीयं अधरपुटं अधरोष्ठभागो यस्य एतादृशं वक्त्रं मुखं स्वयं स्वतः दास्यसि । । दाधातोर्लृट् ॥ रूपकालङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८९ ॥

इत्युक्त्वेति । रक्षसां राक्षसानां पतिः रावणः इति पूर्वोक्तप्रकारेण उक्त्वा अवनेः पृथ्व्याः सुतां कन्यां सीतां आदाय गृहीत्वा मीनानां मत्स्यानां जालानि समूहाः तैः चित्रम् पक्षे । मीनः राशिविशेषः तदुपलक्षितानि ज्योतींषि तेषां जालैः समूहैः चित्रं घनः निबिडः यः पवनः तस्य रयो वेगः तस्य आस्फालनं आघातः तेन गुञ्जन्त्यः शब्दं कुर्वन्त्यः घनाः निबिडाः ऊर्मयः तरङ्गाः यस्मिन् । पक्षे घनः यः पवनस्तस्य यो रयः तस्य आस्फालनं ताडनं तेन गुञ्जन्तः शब्दायमानाः घनाः मेघा एव ऊर्मयो यस्मिन् एतादृशं व्योम एव अम्बुराशिः तं उत्प्लुतः सन् असौ प्रकम्पेन ध्वनयः शब्दाः तेषां निवहं समूहं बिभ्रता धारयता पोतेनेव उडुपेनेव प्रकम्पध्वनिनिवहं बिभ्रता स्फूर्जन्ती शोभायमाना सीता जानकी यस्मिन् एतादृशेन पुष्पकेण एतन्नामकविमानेन अनुपहतः अप्रतिहतो यो जवो वेगः तेन व्यापिनी उत्तरोत्तरदेशव्यापिनीमित्यर्थः । यात्रां गमनं आललम्बे स्वीचकार । जगामेत्यर्थः । रूपकश्लेषोपमालङ्काराः ॥ स्रग्धरावृत्तम् 'म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम्' इति लक्षणात् इति शम् ॥ ९० ॥

इति श्री ६ युतपदवाक्यप्रमाणपारावारीणमहामहोपाध्यायपदव्यलंकृतपण्डितप्रकाण्डश्रीकृष्णहाटकरोपनामकश्रीमद्गोपालाचार्यान्तेवासिना निगुडकरोपाभिधेन वासुदेवसुतनारायणशर्मणा विरचितायां महोत्माहाख्य जानकीहरणकाव्यटीकायां दशमः

सर्गः समाप्तः ॥ १० ॥

॥ श्रीराधारमणार्पणमस्तु ॥

TRANSLATION

OF

JANKIHARANA.

1 Then (the sage entered the penance grove) covered with knots of trees nurtured and watered by the daughters of the hermits and in which incessantly danced peacocks who were prompted (to do so) by the prolonged notes of the numerous Sâma songs (chanted) by sages

2 which had vessels filled with water placed under the trees for birds to drink, and in which the tops of trees were bent down under the weight of the sacred bark garments spread over them to dry

3 where the caverns of the mountain were resorted to by reddish faced monkeys who took away in the hollows of their soft hands their own portions from the *Neevara* grain placed in different heaps

4 where old sages sat motionless although their bodies were stiffened on account of their sitting (in the same posture) *for a long time in order to avoid disturbing the sleep of the* young ones of the deer who having got into their (sages) laps were sleeping comfortably

5 which was enveloped in the grey smoke arising from the sacred oblations and spreading itself all round the fire sanctuaries and where guests were made to sit or lie at ease under a fruit bearing tree covered with the filaments of long creepers

6 where infants were crying in consequence of being left to themselves after having been fondled and licked by female deer, while the wives of the ascetics (mothers of those infants) were making the offerings of oblations to the sacred fire

7 where the interior of the fire sanctuary was being cleaned by the ascetics with a handful of *Kusha* grass slowly and carefully for fear of killing the small insects which had come to take away the fried grain scattered about during the offering of the oblations and then collected

8 where cages in the form of nests were prepared and made soft with the tips of (cotton) of the Ishika grass by the

children of the ascetics in order that the young ones of birds dropped down from the trees may lie comfortably (in the nests)

9 where in one place grain was forming on the tips (*of stalks of corn*) *growing in ditches full of water* and earth and where the *Ingudi* fruits (spread out for) drying were scattered about by the frisking of the delighted young ones of the deer, were gathered together in heaps

10 *Kaushika* the abode of religious austerities entered in company of the two princes, the penance grove which resounded with the sounds of over joyed peacocks wafted about by breezes, and sanctified with the fragrance of the sacrificial offerings

11 Then the venerable (sages) desirous of performing the (*Ishti*) sacrifice intended for the gods directed the vigilant son of the king, who had come there for the task of guarding to undertake the duty

12 The son of the monarch, who had his bow ready while patrolling round the sage who was kindling the fire of the sacrifice *to protect him from the enemy*, *being attracted* by the beauty of the forest spoke to his younger brother

13 This penance grove of the ascetics is always full of *Neevara*, has the beauty of a lotus lake, contains a natural lake a trough of water and stalks of grain which (grows) wild and always bears excellent fruit

14 Here, penance was practised with certain objects of the world in view by that ancient man, the eternal reality, whom ascetics well-versed in the Vedas and the Vedangas comprehend with great difficulty

15 Here the primeval man worshipped fire—one of the forms of the three eyed God, with oblations it was fanned by the wings of his bird (Garuda) and fuel cut by the *Sudarshana* was brought for it

16 When its master who was the destroyer of his enemies practised penance the restrained *Nandaka* became intent solely on cutting sacrificial sticks and *Kusha* grass and could not take delight in the wine in the form of the blood of the breasts of demons

17 Then the *Gada* (mace) did not go to the dreadful battle-field in which drums were sounding to smash the heads

of the enemies and devour the marrow in them—the helmets of which heads were crushed and which spread horror.

18. The *Panchajanya* (conch) which favoured the new *forests of trees with the stream of water brought in its hollow,* did not, with its sounds dreadful like dry thundering, now create awe in the (minds of the) people on the battle field

19. Then *Padmâ* gracefully sitting on her throne of the lotus having an erect stem, and touching the crests of the moving waves with her foot hanging forward, did not sing sweetly.

20 Then, the lord of birds did not sit on the eastern mountain, to spread his huge wings in front of the sun in order to dry them when wetted by the waters of the ocean, at the time of picking up serpents from it.

21. From this place did the greatly enraged *Hari* go *forth to subdue Bali, leaving off roaming in the forest*—which supplied him with necessaries—as also his bark-garment, after softening his matted hair.

22. Since that time, this comfortable and peaceful abode of the ascetics is inhabited by a number of beasts who have forsaken their harmfulness on account of their being strongly imbued with (*Sattva*) the quality of Hiranya garbha

23 Look here at the tiger in your front, whom the boys of the ascetics have, through rashness, caught by its tail to count the spots which are black as if painted with ink on its body

24. *This lion and this frog, who have cast away their* fierceness and shyness *respectively, are seeking* (the one) the space underneath an elephant whose temples are flowing with ichor, and (the other) the umbrella of the hood of a serpent as they are(both)extremely scorched by the sun's rays

25 As he was uttering these words, the army of the enemies shaking the forest by the winds set by its speed and *spreading over the whole heaven and the earth,* became visible with its banners marked with (pictures of) crows

26. Having transferred (lit implanted) the reflected images of the enraged demons, in the blade of his sword, which was brilliant like the autumnal sky, he stood there with the desire of swallowing the life of the fighters, and appeared like Yama.

27. *The innumerable soldiers, who were there, said that* the world which was thickly crowded with lines of goblins and demons and was filled with darkness by the dust of the wheels of chariots, was full of Sattva (goblins). Rajas (dust) *and Tamas (darkness)*

28 The first (Ramchandra), *who was supreme in valour* and fought on foot, made the army of enemies, moving in heaven, his mark His younger brother fought with (*lit.* destroyed) the line (of enemies) standing on the earth and containing numbers of huge elephants and speedy horses

29. In the fight, the elephants who were pierced by the arrow of Râma and whose drivers with great haste left hold of their necks, hurt their own warriors [redacted] they fell down on the earth from heavens dragging the clouds with them

30 The line of his arrows could not be seen by others either on the bow or in their course or in piercing the mark the demons therefore fell down in the war, with their breasts wounded apparently, even without any cause.

31. The *arrows, discharged from* the bow of this warrior, flew with (*lit. assumed*) *such excessive speed, that the* sounds made by the falling of the enemies were heard simultaneously with twangings of his bow strings

32 A number of weapons, which were dropped from the hands of the demons, before reaching their mark, swam for a long time in the sky, like dry leaves, having been scattered by the wind set up by his showers of arrows

33 The enemies of the gods were struck forcibly by their own arrows, which were turned back in the direction opposite to their course, by the gust of wind from the arrows of the prince, which flew with a sound caused by the feathers attached to them

[redacted] That army struck by the arrows of the prince and falling from the (sky) path of the arrows, was abandoned in the middle, by its vital airs (life) as if they were afraid of being contaminated by a fall on the polluted earth

35 The elephants of the enemies whose heads were shaken by the pricking of the sharp goad, as it were through fear, solicited, with their trunks raised to their temples (the mercy) of him who was striking them in war

36 A haughty elephant, beholding the tusks of another elephant near him, thrown off by its roots being cut regretted having come to the fight and for a moment changed his mind

37. Another elephant at once contracted its trunk which it had thrown up to strike its adversary, and when it (the trunk) was pierced and nailed down into a circle by an arrow, could not uncurl it

38 Some one who was nailed down to his horse being pierced in the thighs by the swift arrow of Rama, did not stir from his seat, though his horse maddened by fear committed a fault (bolted)*

39 A certain firm seated demon, though his feet were lopped off at the knees, by a pair of crescent-shaped arrows of the enemy, did not fall down from his galloping horse

40 Another demon running against his enemy to kill him had his head severed by the arrow of his foe, though his life left him, he went a few steps on account of his original inertia

41 Falling furiously on the temple (of an elephant) a certain warrior) caused in a moment an elephant——appearing like a fleeting cloud, and gifted with ear *Chaurees* in the form of white clouds divided into two—to rapidly move in heaven

42 In the battle, another one brought down to the ground his horse, who on account of his great velocity scattered about on all sides the intestine which had issued from the wound in its belly, that was inflicted by an arrow, and which (intestine) had been cut to pieces by the dashing of the tips of his hoofs

43 A demon whose arm was suddenly lopped off by the discus of the son of Sumitra and was discoloured, furiously used it as a weapon, shaking the whole place by his roar and hurled it at the son of the monarch

44 A discus hurled by another one, stuck by its half on the top of the enemy's club, the roaring enemy now used the club (with the half discus at its extremity) as a battle axe and struck him (the son of Dasharatha) on the head

45 The son of the ruler after throwing down the weapon from the machine in his hand a whole host of the enemies of the gods now for battle, drew out his sword from its sheath like a cobra from its hole

*The commentary seems to have made an effort to interpret some reading "कृपाय"

46 The lion among men, pinned the two sides of his adversary's body which had been cut into two, by the sword of Saumitri made it into one. May be through anger or through sport

47 The son of the monarch, struck at an elephant which was running for battle with its trunk lifted up by coming in contact with the sword which was meant to cut it into pieces, but the trunk was wound up instead.

48 The lower half of a rider cut by the sword did not fall down (as it remained in position), on account of the firm grip of the thighs, while the upper half dangled in front on account of the clenched fist being seized by the reins of the horse

49 When the sword of the enemy dashed on the head of one of the demons he fell down with his body prostrate on his back, as if because he was unwilling to show his back in battle to his enemy, even after the loss of his life and his haughtiness

50 The bodies of the demons were wetted by the blood trickling from their abdomen pierced by a sword but they were again dried up by the blowing of their breaths in vigorously dealing blows to one another

51 Then the first among princes having his garments reddened with the sprinkling of the scattered blood of his foe and bent upon securing (marrying) the glory consequent upon victory, made the vultures (Brahmins) satiated by eating and drinking as much as they liked for a long time

52 Then that leader who jostled and burnt the bodies of Marich and Subahu by the wind and fire missiles drove to the farthest end the vast powerful army which had become quite effeminate through fear

53 That archer whose heart was full of compassion bent his bow with ease and slowly discharged his arrows on the loins of the enemies' elephants who had turned away their fronts (from his sharp arrows)

54 The army of the exceedingly powerful enemy could not stand the attacks of Rāma who was aided by his brother's prowess and who was terrible like the fall of dry lightning and who was endowed with the radiance of the sun at the time of final destruction.

55 These arrows standing on the strong bow-string, receiving a sudden discharge and possessing tips of well-adjusted blades, gave advice to the soldiers of the enemy to go to the assembly in heaven (death) [and in doing so they were] like the Buddhist ascetics who, living in extraordinary goodness instantly obtained complete emancipation, the brightness of whose races indicated the fruitfulness of the proper adoption of judicious method and who gave advice how to go to the assembly of the gods

56 When the lord had made sacrificial offerings in the shape of enemies to the fire *viz* death and was espousing a brave maiden in the form of the goddess of Victory, there danced under the sound of the kettle drum, headless bodies covered with abundance of bright vermilion in the form of coagulated blood

57 The foreparts of the bodies of goblins after falling on the ground, stood erect and thereby spread horror, as if they were demons half-sprung out of the ground for the purpose of fighting, being cut, since the Rakshasas had turned away their faces from the battle

58 The clouds, having a red colour on account of their repeatedly coming in contact with streams of blood of demons wounded by the weapons of Rama, brought about in the sky an untimely evening devoid of the existence of the bustle of Shankara's salutation.

59 At the dispersing of the masses of clouds in the forms of elephants, horses and moving chariots, the sky having become, clear of continuous showers of arrows and of lightning in the form of flashes of swords, acquired the autumnal splendour, in which the sun distinctly comes to view

60 A collection of crows who cawed gently and who had filled the cavities of their bellies with the fat of the demons and who sat on the forehead of the elephants, struck down by the arrows of Kakutstha, cleaned their beaks besmeared with blood, on their tusks.

61 The two princes, adored by the offering of the shedding of joyous tears on the part of the youths of the hermitage and having been welcomed by the flocks of deer went to the huts and placed the pair of heads (that of Subhahu and Máricha) cut away by their shafts, at the feet of their preceptor.

CANTO VI

1

1 Then the Creator of a portion of the universe started [on a journey] to confer favours on the Lord of Mithilâ who was the first among house-holders and who had just commenced [the performance of] a sacrifice

2-5 The ascetic—bearing [on his head] the matted hair, the brightness of which was heightened by the bathings connected with the Sandhyâ ceremony, which were of a golden brown colour like that of the tips of the awn of paddy and which were like the flames of the fire of asceticism [who himself was] dazzling with the radiance of his penance and [was] attractive (cooling) through the quality of tenderness [being] thus comparable to the ocean which simultaneously displays the rise of the Sun and the Moon who by the rosary of the Rudrâksha fruits hanging down his head made his matted hair creepers [look] as if laden with fruit in consequence of being watered by the sprinklings of holy water who was offered auspicious presents by sylvan nymphs issued forth from the sacrificial precincts as the blazing Sun [bursts out] from a dark cloud

6-8 Having with difficulty stopped the herd of deer that had been personally reared by him from accompanying him, he led the two sons of the lord of the earth, who were anxious to behold the bow [of Shankara] whose eyes were filled with tears [of joy] who during the act of saluting just at the mention of departure were touched on the head by great sages with their hands made fragrant by the smoke of sacrificial offerings, and who had pronounced benedictions on the young damsels of hermits on receiving the Arghya proferred by them

9 Then the self subdued one entered the long deserted abode —which was situated on the road, of Gautama the dispeller of darkness and the possessor of lustre like that of fire

10 13 In the uneven lands of the court yards of [which] cottage elephants were engaged in making mouthfuls of the Darbha grass grown in clusters in some parts of which cottage] were worn out bark garments eaten into by white ants, in others there were scattered about black antelope skins nibbled and cut up by wild rats elsewhere

were the roots of trees as if wetted by the water [from the body] of the snake come out of the mouth of an old water-pot placed on the ground (hard by) while in another place the snakes encircling the statue of Vishnu were pulled out by ichneumons from the opening in the cavity of the abdomen [of the statue] as if they [its] were entrails

14. There Râma asked the cause of the curse to the brilliant female form who was made to give up its petrified body by the touch of his foot

15 "Formerly Indra" saying this much she, who hung down her head through shame, gave expression about her indescretion during youth even without uttering [a word more]

16 Then Râma went to that country (where sprang into being) where was the origin of the violent Maruts from the shreds of the embryo mangled by Puruhûta

17 Those [three] who journeyed over the road with confidence on account of a clear knowledge of it and on account of being guided by the radiance of the jewels of the triumphal arches thus spoke to Râma words which were pleasing to the mind

18 The trees on the out skirts of which having the barks of their trunks bruised and peeled off by the halter-ropes of infuriated elephants declare, as it were, its invincibility

19 Where the maker of night (the Moon) whose orb is situated in the middle of the sky becomes a (covering) lid to the circle of the rampart touching clusters of clouds

20 The moat of which [city], ornamented with large white lotuses interspersed with blue ones and displaying the beauty of swarms of bees alighted in the middle (*lit* acts the ocean) resembles the ocean

21 Whose close collection of houses—being engirt all round by the heap of earth from the moat like a rampar resembling the body of the Ajagara serpent (or containing Ajagaras)—looks huddled up, as it were through terror

22 The horses of the moon exhausted by their speed drink the oozings from the moon stones suspended on the extreme points of the dovecots on the gates of the city.

23 The collection of houses in which of with its 'body' resembling in form the thousand rayed sun by means of the numerous dovecots shows itself like Bhârgava who with his Parashu had the build of Kârtavîrya

24 Where the disc of the sun, though on the meridian *lit* in the middle of the sky, looks like the morning sun in consequence of being struck by the radiance of the red stones the situated on the pinnacles of its temples

25 Where the rays of the precious stones on the tops of mansions dispelling all darkness confuses knowledge [des crimination] among the inhabitants about the two halves of the months *viz* the bright and the dark one

26 Where the face moons of the royal courtezans seated in the windows make the young-men who walk about the streets to stumble at every step

27 Where the serpent-strappings of the horses of the sun become loose on their hearing the cries of the royal peacocks [perched] on the terraces of palaces

28 Where even at night despondency does not over come the Chakravâkas of the ponds seen by the light of the jewels which are fixed in the stone steps and by which portions of darkness are dispersed

29 Where the horses of the sun having come near the mansions (of the city) slacken their speed in consequence of their minds being attracted by the concert of music to the accompaniment of the Vâni

30 This splendid city the home of the King of Mithilâ be littles the city of Indra by the splendour of the enjoy ments of its inhabitants

31 While thus talking (along the road) the two sons of the leader [of monarchs] were conducted by him to the highly flourishing City of that mighty performer of sacrifices

32 That hermit after having received water to wash his feet accepted with tears of joy the throne of the ruler of the earth covered with a lion skin

33 He spoke words of praise encouraging the sacrificer in the sacrificial session the praise bestowed by one who is indifferent to worldly ties even before a king is certainly glorious

34 'That line of religious observances which had been adopted by Sagara and others by means of sacrifices has been kept up by thee who art a suzerain monarch'

35 'In spite of thy being in the decline of years the grandeur of the preperation of sacrificial session declares, as it were, the glory of thy valour to be on the increase'

36 'Thy fame which has gone beyond the sea-shore and occupied the whole of the vault of the sky with rapidity still goes on with ardour, and as [hence] like the *Abhisarika* who has been over due at an appointmet, who has hastily tucked up her garment and who makes long strides through eagerness

37 May be this celestial sacrifice is for thy own benefit or I hope it only manifests a liberality towards the needy without a desire of fruit

38 'I hope after taking taxes from the rich thou showerest them on the poor just like a cloud which drinks in water from rivers and showers it on dry lands

39 'Having during youth led thy servants to gain kingdom I hope thou takest care of them with kindness at the time when they have reached old age and are emaciated

40 I hope thou protectest in an appropriate manner like thy own kindred the wives of thy enemies who have been made widows by thy valour and who are [now] solicitous about the lives of their children

41 'Of the three (objects of life) Dharma at first [rightly] kept pace with the other two for a long time now, however I hope the same Dharma gains predominance in thee along with old age'

42 On the cessation of these enquiries of the sage the king of the Videhâs discovered that Râma and Laxmana were desirous of seeing his bow

43 The momentary raising of one eye brow bow of the Lord of the Earth became an inciter to the attendants for the bringing out of the bow

44-47 A powerful planet eager to make a mouthful of the radiance of the face moon orb of the bridegroom, a second obstructing latch to the happiness of a marriage union with Sitâ one which in consequence of excess of poignant grief

rom its being deserted by Shiva had lain for a long time without any noise in an iron case, which was not pliable but firm and unbendable even by the string, which was shown a partiality by Shiva and which was incapable of being managed like a low rogue such a bow, which was the price for the gaining of Sitâ—did the son of Dasharatha, who had made the lustre of his nail tips as an ornament to his ear, lift up and make into a circle

48 Then spread out in all directions a terrific sound arisen from the breaking of the bow, and which was a drum anouncing the fame of Râma !

49 The whole city—the seat of virtue having Sitâ in it and surrounded by ramparts, and prolific in yield—forthwith began to tremble

50 The ruler of the earth, shedding by the flow of tears the joy arisen in his mind under the excuse of horripilation addressed the sage (thus) —

51 'Even in [my] old age the ardour for penance has been necessarily interrupted by the important debt *viz* wealth in the form of a female which was to be paid on the breaking of the bow '

52 'That [debt] has now gone into the service of Râma having been gained over by the barter of prowess Know, then oh sage ! that on his second [brother] is even bestowed my Urmilâ '

53 He who was practising penance extracted by means of an infallible process the core seated seton known as 'anxiety' which originated from the delay in the marriage of Sitâ.

54 Now a chariot—the vehicle of the minds of both the kings, and one setting at rest the desire of a host of (other) princes (for Sita)—was occupied by message-bearers and started for Ayodhyâ

55 Though vanquished by the beauty of Râma there was no absence of energy in Madana resulting from the pain of disgrace [this was because] by Shiva with the force of the flame of the eye on the forehead was conferred bodilessness to the mind-born one for his own welfare

56 Muscular shoulders [and] broad sloping ches this certainly must be painful to the delicate middle of the body of the prince thus thinking to himself the body [of this prince] was firmly supported by the Creator by means, as it were, of two pillars in the form of long arms

57 Having, by means of the extremities of his eyes the lower lip and the sprout like hands surpassed the peculiar lustre of full blown red lotuses smeared over by the red-powder in the form of the rays of the sun, he, as it were, puts that lustre under the soles of his feet

58 Knowledge and the sense of sight—these two are known to be his eyes possessing a clear movement, right quality and natural aptitude one of them has almost reached very near to the range of his shruti (physical ear) while the other has traversed to the other side of the Shrutis (Vedas)

59 While the people were thus narrating episodes regarding the bridegroom Sitâ, with a line on her cheek which was the seat of the perspiration resulting from heat, stood with down-cast face having sprout like lips covered with lunar refulgence in the form of radiant lustre issuing from her white teeth which resembled the moon [herself].

CANTO VII

1 Then that daughter of the Earth attended upon by warders and chamberlains proceeded to pay her respects to the ascetic on receiving the important and inviolable instruction for her parent.

2 She, who was [already] bent under [weight of] heavy breasts resembling the temples of an elephant easily fell at the feet of the great sage (but) she rose up erect with an effort having got to bear that very weight [of the breasts] again

3 That her choice system of casting glances indicating ardent love (displaying redness in the eyes) was certainly fire itself (was black-trailed), for, by it she burnt the fuel of

firmness saturated with the oil of love, of the Lord who resembled the God of wealth

4 The royal tent of her heart where golden pitchers in the form of full breasts were placed, was sprinkled over with the water of perspiration at the first entrance in her [heart] of the mind born one, still it did not lay down the dust (the *Rajas* quality)

5 Was it that the God of Love was satisfied by the breaking of Shiva s bow whose power was [hitherto] unimpaired, or, was it that the Mind born one impelled by the large eyed damsel rendered powerless the enemy of Subahu by embracing him

6 That firm minded virtuous one having carefully observed with half a glance that form which was even gazed at by those among whom Brahma was foremost repeatedly pictured it to himself by his mind

7 "Be merciful! Let not thy moon face vanquish the entire disced ruler of the stars". With this the cluster of stars under the guise of (her)dazzling nail tips fell, as it were, at the feet of [my] beloved

8 Having tightened the already slender middle (waist) circumference [of her], the Creator reflecting that her heavy hips may not sever it assunder supported them with a golden pair of pillars, as it were, in the form of her thighs

9 Let alone (the fact that) the pair of breasts naturally hard and warm belonging to the unimpeachably conducted one heighten the heat in me,but that this triple fold situated in the middle should consume me is a (matter of)surprise

10 Is it that the breasts of (this) one who has a fine set of teeth, are no more than the reflected images of pitchers on the entire expanse of the chest? or, are they the plump flesh-balls of youth kept aside as (being) superfluous from the body.

11. The line of new hair of the slender-limbed one which is the streak of smoke from the fire of (the burning of) the body born one (*i e* Madana) looks as if it were a boundary line put by the Creator in the middle between the two orbs of the breasts (which are) encroaching upon each other

12 Even this bracelet with heightened brilliancy acquires the power of exciting passion by being placed there (*i e* on the arm of the damsel) for, such is the power of the two arms having pretty wrists in infusing passion

13 The moon with the object of imitating the charm of her moon face passed through all the digits in succession, and though (it became)full it was devoid of the peculiar similarity hence, out of despondency it goes, as it were, into oblivion

14 Is it that the eyes of the does and the blue lotuses were first created by the experimenting Creator, and then were formed the pair of the eyes of this large eyed damsel

15 The two pieces of the bow stock of the god of love, which was broken in twain in anger by Shiva imitate in beauty the pair of the charming long bent lines of the eyebrows of this damsel

16. Has it been that her eye brows have come to the roots of her ears which have gained beauty from the extremities of the falling hair, to complain of the unsteadiness of the eyes? or is it that these two eyes have come to speak of the archedness of the eyebrows

17 The alien fostered one (*i e* the cuckoo)—whose eyes have been red through vexation in consequence of being surpassed by excellence in the sweetness of voice of this slender-lipped one—wears through despondency a black coat which is the result of excessive mental anxiety

18 Let the flower armed god on beholding the jewel in the form of Sitâ direct the strokes of weapons on himself That is no wonder but that the sharp discharge of the arms of the self born one should be on me is a matter of surprise

19 While his mind was occupied with such deep reflections the lord of men said to the sage that 'your daughter in law after falling at your feet which are in no way inferior to a sacred watering place, will enter the female apartments of the palace'

20 The prince was even the third cause of the slowness of the gait of this [damsel] whose walk was [already] slow on account of (1) the heaviness of her hips as well as (2) the weight of the pair of her breasts

21 Talking something to the crowd of attendants who followed her she with her slightly turned and half opened' face resembling the disc of the moon for a fact smote Râma by [her] half stolen glances

22 No sooner she was gone than the Lord of the earth led the sage accompanied by the two sons of Raghu from that place to see the full splendour of the prosperity of the continuous sacrificial session which had been kept on by Bramhans

23 Though at a distance by his physical body and afraid lest the mental uneasiness resulting from the fire of separation should burst forth Râma who was making every effort to keep it down did not leave her heart

24 When Râma the delight of her eyes was gone what was the use of gazing at the vacant quarters? With this idea, as it were tears obscured the sight of her who had expanded eyes like lotuses

25 Although the hand of this young damsel has been held by me still she has transferred her feeling of affection elsewhere with this [reflection] the bracelet of that slender limbed one left the forepart of her arm through vexation

26 The fire of vexation infused by the God of Love in the heart of her who had gracefully stooping limbs was observed by [her] companions as if it were a line of flame sent out by both of her eyes red with grief

27 Is it that she has become thin on account of having remained *for a long time on his heart heated by the fire of love* or is it that she has been worn out by the exertion of having to bear in her own heart him who had already entered it?

28 Though Râma is at a distance still by the force of will power he is seen here [in my heart] or is it that he appears to me to be at a distance through my own sin in spite of his being near me such were her various reflections

29 That slender-limbed damsel did not get any peace *of mind although in a bed of tender sprouts on a stone slab,* since she was as it were in Cupid's bed made of arrows dripping with blood

30 Her eyes (comparable to day lotuses) did not close even at the rise of the moon was it because of the practice of looking continuously at the moon in the form of her face, or through anxiety about her beloved

31 The piece of the dripping inner part of the plantain-stalk which resembled a broken marble-piece in whiteness and which wa placed on the bosom of the damsel, acquired the beauty of a bandage put on the wound inflicted by a shaft of the flowery arrowed god

32 Is it that her indifference towards me, who am so devoted to the service of her feet is on account of her having seen some one else with this reflection the pair of her pretty anklets evinced great looseness

33 That tormented daughter of Vaideha, though in the company of her friends was dejected and as such passed her days with difficulty under the influence of pain caused by the radiance of the moon

34 35 Now while the lord of the sacrifice—the ruler of the earth—had his sins washed out by the drinking of the sacred Soma juice in company of Brahmans and had attained eminence without any impediment in the present sacrifice was like unto the other king who was almost equal to Indra who was master of all the Shaktees and who had Sumantra for his charioteer and he took with him his other two sons and arrived at the city of Janaka

36 He who had caused to be borne off all the warriors of the enemies, and who was familiar with all rites and ceremonies, on hearing the declaration by the family priest of the appropriate constellation for marriage being free from evil influence, had the [marriage] ceremony performed

37 While the king s palace had the purifying holy water sprinkled over on all sides without omitting any portion by means of a line of jars placed on the shoulders of intoxicated powerful elephants on which rode Brâmhans who had their baths—

38 While the fragrant smoke issuing from the burning of the essence of camphor and black aloes intermixed with the sweet smell of the lotuses in the golden jars

placed on both the extremities of the street obscured the sky—

39 While the announcement of the success of the prince was being made by the utterances issuing from the mouths of panygerists and while on this auspicious occasion trumpets with their sounds prolonged by the blowing of the conches were sending out blasts—

40 While a confused body of servants was going forward continuously calling out with an incessantly repeated hasty demand for fried grain, water, Darbha by bawling out to servants who were already bringing them—

41 While the crowd of the attendants of the King—enjoined to ascertain the turnings of the water vessel which indicated the hour,—was repeatedly running backwards and forwards and by their hasty going and coming threw down by the dashing of their breasts those way farers who were on the road—

42 While the elders of the two families were boldly hastening the intrepid Râma to promptly take [his bath] saying to him the auspicious moment is drawing near, why do you stand indifferent—

43 While the sounds of large drums accompanied by clearly uttered auspicious prayers by which the whole space was filled were rising above other sounds of a high pitch simultaneously mixed with other continuous sharp notes—

44 And while the holder of the office of warder was sending away by his mace and the utterance of sharp threatening word those spectators who were not wanted—

45 And while with feelings of anger indicated by words of threat and with side movement of the finger of the hand to keep off the noisy crowd of people those officers who ordered silence walked about in the palace

46 Those who were conversant with the prescribed forms casting aside their mind (*i e* forgetting themselves) performed by a change of name the marriage of the daughter of the King at once although it is laid down that the worship of Shachi is the first ceremony in a marriage ceremony

47 Some skilful servants carried the prescribed rites through, after snatching away the several things suited for the marriage ceremony from unskilful individuals who had busied themselves in arranging the rites.

48 The young bride smitten, as she was, by Cupid, went to the side of the alter which had been properly arranged by those who understood the Vedas, after she had her bath and after she had adorned herself with a garment rendered bright by jewel ornaments

49 Then that delicate-limbed one overcome with coyness and decorated by ladies other than widows (*lit*, ladies whose husbands were alive) was brought near the prince of the valiant monarch by the son of the lady love of the great Indra, who was proficient in politics

50 That prince whose equanimity was disturbed by an excess of delight and whose wrist was heavy like the body of a hooded serpent took the right hand having extremely delicate *joints* of that beautiful eyed lady

51 Then by that extraordinarily wise prince—who shunned all evil deeds, whose power was like that of the Creator himself, and who looked upon right conduct as his prime wealth—were put sacrificial offerings according to fixed rules in the fire which was fed with good fuel

52. Then that slender damsel having a faultless character, under the direction of one who was conversant with the Vedas, in company of Rāghava, went round the fire on the alter which was made a witness to the marriage, and respectfully saluted it

53 A drop of perspiration decorated the cheek of the daughter of the earth was it formed by the heat of the fire of love in her heart or by the heat of the actual fire [on the alter]?

54 When her hand was gently pressed by her husband with the palm of his hand having the disc mark Sitā, with her long eyes contracted, uttered a hissing sound as if on account of the torch of fire

55. Then that moon-faced young girl, who was ignorant of passions, being directed by that Brâmhana who had reached the other end of learning, offered Lâjâs into the fire

56 When the joy of the delicate damsel resulting from the touch of the hand of her husband was noticed by her companions her tears which owed their rise to the issuing of the smoke from the customary sacrifice contributed to its concealment.

57 Under the directions of the best of Bramhanas, Rama, with his wife, first saluted the ruler of the Earth [and then] fell at the feet of Janaka while a bard prostrated at his [Râmâ's] feet

58 The King stood with his steady large eyes and with the eyelashes washed by the flow of tears [of joy] beholding his son possessed of the splendour of the noose bearing god and of the god who firmly held the hand of Ganges

59 Then the principal citizens who had displayed their affection by tears of joy came up to the King's daughter who was seated on a jewelled throne and to her husband to whom was given the white umbrella—both of whom were in the inner apartment, and saluted them

60 Having passed some days in the pleasures arising from the festivities of marriage Râma was (found himself) suddenly pierced in the heart by the God of Love who was proud of his own vigilance about the right moment.

61 He who resembled Shiva in splendour held by the hand that (damsel) who had thighs resembling the fore arm and who was respected like Gauri for her conduct, and entered the mansion which was richly decorated and in which a portion was set apart for a bed stead

62 Raghupati embraced with his arms and brought on the bed prepared on the ground that young damsel whose eyes were pouring forth tears and who had held fast the jewel studded pillar in the hall while her heart had been seized with fear on beholding that bed ready prepared on the ground in her front

---

CANTO VIII

1 Now, he used [gentle] force towards the dame and she behaved in opposition to her husband, both of them though thus acting against each other at once produced reciprocal delight

2 *The young girl—though made to sit after an exer*tion by the ardent (husband)—the restless one through fear repeatedly wished to get up from [her lover's] lap

3 When embraced from behind by the descendant of Raghu *and spoken to longingly* of his desire she, who had a charming smile and who hung down her lotus face through shame kept on steadily smiling

4 While Rāghava, holding her fingers was scratching her bosom with his tickling nails, the proud girl turning her fingers with a smile disengaged her own hand with force

5 Desirous of finding out what the irrated girl would say she was held tightly and solicited the pleasure of enjoyment by the ardent lover (when) she cast an askance frown of resentment

6 During his restraint of patience which had been snapped asunder by the flower bannered God she who held the fringe of her garment in her hand detained her female friends who were preparing to depart [from the room] to give them both a free scope

7 At the time of separation from the prince that love smitten girl—being greatly confused by the influence of the mind born God and being much perplexed with coyness in his presence—did not brook separation from him nor did she yearn for his company

8 That meek damsel having hardly any power to keep off his (i e her lover's) hand which was resting on the string of her girdle indicated her aversion to physical enjoyment by tears flowing down her tremulous eyes.

9. There while he (Rāma) was conducting himself with violence, the lower lip of the princess whose eyes were

filled with tears apprehending the approaching bite trembled much like a frightened individual

10 Being relentlessly held fast by both of your hands I will not touch thy girdle strings so spoke the prince and she who was the beseecher accorded him a confused embrace

11 That fair limbed one—who was covered by the skirts of the garment which he (Râghava) wore—by embracing from behind checked him who had made haste in removing her under garment and was now moving away

12 Anxious to take care of her silk garment during the night she who held the knot of her lower dress by both her hands slept in the bed without an interruption by any intentional act [on the part of her husband] with her face turned away

13 When that which was protected [by Sitâ] by tight knotting of the garment was touched by the husband on ascertaining the moment of sleep she cried as if she had been robbed with a prolonged voice on the reappearance of consciousness

14 He experienced the pleasurable feeling from the face of the daughter of Mithilâ which was accessible with effort but was not satisfied like a royal swan enjoying a lotus bud opened by striking it with its bill

15 He who had a tender heart [by] slowly drinking (the nectar of) her sprout like lower lip which was hurt by a bite sharpened on account of the ardour of love assuaged all pain in a moment

16 That proud lady—who had been made to suck his lower lip by various exhortations and gestures by the son of the greatest of monarchs—abruptly let it go without an ardent kiss or without a bite with her teeth

17 As the lover was gazing in secret at her lip from which the garment had been removed the eager damsel offered of her own accord her lip the colour of which had been heightened by ardour

18 She whose actions were confusedly mixed on account of infatuation love coyness and fear reached that condition wherein the sports were easily practised but could not be described

19 The piquant and agreeable talk which that excitable damsel longed for thereby to avoid intercourse only served to increase the excitement of the girl

20 The love striken girl declared not by words through modesty but by tears to her husband her fatigue due to enjoyment and her delight by horripilation just like a newly trained woman versed in the manifestation of emotions by gesticulation in dancing

21 Everything that was done with force and (consequently) created a feeling of aversion for enjoyment in the girl tended to remove her sense of exhaustion when it was done over again with gentleness by the loving husband

22 Then the daughter of Mithilâ who engaged herself in tying her hair which had been loosened during the amorous sports hung down her head through bashfulness with a smile on finding the eyes of her lover rivetted on her arm pits

23 When her heart was thus pierced by the shafts of the bodiless one as some days passed on (i e in course of time) the firm rooted sense of modesty of the daughter of the monarch began to decrease

24 The king s daughter whose sense of bashfulness had diminished during a succession of nights having been decidedly overcome by sleep did not violently throw aside the hand of her lover which after passing beyond the tie knot of her garment rested on it.

25 As she was sleeping she was overcome with an exciting fear by the sight of a terrible dream and placing her pitcher like breasts in close contact with the broad chest of Râghu tightly embraced him

26 When her doting lover who was excited with passion began to undo the knot [of her garment] she who had (by this time) realized the pleasure of amorous sport folded

her hands apparently in fear and thereby removed them from her silken garment

27. Although recognised by the world to be endowed with a retentive faculty she who longed for a frequent repetition of the instructions from Raghava) while he was explaining to her the art of amorous sporting, pleaded forgetfulness on account of the multiplicity of instructions

28. That daughter of the king the tip of whose nose was covered with drops of perspiration, whose hands were like trembling creepers who breathed pleasantly and who had enjoyed the pleasures of amorous sporting did not satiate Râghava

29 While the king s son was driving her into acquiring proficiency in the arts of a young woman in private she whose feeling of *bashfulness had been removed by the body-born*-one (i e Cupid) now assumed the position of an active agent (in amorous sporting)

30 While all that was said by her who was smitten with an amorous feeling was being mimicked with a tinge of ridicule by the ardent lover she who was overcome with shame and looked charming with her turned body indistinctly repeated the same with a smile

31 When the parrot in the cage near the bed stead inlaid with precious jewels who had kept in mind the conversation of the two at the time of their enjoyment began to repeat I am helpless pray release me' she who was overcome with shame struck the cage (of the parrot)

32 When her female friends laughed on beholding the saffron paste washed off in patches from her breast by the drops of perspiration that trickled down Râma s face, she went aside with a smile from their presence.

33. Now the God of Love excited to action as if by envy, completely dispelled from the mind of the daughter of the king of Mithila all sense of bashfulness since it came in the way of actions that were to be [performed] according to his own conduct

34 Once upon a time in the pleasure garden both of them, who had lost their decorations of flowers on account of their having been washed away by the waves of water of the artificial pond enjoyed a bath supporting each other and indulging in pleasant chat

35 He whose only object was to do nothing but what was pleaseing put the red dye, though similar in colour, on both the lotus like feet of the lady which had the brightness of tender sprouts

36 Both hands, of him who was himself annointing the toes of both feet [of the damsel] with the saffron-paste resembling the morning sun in brightness began to go up with an increased quivering [on the upper part of her body]

37 With the idea that the string of the jewelled girdle was unsupported (by anything) and was therefore difficult to be fixed he placed the girdle on her hips and (in doing so) repeatedly put his hands there

38 While eagerly performing the work of annointing [the bosom] with a horripilated hand he again and again touched her breasts although the sandal-paste had been uniformly laid on

39 He who drew figures [on her face], touched her creeper-like ears with the tip of his forefinger slightly bent, and [thus] had the [pleasure of an] experience of [the touch of] her face which was full of fragrance and the eyes in which were previously half closed

40 Thereafter he who was eager to suck her lower lip took it in over and over again with delight, and in doing so removed the dye which sometime ago had been put on by himself on the lips of the young lady

41 The sprout of the Ashoka in the ear of her whose eyes were half-closed resumed its own (natural) colour, when the husband had kissed her eye to which he had himself applied collyrium

42 Verily she did not wish to get a mirror while the prince was decorating her to his taste with select flowers and jewels, for, the adornment of woman which results in

the satisfaction of their husbands is by itself their adornment

43 Râghava having tightly clasped her who was making pretty gestures through love was unable to simultaneously kiss her and to gaze at her, and hence he was, as it were, repeatedly agitated

44 Certain things she did not do even though solicited, others she did of her own accord, that lady enjoyed to her full desire him whom she had secured by the giving away of her own heart

45 He got from the lady each of those things by which he had charmed her, for, a good turn done to the virtuous is at once crowned with fruit

46 She threw her own body on his breast when she noticed his eyes rivetted on the portion of her body about her girdle during that performance in which she pelleted her husband's chest with drops of perspiration trickling down her lotus-like face

47 While her husband was forcing her to speak by threatening her with the punishment of biting her lower lip she who remained silent through love did not utter any words on account of a desire to secure that kind of punishment for a long time.

48 He who, during propitiation, was desirous of securing her teeth and her lotus-like face after the breasts had been placed on his chest by her, displayed his anger over and over again even without any fault [of hers].

49 The couple became cross [with each other] through the feigned anger of lovers even at trifling faults genuine love when highly developed becomes susceptible to the wound of easily excitable wrath

50 *The dart of her glance reddened by the fire of her* anger (aroused) by ardent love was hurled at him [with the result that it] broke down his firm courage

51 She, who was angry and without [her husband's] company for a long time approached him who was fast asleep and apprehensive of awakening [him] held her moving ear-

rings with her hands and having her wrath suspended, gently kissed him

52 In their love quarrels she feigned sleep, and when he, being full of fear, was removing her garment he was mirthfully called a thief and was boldly bit on the nether lip by her

53 Out of pride they gave up each others company and walked about, in doing so both of them with their eyes directed anywhere they dashed against each other with their breasts and heightened their love-quarrels.

54 Once upon a time he, who was the destroyer of his foes and who resembled Shiva with the half moon on his forehead, ascended the mansion in company of his beloved to have a look at the sky which had a clear brightness but was free from heat

55 At the close of the day Râghava addressed the following words to Jânaki who was seated on the terrace of the palace and whose fragrant tresses of hair were gently waved by the breezes of wind

56 Though this red sun with all his rays collected together has set out for some place but resting on the peak of the setting mountain he is as it were gazing eagerly for a moment at the world

57. Darkness continuously following the bright sunshine which is moving away from the quarters and has lost its brightness appears as if dragged by the sun having bound it together by his (strings in the form of) rays

58. At the time of the destruction of the Universe when the Creator makes room for darkness the earth comes to the centre of the ocean and sinks down in like manner the radiance of the sun spreads over the middle of the ocean and once more disappears in the disc of the sun

59 The shroud of darkness surrounds on all sides the sun whose orb is in the ocean just as a swarm of bees surrounds a full blown lotus whose stalk is concealed by the waters [of the lake]

60 When the full moon is rising up the disc of the sun resting on the western mountain appears like the single

wheel of an aureal car having its felly covered with the mud of metallic ore

61 As the orb [of the sun] goes on increasing in size by the contraction of the rays it gradually sinks in the water of the ocean as if on account of weight

62 The upturned rays of the sun, the splendour of whose disc is concealed by the ocean appear like the flames of the submarine fire which have burst out after overcoming the [pressure of the waters of the sea]

63 At the close of the day the thick volume of darkness held back on the front by the twilight appears like the waters of the ocean separated on one side from the waters of the rivers

64 *Mark! the very forest which has the collection of* its leaves reddened by the twilight and is thickly filled up with tender sprouts, acquires the beauty of ripeness when darkness slowly creeps over it

65 The trenches of the directions—whose scope is obstructed on all sides by thick darkness which is dirty [and repulsive] like a black serpent and moving about everywhere —are certainly narrowed down

66 The sky spotted like the neck of an excited peacock and enveloped in a mass of darkness appears as if covered with thick soot gathered together from the flame of the lamp in the form of the sun

67 Behold in front this brightness risen up in the sky which resembles a black serpent and which looks like a hole illumined by the rays of the distant sun who has gone down at a distance

68 The red stars in the western sky appear like scintillations of fire flying from the summit of mount Meru struck by the iron wheels of the swift chariot of the sun

69 The stars which have become invisible through the fear of the sun (but) which appear red on being struck by beams of rays come out on all sides from a keen desire to adorn the face of the quarters at the disappearance of the rays of the sun

70. The moon displaying his digits one after another on the surface of the eastern ocean suddenly obtains to day his full development which is of easy gradation in one fortnight

71 Mark the darkness having a black lustre like that of a swarm of bees come out suddenly from the east and is flying away to the west on account of being as it were, struck on the bottom by the moon with his (hand) ray

72 The moon whose refulgence is like the lustre of a necklace being buoyed up by the rising mass of waters of the ocean gradually gets above the eastern mountain

73 The circle of the quarters leaves at a great distance the mass of heavy darkness which is being dispersed with a view as it were to afford space to the moon s rays spreading on all sides

74 The *moon* whose *body* is slender at his coming up and has his rays scattered on all sides melts away as it were, on account of being enveloped by the brilliant radiance of the progressing sun

75 This moon risen up with a redness on its orb (*also* comes up excitedly) in abandoning the eastern direction, gradually becomes emaciated like one afflicted with sorrow and has his body covered with a waxen pallor

76 The whole collection of darkness which is as black as a swarm of bees being as it were taken in by the moon appears out in the shape of a hare through his body which is transparent.

77 Certainly this moon fills up his own disc after it has wanne l during the dark fortnight by means of the bright ness collec ed together from the lotus like faces of the women suffering separation [of their lovers]

78 On the orb of moon who has broken up the dense mass of darkness with his rays there appears as it were the dust heap made up of darkness wl ich resembles the form of a hare which has stuml le l in the agitat on of a fl ht

79 The maker of the night the crest ornament of the eastern mountain wishing as it were to collect together the darkness which has a bee l ke lus and which is s read o er

thickets, puts forth his hands (rays) through the interstices between the branches of trees.

80. The mass of darkness though scattered away by the rays of the moon appears to have a residue left in the form of sleeping cuckoos and of bees collected together by the fragrance of the night-lotuses.

81. The beams of rays sent out by the moon through the numerous interstices of the net-work of leaves appears, as it were, sprinkled (on the ground) under the trees and unstintedly poured on the pedestals of alters.

82. The bees during the opening of the lotuses come down from all sides like beads of darkness from the expanse of the sky the darkness of which has been dispelled by the moon.

83. The stars bright like the broken piece of a block of silver appear as if they were Lâjîs strewn on all sides by the 'quarter-maidens' on the path of the lord of planets about to rise up from the eastern mountain.

84. The artificial ponds after having long lamented the disappearence of the sun look to be in a swoon inasmuch as their eyes in the form of the day-lotuses are closed and the cackling of the swans silenced after they had continued it (for a time) at a high pitch.

85 The femle-swan, frightened at not beholding her mate which was like a mass of moon-light (in colour) on the sandy bank enveloped in the refulgence of the moon-beams plaintively cries out with choked sobs.

86. The lotus-pond on the separation from the sun closes (her) its eyes in the form of blue-lotus-flowers at the approach of night as if not to see the world enveloped in the refulgence of the moon.

87. The collection of day lotuses standing without much space between each other comes close together to make room, as it were, to the beauty of the bed of night-lotuses the collection of whose leaves are spread out and trembling.

88. The moon bearing the mark in the form of a deer whose lustre is like that of a blue-lotus appears like a silver-

mirror with its central portion covered with the beauty of the reflections of the faces of brunettes

89 The moon has been surpassed by thy face which has a bright splendour resulting from youth and hence along with its beams it lies shrouded as it were through shame in a bank of dark clouds.

90 The moon bearing the figure of a hare slowly issues out of the interior of a dark cloud bearing a piece of black cloud as if stuck to its central portion

91 This moon appearing as if marked with a black deer seems my dear to have its splendour scooped out from its middle by the Creator to form this row of your teeth white like jasmine flowers

92 This arch of moon stones is at it were dropping down (water of) tears of grief on seeing the (dark) spot on him who has the brilliance of nectar (*i e* the moon) and the beauty of whose disc is eclipsed by thy face

93 Having spoken this out rapidly the best of donors having a slow gait and walking lazily through passion reached the stone slab couch which was cleansed by the rays of the moon

94 Now when the sacrifice enjoyment wherein pride which was the *oblation* was consumed in the fire in the form of the God of love was finished than he whose best friend was his lady love brought the Soma juice to her mouth whose reflection danced in the wine in the goblet

95 The desire of the princess for a vessel to be enjoyed along with her dear husband s mouth brought a golden shell to her lotus like hand setting aside the jeweled goblet which had a circle round it and shot forth numerous rays

96 The red colour fearing that the sharp edges of the teeth of the youthful pair excited by the passion of the God of love would certainly fall on the sprout like lips left them and got to their eyes while both of them were drinking wine.

97 The drinker of honey with his thirst increased did not cease while repeatedly drinking that favourite fragrant

beverage since what was the face of the youthful lady was in reality the lotus.

98 The prince unmistakably displaying the contraction of eyebrows on account of the smarting of the wound on his lip from the dropping of the wine longed through ardent love for its being poured directly from the mouth of his beloved into his own

99 Thus did they, who wore flower wreaths in their hair which were dishevelled by their being pulled during love sports with only the thread remaining (in the hair) after the flowers had fallen away spend the night

100 Then did women wake him up in the morning with a variety of auspicious songs accompanied by agreeable sounds which were made an object of the Shadja note divided into two parts in consonance with the excessively soft sonorous notes

101 The best of ladies—who had the saffron paste on her breast removed by tight embraces at the bosom who had the jewel like lips bit by the teeth (of the lover) during enjoyment and whose eyes were dull and reddened by continuous wakefulness—got out of bed after her lord

---

CANTO IX

1 After the lapse of several days on the part of the prince in the enjoyment of pleasure, the king with his other three sons the women and attendants started for his city

2 The daughter of the earth (Sitā) ready to start in company with her husband approached with steps which were slow, in consequence of his intensity of grief and on account of the heaviness of her hips and covered his feet with drops of water from her eyes.

3 Then her father with a mind partial to merits gave to his daughter in whom virtue was a prominent trait, an important advice in a splendid speech which concerned the appropriate conduct of virtuous women

4 (In thee) there is pre eminent excellence of the formation of the body, prominence of virtue, a king for a father, and adolescent youth—with these, oh proud girl! do not become elated, know for certain that women (rise into) prominence by nothing else but keeping their husbands pleased

5 Women do not contribute to the elevation of men, these (men) alone [on the contrary] are the source of their glory and prosperity a cloud spreads in the sky (even) in the absence of lightening but flashes of lightening do not appear except (in the presence of) a cloud

6 Oh child! though thou be highly incensed with thy husband do not use a language full of smarting meaning towards him for, they (people or the world) look upon silence the most powerful weapon of virtuous women for reproving their husbands

7. A woman devoted to her husband who himself desires virtue in her makes him devoted to her by her upright conduct, but a woman lost to virtuous conduct gets a poignant slight from her husband who expects a meritorious conduct (in her).

8 Enough of prolixity of speech in thy case Do that which reaching my ears would not shatter my heart already weakened by old age into thousand pieces

9 Let me hope that this wish of mine regarding yourself will not hereafter prove fruitless through destiny such were the words that came out of (the mouth of) the aged speaker which choked his throat with grief

12 Then a very loud sound of the kettle drums beaten vigorously and mixed with that of trumpets and which was deep and awful like that of the ocean anounced far and wide the departure of him whose majesty was like that of Balarâma

13 The loud noise of the bells of the magnificent elephants gradually prolonged by the roaring of the female elephants, conveying fear to the birds in their abodes and being spread on all sides went through all quarters

14 Then that great warrior along with the princess ascended the car having golden pictures just as the sun with his own lustre ascends the reddish-brown sky which has gained the twilight to be seen at the commencement of day

15 Women carrying on their heads closed boxes, and bearing lutes, silk-garments cages etc under the guidance of elderly warders having wands of office in their hands, followed the chariot with delight

16 His army as if it was a river noisy by the obstruction from the mountain formed of the number of elephants blinded with rut surging with graceful courvetts of the (cavalry) horses preceded him who had the brilliance of Indra

17 The path before them was not seen by the troops of elephants showering rut during their motion until the dust raised by the cars blinded their sight had not been wafted off by the wind from the foreparts of their ears

18 When the chariot had gone over some part of the road the pollen of the lotuses waving to and fro in the artificial pond situated on the out skirts of the city, settled upon that sportive lady s cheeks which were brilliant with beams of rays

19 On the road even in the presence of the army that pretty limbed one clung to her dear lord in consequence of the joltings to the wheel of the war chariot struck by the points of pieces of stones

20 Sità who was in the heart of the forest beheld a herd of wild cows gladdened by the noise of the chariot with

their tails uplifted, looking upwards, and having the ears erect and running on one side

21 The rivers on the boundary of her own country having lotuses blooming by the gentle breezes and spreading inarticulate sounds of the female swans, on being crossed produced great grief in the heart of the bride

22 The mountains of her native country seen by turning back on account of passing *over the tract of land and* slowly going down as it were, into the surface of the earth repeatedly covered the cheeks of the princess

23 There, on the road, the breeze on the outskirts of the forest impregnated with the pungent odour of the wild *Sallaki being struck* by the tusks of magnificent elephants and slowly shaking the tendril like ends of the hair, touched the faces of ladies.

24 Now a volume of darkness imparting great fear to the king and even after the disappearence of night forcibly *casting aside the sun's rays spread in all directions* along the road

25 The quarters, having terrible appearance on account of the inauspicious heat, enveloped in darkness and having conflicting winds assumed for a time extremely vexed looks like individuals on the brink of destruction *

26 Following up that portentous (darkness) there rose up distinct to view a certain halo in the splendour of a man's form and with manly power appearing in front and instantly illuminating the northern quarter with its radiance

27. *Thereafter*, [the lord of the Bhrgus]—having a garland of dry lotus seeds hanging down his ears like a row of bees stretched up to the corner of his eyes in the expectation of (their being) blooming red-lotuses

vigorous asceticism hung on the slope of his broad left shoulder,

29.—he, the destroyer of the life of his enemies, bore on his exceedingly terrible left arm a bow with an arrow which carried death to his enemies and bore in his other hand a superior axe capable of penetrating the hill-forts of his adversaries,

30.—who waved about by the winds produced by his vehemence on all sides his braided matted hair, which were reddish like the sun's rays and which were as if they were the flames of the fire of his ascetism,

31.—this powerful Lord of the Bhrigus—another incarnation of the Creator of the world, who was shaking his forces with laughter, and spreading fire, was accosted by Râma and addressed to with anger in the following words:—

32. "Oh Parashurâma! do not make an effort to overcome Râma in battle as if he was an ordinary king. a mountain does not crumble down to pieces on coming in contact with a bull the leader of a group of kine who is endowed with the skill in breaking the banks of rivers."

33. "The vigorous undertaking of thine, who art the enemy of the rulers of the earth, would be fruitless here in the case of the scion of the Raghus. A bird whose cleverness is restricted to swallowing fish is not equal to [harm] the lord of serpents."

34. "Has indeed the accident, though deliberately done by me to the bow of him who holds the mountain bow and who is your tutor in taking you through the practice in archery, come to your ears?"

35. Hearing the words thus spoken by him, the pupil *of the trident-bearing god, wishing to make light of the* breaking of the bow which [incident] was heightening the renown of the other now said this:—

36. "Formerly, Oh new king! it is said that the architect of the gods prepared a pair of very strong bows, displaying an efficacious descent of arrows, and handed it over to the lord of the gods known by the name Purandara."

37. Then the lord of the gods gave the first of these bows to the enemy of Danus, the wielder of the discus, and the other to the three eyed god who wished to burn the three cities

38. With the desire to ascertain [and test] its inherent powe- the lord of Maruts did that with an effort which brought about a war between the receiver of oblations (Vishnu) and the possessor [redacted] terrible energy (Shiva), both of whom were endowed with invincible prowess and were undefeated

39. The two deities leaving aside the discus and other weapons, and obstructing even the ten quarters with arrows (discharged) by two mighty bows waged a war full of adventures for thousands of years

40 Then the god Shiva threw aside that bow which had become soft and which you bent and broke, and that unimpaired bow which belonged to Vishnu passed on to Richika, and in course of time came to my hand

41 This bow of Vishnu has two "Gunas"—one of them well known as stiffness does not leave the *ear* of the world, but the other known as string comes only within the range of *my* ear

42. Let the [difficult task of] drawing the bow up to the corner of the eye remain within the *power of Vishnu* If you only bend the *string of this* bow then you will be the first among those gifted with strength.

43 If after putting an arrow to this bow [redacted] be fully drawn by you, you will get the honour of *killing* [me] by your hands, saying this he put the bow with an arrow into the hand of the king's son

44 Then that destroyer of the ten-necked demon raising up, as it were an empty fist to the *corner of his* eye, without feeling any effort in vigorously drawing the stretched bow whose string made a twanging sound.

45 Then the arrow let fly by him, became a screen to the foremost of ascetics, who was anxious to secure a place in heaven and who wanted to kill him who belonged to the second order, and stood aside.

46 The lord of the daughter of the king of Mithila congratulated by the people with numerous addresses of honour upon his victory over an unconquerable foe, spent some days in ease on the road where it was agreeable to stay—

47 (He entered the city)—which was full of noise on account of the numerous troops that were continuously entering through the open gates as if it were the body of the pitcher born (sage Agastya) which drank up the furiously roaring ocean—

48 —which was perfumed by the spreading black Agaru incense which having been wafted on both sides of the king's high-road was gathered together against the jewelled arches that had [near them] numerous golden jars having lotuses in them

49 —which shortened the rays of the scorching sun by the innumerable fluttering flags waved by the fragrant incense wafting breeze and had strings full of resounding golden bells

50 —which *had a collection of garlands on the* arches inlaid with precious stones and was fascinating on account of the sound of bells consisting of the buzzing of collections of bees bearing the resemblance of flags waved to and fro by the force of the wind

51 That prince entered the city making buds of red lotuses on all sides out of the hands of the citizens by the rise of his moon face which had for a time acquired a splendour by the folding of hands

52 The ladies without asking the permission of their elders went with all haste to the windows to have a look at the prince it is not that they were not virtuous nor that they were silly for such was the modesty of the race of Raghu

53 The line of windows *full of the lotus like faces* of the ladies having unsteady eyes shone like a bed of lotuses laid down horizontally impressed with an exuberance of dark lotus leaves

54, The line of the swimming eyes of the ladies fixed in the lattice windows had the beauty of a row of fish moving quickly and crowding near the net of lotus stalks.

55 When the lady took some hasty steps on (the soles of which) the lac dye had not dried up, her own complexion produced by the pressure on the stair case became the lac to the soles of her feet

56 A certain lady approached the window, already crowded with faces and, with one side of her face placed on her friend's cheek, imprinted the picture of Visheshaka on her

face with the ornamental lines trickling down through perspiration.

57 Another lady, though engaged in her toilet snatched away her ear from the grip of the fingers and ran to the lattice of the window with the leaf in her left hand

58 Another lady had the knot of her hair loosened by her rapid walking had a face dripping with the water of perspiration and walked slowly as her thighs were weakened by exertion and therefore [she] became an object of suspicion to her rival

59 Only one single ear ring which was dazzlingly bright decorated the pair of faces of two other charming ladies who had one side of the face of each (so closely pressed against the other) as to be made into one on account of their being at a very small sized window

60 A certain lady first partially concealed her face through shame as its nether lip had been bit by her loving husband and when the king had proceeded forward, she wholly put it forward out of the window with a desire to see him.

61 One lady having a very prominent bosom stood obstructing the window with her beautiful pair of breasts her friends obtained room through the space between the slenderer parts of the body to have a look of the army

62 A certain lady who had a very thin belly, placed her infant son on the surface of the sill of the roomy window and compelled him to fold his hands which were tender like the interior of the lotus cusp to the king

63 While the dear ladies were pointing with their own hands 'this the king 'that the son of Sumitrā ' here the daughter in law the beams of rays issuing from the nails partaking of the redness of the lustre of the palms moved in space

64 The young women [of the city] unable through modesty to [directly] bless the prince with victory gave expression to a blessing for his wife saying mayest thou tread in the path of ladies with husbands '

65 The armies of the king entered the city from all sides like rivers with swollen water rushing to the sea but just like the ocean the city did not become full nor was it over crowded by this rush (of the armies)

66 The ruler of the earth inspected his army which had divided itself into two portions and which had fled the

two sides of the royal court-yard and the soldiers of which (stood) with folded hands, and then entered the palace.

67. On a certain occasion the ruler of the Kekayas desirous of entering a forest to practise asceticism handed over the conquered country to his son Sudhâjit and anxious after some time to see the son of his daughter (Bharata) requested the friend of Indra (Dasharatha) through him as his messenger [to grant him that favour]

68. When the meritorious Sudhâjit had taken away to his own country Bharata who was intent upon the acquisition of merits, king Dasharatha, who was straight in politics, spent some days in which the sorrow of separation had been nullified by numerous pleasing acts done by his other sons

---

CANTO X.

1 Then thousands of years rolled on while the lotus-eyed king who was like Indra himself conducted the affair of his kingdom according to (right) policy

2. In course of time grey hair were seen in some places [on his body] the skin on which was destitute of firmness, as if it were the blossoming of flowers of the creeper of old age.

3 The valiant hero did not brook (the insult) of being touched, by old age by the hand in the form of grey hair, that head of his which was exalted at all times

4 [Once upon a time] seated in the audience hall *that lord of the earth* who had done everything [worth doing in this world] took his eldest son on his lap and said (to him).

5 This old age—the harbinger to the banner of parting vital airs, and an obedient maid-servant of the god of death who has a red-eyed buffalo for his vehicle—[now] deligiently waits upon me

6. Oh child! by old age, by extreme disgust for worldly objects and by an ardent attachment for objects of love, have our (several) limbs been gradually made loose in equal proportion

7 The majestic elephants in the form of the descendants of the Raghus most assuredly withdraw from all mundane objects in course of time when they are pricked by sharp goads of hair laid on the head.

8 In the hearts of the persons belonging to our race two things [alone] find a place—they are [respectively] amatory and rough—a wife in youth and a heap of bark-garments in old age

9 [Although] accoutered with weapons one is not eager of [achieving] conquest though possessed of wealth one is indifferent to [the performance of] sacrifices, though advanced in years one is full of amatory feelings—in the face of the Kshatriyas these are the three things to be deprecated

10 What kind of sympathy is to be found in the heart of the man who even in the forth [and last remaining] stage of the whole span of life does not acquire the feeling of a renunciation of the world

11 A man [can] practise religious austerities when his physical frame is not shattered by extreme old age In other condition it being worn out for a long time the course of austerity is completely checked (in consequence of)

12 —possessing organs of scanty strength, with the lower lip covered with dropping saliva and acting as it were the part of a little child by actions with unsteady memory —

13 —wearing the streaks of grey hair possessing the brilliance resembling that of the network of the pieces of the circlets of the fibres of lotus stalks which appear as if they were the ashes of burnt down youth

14 —having no hope of life for me who am worn down in age and who am on the point of death which is as it were proclaimed by the side nodding of the head

15 —displaying smallness of size by the contraction of the body, as if with a view to enter into the mouth of the god of death terrible on account of the sharp hundreds of spears in the form of his teeth

16 —bearing the rows of rib bones whose prominence rising up is distinctly visible owing to restlessness from disease as if they were the waves of the river of old age

17 having no teeth speaking to himself through infatuation and resembling a baby sucking its fist, and lisping out indistinct words along with dropping saliva without being interrogated,

18 —making a salutation as if to presuade old age, giving out stammering words holding a trembling head and having tears dropping down from wrinkled eyebrows;

19 —being naturally confused in old age incapaciated to carry about his own body, how can he practise asceticism though anxiously desiring to do so

20 Do not therefore, Oh Child ! raise any obstruction with your flow of tears to me who am devoid of passion and about to depart and live in a forest to practise asceticism

21 What teachings can there be in the case of thee who art good by nature ? I (only) express them for the satisfaction of my own mind which is troubled by affection

22. I trust you will tell me that (course) which makes (one s) enemies indifferent makes those who are indifferent to become friends and makes those who are friendly to be staunch and devoted

23 That action of him who desires the conciliation of mankind without enmity and wherewith he desires to gain fame *does not deserve to be censured*

24 In politics the course of peace making which pleases an individual as well as h s opponent is beneficial violent measures are said by some to be good but astute politic ans do not say so

25 The use of the principle of peace-making even by those who wish to kill is opportune Hunters wishing to pierce (and kill animals) allure them by singing

26 People look upon the policy of peace making which is totally unsupported by any gifts to be deceit that peace making which carries with it even a small quantity of reward and which is upheld by Ushanasa is considered proper by all

27 Do not bestow anything without any grace In politics he wise look upon even a great present given without (any manifestation) of honour and conciliation to be (full of) blemish

28 A leader destroys an enemy who is difficult to be overcome with the help of his (enemy s) partisans like a ball of iron enveloped in bright sparks of fire by means of a heavy hammer

29 A hereditary minister who has reached the h ght of the friendship [i e] confidence of his lord master by whispering into his ears but wishes to secure the protection of [his] enemy is the downfall of that king there is no doubt in this

30 A king who metes out an unrelenting punishment on the failure of all the other (three) expedients enjoys as

the result of his policy, an ample fruit which is peaceful in the future.

31. Even a simple cow-boy knows full-well that it is not possible to tend kine without any interruption unless with a staff how much more so with a host of feudatory princes?

32. A sovereign lord, who has given up the Danda remedy, has not imposed taxes on people, and yet wishes [to retain his] kingdom undoubtedly meets at once with a fall like an individual overcome by [the decrepitude of] old age when he gives up his supporting-staff and does not hold any one's hand [to help him]

33 The fame white like moon light of him who thus employs the four fold scheme of [political] expedients attains a position unassailable by enemies

34. Properly protected subjects impart prosperity by means of riches to a king who is brave, who is well acquainted with the power of men, who is conversant with politics and who is not given to sensual enjoyments.

35 An individual though endowed with merits but without a heredity does not deserve an exalted position Who would place on one's own head a foot-ornament (though it be richly inlaid with jewels).

36 A fool though belonging to a noble family and recognisable only by his lineage but without a reputation for any other merits—should be discarded like a '*cha nda'la*' by a king

37. Therefore, a king who has secured the hereditary ministership, who [of an individual who] having an unimpeachable rectitude, is gifted with virtues, and has a noble lineage, does not go wrong

38. He who forms a friendship [of an individual] in proportion to the importance of the purpose [to be gained] and forsakes him after the object is secured is like one who abandons a boat after he has crossed the waters.

39. The dissolution of friendship between those excellent friends who have not abandoned the tie of friendship without any definite motive, can come about only by [their] death just like the separation of the corporeal frame and vitality

40 A king who has the special possession of an army, and [commands ample] treasures and [numerous] forts is able to always protect himself. Can he protect the whole earth?

41 In order, therefore, to determine the various classes of subjects etc you having gained a thorough insight into the laws of politics and having overcome the internal as well as external foes should righteously rule over this earth

42 On the paramount monarch having said this, Ráma who had till now held silence poured out his heart by means of tears brought out by anguish which had been paining his heart

43 44. Then that king (Dasharatha) who was the possessor of treasures, who had made grand preparations and had placed his son on the jewelled throne was about to invest him with regal power, (when) he was abruptly stopped by her (Kaikayi) who had been instigated by that Mantharā who walked slowly on account of the hump on her back by reminding the hero (Dasharatha) of the two boons which he had promised her

45 At this the king who equalled Indra in prowess ordered his lotus eyed son—the enemy of the ten necked demon—to dwell for fourteen years in a forest.

46 (At this command of the father) a chariot, the front portion of which was occupied by Sumitra s son for a journey, which had a fluttering banner and which was mounted on by him who had a faultless wife, started from the city

47 Sita not only wetted her own heart with tears but also that of the people who saw her on the road through the forest

48 The vital breathings through compassion as it were abandoned the monarch at the renouncement of his innocent Rāma who had an appearance delightful to the eyes of the world and who had (always) a pleasing speech

49 Then the charioteer returned leaving the triad of the Kshatriyas by whom he was seen with their necks turned round and their eyes shedding tears

50 Leaving the chariot and going forward only two or three steps that feeble daughter of the king of Mithila enquired ' at what distance is the place that is to be reached ?

51 That journey of her was [marked] by Laxman being the leader and by a parasol of tender leaves of branches [of trees] held by Rama in his hand.

52 They reached the banks of the Bhāgirathi observing on the route the sites of northern Kosala having ponds

of water full of lotuses and abounding in fields of sugarcane and of paddy of the Shali-rice , [lit ...]

53-55 After Guha had returned home without having gone up the Yamunâ but only crossing the Ganges and seeing the sacred hermitage of the sage Bhâradvâja and after he had detailed the marks on the road to Chitrakûta by describing the rivers and countries abounding with *streams and by (mentioning) the trees and mountains (on the route)* [prince] Râma who was satisfied that he had a correct guiding information of the route and that he had been brought safe across the two rivers [*lit* across the two co wives of the lord of streams] by the son of Sumitra and fishermen, proceeded on to Chitrakûta with the son of Sumitrâ

56 Then Rama made the crow one eyed by his arrow as he evinced a longing to acquire the condition of the bee for the lotus face of Sitâ

57 Then the warrior— the descendant of the Kaikeya race (*viz* Bharata) whose fatigue of the journey was doubled by the grief [consequent upon the death of the father] gathered round him a body of persons once hostile [to him] and went to the hermitage of Râma

58 Râghava heard the following words spoken at the door 'please inform the good (host) that some one who is a regicide and is hard-hearted is come '[to see you]

59 Permitted by Râma his younger brother entered the hut with his chest slightly turned sidewise in consequence of its exceeding the breadth of the door

60 Overcome by grief as he was, Bharata seized the feet of Râma and uttered only once " Oh [my] brother! and being again attacked by sorrow he could not (*lit* he did not) say any thing more

61 Then hearing of the death of his father with heart piercing grief he performed the obsequial rites with a heart-piercing grief by sprinkling water by means of [his] tears

62 Then Râma began to speak to Bharata who was blaming Kaikeyi who had herself become *hopeless of* prosperity and hence was censuring her own self

63 Having come to know the desire of my father (*lit* of my elder) I do not remember to have ever trangressed it since, it is not at all proper *for us* to violate the behest of our father

64. Let there be no indifference on your part and inclination to transgress the wish of our father who is [at present] the dweller of Indra-loka.

65. The queen who upholds the veracity of her lord is entitled to thy homage. Neglect in adoring the respectful will bring misfortune in the end.

66. That fault by the doing of which an elderly person feels ashamed should not be brought forward in his presence as a rebuke to another person who might have committed the same.

67. Admonishing in this manner he gave a pair of his wooden sandals to his distressed brother who had bowed down to him just as water is solicited and given in Mârvâda during its hot season which scorches the vital parts [of animals.]

68. The elder brother Râma sent back Bharata who was for a long while showing as if his heart had been broken in twain [at the separation] and who now had obtained consolation from [his brother's] embrace.

69. There after Virâdha who was tawny like the flames of fire was seen by the enemy of Râvana as he was leaving the mountain.

70. Now he killed the demon (*lit*: night wanderer) as he was carrying away Vaidehi and [thus] indicated briefly the plot of future narraration.

71. Then there came to be the residence of him whose energy was like that of Indra in a charming hermitage surrounded by sprightly fawns of spotted-deer.

72. Then (*i.e.* after the demon Virâdha was killed) the libidinous daughter of Naikasi fled to Râma just as the anxiety of a needy person (turns itself) to a munificent monarch [for help].

73. Then Laxmana who was incensed at the frightening away of Sitâ [by her] out of compassion [only] cut off her nose which was the pericarp of her lotus-face.

74. While the two brothers summoned by her were showering a volley of razor-pointed arrows the army instantly closed upon the two scions of Raghu.

75. That unparalleled archer whose vow was truthfulness made a collection of vultures to drink in the flow of the gore of Khara and Dûshana in battle.

76. Sitâ beheld a monk whose means of livelihood was mere hollow display and who had a high tope of matted hair on his head come to the hermitage.

77. A terrific demon disguised as a twice-born who had lured the King to a hunting expedition [now] presented his own frightful form [to Sita].

78. Maithili began to tremble with fright at beholding the terror-inspiring outward from of the ten-headed demon.

79. She could not at a close distance look at him who was enveloped in a halo of lustre round his ten heads and who could not endure the supremacy of the gods just like a bright flame of a light, whose wick is enveloped in brightness and which does not stand a current of breeze, cannot be endured at a small distance.

80. That night-wanderer addressed this speech, which was wicked in consequence of its being abusive to the ruler of the earth to that jewel of women who was invoking Râma [for succour] by loud cries.

81. Oh fawn-eyed one! in battle his arrow is sharp only to Khara and hurtful to Dushana; but oh fortunate one! in the case of the master of the three worlds it is neither sharp nor hurtful!

82. The Siddhas secure in their position and out of an eagerness to observe my strength were standing in the doorways near the coverings of their houses: they were seen with sidelooks and derisive pride by me who was going to the city of the gods on the back of the Airavana elephant.

83. "I have been unjustly treated"; "I too am without the means of subsistence even though following servitude"; "my house has been plundered by demons"; the crowd of the gods crying in this manner, oh wife of a king! come to my gate and stroll about along with the guardians of the quarters.

84. Oh woman! what fortunate—one among celestial damsels does not yearn, on a couch where the sweet [pleasure] of the amusement of gossip goes on uninterrptedly, for an enjoyment of the pillow of my arm which with the palm [of its hand] has pounded to dust the armies of the gods which has stirred up the surface of the earth and of the nether world and which has broken to pieces the snow-capped lord of the mountains?

85. By Urvashi who in [her] task of fanning sportively performs a charming dance as she waves the Chavari which out-does the brilliance of the rays of the moon with a throbing hand perspiring through love and which she places on the armlet and again snatches it away.

86. Tillottamâ does not yet give up the horripilation created in her by the flush of delight at my having pressed the orbs of her breasts by the tips of the fingers of my feet while she was engaged in shampooning them as I lay awake embracing the sleeping daughter of Mâyâ in one bed.

87. Oh thou having thighs resembling plantain-stalks! while I who was tortured by Cûpid was playing at dice with Mandodari, that celestial damsel called Rambhâ, who was proficient in playing, on hearing from me the wager *viz.* ardent contests in the enjoyment of sports, could not tolerate it and being spurred with an emulation in gathering together amatory requisites made her (Mandodari) play [at dice].

88. Gain the position of respect in the whole world by setting thy ardently passionate heart on me who am the master of the three worlds and who have thoroughly shaken the firmness of all the beautiful damsels of heaven: it is the superiority of the support that raises a woman to a happy elevation. Oh proud lady! to whom is the daughter of Janhu not an object of respect [in consequence of her] being taken care of by the matted hair of Shiva.

89. Holding thy sprout-like hands with one pair of my hands, with the other pair slowly removing your skirt and touching that [part of the body] where lies the girdle, and with the remaining several hands, when I embrace you [I am sure you will yourself offer your mouth having charming lips radiating pure sparkling smiles.

90. Having spoken this much, (Râvana) the king of the demons seized the daughter of the earth and soaring up on high undertook—by means of the areoplane Pushpaka containing the beautiful Sita—a career which was unimpeded in its swiftness through the "aerial ocean" full of constellations having cloud-waves, making a rumbling sound by the force of violent winds, and full of commingled agitated noise; just as by means of a boat through the ocean full of marine animals, whose waves roar to the striking of violent currents of winds and is full of a variety of sounds.

NOTES.

CANTO V

St 1 All the adjectives in the stanzas one to ten qualify तपोवनं in the tenth stanza तापस—मण्डलै With groups of trees watered and brought up by the daughters of the hermits It was a favourite past time of the girls in hermitages to water the trees which they loved very tenderly *cf* Shak I Ku V 14 Raghu II 36 सहस्र—ताण्डवम् 'Where the incessant dancing of the peacocks was caused by the sounds of Sama texts chanted by thousands.' शिखण्डिन् a peacock from शिखण्ड a peacock's tail The peacocks mistook this sound for thundering and therefore began to dance The metre of the whole Canto excepting the last seven stanzas is वसंतस्थ

St 2 विहंगपानाय—(विहायसा गच्छन्तीति विहगा For the insertion of the nasal see Raghu I 51) for being drunk by birds The hermits through kindness kept pots filled with water, under the trees for the thirsty birds in the forest चिरोत्पणः मस्तकम्—Where the tops of the trees were bent down by numerous sacred bark garments spread out for drying मर्वाकृत is a च्वि formation See Kale p 210

St 3 नीवारनिभागप्रतिषु—The divisions of wild rice नीवार was the chief food of the hermits and it grew without cultivation When the corn was divided, the hermits did not forget to assign a portion to the monkeys in the forest *cf* Shak I, 14 Raghu V, 9 मृदु० etc—पुट or सपुट is often used with हस्त or अञ्जलि in the sense of 'cavity 'hollow' प्लवंगमै By the monkeys from प्लु to leap, to jump सेवित० where the caves in the mountains were inhabited by

St 4 परिस्पन्दद्रस्त०—Afraid lest the fawns that were sleeping might be (disturbed and) awakened see co inmen for परिस्पन्द् चिरोप०—Adj to विग्रहैः (body), aching or pained on account of being made to sit (in the same posture) for a long time सनिश्चल० In which the old sages were sitting perfectly motionless This shows the great kindness of the hermits The word जरत् is always placed first in a karam compound

St 5 हिरण्यरेत सरणानि *acc pl* the fire places, fire-sanctuaries Mark the use of the *acc* with सर्वत on all sides See IV 62 *supra* and Apte §33 धूसर-dusky, of a dusty colour. The smoke of the sacred offerings thrown in fire spread everywhere and caused this colour बृहत्तरु० *gen sing* Adj to (फलेग्रहे) तरौ having great clusters of creepers (entwined about it) फलेग्रहे—फलानि गृण्हाति इति फलेग्रहि तस्य *vide* Pani III ii 26, 'Bearing fruit in season, fruitful (tree)' The guests were sitting or sleeping under the trees Another reading is आशित० which would mean that the guests were given food first and then slept

St 6 प्रवृत्ता—commenced, undertaken बलिक्रियाम् worship, offering oblations विनोदित—शिशु where their children were first diverted (amused) but afterwards cried on account of being abandoned (by the female deer) विनोदितस्याजिता अत एव रोदिनस्तासा शिशव यस्मिन् The children who were placed aside by their mothers busy in worshipping, were licked by the deer and hence felt amused, but when the deer stopped licking them and left them, they began to cry

St 7 बलिक्रिया०—In (the action of) removing the parched grain scatterred about in offering oblations The insects were removing the grain to their abodes for food समेतपीड० Afraid of killing the insects gathered together (for removing the grains) The hermits were extremely kind hearted and hence took the greatest possible care not to kill the insects at the time of sweeping कुशस्य मुष्टया—with a handful of Kusha grass (used as a broom) Kusha is a kind of sacred grass The singular denotes the class अनल० The inside of the fire house—the sanctuary of the sacrificial fires गार्हपत्य आहवनीय and दक्षिण For a reading that would be preferable see *commen*

St 8 महीरुहपात०—In order that the young ones of the birds fallen from the trees, should not be hurt the kind hearted lads in the hermitage took this step पोतिका ■ nig ones. इषीकतूलैः—इषीकाणा तूलैः, the word तूल usually means 'the tips or points of reeds' The *commen* takes तूल in the sense of 'cotton' The boys collected some wild cotton and made a soft bed out of it The words इष्टका, इषीका and माला shorten their final आ when followed in a compound by चित, तूल and भारिन् respectively, hence इषीकतूल See

commen इचित् etc Having in some places cage like nests made ready नीड means 'a nest'

St 9 सनाथितसस्ता०—मृत्स्ना from मृद् and स्ना showing 'excellence'—good clay खातक means a moat or a ditch. 'In which the seeds were putting forth sprouts in the ditches full of clay or earth having water' मृगवल्गित०—वल्गित—(वल्ग् to jump, leap) skipping about Where the Ingudi fruits, which were scattered by the fawns jumping about in joy, were collected in a heap and were drying इङ्गुदी is the name of a tree or a fruit of that tree (Marathi हिंगणबेट) See Mon Williams Shak I, 14 where he says—necklaces were made of the fruit, of a prolific efficacy and that it was used by hermits for *pressing oil for their lamps*, as also to be of use as an ointment

St 10 आहुतिगन्धपावने Holy with the fragrance of the *offerings* cf Raghu I, 53 वितानितोद्दाम० spreading everywhere the loud sound of the peacocks अधिश्रय a receptacle abode

St 11 अतन्द्रित Vigilant, alert तन्द्रा means sluggishness dullness and the affix इत (त्) shows 'possession obtaining' वैबुधपौरिकीम Adj to इष्टिं in the first line Pertaining to the Gods मखत्राणकर्मणे *viz* the protection of the sacrifice *from evil spirits* तदभ्यागतम्यम् The affix त्यप् is used with a word in the sense of 'Proceeding from originating with (तस्मादागत)' Who had come for the sake of the protection (of the sacrifice) See *commen for this interpretation* आदृत with respect

St 12 इन्धानम् (*pr* p of इन्ध्) kindling Adj to तं *i e* to Vishvâmitra अधियज्ञ *Avya* compound 'In the *sacrifice*' पतिं क्ष्मन् पतिं governs the *acc* क्ष्मापतिम *gen i sing* =of the ruler of the Earth *i e* Dasharatha सज्यशरासन With his bow (शरासन) ready with its string हृत attracted, captivated Construe with वनभियाः

St 13 बिभर्ति Predicate तपोवनम् being the subject तपोजुषां construe with तपोवनम् (The penance forest) of the ascetics अखातं A natural lake a pool आहाव a reservoir of water, pond अकृष्टिमं पयं and सदापदं are all *adjectives* to सस्यं अकृष्टिम means growing without sowing the seed without cultivation The word is formed from the root कृष् with the addition of the कृत् affix क्त्रिम अखातं आहावं and सस्यं are all objects to बिभर्ति—The particle च *expressing* copulation, is to be understood

St 14 सर्ववेदाङ्गविद् *nom pl* Adj to तपस्विन who know the Vedás as well as the Vodângas Vedânga is the name of certain classes of works considered as auxiliary to the Vedás and facilitating the pronounciation and interpretation of the text and the correct employment of the Mantras The Vodángas are six in number *ie* शिक्षा The science of proper articulation and pronounciation 2 छंदस् The science of prosody 3 व्याकरण Grammer 4 कल्प ritual or ceremonial 5 निरुक्त Etymological explanation and 6 ज्योतिष Astronomy' अव्यय (Adj to पदम्) unchangeable, eternal See *commen* पद Reality, true nature of things पुरातन पुमान् The primeval Being, the ancient person—the soul of the universe *cf* स्वयं विधाता तपसः फलानां केनापि कामेन तपश्चचार Ku I, 57

St 15 सुदर्शन॰ Adj to हव्यवाहनम् in the last line Having fuel which was cut by the Sudarshan (Vishnu's disc) and brought द्विजेश By Garuda The fire was fanned (वीजित) by Garuda with his wings त्रिनेत्रमूर्त्यन्तरम् fire is one of the eight forms of Siva—the three eyed God The eight forms of Siva are the five elements, the sun, the moon and the sacrificing priest Sanskrit literature is full of references to these forms of the Gods *cf* Shaku I, 1 Ku I 57 Fire is one of these forms अन्या मूर्तिं मूर्त्यन्तरम् आदिपूरुष God Vishnu is referred to

St 16 तपस्यति स्वामिनि *Loc abs* शत्रुघातने The destroyer of enemies शातन from the causal of शद् in the sense of 'to cut' समित्कुश॰ Adj to नन्दक As its master was worshipping it was used only to cut sacrificial sticks and Kusha grass सुसंयत Restrained सुरारिवक्ष क्षतजं The blood from the *chests of the foes of the Gods—which it used to get* when its master was fighting नन्दक The sword of Vishnu

St 17 Having described the state of the Sudarshna and Nandaka the poet next speaks about Vishnu's mace, Kaumodaki रणद्दुंदुभि *Nom sing* Adj to रणम् in which drums were beaten, or sounding नितन्वति *Loc sing* of the *pr pt* of तन् with नि adj to शिरसि Which spread terror (everywhere) अपध्वस्त॰ The helmets on which were smashed down The sing शिरसि denotes the class The *commen* says 'the enemies themselves doffed their helmets through fearlessness' See *commen* मृजा The

marrow, one of the seven or as some think ten essential ingredients of the body (धातु *cf* रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जा शुक्राणि धातवः जघास *Perf* 3rd *sing* of घस् which is optionally substituted for अद् in the Perfect

St 18 स्वरोभाहत॰ With the stream of water brought in its hollow पाञ्चजन्येन By the conch of Vishnu निर्घातातिभैरवे Adj to रवे Fierce or dreadful like the sounds of dry thundering The figure is अनुप्रास

St 19 उच्चस्सरोजासिष्टे (sitting on the seat of the lotus with its excellent (erect) stem अवलम्बिना Hanging down. अगायि *Pass Aor 3rd sing of* गै *to sing* वल्गु *sweetly* Adv to अगायि Lakshmi (Padma) did not sing because she was a प्रोषितभर्तृका See *commen*

St 20 वारिक्लिन्ने Wetted by the flow of the ocean (in the act of taking out serpents) The *commen* takes this as *Loc absl* and not *acc.* dual of भित्त see *commen* उदयाचलस्थित Garuda goes to the eastern mountain and spreads his wings to their *fullest extent to dry them in the sun* आयतं Adv to वितत्य As now Garuda came with his lord to the forest, his wings were not wetted at all in the sea and hence he had no occasion to dry them.

St 21 विहार sport *i e* the practising of penance, which was just a thing of pleasure to him (2) garden, park वल्कलेन सम with the bark garment. निवृत्ततपत्—जूटम् means 'matted hair He *made his hair soft as he left off penance* (जूटं विहरति इति) कोपपराहत filled with rage greatly enraged बलिनिग्रहसिद्धये To accomplish the captivity or capture of Bali For the anecdote of Bali see notes *supra*—on Vâmana incarnation श्रुत is used in the sense of a 'tradition' (ऐतिह्य)

St. 22 प्रहृत्यैव *Inst sing* of प्रहृति and हृ or प्रहृत्य and [illegible] for, if we take it as *inst sing* we expect सपद् instead of सपदा See *commen* which defends it 'As if by seizing upon' The reading प्रसह्यैव would have been preferable हिरण्यगर्भस्य गुणस्य *of the quality of* Vishnu *i e* Satva हिरण्यगर्भ though often used as an epithet of Brahman as born from the golden egg sometimes denotes Vishnu also as here Satva is the predominent quality of Vishnu It denotes purity and kindness निर्मुक्तहिंसया Adj to श्वापदसंपदा—The wealth consisting of a number of beasts श्वापद See *commen* for the formation of the word. पदं This place—*residence* of

the ascetics The beasts in the forests had left off their natural antipathy and cruelty and all lived together in harmony For a similar idea see Raghu II, 14, Ku V, 17

St 23 मसीपय सेकस्कृतानिव *Adj* to यदगर्विद्रून् As if made by sprinkling ink मसी means 'Lamp black or soot' मसीपय Ink The colour of the tigers was so deep that the spots looked like marks of ink यदगबिद्रून् The spots on whose body (the boys are counting) चापलात् (चपलस्य भाव) on account of rashness imprudence

St 24 हरी *d al* The lion and the frog The word हरि means both a lion and a frog and hence the dual is thus interpreted The lion left off its anger and the frog its fear (शंकित) and the first wanted to sit below the belly of an elephant for shade and the second below the hood of a serpent. They forgot their natural enmity स्रुतगण्डसपर *Gen sing* Whose ichor or rut was flowing

St 25 व्याहरता *Inst sing* subject to व्यालक्ष्यत रोदसी object of नितरय निधुन्यन् *Nom sing* of the *pr pt* of धू 10 U to shake Adj to रिपद्रलं फाकटान्छने Adj to दर्जे The flags bore the pictures of crows on them

St 26 सरोषरय (subject to ददृशे) the enraged demon प्रतिबिंब निपई (समास्याय) the reflection of his body—*lit* his body in the form of its reflection कृपाणपत्र means the blade of the sword नियुध्यता *gen pl* of those who fought

St 27 असंख्ययूथा Innumerable For the comp see *commen* निरन्तरम् (filled closely) leaving no space Adj to जगत् in the last line सत्वरजस्तमोमयम् (1) Constituted by the three qualities of Satva Rajas and Tamas (2) Full of evil spirits dust and darkness The charm of the stanza lies in the double meaning of the words सत्व रजस् and तमस् सत्व means 'an evil spirit or a goblin also.' For the explanation of the three qualities see notes on canto I The dust was raised by the wheels of the chariots which (dust) caused darkness (तमस्)

St 28 प्रथम First born—Rámachandra बलेतर Foremost in strength valour पदिग पाराम्या चरतीनि=going on foot अतिदन्तपादिभुम Adj to तनि It seems the word as it is can not be interpreted properly, except by taking इभतद as *pr pt* of the denom from इभिन् in the sense of 'containing or having elephants in it and dissolving as अतिर

न्तयती च विमुश्च Change of the य to व is therefore suggested by the *commen* Then too the meaning is not comfortably obtained दन्तवम् like दन्तिन् is to be understood to mean 'an elephant' No dictionary however gives such a word The meaning then would be 'extensive with its number of elephants' This is all, however, an attempt to bring out some sense any how, and any better interpretation is to be welcomed.

St 29 त्वरात्त०—Whose drivers quickly loosened the hold of their necks The drivers, when they saw the elephants pierced by the arrows of Rama separated themselves from the elephants at once for fear of falling down with them पत *acc pl* of the *pr pt.* of पत् to go qualifies स्वसैनिवान् in the last line अवकृष्याद्रिं Adv to modify पतन्त They fell down in a manner as to drag the clouds along with them The *commen* however takes अनुकृष्य as meaning 'resembling' and not dragging which is more to the point Stanza 28 tells us that Rama was fighting with the army in the sky and hence the falling down on earth of the elephants

St 30 The three *Locatives* describe the three stages of shooting an arrow and in neither of these could Rama's arrows be marked on account of his dexterous and swift action hence the breasts of the demons seem to be pierced without any (apparent) instrument प्रधने In the battle—*cf* Raghu VII, 57 and IX 60

St 31 For the correct significance of the words यथा—तथा *see* IV, *supra* 'in a manner—as to,' 'so such—that the idea is that the arrows were shot with such a speed that the sound made by the twanging of the string (at the time of discharging them) was simultaneously accompanied by the sound made by the falling of the enemy struck by them विवेधे Increase

St 32 पतारि०—The weapons dropping from the hands of the *demons (who were killed while aiming)* व्यस्त० *obstructed* (or scattered about) by the gust of wind (excited) by the volley of his arrows The gust was so violent that it scattered the weapons like dry leaves

St 33 आहितपक्षनिनादानि *Adv* modifying प्रसर्पताम् With (*i e* making) a sound (*resembling* that) of the wings

or roots of wings The arrows were making a great sound while flying ऋसुद्विष —ऋसु denotes the gods, and their enemies are the demons प्रतिलोमम् The words समान् and लोमन् when preceded by प्रति, अनु or अव take the suffix अ before which, the final vowel with the following consonant if any is dropped. 'In an inverse manner,' 'in an opposite way The arrows of the demons instead of reaching were counteracted on the way and struck the dischargers themselves निजघ्निरे *Pass. perf* 3rd pl of हन् with नि to strike

St 34 पृषत्क an arrow पतत्रिणा पथ (Falling) from the path of birds i e the sky Construe the third line अविर्भुवस्तले निपातदेवात् (भियेव)=(As if through fear) of the distress of falling down on the unholy (contaminated) surface of the earth The Earth was unholy because it contained corpses of the demons that were killed See quotation in the *commen* The vital airs, as if to avoid contagion of the unholy earth left the bodies of the demons in the middle (i e before they reached the ground, being pierced by the arrows of Rama)

St 35 शिताङ्कुश—shaking their heads owing to the strokes of the sharp (piercing) goads विनिविष्टबाहवा—बाहु of course means their trunks अयाचन्त (Through fear) begged for protection The idea is that the elephants shaking their heads and lifting their trunks in the air as it were bowed down to him like a man who with his hands placed near his trembling head solicits protection from another. यथा has the force of 'as if'

St 36 करीरीपुग० Adj to द्विपे With its tusks shattered on account of being cut at the root करीरी means 'the root of an elephant s tusk मृधावतारव्यथितेन, Adj to दन्तिना, pained or grieved for having come to the battle This is in contrast to समदेन Though the elephant was proud at first, it became grieved at the sight of the other elephant with its shattered tusks and left off its pride विचक्रे *Pass Perf* 3rd sing of कृ with वि *Intrans* 'to alter to change' Its mind where there was pride at first, was altered i e sorrow took the place of pride

St 37 उदग्रविग्रह Having a lofty—majestic body प्रतिहत्य (after being collected (in a circle) निकीर्णिते Adj to मण्डले *Loc*

sing (Pierced by the arrow and) pinned or nailed down, as the elephant lifted its trunk to strike, it (the trunk) was pinned down into a circle by an arrow and the elephant was unable to unfold it

St 38 कृतेऽपि दोषे—The दोष is the offence, the act of nailing or pinning down or perhaps the unrulyness of the horse The warrior (पत्त्रिन्) did not move from his place, because he too was pinned down like his horse प्रपन्न० Adj to हयेन The horse could not stir and the warrior too did not leave his seat

St 39 अर्धेन्दुद्युतेन Adj to पत्रियुगेन (*a pair of arrows*) *resembling* the crescent moon Such an arrow, having a horse-shoe shaped head is called a क्षुरप्र अधिजानु modifies निकृत्तयो cut at the knees यत *abl sing* of the *pr pt* of इ to go qualifying वाजिन

St 40 अभिशत्रु *Avya* compound Towards his enemy कृत्तच्युत-मस्तक with his head lopped off and (hence) falling or dropped down आविष्टेन Adj to वेगेन On account of the impetus he had got, he *went a few steps* even after death

St 41 जवना०—Like a fast sailing cloud कुम्भे on the forehead *i e temples of an elephant* द्विधा गते Divided into two (by the temples) The white clouds on either side served [redacted] a chowrie on the ears (which probably were flapping every now and then and thus waved the cloud chowries) वाहयति From the *causal* of वह् meaning to drive, to impel *vide* Pani I vi 52 and the Vartika thereon

St 42 पृषत्कभिन्न०—coming out of the stomach, pierced by an arrow This is an adj to अन्त्र (entrails) खुराग्रपातैः The entrails of the horse which came out of its belly *were falling down in the quarters, on account of being* drawn out by the hoofs which necessarily struck them while running वेगधारया With a continuous speed The warrior did not care for the wound of his horse but made it run fast on the earth

St 43 निकृत्त from कृत् to cut Construe with अपवर्जितम The commen says—The reading 'अपवर्जितम् is probably an error of the scribe—it does not give [redacted] good sense, and it suggests अपवर्जित, but अपवर्जित also, would do as well or better The sense would be that the arm which was cut,

became dark coloured and therefore was used as a weapon by the demon who naturally mistook it to be a sword आयुधिकृत्य a च्वि formation—'having transformed into (i e used as) a weapon' The demon used his own hand, which was lopped off by the sharp edge of the *Chakra* (रथाङ्ग a disc, a circular weapon) of Lakshman, as a weapon to strike the son of Sumitra

St 44 अपरदण्डमस्तकम् An *Arya* compound Near the head (upper extremity) of the staff or cudgel (in the enemy's hand) Construe ईरिते with परेण परशुं A battle-axe The idea is rather hard to grasp at once One warrior hurled a Chakra towards his enemy, who cut it into two halves One half fell to the ground and the other half stuck to the upper end of his (the enemy's) cudgel thus forming a battle axe which was used by him to strike off the head of the opponent सरवम making a loud sound (अराति)

St 45 स्वपाणि०—Destroyed by the weapons thrown (showered) from the machine or contrivance (of throwing or shooting weapons) in the form of his hands यन्त्र is any sort of contrivance or machine e g in कूपयन्त्र, and the word is used here to show that his hands were never weary and were very quick as if they were a machine ईशितु सुत The son of the Ruler i e Dasharatha hence either Rama or Laxmana Having killed the majority of the demons by the other weapons, he now took out his sword from its sheath, to kill the few that were left

St 46, सौमित्रिकृपाण०—Having a body which was being split into two, being rent by the sword of Laxmana मुहरि—मा हरि रिव—Ramchandra समयता The body of the foe was being split or divided into two by the sword of Laxmana, but in the meanwhile the arrow, discharged by Rama in the side of the foe pinned it—joined it together, again making it one whole The नु shows उत्प्रेक्षा Was it through anger ? or was it in sport ?

St 47 धावति द्विपे *Loc abs* संपिण्डित (1) made one (2) contracted Apparent contradiction arises when the first sense is taken—as how instead of cutting the trunk to pieces the sword made it—left in one whole, but the contradiction disappears when the second sense is taken The elephant contracted its trunk into a circle when the sword came in contact with it

St 48 दृढोरुग्निग्नं (The lower half) Held fast by the firm thighs As the thighs of the rider had firmly clasped the horse, the lower half stuck there and did not fall सादिन. gen sing सादिन् a horse man कुशाग्रम्गा० The closed palm—first of which was forcibly drawn by the reins of the horse लम्बितं Past pass pt (It) was suspended. The upper half also did not fall on the ground but hung in the front—the head of the horse.

St 49 उत्तानविगृहविग्रह—उत्तान means lying supinely or on the back—with the face upwards When he was wounded by the sword, the demon fell on his back and died The poet says he did so because he did not wish to show his back to his enemy in the battle—even after the loss of his pride and life To turn the back—which is necessarily a sign of flying away—is a disgrace to a warrior and hence the demon's unwillingness to show his back

St. 50 पतिग्रह० Adj to प्रहरिण Whose bodies were wetted with the blood that flowed Supply अभवन् विमग्नदेहो जडे is a Loc. abs सद्यःपुष्प०—By the wind excited at the time of striking each other—their bodies wet with blood were made dry.

St 51 सतानुरक्त०—Whose garment was made red with the blood flowing everywhere यथेप्सपाना० acc pl Adj to द्विजान् Whose hearts were contented with food and drink to their heart's fill (i e with a plentiful supply of blood and flesh) द्विजान् The birds and secondly Brahmins At the time of marriage Brahmins must be given a feast and hence in this marriage of Rama with Victory this feast was given to the twice-born A bird is called a द्विज 'twice-born' because it is born once as an egg and again in its own form The figure is श्लेष

St. 52 मरुदाग्नेय० Who first shook and then burnt the bodies of Máricha and Subáhu by means of the missiles of Wind and Fire (respectively) Márícha and Subáhu are the names of two powerful demons, killed by Rama. स्त्रैणीभूतं Transformed into women i. e. as powerless through fear—च्वि formation from the word स्त्रैण

St. 53 द्रवार्द्र moved with compassion. The figure is Alliteration.

St 54 आशुगप्रतान॰ Pierce with the dry fall of lightning in the form of his shower of arrows For the propriety of the word शुष्क see commen युगान्त॰—Having lustre resembling that of the sun at the time of the end of the Yuga—the time of the annihilation of the world A युग is an age of the world and युगान्त means generally प्रलय the total destruction of the world. At this time the elements rage wildly बलीयस adj to द्विष gen sing to be construed with बलं the army

St 55 The adjectives must be construed with शाक्या as well as विशिख —गुणे (1) Good qualities like सत्त्व etc which lead to final release (2) The bow string तत्क्षणलब्धमोक्षा (1) (The Shakyas) who got final beatitude at once (as the result of their merits) (2) which were discharged at the moment (they were placed on the bow-string) सुश्लिष्ट॰ (1) सुश्लिष्ट—well adopted युक्ति Practices सफल Fruitful useful (2) सुश्लिष्ट careful, close युक्ति joining, attaching फल The point or head of an arrow आनन The tip forepart शाक्या These are Buddhist mendicants—the followers of Shakyasimha or Buddha—the enlightened, the founder of the Buddhistic faith The Shákyas could be absolved from worldly existence by their perfect knowledge of truth and they revealed to the world the method of obtaining the Nirvána or final emancipation, hence the adj सुश्लिष्ट॰ etc त्रिविष्टपसभा॰ (1) The celestial assembly—by name Sudharma where the meritorious dead went (2) Heaven where one goes after death in war The arrows made the demons go to heaven i e killed them The figure is श्लेषानुप्राणिता उपमा, and the metre वसंततिलका

St. 56 हुताशुनि etc The fire of death समरपटहघोषे When the battle drums were sounded (to correspond to the beating of drums in marriages) The reading घोषे instead of घोषे seems to be incorrect कबन्ध The headless trunk (especially, when it retains life) घनरुधिर॰ anointed with the shining red lead in the form of the copious thick blood In a marriage too there are dancers in various sorts of dresses The metre is मालिनी See commen

St 57 मध्येनिकृत्त॰ The fore parts of the bodies of the demons who were cut in the middle i e the lower part of whose body was separated from the upper one कायस्य पूर्व—पूर्व

पाद: The words पूर्व, अपर etc are compounded with nouns in the *gen* expressive of the whole, and are placed first. Construe the second line —छेदैः भुवि निपत्य स्थिता भयं वितेनुः standing there after falling on the earth on account of their wounds or (the foreparts) being cut inspired terror अर्धोत्थिता —Springing up half (from below the earth) The *foreparts of the bodies of the demons* who were severed in the middle i e at the waist fell on the earth and remained there in a vertical position, and the poet says, these were, as it were, other demons rising from the earth as the demons who were fighting left the battle The *foreparts of demons* who were *killed* are apprehended poetically to be new demons breaking out from the earth for fighting hence the figure is उत्प्रेक्षा The metre is वसन्ततिलका

St. 58 समरावसरे—See the *comment* for the compound गौरीपतिप्रणति० Devoid of the existence of the bustle of the (worshiping) obeisance to Shiva अकालघटिता Brought about at the improper time In the evening there is the bustle of worshipping Shankara, hence this was an untimely evening without the bustle. *Vide* Megh 34 and 36 The metre is वसंततिलका

St 59 सवीरद्वये—On the passing away of the clouds (in the form) of elephants, horses, and chariots hurrying here and there Mark the dissolution of the compound रथतुरगद्विपम् is a समाहारद्वंद्व as the words denote parts of an army शितशरपात०—शरपात means 'an arrow' and secondly 'a drop' निस्त्रिंशरुचि० Free from the flashes of lightening (in the form) of the glittering of the swords निस्त्रिंश is derived curiously as त्रिंशत् अंगुलिभ्यः निर्गतः 'more than thirty fingers (in length)' प्रकटार्कद्युति this and the preceding adjectives in the stanza, qualify नभः 'manifesting or discovering the lustre of the sun' नभ are *sing* object to आप the subject being श्री The metre is प्रहर्षिणी

St 60 रक्तोन्मादे—वसा marrow, पिशित flesh कुक्षि belly काकुत्स्थ The descendant of ककुत्स्थ an epithet of पुरंजय a king of the solar race and a descendant of Ikshvaku. Mythology relates that when the Gods were worsted in their war with the demons they, headed by Indra, went to implore the aid of Puranjaya who consented to aid them on condition that Indra should carry him on his shoulders

Indra then assumed the form of a bull and carried Puranjaya on the hump (ककुद्) Puranjaya defeated the demons and thenceforth was known as ककुत्स्थ cf Raghu VI 71 मृदुप्रणाद Adj to वायसगण The crows did not crow loudly as their bellies were over-filled. See commen तुण्डानि The beaks रदने on the tooth of the elephant The stanza shows that many elephants and Râkshasas were killed. The metre is वसंततिलका

St 61 मुनितनयाश्रुभि आर्द्रितपादौ *worshipped with the tears* of the (grateful) hermit youths सुबाहो The dual stands for Subahu and Maricha—the latter being implied by the constant association of the two आवर्जिते cut off (by their number of arrows) adj to शिरसी *They laid the heads* of the demons, at the feet of Vishwamitra The metre is वसंततिलका

Canto VI.

The sixth Canto gives a description of the visit of Vishvamitra to Mithila with Râma and Laxmana after the killing of the two demons Mâricha and Subahu

St 1 तत —Then thereafter i e after the killing of the two demons A pronominal adverb derived from तद् with the affix तस् according to Pan. V iii 7 This suffix is added in the ablative and locative senses जगदंशस्य स्रष्टा—The creator of a part of the universe i e Vishvâmitra Mythology says that this great sage created a new world for king Trishanku This king though pious and just had an inordinate love for his corporeal body and to such a degree that he desired to perform a sacrifice by whose virtue he could enter heaven in his mortal body The sage Vasistha who was the family priest of the king declined to officiate at such a sacrifice The hundred sons of the sage also declined the task whereupon they were reproached in harsh language by the king They cursed him *and he fell into degradation* as a Chândala While wandering in this degraded condition he came across Vishvâmitra He consented to perform the desired sacrifice By virtue of the power of his austerities the sage asked the king to ascend to heaven in his body

The King did so and he was hurled back by Indra and the other gods This so enraged the sage that he arrested the fall of the King and made preparations to create a *new universe for him where at least his will could not be* counteracted. The gods and Vishwámitra came to a compromise, the creation of the new universe was abandoned; and King Trishanku was fixed as a constellation in the sky. See Ramá *Bálaká* गृहिणां–see *commen* of those who are *in the second of the four stages of life* see Raghu. V. 10. अपर्व्यं—see *commen* and Jána II. 35, and Buddha I. 50. आहितवतम्—आहित performed, for the other uses or the word see Raghu. II 73 and VI. 71 मैथिलं—the ruler of the Mithilas—a people who lived in Videha or N Berar between the Gandaki and Kasi rivers. अनुग्रहीतुम्—To do a *favour.*

The first four stanzas form one idea and therefore are together a Kalâpaka, *vide commen.*

St 2. सन्ध्या०...रुच—संध्या is primarily the twilight between the day and night अहोरात्रस्य यः सन्धिः सूर्यनक्षत्रवर्जित and the विधि *to be performed* at that time is the adoration of the sun. See *commen* शालि.. पिंगला:—शालि is a rice blade, शूक the forepart of the blade, the thin wirelike part at the upper extremity of the blade

St. 3. तपस. तेजसा–*By the lustre of rigid austerities* करुणागुणात्–करुणायाः (कृपादयानुकम्पा स्यात्कारुण्यं करुणाघृणा Amara tender- [illegible] -ile, agreeable. *cf.* [illegible] . 93, प्रीतिः स्निग्धैर्- [illegible] -Simultaneously, equally; that is one and the same ocean showing the rise of both the sun and the moon See Jana III. 65, V. 21 *for a similar use of the word*

St. 4 शिरः...हविन्यया–see *commen.* रुद्राक्षमालया—रुद्राक्षाणां (The Rudraksha is the *Elaeocarpus Ganitrus* of the botanists Mythologically it is supposed to have been formed from the tear-drops of Shiva) माला (a rosary) तथा, तीर्थाम्भः सेकपूतया—तीर्थानां अम्भः (*the water of holy places or rather,* the spots on holy streams of water where ablutions are taken तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु योनौ जलावतारे च Halayudha. See Raghu I 85), तस्य सेक, तेन पूतिः, तया फलिता—come to fruit.

St 5 अरण्यदेवतामि—By sylvan deities In every country almost we have these deities many a tree, many a stream has a sylvan nymph as the presiding deity In India it is very common प्रयुक्त गला—प्रयुक्तानि (offered) बले (of oblations, offering) मगलानि यस्मै ॥ यती—an ascetic See commen सत्रात्—सत्र=सीदन्त्यत्र इति may be said to be a sacrificial session a ceremony in which priests sit down continuously for a specified time The period of a satra varies *from one year to even a thousand years*

St 6 सह प्रस्थित हरिणव्रातम्—The collection of deer started with the sage चारुयन् लोचनौ—agrees with सौ in Stanza 6 See commen

St 7 गम॰ प्रणामेषु—see commen, व्याहृत past p of ह with वि and आ 1st Conj Paras to speak महर्षिभि—महान्तश्च ॥ ऋषयश्च ते by great sages The touching the head of him on whom a blessing is to be conferred is noteworthy

St 8 वैखा॰ विपौ—*see commen* वैखानस = an anchorite—one who has entered the 3rd stage of human life see Raghu V 10 द्रष्टुकामौ—see commen, the Present participle or the Infinitive of purpose of a root loses its final nasal when followed by काम or मनस् according to the Vârtika on Pani VI iii 109 *see* Raghu V 19 धनु—This is the particular bow belonging to Shankara which was in the possession of Janaka Sitá used it like a toy, at which her father decided that he who should be able to weild that bow was to be the husband of his daughter मैदिन्या—मेदोऽस्यास्तीति मेदिनी see Raghu VIII 3 ईश्वरसू—ईशितुं शीलं अस्य, तस्य The two sons here referred to are Ráma and Laxmana *Stanzas 6, 7 and 8 narrate one idea and, therefore form a* त्रिशेषक See Stanza 1 supra

St 9 पिरपरियर्त—*see commen* गौतम a great sage and husband of अहल्या तमोनुद—*see comm* and Raghu III 33, तमस् is *darkness and also ignorance* त्रिभुवनधाम—धाम = lustre, power 'धाम शक्तौ प्रभावे च तेजोमन्दिरजन्मसु' *Vishvalocha* धाम = also abode residence see *commen* वशी—one who has his sense under control see Kirá'. I 13 वर्त्मवशात्—happening to go by the road The idea is that they had no intention of going to the hermitage of Gautama but came upon it on their way and chancing to pass by it just entered it, the word वशात् has a peculiar sense here

St 10 स्पगुगाद्द-स्पगुट=uneven, probably on account of not being used but deserted कुगीरस्य—कुगीर is a small hut the suffix र imparting to it the sense of 'smallness' something like the English suffix 'ock' in hillock निक० भूमिषु—अङ्गनाना भूमय the court yards For the word सगण see our note on Bhartri Niti 56

St 11 क्वचित्—see Raghu I 41 उद्देहिका white ant उद्गत देह यस्या सा अन्यत —The suffix तस् though generally imparting the sense of ablative as in Raghu V 17, is here used in the locative sense as in Raghu III 42 द्रुम—see commen and Jâna. IV 55 शीर्ण-Scattered about

St 12 तलस्थित—Standing at the foot (of a tree) आवर्जितघट-स्तिम्यद्रुमूलम्—आवर्जित=poured out, overflowed स्तिम्यत्= wetted moistened In which the trunk of the tree was made wet by the water that dripped The idea seems to be that a serpent entered the jar which was full of water as a consequence some water overflowed and wetted the trunk

St [illegible] विष्णुप्रतिमा—an image of Vishnu कुक्षिस्थ—कुक्षौ स्थित situated in the side नकुलै —by ichneumons There is a natural antipathy between a serpent and an ichneumon The poet has a reference to this in Canto IV St 58 of this poem. सरीसृप—a serpent

St 14 निक० पिहम्—see commen The Gen sing of पाषन् a stone, a piece of rock [illegible] पाष्ण and not पाश्ण as appearing in the commen श्रीमद्—श्री एव रूपं=श्रीमये see commen. तेज—lustre, beauty संभवम्=cause, origin, source, see Raghu III 21, 42

St. 15 सुनासीर—शुनासीर or शुनासीर or शुनाशीर [illegible] an epithet of Indra शुन मासीर सेनामुखे or नासीर (the front or van of an
the front of an army
act through youth.
misbehaved with
Indra and mythology says that she was cursed by the sage and was thereby transformed into a stone Indra too was cursed and had a thousand holes in his body which were subsequently changed into so many eyes, hence Indra came to be called सहस्राक्ष Ahalyá was doomed to remain as a stone image until she was touched by the foot of

Ráma it is to this account that the preceding Stanza has a reference

St 16 अथ—Now, hereafter वेगिनाम्-वेगिन्=impetuous violent पुरहूत॰ द्वेष्य—For पुरहूत is one of the epithets of Indra पुरुभि बहुभि हूयते यज्ञेषु अस्य or पुरूणि हूतानि नामानि अस्य भ्रूण=an embryo The account given in the commentary explains the allusion

St 17 प्रतीत्या—by the knowledge, of the road obtained by the light thrown out by the jewels on the postal arches

St 18 मत्त॰ स्वच—Compare Raghu 75 76 with the idea of this stanza संदानदाम=a halter-rope पर्यन्तभूरुह=the trees on the outskirts (of the city)

St 19 ताराक्रान्तपृश्नि—The interpolation of the word तमस् in the commentary is evidently an inappropriate interpolation पिधानत्वं—see commen पिधान is a 'covering' 'a lid' प्राकार चक्रस्य—see commen प्राकार=rampart नभो इत—मध्ये तिष्ठतीति मध्यस्थ, नभसि मध्यस्थं नभोमध्यस्थं, नभोमध्यस्थं मण्डलं यस्य स

St 20 यत्खात—Whose moat The commen should be carefully perused for the double interpretation of the compound कुलक्ष्य॰ भूषण which agrees with खात सागरायते—a denominative verb from सागर

St 21 वप्राजगरभोगेन—This can be interpreted in two ways—(1) as in commen (2) वप्र (the heap of earth from the excavation of the moat) एव अजगर (अजं गिरति भक्षयति इति॰ a serpent of enormous size, the *boa constrictor*, supposed to swallow a whole goat), तस्य or तेषां भोग, तेन वेष्टमान see commen समन्तत all round. The idea is this—the houses in the city were so thickly crowded that the poet *figura* says that they were so in consequence of the mounds of earth which he compares to the monster-serpent encircling them and their gathering together out of sheer fright as it were

St 22 गोपुर=town gate *cf* Malati IX I विटङ्क=dove-cot see Jana I 4 चन्द्रकान्त is supposed to be a stone which sends forth drops of water on the rising of the moon just as the sun stone or सूर्यकान्त begins to emit heat on the appearance of the sun स्यदश्रान्ता—स्यदेन (by extreme speed rapidity) श्रान्ता (fatigued tired), शीतदीधिति=हिमांशु the sun 'भानु करो मरीचि स्त्रीपुंसयोर्दीधिति स्त्रियाम्' Amara

St 23 त्रिदंश० मूर्तिना—See commen Another interpretation has been put upon the stanza by Mr. Nandargikar "त्रिदंशभुजसंप्रासा सहस्रकरमूर्ति सूर्यसादृश्यं यस्मिन् तथा भूतेन त्रिपद्देण शरीरेण यवाग्रासरन्तान यद्गृहवर्गं भार्गवायते शुक्र इव प्रकाशते। यद्वा। त्रिदशरूपे भुजे संप्रासा संस्पृष्टा सहस्रकरमूर्ति भानुमूर्ति येन सूर्यबिम्ब पर्यन्तोन्नतेन विग्रहेण शरीरेणोपलक्षित यदायासरसन्तान यद्गृहमतानः भार्गवायते परशुराम इवाभाति।

St. 24 यरेर० हतम्—देवगृह=a temple आहतम्=struck, hence, touched, covered, see commen बालायते—a denomi, verb according to Pani III 1 13 The idea is that the sun *though on the meridian looks like the morning sun* on account of the red rays of the Padmarága *stones* covering its disc. For an almost similar idea see Jána I 2

St 25 निर्धूतध्वान्त—See *commen* ध्वान्तं तमिस्रं तिमिरं तम Amara. मणित्विष—Subject to the verb कल्पन्ति ज्योत्स्न—ज्योत्स्नाया भव ज्योत्स्न

St [illegible] पदे पदे—at each step this repetition or वीप्सा is a common idiom of classical Sanskrit and will be found used in various senses *e g* मन्दं मन्द दिने दिने etc धाराङ्गना need not be 'royal courtezans but merely, 'celebrated, well known courtezans'

St. 27. विमानशिखिनिस्वनम्—विमान is a seven storied mansion विमानो व्योमयाने च सप्तभूमिगृहेऽपि च compare Megha II. 5, now see commen The idea is really fanciful. The natural antipathy between the serpent and the peacock furnishes the material to the poet The girths and straps of the harness of the sun s horses consisted of serpents On hearing the cries of the peacocks their enemies—the serpents were so frightened that they lost all nerve and on account of the resulting relaxation the harness of the sun's horses became loose

St. 28 सोपान० पद्रेण सह (विमान) उप (उपरि) आन गमनमनेन इति सोपानं now see commen तेषां रत्नानि i e the precious stones with which the railing and probably sides were in laid We do not agree with the commen in regard to the interpretaion of देव न कार्षीः—*Do not become despondent.* The reason for not becoming so is given by the commen The Chakraváka birds, whose pair [illegible] viewed upon [illegible] the type of constancy and mutual devotion by

poets have been doomed to constant nocturnal separation by the curse of a saint see Raghu VIII 56

St 29 सगीत चेतस—This reading makes an intelligible meaning by taking सगीतनिशा to be connected with each other by सबधी षष्ठी आवर्जित=attracted तिग्मदीधिति =one who has hot rays i e the sun

St. 30 पौरसदोदमोगस्य—agrees with धाम but this is a laboured construction The commentary has however fully explained it परं=Excellent *cf* द्रष्टव्यानां परं *Shaku* II अधो विधत्ते—Be littles, puts into a lower position

St 31 व्याहृता—see St 7 *supra*, agrees with तेन विश्वामित्रेण महीयस् मखपते of the great master of sacrifices नेतु आत्मजौ=The two sons of the leader i e of Dasharatha It would be better to read पुरं for परं आत्मजौ and स्थानं are two objects one direct and another indirect see commen

St 32 कृतपाद्य—one to whom water for washing the feet was given पादाय इदं पाद्य कृत पाद्य यस्य स मती—see stanza 5 supra प्रमदाश्रुभि —by means of tears of joy सिंह० च्छद—सिंहस्य चर्म, उत्तरश्चासौ छदश्च सिं० चर्म उत्तरच्छद (upper covering) यस्य स त परिजग्राह—mark the similarity with the English 'took his seat'

St 33 आहुतीवलम्—to a sacrificing priest who extracts the soma juice according to Pani V ii 112 quoted in the commentary the affix वलच् is added to the words रजस् कृषि आहुति and परिषद् in the sense of मतुप् 'possession', and the lengthening of the vowel in कृषि and आहुति is by Pani VI iii 118 to Janaka the sacrificer सत्रे—See Stanza 5 supra हि=For, necessarily भाजते—looks appropriate The word may also be भाजत Geni Sing of the p p of भाज् agreeing with प्रभा निस्पृहेण—निर्गता स्पृहा (desire) यस्य तेन

St 34 सततन्तुभि —by means of sacrifices See commen The instrumental is करणार्थे in the sense of an agent or means सगरादिभि—सगरेण विधेण सहित सगर who was a king of the solar race son of Bāhuka and ancestor of Rāma see Bhagavata 9th Skanda quoted in the commen सम्राजा—see commen an emperor who has performed the राजसूय sacrifice is a सम्राट् तन्तु line thread (of religious observances), the unbroken continuity

St 35 मख० संपद्—सत्राणां सम्भाराः preparations compare अभिषेकसंभार Raghu XII. 4, पुत्रसंभार Malati · अविक्षता—Undecayed, undiminished.

St 36 There is a play upon words in this stanza and a double meaning seems to run through each adjectival phrase which applies to 'the king s fame and to 'an अभिसारिका' as is lucidly explained in the commen आशया—as applied to 'fame' the word means 'by the bounding limits or quarters', in the case of अभिसारिका it conveys the sense of 'eagerness, ardour'

St 37 कच्चित्—an *end* used in asking a question mixed with hope See Apte s Guide§ 263 and Raghu V 5, Budha I 69 विना governs, as does पृथक्, the accus, mark the difference between the senses of कच्चित् in both places in the stanza मि र्खे—See commen वदान्यता—see Raghu V 24

St. 38 आढ्येभ्य—from the rich आढ्यायतीति आढ्यः compare Bha. Gita XVI 15 स्थलेषु—on dry tracts of land स्थल as opposed to जल घनाघन—is the nimbus or rain giving cloud. सिन्धुभ्य from the seas सिन्धु may also be taken in the sense of 'river as in Kumar III. 6 or Megha 46

St. 39 प्रतिपाद्य—engaging, enjoining अनघे समये as opposed to नरे वयसि

St 41 आदौ—At first, in the prior part of (your) life The त्रिवर्ग is धर्म, अर्थ and काम साम्य=equality, no preponderance of धर्म over अर्थ and काम

St 42 प्रभाषराज is here the interrogator as the commen says Mr Nan largikar s explanation does not seem to be happy for various reasons especially as विराम is possible only in the case of प्रश्न and not in that of an interval between two questions वैदेह—the king of the Videhas. प्रश्नात्—see Stanza 8 supra प्रश्ने abla. singular For the explanation of the sense of the ablative see commen

St 43 उत्क्षिप्त—participal adj from उत्क्षिप् to raise क्षणं—only for a moment हेतु cause 'हेतुर्नाकारणं बीजं' Amara.

St 44 गृध्नु—From गृध्(4th conj Parsa to long for, to desire)-greedy, eager गृध्नुस्तु गर्धन इत्यादिनलोलुपलोलुभौ लोलुप लोलुभौ Amara. The verbs त्रस् गृध् धृष् and क्षिप् take the suffix नु in the sense of 'desirous of, eager to do,' यथा—

powerful ग्रह—a planet, here specially Ráhu अन्तरान्तरम्—a second bar

St 45 इव—used here in the sense of 'as it were' or indicative of उत्प्रेक्षा लोहसमुद्गक—see Jána in infra नि शब्दं—निर्गतैं शब्द यस्मात्

St 46 There is a double meaning running throughout the Stanza where each adjectival phrase is to be applied to धनु and नीचजन अमार्दवं—(1) hard, inflexible (2) Badly trained, ill mannered अतिस्तब्धं (1) Excessively firm, stiff, (2) Very impudent न नामितं—(1) not bent (even by the गुण string), (2) not made humble by virtues ईशेन दर्शितस्नेह—(1) Shown favour by Shiva, (2) taken into favour by the king अयई—(1) Incapble of holding (2) Impossible to be brought to a right path

St 47 सीताक्रयधन—सीताया क्रय (purchase, acquisition) तस्य धनं (money-value, price)

St 48 त्रासकर—One that is painful, see commen दिश ससर्पे—Spread through all the quarters

St 49 क्षेत्रभूमि—Site, seat prima expanse of culturable land अखिल=fallow, unploughed but its usual sense—whole, entire—when applied to धृति

St 50 रोमो॰ दैवेन—see commen The idea is something like this the joy in the heart sprouted out in the form, as it were, of horripilation and the same was poured out in the form of tears

St 51 प्रौढे वयसि—In old age, प्राय mainly, chiefly प्रार्णम्—प्रकृष्ट ऋणं The chief debt The word is formed according to the Vártika 'प्रवत्सतरकम्बलवसनार्णदशानामृणे on Páni VI 1 89 whereby ऋण takes वृद्धि when it follows प्र, वत्सतर, कम्बल वसन अस्य refers to Ráma

St 52 तत् refers to प्रार्णं स्वद्वितीये—On the second, the junior मे in the sense of मया see commen

St 53 अस्य refers to Janaka शोकाख्य—known by the name 'sorrow' विवाह परिलम्ब—विवाहस्य परिलम्ब (delay) तस्मात् जात हृच्छल्यम्—see commen शल्य—वा पुंसि शल्यशङ्कुर्नी—is a blade or splinter which being lodged in the body gives great pain until it is extracted see Shaku VI, 7 and Budha IV, 103 अस्तुकारेण—see commen =by 'be it so'

St. 54 राजन्यप्रीतिप्रवर्धन—राज्ञां अपत्यानि राजन्याः तेषां प्रीति see commen राज॰ .. रथ—note the etymology of the word मनोरथ and its applicability here

St. 55 वैलक्ष्यशतहृतसम्मदावसाद —see commen. वैलक्ष्य shame, disgrace सम्मद=Joy अवसाद=defeat शिवाय—for good शिवं भद्रं कल्याणं शुभ नैरात्म्यं—the condition of being without body See commen 'आत्मा कलेवरे यत्ने स्वभावे परमात्मनि' Dharani.

St. 56 वक्षस्तट—The expanse of the chest generally क्षाम-Thin, slender, weak, compare मध्ये क्षामा चकितहरिणी Megha. 43 अनुविंबित—Reflecting, compare चतुर्दिगुन्मद्विधिप वसुधातल्या Shaku I धृत propped up, supported

St. 57 तमोनुदिनकर—The sun, प्रभाविशेष peculiar beauty अधस्तात् au ■ de.—underneath, down, below आहित put down

St. 58 ज्ञान-Knowledge, विलोचन-physical eye त्रिमलवृत्तिगुणान्यमाने त्रिमल्लं चाक्षो इतिक्ष तस्या गुण now see commen एष refers to the physical eye. श्रुतिपथस्य See commen. मर्मस्थान a Mayura vyansakâdi compound प्रपन्न—reached, gone

St. 59 घर्मसलिलावधनगण्डलेखा—घर्मात् सलिलं would probably be better than that in the compound आस्पद see Raghu VI, 29 गण्डलेखा see Raghu VII, 27 विविक्त rendered wet दशनच्छद—दशना छाद्यते अनेन इति i e the lip सवेग प्रवेग— The instrumental is in the sense of 'accompaniment'

Canto VII.

St. 1 अथ Then after the breaking of the bow See VI, 1 क्षितिसुता—The daughter of the earth so called on account of having been got while Janaka was ploughing a plot of ground reserved for sacrificial purposes. She is generally known by the name Sîtâ and is a model of chastity and devotion. निदेश—The ex pa of गुरु, शासन— order, command गुरोः of the father Janaka see IX, 3 अन्तःपुरचारिणमत्र्ये—सचिव or कञ्चुकि is a chamberlain, [illegible] Mel as [illegible] अन्तः पुरः is the portion of the house set apart for women a harem [illegible] [illegible] who has his passions under control The distinction between [illegible] and [illegible] is that the

former is higher in rank while the latter is merely 'a warder' or attendant, a servant belonging to the seraglio. स्यपत्याश्रगुद्धान्तजनाश्च तैः व्रतिन. see VI, 5. नमस्या—worship, adoration पूजा नमस्यापचितिः Amara

St. 2 Mark the accuracy of description explained by the commen Sita could bend down सुखेन i e easily, but the weight of her breasts compelled her to exert an effort यत्न to get up भूयः—Excessive, great, note the explanation in the commen

St 3 यत्—Since, because. प्रविभाव्यरागः—प्रकर्षेण in a high degree विभाव्यः (perceptible) प्रविभाव्यः, रागः redness Now see commen दृष्टिप्रवेकः—दृष्टेः प्रवेकः select, choice, ardent कृष्णवर्त्मा- कृष्णः धूमः वर्त्मा अस्य इति कृष्णवर्त्मन् (fire see commen), it may be taken to refer to the glances of Sitá by taking कृष्ण in the sense of 'black.' स्नेहेरितं—स्नेहेन (by love, by oil) ईरितं (inflamed) घनदोपमस्य—See commen धैर्येन्धनं— धैर्यं एव इन्धनं (fuel) इन्धनं त्वेध इध्मः Amara

St 4 विन्य० .ईभा—See commen. The comparison of breasts with golden jars is very common, see Raghu. II. 36 Jána IV 61 तदुदयोपकार्या—See commen उपकार्या is a royal tent, see Raghu V. 41 रजः नो शशाम There is a double meaning in the word रजस् (1) the dust on the ground of the tent, (2) the रजोगुण in the heart of Sitá

St 5 तुतोष—Is it that he was pleased सुपृच्छायां विकल्पे च सुबाहु शत्रुम्—to the enemy of the demon सुबाहु viz Rama See previous canto विहस्तं चक्रे made him confused, nerveless विगतः हस्तः यस्य तादृशं

St. 6 निपातुरुच्यैः see commen. हृदयरूपं—See commen. The affix रूप is added to words at the end to convey an idea of 'excellence, or praise' according to Pám. V iii 36 quoted by commen अर्धनिरीक्षितेन this can be either an एकदेशी or कर्मधारय compound, see commen गुण्यः see commen one possessing pre-eminent qualities भूम्ना—in a variety of ways, ardently, compare Mál Má. I. 4 मनस्वी—see commen According to Pám V ii. 121 quoted by commen the affix विन् comes after a stem ending in अस् and माया, मेधा and स्रज् in the sense of मतुप् i e possessive of fixes indicating greatness, deprecation, praise etc. which are enumerated in Siddhanta Kau. भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने

सायने । संबंधेऽस्ति विवक्षाया भवन्ति मतुबादय The student would do well to learn this Kārika as it will occur so frequently

St 7. मा परिभूत् —The Aorist is used with the prohibitive particle मा or मास्म with the temporal augment अ cut off and has then the sense of the Imperative वदनामृतानां —The mythological accounts about the moon are so very various that it will be impossible to give them here Among them the rays of the moon are said to be dropping nectar प्रियाया of the beloved (Jānaki) तारावति =cluster of stars दीप्त०, छलेन—छल guise, semblance

St 8 कृशवृत्तिमध्यं—कृशा वृत्ति (small circumference, वर्त वर्तौ वृद्धे वृत्ते । चरिते वर्तुले छन्द स्त्रीतात्पर्यतयोरिते Haima) मध्य (the middle part of the body, waist) वस्य न see commen सात-कुम्भ्रतरम्य०—Mr Nandargikar has rightly found fault with this reading सातकौम्भ being a more correct reading according to Pani, IV iii 53 He moreover gives "अनु-शतिकादीनां च" Pani. VII iii 20 which lays down that the वृद्धि is substituted before the first vowel of both members of the compounds अनुशतिक etc before a तद्धित affix having an indicatory ञ् ण् or क् and therefore it must be शातकुम्भे भवं शातकौम्भं मास्म—See note on मा in stanza 7 supra.

St 9 The meaning of वृत्ति here is different from that in the previous stanza Here it signifies 'condition,' conduct प्रकृत्या—by formation, hence, 'by nature' मध्यस्थ has a double meaning—(1) existing in the middle, (2) neutral, having no partiality for any one particularly.

St 10 सुदत्या —Mark the difference between षोडशी and सुदन्ती, the first has reference to age signifying one who has a complete set of teeth' hence, a young woman while सुदन्ती will only mean having good teeth whether a whole set or not, compare Jāna III 19, 44 अतिरिक्तवन्तौ over-flowing पयस्तट—annotators have endeavoured to establish the propriety of the word तट in a variety of ways पयस् तट the entire space, others say—the slope, but it [illegible] es not appear to mean anything special we may, however [illegible] this particular place take it to signify 'the whole expa[illegible]se'

St 11 Compare with this Kumara I 38 40 स्तनयमं— स्तनयो युग्मं (orb.) अन्योन्यबाधि— अन्यस्य अन्य अन्योन्य [illegible] noun is always doub[illegible]ed and compounded in many ca[illegible] to

express interchange of action by the rules कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये and समासवच्च बहुल Vártika on Pani, VII 1 12 But a *compound is not allowed in the case of* अन्य and पर therefore, again by the Vártika असमासवद्भावे पूर्वपदस्थस्य सुप सुर्वक्तव्य when uncompounded the case termination (here the Visarga) is changed to स् and by the rules of Sandhi we have अन्य अन्य अन्योन्य शरीरजन्मानलधूमरेखा— This *refers to the mythological account of* Cupid having been burnt by Shankara See Kumár III

St 12 अगद—अंग दयते (दै Ist A to protect) or दायति (दै Ist P to purify, to cleanse) इति अंगद (This word is usually nuter) अनगदत्वं—न अगद अनगद, तस्य भाव The two suffixes त्व and तल् are added to nominal bases to convey the *sense* of भाव=प्रकृतिजन्यप्रकार 'condition, state' according to तस्य भावस्त्वतलौ Páni V, 1 119 There is a double sense in the word अनगदत्व a condition arousing the sentiment of love and (2) Absence of an armlet प्रकोष्ठ=fore arm.

St 13 कलान्तराणि—अन्या कला कलान्तराणि कला is one of the six teen digits of the moon Various mythological accounts are given about this see Devipuráṇa सापर्म्ये—see com men साधर्म्य is common property, a peculiar quality which is common both to the उपमान and the उपमेय i e the *object of comparison* and one with which it is compared, क्रमेण gradually, in course of time, see Raghu II 24. प्रतिपद्य—having gained, acquired. वक्त्रेन्दुलीला—वक्त्रं एव इन्दु तस्य लीला (appearance semblance, beauty, grace see Raghu VI 1. 72)

St 14 कृतप्रयोगेण—*by one who had (first) done an experiment* विधात्रा—by Bramhá who is recognised as the creator in Hindu mythology तु is here used in an interrogative sense expressive of a shade of doubt.

St. 15 नम्ररेखम्—The word रेखा is used here in its correct sense—*a line*, a streak, नम्र=bent, arched कृत—*cut into pieces.* The cutting of the bow and the burning of Cupid by Shiva have been made the subject of Kumár III and IV by Kalidása extracting the theme from Shivapurana.

St. 16 आपा॰ श्रुम्य—See commen श्रुतिगम्य the root of the ear तरलम्यम्—तरलस्य भाव तरलत्वम् by तस्य भावस्त्वतलौ see note on Stanza 12 *supra*

St. 17 तन्व्या—तन्वी one having slender limbs hence delicate bodied. Slender limbs, as is well known, add an amount

of beauty and grace to a woman सं० .अ—The word अक्षिन् becomes अक्ष in particular cases, especially in a Bahuvrihi compound दृष्टी-*nom du* the two eyes प्रसक्तचिन्ताहितम्—प्रसक्ता (excessive) चासौ चिन्ता च तया आहितम् (*brought on*) agrees with कार्ष्ण्यम्—blackness see commen अन्यपुष्ट—The popular belief that the cuckoo is nursed and brought up by the crow has been the source of almost all the names of that bird, see Raghu VIII 59. इति मन्ये=I think, I believe

St 18 पुष्पायुध—see commen स्वात्मनि-on his own body आत्मयोने—of the mind born one Mark the different meanings in which the word आत्मा is used व्यापृति operation, action

St 19 स्म—Mark the senses in which the particle is taken by the commen see our note Raghu IV 65 प्रतर्क thought, reflection शुद्धान्त—see note in St 1 supra. अन्यूनौ-not less, not inferior भवत may as the *commen says* go with स्नुषा or with पार्श्वे स्नुषा a daughter in law 'समा स्नुषाजनीवध्व" Amara Compare with this the Marathi सून King Janaka calls Sita the daughter-in law of the sage Vishvamitra out of the great affection and regard evinced by him for Rama.

St. 20 स्थाम—स्थामन् Strength, stamina अश्वस्येवास्य "यत्स्थाम वदत प्रदिशो गतम्। अश्वत्थामेव बालोऽयं तस्मान्नाम्ना भविष्यति ॥ Mahabha मन्थ० मन्थ—The word विक्रम here means stepping, walking मन्थर slowness dalliance मन्दगामी तु मन्थर Amara. राजपुत्र the son of Dasharatha i e Râma तृतीयहेतु—the third cause, the other two being वक्षभार and पृथुनितम्बत्व

St 21 परिवारवर्गम्—also परीवार see Ratna I 25 for the compound see commen प्रत्याहरन्ती-conversing अर्ध० जितेन-By means of half stolen glances

St 22 तस्यां गतायां—The loca absolute here is according to यस्य च भावेन भावलक्षणम् Pani II iii 37 i e when the happening of one action indicates that of the second the locative absolute is used. राघवाभ्यां—The two *Raghus* i e Rama and Laxmana are meant here ऋद्धिसारम्—the essence of prosperity 'सारो बले स्थिरांशे च मज्ज्ञि पुंसि जले धने' Medini

St. 23 वियोगदहने—*Of the fire in the form of separation* प्रवृद्धाधि —He whose mental agony had been more inflamed

स्फुटति—will break assunder The future tense is indicated by 'वर्तमानसमीपे भविष्यतीति लट्' रामोन ..मुमोच—Rama did not give up the possession of her mind, that is her mind was so very deeply engrossed in thinking about Rama that nothing whatsoever could induce her to give up thinking about him Just as if हृदय is a thing which can be taken hold of by the hand

St 24 याते च ..विरामे-Locative absolute employed to convey the idea more forcibly अभिराम-attractive, charming शून्या = vacant, empty The idea is that the absence of Rama had made the directions vacant for the sight There was no object for the eyes to rest their gaze upon anything पद्मा० लोचनाया —She whose eyes were like a lotus with its petals fully expanded Even the tears thought it will be to no good for the eyes to see anything except Rama and therefore they impeded the *vision of the eyes by* their springing out in them and filling them

St 25 पाणिग्रहणे—In the acceptance of the hand This is used here in a double sense One idea is that of marriage and the other that the bracelet is supposed to have taken possession of the hand on which it is worn, and hence it is irritated at the idea that the hand tries to seek another person in spite of its having taken possession of it पर०... वृत्ति She who has devoted her attentions to quite a different person कृशाङ्ग्या—She who had grown emaciated.

St 26 समताङ्गी—One of graceful appearance Really one who on account of the full development of limbs is bent down, hence, beautiful कामाहित—Generated or caused by a sentiment of love सन्तापवह्नि—Emotional fire Wrathful excitement रोष० नेत्र—Ruddy on account of dejection पर्द्द० वृत्ति—The flames of which had burst out तर्कितेरे—Was made out was understood. The idea is that the fact of her being love-sick was surmised by her female friends in consequence of her ruddy eyes emitting flames of *love-fire*.

St 27 तानवम्-Slenderness, thinness भृशमारितमे-Hot on account of the fire of love the separation from Sita was intolerable to *Rama* and his mind was therefore undergoing agonies on account of which it was extremely hot तद्हृदये—In the mind of Rama. स्व—or स्वहृदये—In one's own i e in Sita's (mind) वहन्—Bearer, carrying अमर्ष—arising

from labour Sita was grown extremely thin either on account of her (image) constantly dwelling in Rama's mind which was very hot owing to his separation from her or from her bearing him in her mind She had to *suffer a good deal of trouble* which had brought upon her great weakness

St 28 परिचन्तया—On account of her fixing her mind constantly upon him स्थितेऽपि-even when *he is standing near* प्रवास —one travelling विविध—of various kinds विकल्प —a hazy notion Sita' was greatly puzzled, she once thought that she could see Ra'ma owing to her constantly thinking about him, at other times she thought that even though he was near *she could not see* him owing to her own sins

St. 29 मृ० शे—On a bed formed of tender sprouts तल्पी—See Stanza 17 *supra* शिलातले—On a slab of stone धृति—Satisfaction, ease of mind, see Ratna I असृ० दे Wet owing to the splittered blood असृक्=blood शर० ये—On a couch formed of arrows पुष्पकेतो —Of the God of love One who has a banner of flowers Sita even though lying on a slab or on a bed of tender sprouts resembling a couch of arrows of the flower-bannered God in a field wet with blood did not get peace of mind In short she was extremely agitated in mind owing to her love for Rāma.

St 30 तुषाररश्मे —Of the cool rayed-one viz of the moon तुषार—cool मुकुलीबभूव—Did become buds Sita's eyes did not assume the appearance of buds even after the rise of the moon. The reasons assigned are two मुख० नि–The Mouth having the semblance of (the moon) अभ्यासत = practising-lit through constant association Sita's eyes had to experience the contact of Rama's face which is likened to the moon and hence being accustomed to such a moon her eyes did not undergo any special charge or owing to her constant and unremitted anxiety about her beloved

St 31 शीकरैः—With sprays of water गर्भेषु—The innermost portion विभ० सदृश—White like a broken bead of pearls मुक्ते० शोभा—The beauty of the strip of wound caused by the shafts of the flower-arrowed god उत्पन्न—Produced. Sita is supposed to have a wound caused by the arrows of the god of Love and its beauty was heightened

by the bandages in the form of the innermost portions plantain-stalk being laid on her bosom

St 32 यद्दिराग —That absence of love sentiment स्वपाः ते—Even though paying full attention to one's own feet शैथि॰ विम Dispirited, low in spirit युग्मेन—By the pair सन्नुपुरयो — of her pair of good anklets अमन्दम्—Slow sluggish Her anklets thought to themselves that she must have grown less attentive to them owing to her seeing some one else even though they were serving her faithfully Through this anxiety they had grown very weak

St 33 सखीः पेऽपि—Even though in the vicinity of her female companions सखेः .ति—One who was melancholy in feeling चन्द्रातपे —Even from the rays of the moon. अनुः पा—Experiencing dejection वैदेः सुता—The daughter of the king of Videha दीना—Pitiable One fit to be taken compassion upon *Sita appeared so helpless that anyone* who would see her was sure to feel compassion for her कतिचित्—some infinite number कथंचित्—Some how or other, with great difficulty Even though in the company of her female companions and even though receiving the rays of the moon she did not feel in any way cool in her mind Her mind was undergoing heavy pangs of separation

St 34 सार्धम् In company of, along with पावः—ध्वनि—In him whose sins were washed off by the drinking of the purifying soma juice Soma is a kind of plant whose juice is drunk at the time of a sacrifice सत्रनाथ—The master of a sacrifice=He under whose auspices a sacrifice is conducted श्रीः—Beauty क्षितिक्षिताम्—of the kings, of those who rule the earth For compound see commentary ईयुषि—Having obtained or gained वीतविघ्नम्—That from which dangers have been warded off or destroyed

St 35 पुरहूतकल्प —Almost equalling Indra : Somewhat inferior to Indra by कल्पपदेश्यदेशीयरः Pa'ni The dissolution of the compound is noteworthy समग्रशक्ति —In whom were centred all powers who possessed all sorts of powers सुतयुग्मम्—Pair of sons अन्यम्—another (pair) i e other than Rama and Laxmana viz Bharata and Shatrughna सुमन्त्रसूत —He who had Sumantra for his charioteer He was both a charioteer and counseller to king Dasharatha प्रपेदे—arrived When it is mentioned that Dasharatha came to Janaka s town with another pair of his sons it is

not to be understood that only they accompanied him, but they being chief figures their names are mentioned, though his retinue had been with him

St 36 क्षत्रस्य—Of that which was fit for a warrior see Canto I अदोषदुष्टम्—Void of any crooked or unpleasant result दोषै (with bad consequences) दुष्टम् (disgreeable crooked) न भवतीति वैवाहिकम्—Pertaining to marriages वाहित वत्रुवीर —Who had expelled heroes working as enemies i e one who had destroyed heroic enemies पुरोहितेनाभिहितम्—As given or pronounced by the family priest अभिहितम्—Fit, proper विधिम्—Ceremony विधिज्ञ —Well acquainted with all the ceremonies

St 37 स्नात० पङ्क्त्या—By rows of golden jars placed on the shoulders of intoxicated elephants on whom had mounted Brahmins who had taken their baths धिष्ण्ये—At the place अस्त० वत् The continuity of which had not been lost around which was to be seen in a continuous line पावन०... तोये—Purifying holy water The purifying water was poured everywhere without leaving even a small spot uncovered by it The idea is that water was carried on the shoulders of elephants on whose backs were seated Brahmins who had taken their baths

St 38 रथ्यो० दिष्टे—In which the scent of lotuses standing in golden jars placed at the two extremities of roads had penetrated शातकुम्भ—gold तिरोहिताले (concealed obscured) कर्पूर० धूपे—In the smoke of Krishnagaru and Karpura. The smell of lotuses placed in golden jars was mixed up with the smoke of scented wood

St. 39 मुखाग्र० तू—Coming or issuing out of the mouth of heralds or panegyrists. वरेदाम्नो—of Ramchandra. प्रध्मात० . तेतु—Which was increased by the couches blown. बृंहित— Deep rumbling sound, blowing मृदङ्ग—In kettle-drums मंगलाय—Indicating auspiciousness

St. 40 लाजा—Fried gram The propriety of the singular of the three nouns even though in large quantities is made clear in the comm. प्रसभम् Constantly आवेद० .दे—In which there is the hasty repetition of the same saying समाहरन —Even though bringing प्रसृत० वर्गे—Even though the multitude of servants was excitedly busy The idea is that though the servants were eagerly busy

in discharging their duty yet they were repeatedly ordered to do the same thing

St 41. झुट॰ तस्य—Water-pot indicating time This is a copper-pot in which a large vessel is filled with water On the surface of the water a smaller vessel, with a fine hole at its bottom is floated, through the hole water flows in, after a certain time the vessel sinks down, and the period of time taken up is measured at every sinking of the vessel This system is still in practice particularly during marriage and thread ceremonies, even though it is not very accurate प्रयुक्ते—Appointed in उरोघात के—Causing persons on the road to fall down by the concussion of their chests with each other This indicates in what great haste they were यातात॰ म—Coming as well as going

St 42 आसन्नभूत —Which had arrived near महित —Auspicious, important प्रगल्भम् Gravely पक्ष॰ यस्य—Persons from both families—from that of Janaka and that of Dasharatha सद्य —Immediately त्वरयत्—Causing him to hasten

St 43 उपैर्भूत – Intermingled with itself अन्यस्वरम्—Sound of something else समम्—Simultaneously समाप्त –In those which had thundered out benedictions आपूर सेतु—Filling up to the brim all the quarters, पटुप्रसरम्—Sweet-mingling पटहस्वनेषु—In the noise of the drums.

St 44 वेत्र रे—In the office of staff holders अनुप ति—Which were of no use agrees with इन्द्रानि crowds of people who were uninvited दिद॰ नि—Collections of persons eagerly desirous to see निरस्यमाने—Driving away हुंकारदृशा—Uttering a humming sound expressive of menace नितान्तम्—Severely, deeply The staff holders were menacing the spectators both with their sticks as also with their words.

St. 45 हुंकार॰ ते —Who had expressed their anger by their hummings only तिर्य॰ यस्य—of the finger which had been slightly bent विक॰ न—by the movements. मुखरम्—Talkative मायादिक –Those who order out silence, those who ask others not to speak, see comm वेदमनि—In the palace

St 46 शच्या —Of Shachi विधानम्—Ceremony, Rite आद्यम्—Chief, first पर्यस्य—Making up their minds. They had been shaky in their minds as to whether it would be

proper or otherwise to worship Sitá placing aside Shachi, but afterwards they made up their minds and worshipped Sitá in stead of Shachi It is a fixed system that Shachi is to be worshipped first but in the present instance that system was violated by worshipping Sita first The worshippers who were well versed in the rite made up their minds to do so Here ends the कुलक descriptive of the surroundings of the sacrifice

St 47. विधातुम—To perform विधिम् Rite or ceremony of worship दक्षा.—Well-versed, proficient or attentive कुशल० अन्य—From others who were other than कुशल आच्छिद्य Snatching away वैवाह० नि—Materials proper to a nuptial ceremony विदधु—performed विधानम्—Ceremony

St 48 रत्ना० न—With jewel ornaments आनल्पम्—Dressing garments दीप्तम्—Dazzlingly bright श्रीधिगत्—Suitable to the ceremony वेदविदा कृतार्थवेद्या उपान्तम्—Near the altar by the side of which all materials were kept ready by the priest versed in the Vedas विद्धा—Pierced love sick.

St 49 उपनिन्ये—Took near नयकोविदेन—By him who was proficient or well versed in the rules of conduct and morality महेन्द्र० जेन—By the son of the female friend of Indra, viz. Shatánanda who was the family priest of Janaka लज्जाधेया—*One overcome by shyness* विधवेतराभि—*By others than widows It is a universal notion that widows* should have no hand in any auspicious ceremony पितृनृपस्नाय—To Rama who was the son of a sovereign

St 50 समाददे—*Accepted, received* सम्मदभिन्नधैर्यं —who had lost courage through joy फणीन्द्र० .प्रकोष्ठ—Whose *fore-arm* was as heavy as the body of Vásuki फणीन्द्र is the king of the Nagas, प्रकोष्ठ that portion of the hand from the elbow to the end of the wrist Monier Williams makes the point clear in his notes on Shakuntala while Sanskrit lexicographers such as the authors of Haima, Yadava, Modini Vaijayanti slightly differ from each other Kalidasa however seems to take it to mean *the portion from the elbow to the end of the middle* finger सुरु० .ल्विम्—Of graceful joints, of well turned joints. वामेतरम्—*Other than the left viz right* वामविलोचनाया —Of her who had attractive or *winning* eyes

St 51 प्रवीणतरेण—*By him who was exceedingly clever.* For the propriety of the comparative suffix see comm. द्वयम्—

Oblation वर्जितदुष्कृतेन—By him who was free from sins विधातृधाम्ना—Who had lustre like that of the Creator विधिवत्—According to prescribed rites समिन्धने—In the holy fire शीलधनेन—By him who had 'good name' as his sole wealth He who valued good name as above all

St 52 वेदाम्—To the raised seat or altar वेदी is a raised platform on which holy fire is lit up अनघ ,वृत्ति —Of an unimpeachable character, who was of extremely good behaviour Compare अनवद्यावनिता" Dasha वेदविदा–By him who knew the Vedic lore प्रदक्षिणीकृत्य—After taking a round or after going round विवाहसाक्षीकृतम्—Him [i e fire] who was made witness of their matrimonial union just as if the fire bore witness to their marriage अनसीत्—Bowed saluted

St 53 गण्डस्य बिम्बम्—The orb of cheeks धरित्र्या दुहित Of the daughter of earth Sitá was found in a chest buried in the ground while the earth was being ploughed Such is the mythological account घर्मांभसाम्—Of the water of perspiration अलंकृतात्—Adorned चेतः ज्वा—By the fire of love in her mind decorated The idea is that the drops of perspiration are supposed to be the result of the intense heat of love entertained by her towards Rama or to परमार्पितग्ने i e fire really existing before her on the altar

St 54 चक्राङ्कतलेन—By the palm which had the mark of a discus on it This mark is indicative of good luck अभि॰ माने-Being grasped सीत्कारम्-A slight murmuring sound The idea is that when first touched by the hand of her husband, she, who was totally unaccustomed to such a touch, felt a peculiar sensation and gave expression to a soft murmur, which was indicative of love cherished by her आकु॰ दृशि —She who had contracted her eyes This was due to amatory feelings.

St 55 व्यापारिता-Sent discharged वाङ्मय॰ गेन-By him who was skilled in the various branches of language or speech द्विजेन—viz by Shatánanda द्विजराजवक्त्रा—By her who had a face like the moon कृशगात्रयष्टि —She who had a slim form and slender limbs भावानभिज्ञा—Who was a stranger to love or to heart affairs भाव is used here particularly in the sense of love

St 56 करο ते—Caused by the touch of a hand प्रतिभाव्यमाने—Being seen being noticed आचाο न्मानि—Those which had for their source the rising of the smoke of sacrificial offerings सहसे—For concealing The idea is this she, who was exceedingly rejoiced at the touch of her hus band s hand was noticed by her female companions *but at the same time her eyes were filled* with tears by the smoke rising from the sacrificial fires, and it served to conceal her joyous expression and thus gave them no ground for jests

St 57 नमस्याम्—A bow a salutation अनुपूर्वम्—After performing the first duty or in regular order This Avyayi comp can be interpreted in another way also—after saluting Dasharatha Ra ma first saluted Janaka in regular order For first meaning see comm वत —Instructed. विप्रवरेण—By the best of Brahmanas viz Shatánanda सपत्नीकानि—One who had one a wife in company It is an irregular compound for the dissolution of which see comm बहिट् see 89 supra अङ्घ्रियुगम्—A pair of feet Rama first bowed to Dasharatha and then Janaka but the bards and pany gerists bowed at Rama s feet

St 58 पाशभृत —Of Varuna i e noose bearing god गंगाο स्य Of him whose hand was locked in that of Gangá Just as Rama's hand was fast in the hand of Sita so the hand of the sea god is said to have been in that of Ganga स्तब्धο दि —He whose large eyes were quite motionless he who was staring hard अश्रुο रेण —whose eye lashes had been washed clean by the flow of tears Tears of joy rose in his eyes and he stood silent while they flowed down his eyelashes washing them out clean

St 59 रत्नाο ष्याम्—To her who was seated on a jewelled throne viz to Sita पौरमुख्या—Leading citizens the foremost of citizens बाष्पο या —who had manifested their sincerity mixed with joy by means of tears कक्ष्यान्तरे—In the inner apartment कक्षा is really the apartment adjoining the one in which visitors are first introduced on entering a house दत्तο त्रम्—To whom the white umbrella the in signia of royalty had been handed over To whom royal power was given

St 60 नीत्वा—After passing after spending विवाο तेन— ull of festivity on account of marriage सम्भृत—full of ι ति

चित्—Some, a few The suffix चित् gives the sense of uncertainty समo तेन—By him who had the pride of being conscious of the proper occasion The god of Love had a pride that despite of its being busy with too much work he did not miss to hit the proper time in connection with every person मन्मथेन—By the god of Love

St 61 आचारगुणेन—By virtue of her meritorious demeanour गुर्वीम्—She was of an exalted position गृहीत्वा—Having taken hold of करo रुम्—Whose thighs were (fleshy) like the exterior side of the hand करभ—the outer side of the hand from elbow to palm तलo गम्—That part of ground which had a bed on it अनल्पशोभाम्—whose beauty was by no way small भवप्रभाव—Whose splendour or prowess was like Shiva Since Sita is compared with Gauri Rama can naturally be done so to Shiva

St 62 According to the definition of a Mahakavya every canto should end in a metre other than the one which is used all through it निरचितम्—Arranged placed adjusted साश्रुo ताम्—She who was standing with tears in her eyes नृपo भम्—To the jewelled post of the palace of king Janaka. उपगुह्य Embracing भूमिशय्याम्—To the couch or bed on the ground The metre is Málini for the definition and scanning of which see appendix

---

Canto VIII.

St 1 प्रोषित —Towards the wife The sense of the ablative here is that of the locative हठम्—Force, compulsion वाम चरिता—One of a perverse conduct सपदि—at once सम्मद—joy, delight, pleasure

St. 2 समुपगुह्य—embracing वाञ्छतिस्म—The particle स्म imparts the sense of the past tense साध्वसेन—through fear अंकत —From the lap The suffix तस् added to substantives imparts to them the sense of the ablative

St 3 पृष्ठत —From behind compare अङ्कत in St 2 supra मनोरथं निगदिते—Having communicated [his own] desire चारुहासिनी—one who had a smiling face धीरम्—an adv gravely with serenity

St 4. विवलिताङ्गुलि —(She) who had turned away her fingers रागिभि नखै —With eager nails i e with ardour also with red tinged nails मानिनी—मानो अस्या अस्ति इति a woman full of pride सस्मितं—adv with a smile बलात् व्यास—forcibly disengaged lifted away

St 5 ह is used in the sense of नितरं सविग्रहं—'by seizing, or it may be taken 'by the body' from विग्रह समरे काये' अभि° वद—अभित (entirely thoroughly) कोपेन जिह्मितं (crooked) अभितोपजिह्मितं अभि° जितं च तत् प्रेरित च अभि° प्रेरित च तत् ईक्षणं च now see commen This is an adverbial clause qualifying व्यलोकयत्

St. 6 पुष्प° चापन—See commen पुष्पकेतु=Cupid the God of Love is according to Hindu mythology armed with a bow of which the string is made of bees and the arrows of flowers Probably this is an allegorical description, since flowers are excitants of love सावकाश—the commentator interprets it in two ways which may be noted अवकाश=free scope अवकाशं कुर्वती सखी is the object to the verb संररोध and सा is the subject वसन° गिनी—those holding the skirts of the garments

St 7 भृशं—an adverb 'Excessively वियोगसमये—at the time of separation नृपसुतस्य—Refers to Râma इच्छति स्म—see Stanza 2 supra

St 8 व्यपोहितुं—to remove to throw aside अरतिं—अरति is disinclination, मन्दशक्ति —weak lit having very little power

St 9 बलात्क्रियाम्—Violence अश्रु° स्मस—An adjec compound qualifying साश्रुदृशि —Of she who had tears in her eyes आगमिष्यत्—approaching—an adj to दंष्ट्रं=bite

St 10 रशनागुणं—The string of the girdle निर्दयं— *Lit* mercilessly, *fig closely*, tightly नृपसुत—Rama अर्थिनी—she who had a desire or a request in her mind ततान—From out of its various senses the one viz 'gave' will suit here better परिरम्भ—Embrace श्लथरम्—slackened

St 11 कृतत्वरं—He who was speedy अपयान्तं—going hastily अंगना— *lit* a woman having a well formed body Sita सत्य० श्रिता—She who had covered her body by the skirts of her garments संररोध—*Obstructed, stopped*

St 12 रक्षणाकुला—She who was extremely anxious to protect. हस्त० ग्रथना—She who had held fast in both of her hands the knot that tied and held the garment on her body अप्रमादस्मृति—She who did not miss to carry out her resolution (of protecting her garments) Mr Nandargikar translates it in another way which is not very clear विघ्नं—Obstacle अंतरा—Without स्वाप—Sleep शयने—On a bed पराङ्मुखी—with her face turned away from.

St 13 दृढ०. न्धै—By the firm knottings of her garments स्वाप काले—Her time of sleep सत्य०. सि—On his having touched it सङ्कृतस्मृति—She whose powers of recollection had been all collected together मुषितेव—Just as if robbed सस्वरम्—with a pitiful cry

St 14 यत्नगम्य—Obtained with efforts, *i e* not voluntarily offered परिघट्य—after striking (with his bill to cause it to bloom out) बोधिते—Caused to bloom out पद्म० .त्म्— The bud of a lotus

St 15 प्रेम० .तै—Injured by a bite forcible through arduous love अधरोष्ठपल्लवम्—Sprout like lower lip ओष्ठ with अधर is a tautology since अधर by itself is the *lower lip* क्षणेन —In a moment शनै an *inde* slowly, gradually वेदनाम्— Agonies resulting from pain

St 16 ग्राहिते—Caused to accept नृप०. सुता—By the son of the best or lord of kings Mark the use of the word सुत in place of the usual इन्द्र We generally find नृपतीन्द्र, नृपेन्द्र &c विविध० ते—By various caressing and persuasive methods पानवर्जित—Abandoned without drinking अद०. तं— Unhurt by the teeth मानिनी—Proud lady, ambitious lady

St 17 अप० र्ण—The garment whereof was removed अपवाहित literally means 'blown away' रहसि—Secretly प्रिये—Her beloved husband पल्ल० .धरं—Her lower lip delicate in colour like new foliage

St 18 मदेन—By intoxication साध्वसेन—Through fear विविधचेष्टिता—She who practised many diversified sportive gestures वक्तुं॰ .भा—The fond movements in which cannot be described

St 19 पटु॰...सम्—The sensible and mirthful words समभावत—Enhanced, increased

St 20 सुरतश्रमं—Fatigue owing to enjoyment सम्मदं—Joy "प्रमोदामोदसम्मदः" पुलकेन—By horripilation त्रपया—through bashfulness, modesty, or coyness नृत्य॰ ज्ञा—One who has newly become skilful in dancing भर्तरि—To her husband The use of the Locative with व्यवहार is noteworthy

St 21 सत्व॰ तं—That which was practised owing to excitement खेदजनने—To produce feelings of fatigue साधितं—Made, performed कामिना—By loving Ráma

St 22 केशपाशम्—Collection of hair विश्लथम्—That had been dishevelled बाहु॰ ने—Having the eyes fixed on the armpit अवलम्बितम्—Hung down, see note on स्र in VII 19

St 23 अनङ्गविशिखैः—By the arrows of the God of Love निविश्य—which had taken her possession तानवं—Thinness slenderness गमितेषु—After the lapse of गमित=गत

St 24 विरल॰ पा—whose modesty or coyness had been made very small नीविबन्धनं—The tying knot of her garment अतीत्य—Having gone beyond अपाहरत्—Removed

St 25 प्रतिभयं—At [every] fear प्राप्य having gained भयाव॰. ने—Produced by the sight of any fearful dream सन्निधाय—Placing दृढम्—an adv tightly firmly परिष्वजे—perfect of स्वज with परि to clasp | to embrace

St 26 मन्मथ॰ ज्ञा—Who had become acquainted with the pangs of love मदनार्त—He who had been excited by love. करयुगं—Her pair of hands अञ्जलिं—The folding of hands

St 27 सम्मता—She who was acknowleged or admitted मेधया—By or in intellect Mark the construction सुतनय मेधया सम्मता व्याहृतम्—Expressed गुणितस्य—of the multiplicity, of the great number तदुप॰ या—By the desire of receiving the same advice or instructions

St 28 स्वेद॰ का—She whose nose was covered, with drops of perspiration कम्प॰ का—She whose creeper-like-hands were trembling सशीत्कृति—She who was making a peculiarly pleasing sound ममता॰ ता—She who had favoured patiently the taste of love मुदे—For gratification Mark the idiomatic use of the dative

St 29 चोदयति– *loca* of the *p e par* Impelling driving युवतिकृत्यनैपुणम्—proficiency in the skill of the (luring) arts of women देह० पा—She whose fear was dispelled by the arrow of the God of Love (*lit* one whose birth was in body) कर्मकर्तृत्वम्—From the position of object (in an action) to the agency of the same

St 30 सहा० सम्—Jocularly, jestingly, humouredly वलि० नि—She whose beautiful body had been set to advantage by her slight turn अस्फुट—Indistinctly

St 31 रत्न० ते—That which was near the bed bedecked with jewels हृदि निधाय—Keeping in mind storing in his memory (*lit* heart) *cf* निधाय हृदि विशेषा *Tarla* नि सहास्मि—I am unable to bear व्रीडिता—Put to shame abashed

St 32 राम० तै—Dropped down from the mouth of Rāma प्रक्षि० त—Washed off हसिते—Laughed at सम्मुखात्—From the presence of व्यपजगाम—Went away

St 33 स्वानु० स्वं Not in keeping with its own occupation बोधि० त—Roused to action after compulsion मनोभव—God of Love निरवशेषम्—An adj to लज्जितम् (the sense of shame or modesty) Or it may be taken in an adverbial sense—'without any remnant, hence, completely'

St 34 दीर्घि० नौ—They (two) whose decorations of flowers had been abandoned on account of their being washed off by the waves of the water in the artificial wells The मयट् suffix in पुष्पमय signifies as if the ornaments had been formed out of च टुत्मम्—Charming love talks इतरेतराश्रया—They two who supported themselves on each other प्रमदकानने—In the pleasure garden मृजा—Water sports

St 35 सादृ० जन—He who was bent on doing such things as would excite tender feelings तुल्यरागम्—Having a similar colour (as the feet) चरणो० ये—On the pair of the lotus like feet यावक—Red dye 'यावोऽलक्तोद्रुमामय Amara तरु० ये They two which had a lustre like tender tendrils

St 36 अद्रि० त Of him who was applying (red dye) to the pair of feet तरु० पा—Having a brilliance or colour like the fresh rising sun चरि० थु—With its tremor increasing agrees with करयुगम्

St 37 अधि० स्व Over the hips अर्पयन्—Placing अनुपाश्रित—Unsupported दुर्ग्रह Difficult to fasten मणि० ण—The string of the jewelled zone

St 38 तिलै० या—The act of painting (or applying sandal paste.) अभ्यस्य—Practising पुलकितेन—Horripilated स्वस्थमपि स्थिते सति—In spite of its being in its proper place

St 39 पत्रे Picture painting आनत० शिर—He who had bent the tip of his first finger स्पृष्ट० कर्ण—He who had touched her tender ears अर्धमु० णाम् She who had half closed her eyes सुरभिगर्भम्—whose interior had a fragrant smell.

St 40 कृत here means applied' युव० ष्ठि—On the lip of the young lady दन्तवाससम् is lit the cover on the teeth, hence 'the lip' उत्सृष्ट Removed मुदित -Rejoiced

St 41 विलोचने—Eyes उपात्त ञ्जन—To which collyrium was applied रागं—Colour अविभि० ष -of the unopened eye कर्णार्प—Placed on the ear The sprout of Asoka first appeared blue owing to the collyrium in her eyes but that being removed it resumed its own colour

St 42 पुष्प० षै—By the splendour of flowers and jewels पर्येक्षित To one's taste ननु Surely certainly स्वमिन० ल्यम्—The result in the form of the joy of their lords मण्डनम् Decoration The meaning expressed in the commentary is different from that given by Mr Nandargikar

St 43 अनङ्ग० या—She who was manifesting love-gestures निर्देप—See St. 41 supra अप्रभु—न प्रभु अप्रभु—He who was unable व्याकुल—Confused (as it were)

St 44 कानिचित्—The addition of चित् to an interrogative pronoun imparts the *sense of indefinity* अन्वभूत् Enjoyed हृद० त—क्रीत purchased bought. He who was bought by selling the jewel (in the form) of her heart

St 45 हर्षितम्—Pleased (her) See St 2 *supra* for रम आप—lit obtained (fig) 'was charmed or amused' सुखं—A good thing फलवन्ति—*Bearing fruit* सत्म० मापते—an expression which can well be called a proverb

St 46 स्वमुख० ष्टि—The drops of perspiration falling on her husband's chest from her lotus like face उपकाधि—an Avya compound [Wandering] near (the region of) her girdle मुमोच—Threw herself

St 47 प्रणय० या—She who was silent owing to affection अधर० है—By the prevention caused by the biting of the lower lip अवाप्त० या—With a desire to obtain (the same for a long time) नो वचन वचनानि—Did not utter a single word

St 48 दन्त० के—Teeth and lotus like face प्रसादन—With the desire of pleasing क्रम विना—being free from any

fault, 'without any fault' Note the addition of the suffix तस् to the word दोष आविष्कृतम्—Expressed, manifested

St 49 अल्प० दे—Being in fault at committing small mistakes
जम्पती—In classical literature this word is always found in the *dual* It is derived as जाया च पतिश्च जायापती or दम्पती or जम्पती and is an irregular word coming under the राजदन्तादि group seee *P* VI II ii 31 प्रणय ताम्—Being cross tempered owing to anger arising from intense love स्नेहगति—True love सुख० णा—Such as can be hurt by anger at trifles

St 50 प्रणय ना—By the fire in the form of anger resulting from the intensity of love लोहितत्वं—Redness नयन० ल—The dart of her glance निपातित—Discharged

St 51 कोपिता—Roused to anger, provoked चिरनिरुत्तसंगति—see commen निरुत्ता lit left without, hence not having gained परिकोपशङ्किनी—She who was apprehensive of his being aroused दृष्ट० ण—She who had stopped the moving to and fro of her ear-rings Compare कृत्कुण्डल चुम्बितानननापि *Budha Cha* V 41 धृत० ति—She who had held her breath शनैः—an adv slowly, 'carefully'

St 52 कैतवेन—Feigningly, purposely deliberately कलह here does not mean simply quarrel but love-quarrel भ्रान्त० स—He who felt fear Compare भ्रान्तत्यतरसा गौरी नेत्रेसमी—*Ratna* I 2 उदि० म—In which sportive laughter was produced सप्रगल्भं—Boldly खण्डित—Bitten

St 53 चारिणी—Wandering (by means of their eyes) मानमय—Going to pride i e being proud निवेतनु—continued carried on अन्य० सौ—They two whose sight was fixed on a third substance क्वचिद्=क्वचित्—Somewhere

St 54 अरिघ्न One who had destroyed his enemies See commen इद्धरुचि—That whose lustre was increased an adj to अम्बर सौधे—Terrace परिद प्म—Free from heat or that which had no sun ray at night अर्धे स—Like one who has a crescent of the moon on his head The comparison is noteworthy since शिव is usually described always accompanied by पार्वती in his roamings

St 55 दिनान्ते—At the end मन्दृ० म्—She whose fragrant curls of hair were made to dance slowly सौध० वी—She who was sitting on the terrace Note the idiomatic use of the accusative, see commen

St. 56 सन्निगृह्य—Having withdrawn, having retracted कर-सन्तति—The collection of rays प्रस्थित—Gone रागवान्—One having a red colour अस्तमस्तक i e अस्तस्य अस्ताचलस्य of the mountain of setting i e where the sun sets. Resting on the top of the setting-mountain Greatly eager

St 57 दिग्मुखात्—From various quarters अपसरन्तं—Going away गतप्र० स—That which has lost its lustre रश्मिभि सम बद्धस्य—Being tied by the rays कृष्यमाणम्—Being drawn away alongwith मुहु—abruptly suddenly

St 58 अन्तराणि—Space, room सहरि—loc of सृष्टु the creator This whole is a Locative absolute युगक्षये—At the time of universal destruction रुचि—Lustre लीयते—Sinks disappears जल० नी—Existing in the middle of the ocean This is an adj to रुचि

St 59 ध्वान्त० दम्—The collection of darkness सर्वत—On all sides पिहि० दम्—Whose stalk is placed or concealed आयत—Large फुल्ल० जम्—A fully bloomed lotus

St 60 नभ स्यन्दनस्य Of the sky chariot अस्तगम्—Which had gone to the setting mountain See Stanza 56 *supra* उपपतति—(Loc abso) while rising अविकले—Full without any part Complete entire धातु० म—Whose disc was covered with fine metallic powder The word मण्डल here has another sense too viz 'circumference', 'tire'

St 61 सहृ० शं—That which has contracted all its rays वृद्धि मुद्वहति—Increases in magnitude गौरवात्—Through heaviness The word is formed from गुरु=heavy

St 62 ऊर्ध्वमुखा With faces turned up, shooting up from below सागर० य That which has its splendour deprived by the ocean अभिभूय—Defeating over coming वाडवस्य—Of the submarine fire वाडवो वडवानल Amara शिखिन—Of the fire शिखा—Flame 'वर्हिर्हेति शिखाशिखाय Amara

St 63 सन्ध्यया—By the twilight परिरुद्धम्—Obstructed विभक्त म्—Divided by the waters of rivers प्रावृषि—Loc. sing of प्रावृट् In the monsoon स्त्रियां प्रावृट् च वार्षिक Amara पयस—Here the suffix तसिल् is used in the locative sense पयोनिधे—पयांसि निधीयन्ते अत्र or पयसां निधि पयोनिधि, तस्य

St 64 अरु० र्ण—The collection of leaves wherein has been reddened स्फुरद० . र्—Densely covered with tender sprouts परि० द्यम्—Brightness of ripeness तमसि सर्पति—*Loc absol* i e while darkness is gaining ground

St 65 अन्ध० तेन—By the collection of darkness रुण्ण० न—

By one having a dull hue like that of a serpent, an adj to अन्धकारनिकरेण सर्पता—Gradually spreading all round रुद्ध० या—The regions of which were blocked up सङ्कुचन्ति—become contracted परिसा—Low grounds

St 66 मत्त० रं—Variegated in colour like the throat of an intoxicated peacock ध्वान्त० द्रुम्—Covered everywhere by the collection of darkness अर्क० सम्—प्रौढ=deep, thick By the thick soot given out by the heat (flame) of the lamp in the form of the sun

St 67 हीरराचि—That which has a dazzling lustre असितो० . ए—Having a splendour like that of a black serpent विष्णुवर्त्मन —Of the sky, lit of the path of Vishnu cf विष्णुपद=A sky दूर० रम्—Shining on account of the rays of the sun which has set at a distance, पूर्वमुद्गतं—first arisen, formed at first भासुरं—brilliant

St 68 पश्चिमे—In the western part नभस्—is sky and therefore the word पश्चिमे must be taken to indicate 'a portion' लोहिता—Red लोह० पात्—From the top of the Meru mountain struck by the iron wheels हताशे . प—,विप्रुष—sparks of fire, scintillations lit the word signifies 'drops' पृषन्ति बिन्दुपृषता पुमांसो विप्रुष स्त्रिय Amara

St 69 मीलिता —Which had closed their eyes, lit which had faded रश्मि० ता—Red on account of being struck with the brilliance of the sun's rays उन्मिषन्ति—Open up their eyes, lit rise into sight, become visible दिन० ये—At the destruction or disappearance of the rays of the maker-of-day ns the sun दिङ्मु० ना —Being bent upon shining in the directions Mark the use of एव with रचना

St 70 पूर्व० त —From behind the waters of the Eastern ocean हिमरश्मि—see commen The moon यात्यन्तम्—l very digit (of his) क्रम० म्यम्—Which can be easily achieved gradually in one fortnight वृद्धिम्—Development

St 71 भृङ्ग० भं—Having a lustre black like the swarm of bees पूर्वत —from the eastern quarter Mark the abl use of तस् as distinguished from that in St. 63 supra सपदि—At once, 'सद्य सपदि तत्क्षणम्' Amara करेण—This word is used to signify a double sense and brings out the comparison more vividly Likewise the word पश्चिम has two senses (1) the west and (2) going back, withdrawing जघने—On the hip क्षुण्णात्—Struck

St 72 क्षीर—Milk, or it may be taken in the sense of 'Sweet'

but the propriety of neither of tl e senses is perceptible विवर्धता—Rising up प्लाव्य० म्—As if made to float. Adj to निशाकर उदयत —From the rising mountain हार० प—That which had a collection of rays white like a necklace

St 73 निबिड० रम्—An adj comp to दिगाम्—The collection (उत्कर) of thick darkness being d spelled away हरस रति—Recedes goes away अन्तर—Space प्रसर्पत—Stretching The use of the Infinitive of purpose with the genitive deserves notice

St 74 क्षीयमाणवपु —Having a slender body The perfect participle x माण seems here to have no propriety उद्गमे—At the rise As a fact the वपु is not क्षीयमाण but only appears to be so in consequence of its not having spread its lustre in all directions वर्धमा० ण —One whose rays were increasing अर्क० ना—Belonging to the passing off of the hot sun विनीयते—Fades परित—on all sides hen e surrounded

St 75 सक्र० म —Delighted owing to its own reddish lustre सहराग—an adverbial compound बलिद्विष —Of the enemy of Bali viz of Indra The eastern direction शोकदग्ध—Scorched with sorrow पाण्डु० वा—With pale lustre कार्श्य—Thinness, slenderness वपुषा—in body The 'instrumental use here is idiomatic

St 76 अलि० च–Black l ke a collection of bees श्यामल मेचका Amar हिमत्विष —of the moon l t of one having a cool lustre स्वच्छ० ेो पा—Owing to its clear form त्रिदश समरे कावे' Ila ma शशा० ना—By the disguise of a hare The word छद्म is a very peculiar one it has literally the sense is disguise but is used in several places in the sense of semblance appearance बहि—Externally

St 77 विमो न—By the mass of the splendour picked up from the lotus l ke faces of the women under separation आत्ममण्डल—One s own disc Note the use of मण्डल as different from that in St 73 supra असित० म—Fading In tl e dark l alf (of a month)

St 78 अन्ध० र Collection of darkne s सम्ही निकरव्यूहसंघात पातसंपया ' Amar पांसुपुञ्ज —Heap of dust च्युत० म—Fallen owing to tl e velocity caused by excitement शशाकृति—Tl e form of a hare The popular notion of the dark spot on tl e d sc of the m oon be ng an impression of the hoof of a Nala s horse of its be ng the form of a hare are

all flights of imagination as the latest modern discoveries in astronomy have shown

St 79 गुल्म० रं—(Diversified in colour कर्बुर=*lit* in patches or spots of white and black also 'grey' 'चित्रं किर्मी रकल्माषशवलैताश्च कर्बुरे Amara) like the swarm of bees lying in thickets क्रमुकाम —Desirous of crossing over पर्वरीकर —Maker of night विट० कै —By the interstices between the collection of branches उद० र—One at the top of the rising mountain

St 80 चन्द्र० त —Though dispelled by the rays of the moon सुप्त० केल—By the swarm of sleeping cuckoos उफ० कै —Gathered together by the fragrance of blooming lotuses सावशेष —Remnant, residual

St 81 सामिसिक्त—An Avya compound by Pani II 1 27 सामि सिक्त wetted here and there bedewed स्थण्डिले—On a raised ground or platform निरन्तरेयम्—Without any interval completely मुक्त—discharged पत्र० त -Piercing through the hundreds of holes of the net of leaves

St 82 शुक्लसह—While blooming परित —Round about, everywhere निर० स—An adj to तमस्तत्वात्—that from which darkness has been quelled निच्युता —Discharged तमि० . य—Specks of darkness

St 83 रजo ख —Brilliant or resplendent like pieces of silver लाजस्था—Fried paddy लाता—called in Marathi लाहा these are looked upon as an auspicious offering वालिता —Scattered दिग्पुनि—By the guardian deities of the quarters उदयात्—From the mountain where the sun is seen rising ग्रहपते —Of the Lord of planets समन्तत —Everywhere

St 84 मित्र० ता —Those that were bewailing the separation from the sun A play on the two meanings 'the sun', 'friend', of the word मित्र may be meant here मुकुलप० , म०—Those having their eyes (in the form of lotuses) closed on account of the closing of lotuses हद० ता—Those in which the swans cackled loudly first and slowly afterwards

St 85 शशि० ते—*lit* smeared over with moon light Having a covering of moon beams An adjectival clause qualifying रोधसि रोधसि—Loc of रोधस् bank इन्दु भम्—Like the heat of moon rays असमीक्ष्य—Not seeing कातरा—Frightened uneasy सगद्गदम्—Hoarsely, with the throat choked हंसवनिता—Female swan.

St 86 तिग्मo ..हे—At the separation from him who had hot rays इन्दुo .म्—Covered by the rays of the moon अवगुण्ठन—Covering क्षपागमे—At the commencement of night असितo. णम्—Eyes in the form of blue lotuses

St 87 [illegible] and tremu- [illegible] कुमुo ..द — [illegible] षण्ड—a collection; *cf* 'कुमुदवनमपश्रि श्रीमदम्भोजषण्डम्' *Sishu* XI 15 पद्मसन्तति—The collection of day-lotuses अनतिदूरवर्तिनी—Not remaining or situated at a great distance

St 88 असितo भम्—The lustre or beauty of blue lotuses लक्षणम्—Mark मृगमयम्—Formed like a deer The मयट् suffix here indicates 'similarity' श्यामo. .भि—By the beauty of the faces of dark complexioned ladies बद्ध-मध्य—With its middle engirt रूप्यo ..णः—Silver like a glittering mirror

St 89 दीप्तo...भा—By the brilliant lustre brought on by the adolescence of youth The word पाण्डु does not mean here 'pale' but 'shining' विजित—Vanquished, thrown in the back-ground घनo तौ—In the collection of dense clouds रुद्धo इ—He who has his rays obstructed

St 90 शशमयेन—Of a hare For मयट् suffix see St. 88 *supra* कृष्णo , ण्ड्—A piece of dark cloud मध्यलग्नम्—(An Avya comp.) attached in the middle उद्वहन्—Slowly rising up असितo न्—From the middle of a black cloud

St 91 हृतo ..भि—One deprived of its lustre कुन्दo . क्तिम्—The row of teeth white like Kunda buds रचयितुम—To form

St 92 रश्मिo य—He whose disc-splendour has been surpassed by the face अवजित—vanquished अमृo ते—Of him having a nectar-like beauty शीतo ..ण—The arch of precious moon-stones शीतकर *i e* one having cool rays i e the moon

St 93 According to the definition of a Mahakavya the metre of every Canto must be changed at the concluding portion, and hence the change commences from here The metre here is पुष्पिताग्रा for the definition of which see appendix [illegible] —A current of donors Note the meaning in the compound [illegible] —A couch of a stony slab [illegible] —Swept by the moon rays [illegible] —One of a slower (than Sita's) gait [illegible] —Slow in movement owing to pain

St. 94 सुर० वे—In the sacrifice in the form of enjoyment मद० ध्ये—In which oblations were burnt up in the fire of love चष० नि—In the wine in a wine glass for चषक see III 73 स० म्बम्—The image in which was seen दयितासख—Who had his wife for his friend See Notes on Raghu सचिवसख IV 87 or महिषीसख I 48

St. 95 द मयूखम्—The beams from which were shooting out माणि० कम्—A goblet inlaid or encrusted with jewels परिमण्डलम्—Well rounded प्रियमु० ष्णा—With the desire for a goblet from which (wine) was drunk by her beloved husband हैमशुक्तिम्—A golden shell

St. 96 दन्तधारा—The sharp edges of teeth मद० यो—Of them two who had been excited by the intoxication of wine यूनो—Of the young couple राग—Red hue

St. 97 मधुत—On account of wine It may also mean on account of honey in reference to flowers mark the use of the suffix तस् विवृ० ष्ण—with the thirst increased हृदयम्—One dear to the heart सरसिरुहम्-an अलुक् Compound—A lotus परमार्थत—Really

St. 98 अभ्यर्थित—Desired for longed for प्रियाद्युखत—from the mouth of the beloved वितीर्णम्—Offered imparted. हृतं दत—Obtained स्फुट० ति—One who had distinctly contracted his eyebrows मधु० ण—By the pouring of wine

St. 99 अतीयत—Spent प्रविर० षम्—अंश=Part The only remaining part after the falling off of flowers was the string र० ण—By taking hold of the hair in love-quarrels नियु० तम्—Placed on the constantly waving hair

St. 100 हृद० नै—By those in consonance with the heart attracting sound of the flute अनुगा० ग—By the slow and sweet sounds or notes in harmony with the notes of the Veena (वीणा) उपसि—Early in the morning प्रिया० दै—By pleasing sounds which were made the object of the various sections of षड्ज निषि० दै—By various auspicious songs

St. 101 हृत० या—By her who had the saffron paste removed from her breasts by the embrace (of her husband) दधानया—By her who was holding दश० तम्—Bit by the teeth ओष्ठमणिम्—Lips which were very jewels विरु० णा—By her whose eyes being reddened on account of keeping up late were unsteady प्रियमनु—(An Avyayi comp)—after her husband प्रमा० या—By the best of ladies

Canto IX.

St 1 इति—*in* this manner, as described in the previous canto प्रसक्तस्य—engaged, occupied केषुचित्—The use of चित् particularly with interrogative pronouns imparts a sense of indefiniteness see Raghu II 37 The student will meet with this use in several places in classic literature पथेन —*mark the use of the instru which corresponds with the Lat abla modi* The *instru* especially with the root वर्त् conveys the sense of ' manner ' The *commen* takes it as पथेन यातेषु which also makes a good sense क्षितिप ,पौरै —A Dvandva compound, see *commen* समस्य=having duly collected, arranged We do not see how Mr Nandargikar brings out the meaning 'having taken collectively in marriage' and what he means by the phrase We would rather prefer the usual meaning The ladies and *friends* and retainers who had gathered *together for* the festive occasion must have been dispersed about and it was quite natural for the '*pater familias*' to see that every one was brought together and the whole party arranged in travelling order Besides a poet who gives elaborate descriptions and accounts would not have disposed of the marriages of three brothers in such a passing fashion

St 2 पत्न्यासह—The *prepo* सह in the sense of 'accompaniment' or companionship governs the *instru* by सह युक्तेऽप्रधाने *Pani* II iii 19 If critically examined the *instru* by itself conveys the sense of the English *prepo* 'with' in all its meanings, and hence सह is hardly needed with an *instru* in the sense of accompaniment, but Sanskrit usage has rendered it an almost necessary adjunct, see Raghu VIII 39 शोकावेगात्—see *commen* शोक / 1 excess, intensity, mark the difference in the senses of the *instrumental* here as also in वत्समोहेन where it is हेत्वर्थ indicating cause by *Pani* II, iii 23, while in the case of पत्न्या it is सहार्थे इदविन्दुभि—See *commen* which quotes *Pani* VI iii 60 for the optional change of उदक to उद before the words मन्थ ओदन सक्तु, बिन्दु etc सेचनं—from सिच् 6th *conj* Ubhaya to sprinkle The falling of the tears on the feet must have imparted to them a brightness The *instru* here is करणार्थे i e showing instrument or 'means' according to *Pani* II iii 18 It may be observed that the *instru* case has so many logical conceptions and its

relative frequency is one of the most striking features of modern compared to ancient Sanskrit

St 3 असौ गुरु —The father of Sita Janaka The word गुरु has a variety of meanings and as a noun it has the general sense of 'a person who has a claim to reverence 'गुमानिषेकादि करे पित्रादौ सरमन्त्रिणी *Medi* see Raghu III 33 IV 1 गुण . तिर्नः—see *commen* पक्ष=adherent, partisan 'पक्षो मासार्धके पार्श्वे ग्रहे साध्यविरोधयो । केशादे परतो वृन्दे बले सखिसहाययो । चुल्लीरन्ध्रे पतत्रे च धार्तिकुंजरपार्श्वयो *Medi* पुरस्कृतम्—See Raghu VIII [illegible] furnished with, hence possessing also polished, perfected गरीयसीं—an *accus* of the irregular base in the comparative degree from गुरु by the addition of the suffix ईयस् गिरं—see Raghu V 71 VI 29

St 4 पर —highest, pre eminent Here, in the text, it is used separately प्रकर्ष—superiority, excellence This word usually comes in as a latter member of a compound *e g* वपु प्रकर्षेण विडम्बितेश्वर Raghu III 52 Campare Raghu II 47, III 34 समुन्नति—शोभना उन्नति a splendid rise or deve lopment इति—the sense here is different from that in St 1 *supra*, it is either हेत्वर्थी or प्रकारार्थी and is equal to 'hence,' 'because it is so, therefore or it may also be taken to mean 'being in this manner' मा स्म आगम see *commen* and Ap Guide 255 (a) also Raghu IV 65 for स्म and V 24 for मा हि—This expletive is used with an assertive sense when a general statement [illegible] made *e* [illegible] एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दो किरणेष्विवाङ्क Ku. I 3 and Raghu I 83, IV 86

St 5 पुंसा *gen* plu of the irregu word पुंस् उदयस्य—of exalta tion, rise, hence 'of the state of being esteemed see Raghu VIII 84, साधनम्—means, expedient *cf* Raghu I 19 एव—'Alone,' only' तद्वाम० .व —see commen प्रमुम्भते—Spreads out, manifests, appears, compare with this शशिना सह याति कौमुदी सह मेघेन तडित्प्रलीयते । प्रमदा पतिवर्त्मगा इति प्रतिपन्न हि विचेतनैरपि Kumár IV 33

St 6 भर्त्रे—The use of the dative is in reference to कोप 'anger by the rule that verbs implying anger, jealousy etc govern this case परः दीपनी —see common भर्तृजन—भर्ता एव जन भर्तृजन The word जन has no special meaning here कुलप्रिय —कुलपालिका प्रिय see *Pani* II 1 60 and the Vártika शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम्, by which the second member in a compound is dropped

The *compound* may also be dissolved as in the *commen* मौनं—मुनेर्भावः मौनं परम्—see notes St 4 *supra* हि—see St 4 *supra* साधनम्—see St 5 *supra*

St 7 पतिव्रता—see *commen* गुणस्पृहम्—गुणेषु स्पृहा यस्य स, तम् or गुणान् स्पृहयति (इच्छति) सच्छील गुणस्पृहः वश्यम्—वशं गतः यस्य, तम् according to *Pani* IV 4 86, the affix यत् comes in the sense of 'gone' after the word वश in the *accus*

St 8 अलम्—see *commen* and note on Raghu II 34 स्याद्वितिविस्तरेण—see *commen* For the formation of विस्तर see Pāni III iii 33 by which the affix घञ् *comes after* the root स्तृ 'to cover' when the *preposition* वि is in composition with it, when the sense is of extension it is विस्तार but when it refers to 'spreading' it is विस्तर द्वारयेत्—The potential form is used in various senses as has *been explained* in Apte's Guide Here it has both 'command' and 'hope'

St 9 त्वदेकप्रवण—प्रवणो भवेन अत्र वा प्रवण *devotedness, predilection* एकस्मात् प्रवणम् त्वयि एव एकप्रवण मनोरथ—मन एव रथ अत्र or मन रथ इव *lit* the mind car, or mind like a car, because the mind becomes a vehicle for the desire of anything and its accomplishment See Buddha II [illegible] अपिनाम—अपि is used in the *senses* गर्हा समुच्चय प्रश्न शंका सम्भावना and नाम is added to *it* in the sense of 'hope,' 'expectation'

St. 10 शिरोमणे—शिरसा मणि यस्य धम्मिल्लरिरीटरहसा—The reading सरलया instead of रहसा is to be preferred as observed by the commen गृहात्—from the house see *commen* and note Pani VI i 201 जंपती—जाया च पतिश्च दंपती or जपती or जायापती as the compound belongs to the राजदन्तादि *class* The Namapanchaka says पत्न्या च जम्पतिरे

St 11 अवस्थाम्—अवस्थानस्य निमित्तम् अवस्था is staying remaining, and निमित्तं cause The *student is referred to our notes on Raghu* I 87, V 7 for the senses of निमित्त

St 12 समाहर—see *commen* काहल is a war trumpet पयोधि.. भैरव—पयांसि धीयन्ते अत्र पयोधि *now see commen* हलायुध see *commen* हल आयुधं यस्य स Halayudha is one of the names of Balarāma who was the elder brother of Krishna and who carried a plough share for his weapon प्रसभ—प्रसह्य—vigorously, with great force It has also the *sense* of 'bold confidence' in regard to a statement *cf* Raghu II 41 VI 20

St 13 गजेन्द्र दिता—गजाना इन्द्रा The best of elephants the most powerful and handsome elephants see Raghu V 㗊 now see commen करेण बृहित—बृहित is the peculiar sound made by an elephant see Jána I 74 and the second बृहित is in the sense of prolonged see commen.

St 14 महारथ —A warrior who goes to battle in a car See commen for the charecteristics of this warrior and note on Raghu IX 1 सहमचित्रम्—inlaid with golden ornamentation राजकन्या is Sita सह—see note St. 2 supra सन्ध्या is lit अहोरात्रस्य य सन्धि सूर्यनक्षत्रवर्जित here it being दिनादिसन्धि it is morning twilight पिशङ्गिता—पिशङ्गित is a denominative past participle The sun coming up on the horizon in the morning with the reddish light is compared to Ráma with his newly married spouse दिवाकर—दिवा दिनं करोतीति the sun who is the maker of the day just as the moon निशाकर is the maker of the night

St 15 गिर पंजरादय —the whole may be taken as one compound or गिर पेटिका as one and तृतीय दय as another both qualifying शिय समुद्र=having a lid or cover अनुस्यन्दन—an Arya. compound अनुग—Followed अधिष्ठिता guarded, protected (by age l warders)

St 16 संकट—Obstruction, impediment The word may be formed according to संप्रोदश्च कटच् Pani V ii 29 whereby the affix कट comes after सं, प्र उद् and वि बरु निम्नगा see commen. यदवायरूपा निम्नगा (निम्नं गच्छतसी One that flows along a declivity, one that always goes to the lowest level स्रोतस्वती ह्रीपवती स्रवन्ती निम्नगापगा Amara) a river formed of the army A figurative description वल्गुतुरंगतानि—तुरंगाणां रंगितानि (रंगित—dancing prancing graceful movement) वल्गूनि (वल्गु charming pleasing cf Nágá. I 1) तुरंगरंगितानि तै गुर Abla sing of गुरु गुरुतसेजस refers to Janaka.

St 17 रज रोपि agrees with रज The dust raised by the wheels of the chariot was scattered away by the breezes produced by the flapping of the ears of the elephants and thus cleared the path.

St 18 दस्त जाल्पो—The compound may be dissolved as in the commen or दस्त् straight may be taken with अंशव and dissolved thus—दस्तंतब ते अंशवश तैषा जालानि (collections beams) ययो पुरगृहदीर्घिका—पुरगृहा याः दीर्घिका च पुरगृहा=Situated outside the city, according to पुरारेदि बाममरयेर्यु च Pani III 1. 119 The root गृह takes the affix

चपप् when it means a पद 'a word,' an अस्वैरी a dependent, one not free to do what he likes, बाह्य outside, and पक्ष्य a partisan e g पक्ष्यगृहा दीर्घिका an artificial pond whose sides are built up It is generally square or oblong in form cf Jana III 32 see Raghu IX 37.

St 19 वरांगना—प्रशस्तानि अंगानि यस्या सा अंगाना, वराचासौ अंगना च वरांगना which refers to Sita प्रस्तरभेदकोटिभि—प्रस्तृणाति आच्छादयति इति प्रस्तर. 'पाषाणप्रस्तरग्रावो पलाश्मान शिला दृषत्' *Amara* now see *commen* प्रस्तराणां भेदा प्रस्तरभेदा (broken pieces of stone), तेषां कोटय (points कोटि' स्त्री धनुषोऽग्रेऽश्रौ संख्याभेदप्रकर्षयो *Medini*) वरूथिन वरूथ or वरूथ (a piece of plank perhaps something like the modern splash-board attached to a chariot to protect it against collision The word वरूथ also means a shield or 'armour and the suffix इन् conveys the sense of 'possession' See Raghu IX 11

St 20 वनान्त—'The forest' The word अन्त has no special meaning or it may, at the most, be taken to signify प्रदेश. see Raghu II 58 संमद्—joy, delight, see St 11 *supra* गवां *gen plu* of the *irre* word गो सहृदयच्छायमानं—see *commen* एकत —In one place, on one side The suffix तस् is added in the locative sense to indicate 'a place' see Jána. II 41

St 21 विनिद्रपद्मा —विगता निद्रा येषां तानि, विनिद्राणि पद्मानि यासु ता विस्तारयन्त्य —spreading, wafting वधू has two senses here, वधूर्जायास्नुषा च either a wife or daughter in law, here it is used in the former sense see Raghu VII. 1 It is used as a generic term for 'any woman' e g पौरवधूभ्य Raghu VII 16 शुचं—see St 11 *supra*

St 22 निवृत्तदृष्टा—See comm 'seen by turning back' विषयव्याप्ति क्रमात्—by passing over the tract—विषयो गोचरे देशे तथा जनपदेऽपि च प्रबन्धास्य यो ज्ञातस्तत्र स्पार्शिके पुमान् Medi शनै an *ind* slowly, gradually नृपात्मजा—आत्मन (देहात्) जाता by Páni III ii 98, नृपस्य आत्मजा अजस्रं—continuously an *ind* —नित्यानवरताजस्रमप्यथातिशयो भर *Ama* By Pani III ii 167 the words नम्र स्मेर, अजस्र etc are formed from the verbs by the addition of र आतेन् see St 8 note on तमान

St. 23 गन्धैः गन्धि see *commen* स्रग्वी a kind of aromatic plant The word गन्ध takes इ only when the smell referred to is either inseparably connected with or at least seems to be so in regard to the object denoted by the other member of the compound see note on Raghu I 38 भक्त. वल्लरी—The word वल्लरी a tendril is derived in

various ways but by the Vartika वल्गे संपारित्वात् क्विप् on Pani III iii 108 seems to be the most preferable where वल्ग means सवरण The Amarkosha has the word with a short इ but it is used by poets with a long ई e g 'व्युत्पुत वेल्लितवलुवल्लीवा" Magha वनान्तमारत see note St 20 supra

St 24 तामस —Made up of darkness full of darkness प्रतान a mass a heap भीम भय an awe inspiring fright i e an overwhelming terror संहति—A collection a heap 'समुदाय समुदय समवायश्चयो गण स्त्रिया तु संहतिर्वृन्दं निकुरंबं कदम्बकम्' *Amara* प्रसह्य—an *ind.* forcibly, violently cf Jana I 71

St 25 अरिष्ट ..दर्शना—अरिष्ट (misfortune, symptom of approaching calamity,) चासौ संतापश्च, अरिष्टसंतापेन निरर्थं अद ..दर्थ ' अद . रूप दर्शन यासां ता दिश the compound may be applied to भारता तमोभिरुभ्यता —See *commen* for the various interpretations अविप्रसन्नानि—विशेषेण प्रसन्नानि, न विप्रसन्नानि निर्मालोपनतां see commen

St 26 उत्पातं अनु—उत्पात is a calamitous natural phenomenon The prepo. अनु is used idiomatically with the accus of the noun in the sense either of 'following' 'imitating' Prepositions used by themselves and governing a noun are called कर्मप्रवचनीय, see *commen* उदीचीं—To the North, उत्तरादिगुदीचि स्यात Amara. प्रताशीभवत्—see *commen* for भयुतताडन Compare with the idea Raghu XI 63

St 27 From this Stanza to 31 is a Kalápaka as defined in the *commen* तता—*pa p* of तन् stretched भरव गिरीं—भरवयो श्रवणगिरीं—touching the ears. पङ्केरुह—पंके रोहतीति an *aluk compound i e one in which the intermediate case ending is retained according to* तत्पुरुषे कृतिबहुलम् *Pani* VI iii 14

St 28 द्वीपितनुं—द्वीपिन (द्वौ वर्णौ ईयते or द्वीपाकारलेखास्त्यस्य द्वीपं चर्म अस्ति अस्य इति according to *Pini* V ii 115 of a tiger) तनु , ता

St. 29 समरं शमनं—cf Raghu III. 52 निधनाद्—निधनस्य (of death अन्तो नाशो द्वयोर्मृत्युर्मरणं निधनोऽस्त्रियां Amara) भारद , तम् परदुर्गपारगं—पारे गच्छतीति पारगं now see *commen*

St 30 सितिश्मशानज—सितान् शुभादिनर शरणा यस्य तस्य शिखा a flame cf. Jana. IV 72 आशमरयेण—आयमनःरय (speed, vehemence, power) तेन संभृतः produced see Radha II 43 and Jána IV 32.

St 31 भृगूणां प्रभु—The founder of race of Bhargavas Brigu was one of the Prajapatis and is regarded as the founder

of the race of Bhrigus in which was born Jamadagni and Parashurama, for a further account see Mahabbharata and Padmpurana जगत्सृज of the creator of the Universe नितन्वता agrees with रामेण तद्बल—That army, or तस्य रामस्य बलं (बलं गंधरसे रूपे स्थामनि स्थौल्यसैन्ययो *Medi*) बली—The powerful, the valiant one न्यायता—तथा आरता or as in the commen. जगदे—passive of the perfect of गद् a verb which takes two objects, here they are प्रभु and गिर, the subject being रामेण

St 32 राम—Oh Rama! The Rama addressed to here is Parshurama उद्यम—*Efforts* क्षितिक्षितम्—*One who rules the* earth The word can be derived in various ways क्षिति-क्षियति (नियमति इति) *or* क्षितौ क्षयति इह *In both these derivations* the root belongs to the 6th conj Paras but in क्षिति क्षयति the verb is of the 1st conj Paras सरित्.. स्तृहम्—One possessing skill to break the banks of rivers. The text wrongly reads न्यायरुद्धम् it is—न्यायत्वस्तृहम् गोपतिम्—see commen विशीर्यते—Is smashed to pieces

St 33 जगत्० व—Of him who hates (the race of) kings, जगती पति =a king विक्र० म—The actions of bravery or heroism न अलं—is not enough विमा० ..व—One well accustomed to devour fishes दन्द० वे—In regard to the lord of serpents mark the use of the Dative explained in the commen विहंगम—A bird

St 34 प्रयोगे—In performing or in putting into practice, as opposed to शास्त्र or more correctly it would mean 'practically' *as opposed to 'theoretically'* अनुशासितु—*Of he who* instructs. शरासने—In connection with the bow भूधर... म—Of him who has a mountain for his bow इत प्रहता—Resulting from here i e from me विपद्—ill fate, adversity गोचरम्—The condition of being within the reach of

St 35 निशम्य—Hearing ईरितम्—Spoken talked पिनाकिन—Of Shiva *lit* of one bearing the Pinaka bow परस्य—of the enemy viz of Ráma. तथा विधित्सन्—Trying to make light of it, desiring to sink it in value भिदाम्—Breaking

St 36 नरेश्वर—Oh you who are recently become a king i e you who are not of a long standing and hence inexperienced स्तब्धतरम्—Extremely strong वन्ध्येतर म्—The discharge of arrows from which will not be futile or turn out in vain. विबुधाम्—Of Gods विश्वकर्मणा—By the architect

of the Gods पुर० पु—To one who is called Purandara व्यतीयत—Handed over

St 37 विसृज्य—Handing (it) over पूर्वम्—The former or one of them दनुजारये—To the enemy of Danus viz to Vishnu रथा० णे—To one who bears a disc त्रिपुरम्—The three cities दिधक्षते—To one desiring to burn त्रिलोचनाय—To one who has three eyes त्रिदशाधिपेन—Of he who is the lord of Gods

St 38 विवरसया—With a desire to know तद्० स—Of the power produced by it व्यधत्त—Managed to bring about मरुत्पति—The lord of gods द्वय० सो—Between the two who had energy like fire There seems to be no propriety in taking the compound as applicable to the two separately viz to Vishnu and to Shiva as done by Mr Nandargikar अज० वयो—Of the two who had invincible courage or power अजयो—Of those two who cannot be conquered

St 39 देवयो युगम्—The pair of the Gods महा० गेन—By the pair of big bows इष्वास (a bow) इषव अस्यन्ते अनेन इति संयुगम्—a battle *cf* संयुगे सांयुगीनम् Ku II प्रतिरुध्य—Obstructing, filling up समा—years a word always used in the plural समेo सम्—Full of exploits

St 40 अथो—After the battle between Vishnu and Shiva विकृष्टम्—Drawn मृदुभूतम्—Loosened or impaired (by long use in battle) ईश्वर—Shiva अगात्—Came descended or reached ऋचीकाय—To Richika a descendant of भृगु the son of ऊर्व and father of Jamadagni निसृष्टम्—Given, handed over अक्षतम्—That which is not impaired वैष्णवम्—That belonging to Vishnu.

St 41 गुणौ—Two merits or qualities or one string and one merit जगच्छ्रुति—The ear of the people दृढता—Firmness विश्रुत—Known heard of this is an adj to एष निरुढिम—Fame celebration renown proficiency *cf* नृप विपाद निरुढिमागत Kirāt II ॥ श्रव० र—Come within the range of (my) hearing Parashurama means to say that the first quality i.e. firmness was known to all while the second with regard to a string was known to his ear only, because the bow string is usually stretched to one's ear

St 42 अपा० धि—Up to the limit of the corner of the eye कटाक्षोऽपाङ्ग दर्शने *Amar* अपाङ्गभाग अवधि यस्य तत् चाप० णम्-

Stretching the bow विष्णु .नम्—Within the power of Vishnu only The idea is that the bow can be fully stretched by Vishnu only, and not by any one else जिह्मता प्रापयसि—Givest (it) a little bending जिह्मता a condition of a curve बलो॰ षु—Among those who are endowed with power अग्रणी —Leader or foremost

St 43 धृतिते—On one which is stretched सत्क्रिया—Honour, respect ईरयित्वा—Speaking भूपते —Of the king, *viz* of Dasharatha शरासनम्—Bow अस्यन्ते अनेन इति आसनम्, शराणा आसनम् शरासनम्

St 44 शून्या इव मुष्टिम्—As if the hollow clenching of the fist The idea is —when Ráma held the string of the bow after clenching his fist and stretched it to his ear it appeared as if he had nothing in his hand, *i e* he felt not the least strain in pulling the string but did it with such an exquisite ease and grace that it looked as if he had nothing in his fist अपाङ्ग .गम्—The region of the corner of the eye दशा॰ न —The killer of Rávana, *lit* one who had ten necks Instead of ten necks Rávana seems to have had ten heads How he is called ten necked is a little curious अविज्ञा॰ म —One who does not know or is not aware of the trouble of stretching चकर्ष—Streched गुञ्जा॰ .वम्—One having a twanging string

St 45 दिव पदम्—A place in heaven तपः॰ स्य—Of him who was the best of those who were practising religious austerities द्विती॰ स्य—Of him who belonged to the second order, the first being ब्राह्मण निहन्तु—of the killer द्वितीयवर्णस्य निहन्तु This represents Parshuráma who had taken a vow to extirpate the race of the Kshatriyas नीशारम्—A protection or covering = shelter

St 46 अजय्यस्य—Of him who was unconquerable सभाज्यमान—He who was congratulated बहु॰ .भि —By those called by honorific terms मनोज्ञवासे—In a charming abode मैथिल॰ . दा—Ráma, the husband of Sitá

St 47 द्वारपा॰ न—By the entrance through the door which was opened बलेन—Forcibly rushingly भूरि—Innumerably घनध्वनिम्—making a deep noise or rumbling sound उदन्वन्तम्—To the ocean, for the *derira* see commen उद॰... नम्—Having a deep noise कुम्भज मन —Of Agastya or of the sage born from an earthen jar It is a mythological account that Agasti was born out of an earthen vessel

St. 48 नरे० ताम्—*This long adjectival compound* qualifies the 'town' which has been fully described It means (the town) which was scented by the spreading perfume of (black aloe-wood) the Agaru and which was wafted on both the sides of the high road of the king कालागुरु is called अगुरु by Amarsinha ततम्—Stretched उप० णम्—*Near* the jewelled porticoes सप० है—*With pitchers of gold* having lotuses in them अष्टापद is *gold cf* आवर्जिताष्टापद कुम्भतोयै —Kumara VII 10 also Ki III 28

St 49 परि० णे —*With strings having tinkling golden bells* गन्धवहेन-By wind 'गन्धवहो गन्धवाहानिलाशुगा' Amra. चम० रै. —*With collections of fluttering flags* ऊर्ध्वंप—Of the up-shooting rayed उष्णगुणे —Of the hot rayed viz of the sun, 'गभस्तिघृणिरश्मय' Amar करच्छिदाम्-One that intercepts the rays. This is an adjective to पुरी in the preceding verse

St 50 मधु० तेन—*By the humming of the collection of bees* like the tinkling of bells मधुव्रतो मधुकरो मधुलिट्' Amar मणि० नाम्—Having garlands on the jewelled arches चयम्—Collection रंहसा—By the swift (wind) धुतम्—Shaken पताकाग्रहतानि—Those resembling flags

St 51 अञ्ज० दाम्—That one having a beauty or charming attraction of folded hands The folded hands of the people are compared to buds They are turned into buds by the rise of the moon like the face of Ráma. परपयन्—Supposing हस्ता० नि—Red lotuses in the form of hands

St 52 गुरून्—To the elders *cf* गुरुपस्य गुरून् Sha IV कुमारम्—To prince Rama जवेन—Hastily वातायनम्—To the window, 'वातायनं गवाक्ष' Amar सत्य—Nominative pl. of सती / a chaste woman मुग्ध० य—Silly, insensate विनीतता—Modesty

St 53 वाता० नि —*The row of windows* विलोल० नै—*By eyes* constantly moving वनि० नै—By the faces of women resembling lotuses. तता—Covered over विनी० दा—*By* the splendour of the leaves of blue lotuses. तिर्यग्—Horizontally

St 54 जाल० .नी Belonging to the net-like lattice windows नित० ,नाम—*Of women* चल०.. नि—*Row of moving eyes* पङ्के० कै—Entertained by the stalks of lotuses मत्स० त —Line of fishes.

St 55 पुरन्ध्राम् —Of the ladies 'पुरन्ध्री सुचरित्रा तु सती साध्वी पति व्रता' Amara. अलि०. यम्—That on which the red dye was

not dry अति॰ मम्—With hurried steps सोपा॰ त —*Produced by coming in contact with the staircase* अंघ्रि॰ स्य—Of the sole of the feet

St 56 कयाचित्—By some lady The suffix चित् imparts the sense of uncertainty आलो॰ थम्—To a place from where (anything) could be seen मुखावृतम्—*Blocked up with faces* घर्मे॰ या—By one whose ornamental paintings had been washed off by perspiration सखी॰ या—By one who had placed her cheek on the cheek of her female friend कृत —Imprinted विशेषक —*Red dye*

St. 57 प्रसा॰ या—By one engaged in washing and beautifying herself रामया—By a lady प्रदेशिनी—The fore-finger पर्व॰ या—By one who had snatched the joint पर्वन् a joint, *cf* पर्वसांगुलिपर्वया Raghu XII 41 उपाययौ—Was gone by वाता॰ दम्—To the lattices of windows

St 58 द्रुत॰ मा—She whose tie of hair had been loosened by her swift walking स्वच॰ ति—One having a trickling of perspiration श्रमा॰ रा—One having the thighs quaking on account of fatigue सपत्न्या—Of the co wife परि॰ ताम्—To the condition of suspicion

St 59 निता॰ यो—Of the two who had their cheeks closely adhered together भृशा॰ तम् Gone to an extremely small window सुभास्वरम्—Highly brilliant कुण्डलम्—ear-ring मुखद्वयम्—Pair of faces

St 60 प्रियो॰ तम्—Half of the lower lip which was enjoyed by *her beloved being observed* प्रयाति नृपतौ—On the king's going away वाता॰ नम्—The face outside the window

St 61 कुच॰ रा—One having an exuberance of breasts निरुद्ध—Obstructing उन्न॰ नी—Highly protruding breasts. यत्कु॰ त—From the low region of her two breasts पता किनीम्—To the army अन्तरम्—Space वीक्षितुम्—To look at

St 62 तनूदरी—One having a slender waist *lit* a thin stomach वाता॰ ल—On the sill of the window अचारयत्—Caused it to do पङ्क॰ रम्—Tender like the bud of a lotus महीभुजे—महीं भुंक्ते इति महीभुज् तस्मिन्—In honor of the king अञ्जलिम्—A dove like *formation of the hands* बलात्—Through force

St 63 प्रियाजने—To their respective beloveds तल॰ न—Those sharing the red portion of the lustre of the palms नखा॰ ग्र—The rays shooting forth from the nails चेरु—Moved here and there वधू—The daughter-in law

St 64 जयेन वर्धयितुम्—To bless to pronounce a 'well say', *lit* to increase in fame by victory वधूजन—A collection of women for जन meaning 'a collection *cf* ' सखीजनस्ते स्निग्धसौहृदाम् ' Shakunta अवनतया—Through modesty पदं विधत्स्व—May you tread the path, may you go by the path अवि० .ते—Fit for ladies with husbands आशिषम्—A blessing

St 65 From here the metre of the verses changes in keeping with the definition of a Mahakavya समुद्रगा—Those going to an ocean विवृ या—Having waters increasing तस्य—Of the town तत्कृत—Done by it *viz* the entering of troops पूर—A flood अतिरिक्तता—Overflowing Just as the waters of an ocean are never overflowing nor is it ever in flood, in the same way the army did not flood nor overflow

St 66 द्विधागतम्—Formed into two parts उपेत्य—Approaching नृपा० तम्—Standing at the two sides of the royal quadrangle निव० लि—That which had joined its hands शासिता भुव —The ruler of the earth अनुगृह्णन्—Favouring, bestowing a favouring (glance) मन्दिरम्—Royal palace

St 67 युधाजिति—To Sudhajit, a king of the name तपोर्थी—One desiring to practise penance तप एव अर्थ यस्य स निधाय—After handing over कैकय ति—The lord of Kekayas विपिन निविक्षु—Desirous of entering a forest (life) दूतेन—Through a messenger The use of the Instru in such cases is noteworthy दुहितृ तनयम्—The son of the daughter, viz Bharata कस्यचित् कालस्य—On a certain occasion इन्द्रसखम्—To the friend of Indra, viz Dasharatha The metre of this verse is Vasantatilaka for which see appendix

St 68 स्वविषयम्—To one s own country सति नीतवति—On his taking away प्रथि० ते—Having a merit This is an adj to Sudhajit गुण० .तम्—Extremely fond of acquiring many good qualities इतo .च —One whose powerful grief at separation was removed by various pleasing things done by other sons (such as Rāma etc) Bharata being taken away the king felt grief at a separation from him but it was lessened by the agreeable actions of Rāma and others शुचि—Soon नृपति —King Dasharatha The metre of the verse is नर्दटक for which see appendix or commen

Canto X.

After describing Rama s marriage with Sita the poet proceeds to describe his exile into the forest

St 1 नयेन—according to moralitic principles राजीव प—Of tl e lotus eyed one 'राजीव पुष्करम्भोरुहाणि च Amar शक्र० स्य—Of him who was equal to Indra He who was as highly respectable as Indra समानाम्—Of years सम —a year This word is generally used in the plural अयुतम्—a thousand

St 2 वार्द्धि० वि—On the skin which had no tenacity or firm ness Owing to old age the skin had begun to wrinkle and hence had lost its firmness पलितम्—Greyness of hair brought on by old age *cf* कैकेयी मन्थरेवाह पलितछद्मना जरा Rag XII 2 विकाº स—The blossoming of the flower of the creeper of old age Here old age is compared to a creeper and grey hair are compared to the flowers of the creeper

St 3 पलि० ना—Under the pretext or guise of grey hair owing to old age दोषा—By the hand *Instr sing* of दोषन् सर्वे० ते—Erect at all times He being a mighty ruler it was quite natural that his head should be unbent विषेहे—Could not endure could not brook महारथ—A great warrior

St 4 आरोप्य—After making (him) sit अन्यतरेद्यु —On a certain day, at a certain period स्वमङ्कम्—On his (own) lap बली—Powerful समासीन —Seated समज्यायाम्—In an audiance hall. In a meeting ज्यायासम्—Elder

St 5 प्राण० ती—The harbinger of the departing vital breath निर्याण—Going away departing वैजयन्ती—A banner *cf* स्तनपरिणाहविलासवैजयन्ती Mal Madha III 15 पुर सरी—A forerunner a harbinger वशव ती—An obedient female messenger of one who has for his vehicle one with red eyes रक्त—Red आदेशहर्ती—A bearer of commands a message bearer समेधते—Enjoys

St 6 तात—Oh child! this is a tender way of addressing अङ्गानि—Limbs कामेषु स्पृहा—A des re for enjoyment निर्विदा—Owing to supreme disgust शैथिल्यम्—Looseness laxity तुल्यम्—Equally simultaneously

St 7 केश० शै—By sharp goads in the form of white hair तिग्म—Sharp, pricking अंकुश—Goads, *cf* 'हस्ति सृकृशः

सचाटुशयश ' निवर्तन्तो—Retire, withdraw कामेभ्य —from sensual objects, from sensual enjoyments भद्रा —mighty, celebrated राघव ..न—Raghu dynasty-elephants

St 8 वंश्यानाम्=Of those belonging to (our) family रक्तकर्कशे—Passionately devoted and hard to wear, or stiff to put on रक्त seems to have been formed from रम् कर्कश=Rough, coarse The former of the two in the *comp* is to go with यौवन and the latter with वार्धक वल्क०. .लि –a collection of bark garments

St 9 जिगीषु —जेतुं इच्छु One desirous of conquests कृतवान —कृत (गृहीत) शस्त्र येन स –One who wields weapons आढ्य—Wealthy, possessing riches, *cf* आढ्योऽभिजनवानस्मि Bhag Gita यज्ञ० इ—Indifferent of performing sacrifices कामी—Fond of sensual enjoyments क्षत्रवंशेषु—In warrior races कातरा —Despicable ones For the compound see commen

St. 10 पादवेपे—Even in a fraction of a quarter पाद=A quarter वैराग्यम्—Freedom from passions पुरुषायुषे—In a man's life हृदयालुता—Tenderness of heart, kind feelings of heart

St 11 अतिव ..बा—By extreme old age विस्रसाजरा' Amara भिन्ने—Shattered, splintered ना—Nom singular of नृ=a man इतरत्र—When it is otherwise जीर्णे—Being worn out हता—Lost, gone, stopped तपस्यायाम्—In the way of practising penance

St. 12 मन्दपु० ग —One whose senses are slackened in their power श्च्यो...र —He whose lower lip is smeared over with spittle श्च्योत= Oozing out, exuding out. दिग्धित –Covered, *cf.* दिग्धित शाला Janaki I अस्मृ० .. भि —By actions resulting from loss of memory or indistinct memory बालचरितम्—The conduct of a child.

St 13 मृणाल ..व—One having a lustre or beauty like that of a net of the pieces of fibres of the collection of lotuses The knotted hair are here compared to the lotus-stalk-fibres The whole is a Bahu comp यौव०...रम—The ashes caused by the burning of Youth पलि. रा—Bearing greyish tint Here the word पलित is an adjective

St. 14 जीर्णा० .म—Of him whose life is worn out *i e* whose period of existence is exhausted. महाशा—Great hope. मुमूर्षोः—Of him who desires to die तिर्यक्—slightly slanting or oblique मूर्ध्नि=On the part of the head प्रब्रवीति—As if declaring or proclaiming

St 15 दन्तो नै—By hundreds of spears in the form of teeth कुन्त—A spear मत्यो—Of the God of death भद्कुरम्—Fearful, terrifying बिभ्राण—Bearing or possessing बाधo.. ताम् Shortness or dwarfishness on account of the contraction of limbs खर्वता—Shortness

St 16 आतo मा—Those whose existence is distinctly perceptible on account of loss of flesh by diseases आतङ्क—A disease जरानद्या—Of the river of old age पर्शुo रा—The line of bones of the side ribs

St 17 निर्दन्तत्वात्—Owing to loss of teeth असत्स्वारम्—Having no propriety, not in keeping with the rules of etymology or of syntax मुष्टिंधय—One sucking fists just as स्तनधय—One sucking the breast मिथ—Privately to himself अपृष्टम्—Without being questioned or asked अव्यक्तम्—Indistinct अव्यक्त सनिर्दिष्ट Amar

St 18 भिन्नभ्रुवम्—With wrinkled eyebrows having crooked sights उद्गताश्राम्—Having given rise to tears in which tears are arisen कम्पिo षाम्—With the head quaking, with shaking head गद्गo षाम्—One having stammering speech or words अनुनेतुम्—To persuade to lead away

St 19 प्रसंग—As a natural consequence naturally मूढ—Silly, one having lost his senses स्वदेo ने—In carrying his own body निचिकीर्षन्—Desirous to perform अशक्तिः—Having no power or strength कियत्—How can be

St 20 यातु—Of one desirous to go तपस्यायाम्—For practising penance मा अजनि Do not create अश्रुप्रवेण—By a flow of tears प्रत्यूह—Obstacle विरागिणि—One who is dispassionate

St 21 अनुशिष्टि—Instructions प्रकृत्या—By nature भद्रे—Loc sing of भद्र Being good प्रीतये—For satisfaction स्नेहकातर—Extremely tender of heart निगद्यते What is to be spoken

St 22 यत—By means of which औदासिन्यम्—Indifference उदासीन—An indifferent one दृढत्वं भक्तौ—Firmness in devotion तत्—That something (by means of which) वक्तुं अर्हसि—you can say or tell

St 23 ख्यातिम्—Fame reputation लोकo नाम्—Of those who desire to have a communication with the people तस्य निंदनीयम्—It is proper for him to despise The use of the Gen is noteworthy तच्छत्रुताम्—Their enmity अनिच्छता—By him who is not desiring

St 24 शुभकरी—Beneficial, that which does good साम—Of peace making of being on good terms नये—In politics स्वपरo नी—That which gives pleasure to himself and to others आय ता—Violent proceedings निव्याo प्र—Keen of intellect intellectually strong

St 25 जिघांसु—One desirous of killing प्रयोक्तम्—Imper Poten of युज् with प्र should be employed साम—Peace making गीतै—By songs विधित्सन्त—Wishing to kill मृगाविध—Hunters those who kill deer

St 26 शाठ्यम्—Dishonesty, corruption अत्यo सम्—Totally excluded दानात्—From giving औशनसम्—Belonging to Ushanasa, as said by Ushanasa दानस्य मात्रया—By a small quantity of presents

St 27 रहिo नम्—Void of the sense of honor सत्काo नी—Peace making accompanied with honour विश्राणितम्—Given, imparted नीतौ—In connection with principles of morality कृतिन—Learned men wise men

St [redacted] शत्रुo त्र—By siding with the enemy, by taking him on one s own side निहन्ति—Destroy घनेन—By a hammer स्फुलिo ,तम्—Enveloped in sparks of flames आयसम्—Iron

St 29. उपo त्रि—The final limit of the affection of one s lord won over by secret whisperings उपजाप—Secret talkings परात्रयम्—Having a support from his enemy मौले—मौल as the commentary has explained, is an old hereditary minister as in Raghu XII 12 पात —Fall, destruction

St 30 इतरo यो—When other remedies are such that they cannot accomplish the object चण्डदण्ड—One giving a hard punishment अदुष्टायति—The closing period of which or the result of which is unattended by evil अश्नाति—Enjoys निरूढम्—Fully developed

St 31 अव्याहति—Without any obstruction or interruption दण्डेन विना रक्षितुम्—To protect without a rod गौ—A cow, the singular stands for the whole class प्रत्येति—Knows मूढ—Silly, having no sense पशुप —A cowherd, one who tends cattle राजकम्—A collection of princes राज्ञा समूह राजकम्

St 32 क्षोणीपति —A king, the ruler of the earth पतति—falls down, sinks in value जराजीर्ण —Overcome with old age, bent down with old age त्यक्तदण्ड—One who has abandoned his staff one who has given up his insignia of royalty पदं वांछन्—Desirous of obtaining the (same) title of a su-

preme ruler अग्रु० .र —One who has not collected taxes, i e one who has not manifested his royal authority

St 33 इत्थम्—In this way, in a way suggested above. उपाया नाम्—Of devices, of strategems चतुष्टयीम्—Fourfold, having four a collection of four इन्दु० ..रम्—White like the splendour of the moon परै —By enemies अक्षय्यताम्—The condition of not decreasing

St 34 पुरु० ज्ञम्—Well acquainted with the feelings of men, well aware with the courage of men 'सारो बले स्थिरांशे च' Amara अहार्यम्—Indissolute, unlibertine कोशै —With treasures वर्धयन्ति—Give a prosperous condition

St 35 उच्चै —High, exalted, this is an adverb लम्भनीय —To be given, to be endowed should be given गुण्य —One who has merits अन्वा० त —Having no lineage Having no dynasty, 'वंशोऽन्ववाय सन्तान' Amar रत्नाढ्यम्—Decorated with jewels, adorned with gems मूर्ध्नि कुर्वित—Should place on the head पादमण्डनम्—That which adorns the foot, that which is an ornament

St 36 धार्यं —That which is worthy of being abandoned कुलीन —One of a noble family, one of a high family मात —A chandála, a low person यै —By whomsoever अविख्यात —Unknown, uncelebrated.—This is to go with यैरेव विभावित —Adorned, decorated, beautified.

St. 37 उपधाशुद्धम्—Pure as regards morality, one who has withstood his trial of honesty उपधा—Trial of honesty, cf. धर्मोपधाभिर्विप्रांश्च सर्वाभि सचिवान् पुन Kalika Puran साचिव्यम्—To the post of a सचिव i e a minister मौलम्—At the head प्रमाद्यति—Goes astray, goes by a wrong way

St 38 यस्मिन्—That in which This tells us about a thing or action which is to be achieved कृत्यानुरोधेन—In consonance with an object to be gained, as will suit our gaining the point वितनोति—Performs कृत्यान्ते —At the end of the action after gaining one s object तीर्णतोय—One who has crossed a stream or river प्लवम्—A boat.

St 39 निष्का०...तौ—Those two who have not lost friendship without any (special) cause सु० .दौ—Good friends. भेद —Separation देह० णो —of physical body and vital soul

St 40 एक० र्गी—One having at one and the same time power, wealth and fortresses, one possessing all these.

St 41 प्रकृ॰ षु—In the determination of the classes of the subjects नयाश्रय—Taking resort of moral principles क्षपि॰ द्वु—One who has abandoned inward and external enemies six internal enemies काम क्रोध etc and other external ones शाधि—*Impura* Rule

St 42 वादिनि राजेन्द्रे—While the king had spoken so अधिश्रित—One who had resorted to ववर्ष—Manifested (by means of tears) वाष्पै—By tears हृदयाविधा—Pierced in the heart

St 43, 44 These two verses combined together express one whole idea धर्मासने—On the firm throne भद्रम्—Charming righteous श्रिय—Of lustre or wealth निर्भ॰ र—Who had collected together the materials प्राभिषित्त—Installed or created a king पृष्ठ॰ या—By her who had been slow by the ball or bump of flesh on the back स्मारयित्वा—After reminding वरौ—Two boons for the mythological account the student should refer to the Ramayana मन्थरया—By Manthara, the maid in attendance of Kaikeyi

St 45 वस्तुम्—To dwell वनजेक्षणम्—Having lotus like eyes वनज=a lotus दशा॰ द्रुम्—The enemy of the ten necked one viz of Ravana समा—Years

St 46 अनि॰ ना—By one who had a pure and chaste wife a wife who was irreproachable in every way कृत॰ त्रि—That in which Laxmana son of Sumitra had started स्फुर॰ थ—The chariot which had fluttering flags

St 47 आर्द्रचकार—Made wet प्रेक्षितस्य—Of the beholding वना ध्वनि- On the way to the forest

St 48 जगत॰ स्य—Of him who was charming in appearance to the eyes of the world अभिराम—Charming to look at रहि॰ स—Of him who had not committed any fault आग—a fault आगोऽपराधौ Amara प्रियस्य—of him who speaks pleasingly देवम्–King Dasharatha घृणया–Through cruelty

St 49 क्षत्ता—A chariot क्षत्रि॰ वम्—The triad of Kshatriyas अश्रुमु—One shedding tears वलि॰ वम्—That (triad) which had its faces (*lit* necks) turned to the other side वीक्षित—Seen

St 50 त्यक्त्वा—Abandoning This is to go with रथम् आपाय—Placing taking (steps) निस्सहा—She who could not bear any trouble अन्यद् येयम्—Another distance to be passed over येयम्—a station from या to go

St 51 अभेसरउस्मर्णी—अभे सरतीति अभेसर, now see commen आत पत्राणं आतपस्य वारणं that which protects one from the heat—an umbrella In South Canara and Malabar we find sun-protector of leaves in use even to this day

St 52 इक्षु० क्षेत्रान्-शाकट a field, a plantation, शालेय is a field of शालि rice; and क्षेत्र may be any open land Mr Nandargikar applies क्षेत्र to both इक्षुशाकट and शालेय but the two words themselves include the idea of tracts under cultivation Mr Nandargikar too quotes Panini V ii 29 and V ii 2 and explains शाकट as 'a field where इक्षु is grown' and that the affix कट' comes in the sense of 'a place of growing' when it is a field after the words ब्रीहि and शालि and yet takes क्षेत्र to go with the preceding words उत्तरकोसलान्—The northern Koshalas This kingdom according to the Ramayana was situated on the banks of the Sarayu of the modern Gogra See Raghu IV 2 and Anandram's Geography of Ancient India p 48

St 53 Stanzas 53, 54 & 55 form a त्रिकेयक or a complete idea in three stanzas ' द्वाभ्यां युग्ममिति प्रोक्तं त्रिभि श्लोकैर्विशेषकम् " The subject रामा is in stanza 54 and the predicate ययौ in stanza 55 अथ—Now, after this कालिन्दी—Another name of Yamuna river, कलिन्दस्य इयं कालिन्दी—one sprung from the mountain कलिन्द गिरि सरितं—This is the river Ganges but the river of the heavens This river is said to take its rise from the toe of Vishnu and to have been brought down on the earth and carried to the nether world by Sagara भारद्वाजाश्रमम्—Bharadvaja was a great sage said to have been the son of Brihaspati and father of Drona. His hermitage was situated near Prayága where he received Rama and his wife चित्रकूट—A mountain peak near the river Pishuni south east of Banda in Bundelkhanda. It was the seat of the hermitage of Válmiki

St 54 राम०, योगिने—The reading proposed by the commentator is hardly preferable गुहे—Guha is the name of a Chandála or Bhilla king of Shringavera and friendly disposed towards Rama whom he helped in crossing the Ganges

St 55 सपत्न्यौ—The two co-wives of the sea are of course the Ganges and the Yamuna अकुटिल—Guileless, not crafty

St 56 The allusion of the crow having lost one eye is found in the Ayodhya Kanda of the Rāmāyana Canto 95 Sita while placing food for the crows after her husband and brother-in law and herself had eaten their meals Rāma saw a crow about to swoop and it is just possible the bird may have been aimed at by him by an arrow and made to lose his eye

St 57 प्रतीपसंघात —See commen 'one who has gathered together and fully brought under control hostile individuals. The formation of the word संघात from हन् with सम् is according to the Vartika on Pani III ii 49 quoted in the commentary whereby the verb हन् preceded by the preposition सम् and in composition with a word in the objective case takes the affix अण् and the final letter is replaced by त केकयवंशज —Bharata the scion of the family of Kekaya on the mother s side

St. 58 राजय —The commentary explains this word but suggests राघव as a reading which appears preferable सापये— Verbs in the sense of telling and of sending take the dative of the indirect object hence that case here

St 59 अनुज्ञात —permitted अनुज —अनु पश्चात् जात a younger brother पर्णशाला—पर्णैर्निर्मिता शाला according to Pani II i 60 and the Vartika thereon

St 60 दीन —one who had come to a pitiable condition आर्य— Oh respected one Oh thou of a noble character The characteristic traits of a Arya are 'कुल शीलं दया दानं धर्म सत्य कृतज्ञता। अद्रोह इति येष्वेतत्तानार्यान् संप्रचक्षते ॥ also कर्तव्यमाचरन् कार्यमकर्तव्यमनाचरन्। तिष्ठति प्रकृताचारे स वै आर्य इति स्मृत ॥

St 61 • इदिस्पृशा—may be taken as an अलुक् समास and may qualify either दु खेन or अश्रेण the former is preferable see commen सार्पिषकम्—with sprinkling or wetting और्ध्वदेहिकम्—देहादूर्ध्वं ऊर्ध्वदेह, ऊर्ध्वदेहे भवं और्ध्वदेहिकम् the obsequial rite This is a ceremony in which sesamum seed wetted with water is used The poet says the water used was not the ordinary water but tears were used instead indicating extreme grief The word is formed according to Pani IV iii 60 and the वृद्धि of ऊ and दे in the two members of the compound is by अनुशतिकादीनां च Pani VII iii 20 whereby the वृद्धि is substituted for both the vowels before the तद्धित affix and the resulting word is either और्ध्वदेहिक or और्ध्वदैहिक

St. 62 स्वस्मै—The idiomatic use of the dative is noteworthy since शप् is not here in the sense of 'swearing' but 'censuring' or 'blaming' according to Pani. I iv. 37. अपि is used only in an expressive sense.

St 63 जातु an inde. Ever=कस्मिंश्चित् काले सदृशं-समानः इव पश्यतीति, according to Pani VI iii. 89. and the Vártika स is substituted for समान before दृश्. What appears fair, reasonable, hence, appropriate "वाच्यलिङ्गाः समस्तुल्यः सदृक्षः सदृशः सदृक्" Amara. हन्तुम्—the root हन् is generally taken in the sense of 'killing' but here it is in the derivative sense of 'destroying' and then 'treating with indifference'. समयं—'order,' 'command' see commen.

St 64 समयथस्य—the थ is a misprint It ought to be deleted. इन्द्रलोकस्थस्य—इन्द्रलोके तिष्ठतीति इन्द्रलोकस्थः तस्य one residing in the Indraloka. The three lokas are (1) heaven, (2) earth, and (3) Pátála or nether world. Indra is the ruler of the heaven-dwellers hence his dominion is the heaven. मागाः—The temporal augment अ of the aorist is usually cut off with the negative particle मा to convey the imperative sense निर्विशङ्का—doubt. तावकी—thine The pronominal adjective has the sense of the genitive of the personal pronoun but only more forcible and conveys the meaning "appertaining to thyself", see commen.

St 65. पूजनीया—(पूजयितुं योग्या) poten pass. parti देवी—A crowned queen 'देवी कृताभिषेकायाम्' Amara आयतिः 'end,' 'उत्तरः काल आयतिः' Amara

St 66. मदन्—मद अस्यास्तीति मद्वत् according to Pani. V. ii 94 the Taddhita affix मतुप् (मत्) is added in the sense of 'possession' and is changed to वत् by Pani VIII ii 9 नियताम्—The potential expresses various senses Pani III. iii. 161 Among them when it is used without a subject it conveys the sense of 'advice' or 'a gentle command.'

St 67. मरुभिवि—Locative of मरुभिवि agreeing with घर्मे=in the heat, 'घर्मे स्यादातपे ग्रीष्मेऽप्युष्णस्वेदाम्भसोरपि मरौ—मरु is lit any arid tract where water is scarce 'समानौ मरुधन्वानौ' Amara. It is now understood to be the tract known as Marvada. इष्यते pass pre —is ardently desired, longed for

St 68 चिरं an indecl for a long time द्विपाकारम्—द्विपा आकारः यस्य तत् दर्शयन्ताम्—Causal pre parti of दृश which is used with an accusative in its Causal, but we have also the form used with the dative for its object

St 69 शैलं—प्रचुरा शिला सम्पन्न शैलम् according to the Vārtika on Pāni V ii 103 विराध—Name of a terrible demon who is said to have obtained from Bramha the boon of being uninjurable by any one Ráma and Laxmana met him in the Dandaka forest There was a fight between them, the demon could not be killed though overthrown The brothers thereupon buried him alive पञ्चवटीपथे—पंचानां वटानां समाहारः पंचवटी तस्याः पन्था see commen The mountain referred to here and the Panchavati were in all probability at no small distance from the mouths of the Godávari on its northern side The five trees which have given the name to Panchavati are —अश्वत्थ, बिल्व, धात्री, अशोक and वट

St 70. वैदेही—विदेहस्य गोत्रापत्यं स्त्री ता वस्तु—a plot the theme of a composition cf आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देश

St 71 रङ्कुसारङ्गकान्ते —सारङ्ग is generally understood to be the spotted deer A number of lexicographers have derived the word from the various meanings of the word सारम्= सिग्ध मधुर, सलील, जल and say that the word signifies a deer, a bee a chatrika an elephant and the chakravika. The Medini has सारंग पुंसि हरिणे चातके मतंगजे। शबले त्रिषु Here the general meaning is to be taken सार्वभाना शावका (young ones) सारंग वा पृथुक शावक शिशु" Amara रङ्गन्त (skipping about frisking) च ते सारंग शावकाश्च तै वृते—agrees with आश्रमे वृत=surrounded वहते—became from वृत (वर्ते) to be वासवनचैम —वासव (1) वसव देवा or (2) वसूनि रत्नानि अस्य or (3) वसोरपत्यं इति or (4) वासं (देवानाम्) याति इति वासव Indra सुत्रामा गोत्रभिद्व वज्री वासवो वृत्रहा वृषा Amara वासवस्य वर्च इव वर्चं यस्य, तस्य वर्चस्=Prowess energy वर्चो मनुष्यैः रूपे विद्यायामपि तेजसि। पुंसि चन्द्रस्य तनये Medini

St 72 कामयन्ती—see commen a woman given to carnal passions रूपं पुरुषं आत्मार्थं इच्छतीति नैकषीयता—नैकष्या सुता was Shurpanakha i e one whose nails resembled the winnowing tray Naikasi was the mother of रावण कुंभकर्ण शूर्पणखा and बिभीषण by the great sage विश्रवस् See Rámáyana *Aranyakanda* for a full account सुचरूपं—liberal generous सुचं वृत रूपं अस्य or सुरूपे यदृच्छ रूप्यते वा तैः

St 73 विद्रवण—frightening away कर्णिका is the cusp or hollow of a flower which holds the stamens and seed समम्—with, as an accompaniment—This use of the particle

is not common The two misprints सं for सं and र्णि for णि are quite apparent in themselves

St 74 भ्रातृद्वये—The two brothers of Shurpanakha are said to be Khara and Dushana but from the Ramáyana Aranya kanda it appears Dushana was only the general of the army क्षुरप्रप्रदर—क्षुरप्र is an arrow which has a crescent shaped blade It is alluded to in V 39 as अपूर्णेन्दुमुखपत्रिन्

St 75, अपीप्यत—Causal aorist 3rd Per Sing of धे 1st Conj Parms to drink to suck व्रातम्—a collection see VI 6 एकधनुर्धर —धरतीति धर धनुष धर धनुर्धर एकश्चासौ धनुर्धरश्च एक धनुर्धर an only bowman खरदूषणयो —खर was the half-brother of Ravana and for दूषण see stanza 74 Supra

St 76 दम्भार्जितविक्रम—I t one whose means of livelihood are hypocrisy मस्करिणं—मस्करते (goes about wanders) इति मस्करिन् or मस्करो वेणुरस्यास्तीति or मारणशीलो मस्करी All these derivations are based on the conduct and action of a mendicant—he is a wanderer he is a person who prohibits or warns people against doing anything wrong, he admonishes the public not to do anything that may disturb peace and serenity

St 77 मृग० व्याज्य—Mr Nandargikar takes मृगव्य an hunting expedition and आस्त decoyed We were also inclined to take the same sense but seeing the account in the Ramayana we feel the commentator s explanation to be more to the point वर्णिलिङ्गी—a Sanyasi cf स वर्णिलिङ्गी विदित समाययौ Kirat I 1

St 78 आश्रय-Support refers to the person of Ravana अपदेशम् —See commen the formation of the compound is by the Vartika on वट प्रभृतिभ्य कप् Panini V iv 151 रूपधेय—form person general appearance The Vartika quoted by the commentator says that the suffix धेय is added in the स्वार्थ i e without substantially changing the original meaning of the words नाम रूप and भाग

St 79 अत्यासन्न—अतिशयेन आसन्न सम a Supsup a compound तेन o ग्गननम्—परिप्लुत enveloped surrounded मरुत् is used in this stanza in two senses (1) the gods and (2) the wind. ग्गननम=ग्गन आननानि यस्य स तै

St 80 अपवादे—अपेन (by calumny, or insult) दुष्टे (evil, undesirable) क्षपाचर—क्षपाम् चरतीति one who wanders at night. Demons and fiends are supposed to be night wanderers.

Vetála, the chief of the demons, is supposed to hold his court at midnight. रामारत्नम्—See commen for the use of the word रत्न at the end of a compound to convey the idea 'excellent in a class or group'

St 81 सारंगाक्षि—See commen The word अक्षिन् when meaning the part of a body becomes अक्ष at the end of a compound and then the ई of the feminine is added on to it according to the su'tra quoted in the commentary तस्य refers to Ráma दूषणे—In the case of the demon दूषण see St 75 supra दूषण —' Destroying ', ' Killing from दुष् 4th Paras to cause to perish त्रिलोक्या —gen Sing of त्रिलोकी a Samáhara Dwandva compound see commen विभौ—In the case of the master or controller

St 82 बल० दौहृदेन—बल strength, दौहृद desire विजन प्रवरस्य-पुर =house पुरं शरीरमित्याहुर्गृहोपरिगृहे पुरं Dharani प्रवर a screen, a cover from वृ with प्र The commentary takes पुर in the usual meaning a city' and प्रवर प्रकर्षेण वर the best' सिद्ध— Siddha is a semi devine being supposed to be of great purity and holiness and said to be particularly characterised by eight supernatural faculties called Siddhi's viz अणिमामहिमा चैव गरिमालघिमा तथा । प्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वं चाष्टसिद्धय॰ See Kumar I ■ सुरपुर=Amaravati the city of Indra ऐरावणाद्विप॰—is a misprint, it ought to be ऐरावताद्विप॰ —Airavana is the elephant of India, said to have been gained at the churning of the ocean see Vishnupuràna कटाक्षै —कटं गण्ड अश्नन्ति or कटौ अतिक्रमितौ अक्षिणी यत्र For the formation of अक्ष at the end of a Bahuvrihi compound see Stanza 81 supra

■ 83 अन्यायित—See commen 'who has been unjustly treated, to whom injustice has been done' अनुरत्य-'following', 'adopting' निर्जीविन्-See commen to whom जीविका=means of livelihood is denied पिशाचे—पिशितं (मांसं) आचामतीति पिशाच a fiend, a goblin A pishacha is 'a malavolant being something between an infernal imp and a ghost' हृतं— deprived,' 'forced away लोकपालै —By the guardian deities of the quarters 'इन्द्रो वन्हि पितृपतिर्नैर्ऋतो वरुणो मरुत् । कुबेर ईश पतय पूर्वादीनां दिशां क्रमात् ॥' राजाङ्गणे—प्रशस्तानि अङ्गानि अस्या अङ्गना, राज्ञ अंगना, तत्सन्निधौ—referring to the wife of Ráma i. e Sitá Mr. Nandargikar takes राजाङ्गन to signify 'a royal court-yard

St 84 अनल्पविकल्प०-read वि in place of गि and see commentary, the whole compound phrase qualifies तल्पे नो वाञ्छति does not wish श्वेताचलेन्द्र is the snow-covered mountain

St 85 नृत्य तन्वन्त्या —of her who performed the dance आसज्य—fixing, placing अंगदस्य शिरो—on the (top of the) armlet स्वयं—itself, refers to कर the hand विमोकयन्त्या—(Denom: pre. parti Instru Sing agreeing with उर्वश्या)=By her who had loosened स्नेह० . परया—स्नेह 'affection', 'love' स्विन्न—wetted, moistened with perspiration

St 86 मयसुतां—Mandodari the daughter of the demon Maya अनिद्रं—sleeplessly तिलोत्तमा—a heavenly nymph, one of the Apsaras of heaven हर्षातिरेक is 'excess of joy' नो मुञ्चति—does not abandon

St 87 अक्षान् दीव्यति सति—while playing at dice. The verb दिव् ' to play is peculiar as regards its subject according to Pānini quoted in the commen, अक्षान् being in the accusative in the कर्म or object but it is also the करण or instrument दानवेन्द्रसुता is Mandodari सार्धम् inde—with governs the instrumental पण=Wager मत्त —from me The suffix तस् imparting the sense of the ablative संहितिविधि—The process of gathering together दिदृक्षस्पृहा—having her ambition stimulated or increased. प्रयोग=practice रम्भाह्वया—रम्भा आह्वा यस्या तया आह्वा—name appellation this word is formed from आह्वे 'to call' and is generally used at the end of a compound. रम्भा—An Apsarā who was sent to seduce शुक and विश्वामित्र She was ravished by Rāvana. She is looked upon as the standard of beauty

St 88 याया —Poten 2nd per Sing 'may thou attain' जगत्पूज्यताम्—the condition of being honoured by the world आश्रयसम्पत्—the excellence of the supporting object. जन्हो सुता —Ganges, the daughter of the sage Janhu When Sagara brought down the stream from heaven its waters disturbed the sage in his austerities. He drank the whole mass of water Sagara implored him to relent saying that he had brought down the waters to purify the ashes of his ancestors Janhu let out the waters of the stream through one of his ears hence the Ganges is called the daughter of the sage.

St 89 आमृश्य—touching व्यपनीय—removing सुरभि—numerous वत्स्मित—bright smile It is a peculiar idiom of the

Sanskrit language that smiles are always spoken of as white and brilliant काञ्च्यास्पद is that part of the body where the girdle zone is put अधरपुट—the pouting of the lower lip

St 90 रक्ष पति —the lord of the demons viz Rávana अवनिसुता —Sitá is supposed to be the daughter of the earth. She is supposed to have been found by Janaka while he was ploughing his field मीनजालै —(1) By shoals of fishes, (2) with the constellations such as मीन i e Pisces the 12th sign of the zodiac चित्र-variegated diversified. व्योमाम्बुराशिं —व्योम एव अम्बुराशि (mass of waters) पोतेन—by means of a boat पुष्पकेण—Pushpaka is the aerial car of Indra यात्रा-journey अप्रतिहत—unimpeded आरब्धे-adopted, undertook

Appendix

A CHAPTER ON PROSODY

A poet is born and not made is a maxim which applies to an individual so far as the flights of the imagination are concerned, but he too has to acquire the accomplishment of verse" and he can best do it in "the docile season of youth" hence, a student cannot do anything better than studying the rules of versification

Sanskrit prosody is a subject which has been carried to a very great fineness and there are many rules and regulations that govern versification in Sanskrit The oldest work on the subject is the Pingala-chhandashâstra ascribed to a sage named Pingala There are numerous other works on the same subject, among which Vrittadarpana, Shrutabodha and Chhandomanjari are well known

Sanskrit poetry is generally in the form of stanzas. A stanza or पद्य consists of four quarters or पादs which are regulated either by the number of syllables i e अक्षरs or by the number of syllabic instants i e मात्राs, in the former case a metre is called a वृत्त, and in the latter it is जाति

The वृत्तs are subdivided into (1) समवृत्त=that in which the Pádas or quarters composing the stanza are all alike, (2) an अर्धसमवृत्त=that in which the alternate quarters are similar, and (3) a विषमवृत्त=that in which the quarters are dissimilar In metres regulated by मात्रा (syllabic instants), one मात्रा is alloted to a short vowel and two to a long one.

A syllable consists of a vowel with or without one or more consonants, and it is (लघु) short or (गुरु) long according as its vowel is short or long The short and long vowels can be easily recognised except one or two Thus a 'short vowel becomes 'long' in prosody when it is followed by an Anusvára or Visarga or by a conjunct consonant So also the last syllable of a (पाद) quarter is either short or long according to the exigency of metre This is concisely explained in the following couplet —

सानुस्वारश्च दीर्घश्च विसर्गी च गुरुर्भवेत्
वर्णः संयोगपूर्वश्च तथा पादान्तगोऽपि वा ॥ १ ॥

For facility in scanning Vrittas (metres regulated by the number of syllables), writers on Prosody have devised eight Ganas or syllabic feet each consisting of three syllables either short or long They are given in the following stanza—

मस्त्रिगुरुस्त्रिलघुश्च नकारो
भादि गुरु पुनरादिलघुर्यं ॥
जो गुरुमध्यगतो रलमध्य
सोऽन्तगुरु कथितोऽन्तलघुस्त ॥ १ ॥

Explained graphically with the dash (—) for a गुरु i e a long syllable and a crescent (˘) for a लघु i e a short one.

म	Gana consists of		— — —
न	,,	,,	˘ ˘ ˘
भ	,,	,,	— ˘ ˘
य	,,	,,	˘ — —
ज	,,	,,	˘ — ˘
र	,,	,	— ˘ —
स	,	,,	˘ ˘ —
त	,,	,,	— — ˘

The metres that appear in the Cantos V-X are —

(1) अनुष्टुभ् or श्लोक—श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम् । द्विचतुष्पादयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययो ॥ There are many varieties of this metre, but the most common one has in one quarter the sixth syllable long, the fifth one short, and the seventh alternately long and short Thus in stanza 81 of Canto X the sixth syllable र is long being followed by a conjunct consonant and the fifth स is short, Likewise the seventh स्त is long being followed by the conjunct letter स्य while in the second quarter the seventh syllable, द of दर, is short.

The first 54 stanzas of Canto VI and 1–81 of Canto X are in this metre

(2) इन्द्रवज्रा—स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ ग॰ ॥ i e each quarter contains two तs, one ज, one ग, and the last syllable is a long one, with the pause after the fifth syllable

(3) उपेन्द्रवज्रा—उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ i e the Ganas are ज, त, ज, ग, ग

The metres इन्द्रवज्रा and उपेन्द्रवज्रा are so arranged in Canto VI by the poet that they may be said to be alternated except stanza 62 which is Malini

(4) उपजाति—अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ । पादौ यदीयावुपजातयस्ता ॥ when इन्द्रवज्रा and उपेन्द्रवज्रा are mixed in one and the same stanza we have उपजाति The lines of the two metres may be alternate or the first two may be of one and the last two of another In fact the various arrangements of quarters give us no less than fourteen varieties of the उपजाति The mixture of any other

metres together is also called उपजाति Canto VII 1—10 are in this metre

(5) पुष्पिताग्रा—(also called औपच्छन्दसिक) a metre containing 13 syllbles to the quarter and belonging to the अर्धसमवृत्त class Its definition is अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा ॥ The scheme of the ganas is न ज, ज, र, ganas and the last syllable long in the even quarters and न न र, य in the odd quarters. Canto VIII—93, 95, 96, 97—99 are in this metre

(6) प्रहर्षिणी—त्र्याशाभिर्मनजरगाः प्रहर्षिणीयम् ॥ Each quarter consists of thirteen syllables with the pause or cæsura (यति) after the third syllable The syllabic feet are म, न, ज, र, and the last syllable is long Canto V Stanza 59, Canto VI 55—57 are in this metre

(7) मालिनी—ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः ॥ a metre in which each quarter consists of 15 syllables having the Ganas न, न म, य, य with the pauses after the 8th and 7th syllable Canto V, 56, Canto VII 62 are in this metre

(8) वसन्ततिलका—also called उद्धर्षिणी or सिंहोन्नता consists of fourteen syllables to each quarter with the pause after the 8th syllable It is defined as उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः i e the scheme of the Ganas is त भ, ज ज and two long syllables. Canto V 55, 57 58, 60 61 Canto VI. 58, Canto IX. 67, Canto X. 82, 83 are in this metre

(9) वंशस्थ—also called वंशस्तनित is जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ ॥ In this metre each quarter contains 12 syllables with the pause after the 5th syllable and of course after the last syllable of the quarter The scheme of the Ganas is ज त, ज र Canto V 1—54. Canto IX. 1—56 are in this metre

defined as सूर्याश्वैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम् ॥ The Scheme of the ganas is म, स, ज, स, त, त and the final syllable long. Canto X stanzas 84-89 are in this metre

(13) स्रग्धरा—Only stanza 90 of Canto X is in this metre which consists of twenty-one syllables with a pause after every seventh syllable Its definition is —म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम् ॥ The analysis of this line gives म, र, भ, न, य, य, य as the Ganas for each quarter.